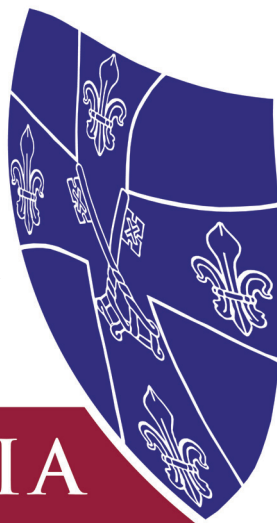

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

BÖLCSÉSZ

AKADÉMIA

4.

PÉCS, 2020

Pécsi Tudományegyetem

Bölcsész Akadémia 4.

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

Bölcsész Akadémia 4.

Szerkesztette:

BÖHM GÁBOR – CZEFERNER DÓRA – FEDELES TAMÁS

Pécs, 2020

A Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Tudományos Diákköri Tanácsának Kiadványa

A kötet megjelenésére az NTP-HHTDK-19-0078 azonosító számú,
A hazai Tudományos Diákköri műhelyek és rendezvényeik támogatása
című pályázat keretében kerül sor.

A kötet megjelenését támogatta:

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Nemzeti
Tehetség Program

© A Szerzők

© A szerkesztők

Tartalom

.....

Előszó	7
TÓTH ZSOLT – BUZÁS GERGELY – NEMÉNYI RÉKA Előzetes beszámoló a pécsi székesegyház altemplomában végzett 2019. évi régészeti kutatásról	9
BERECZKEI TAMÁS Az emberi arc evolúciós üzenetei: érzelmek, vágyak, kapcsolatok	71
KÁRPÁTI ANDRÁS A küklópszok éneke	100
ALBERTI GÁBOR A világ nyelvei, a nyelv világai	126
P. MÜLLER PÉTER Hogyan vált a színházi előadásból irodalmi mű, és miért?	151
VITÁRI ZSOLT Volksbund és Német Ifjúság. A magyarországi németek náci szervezetei?	189
GULD ÁDÁM „Vetkőzni csak maszkig tud, aki arctalan.” Késő modern celebkultúra a Kelemen Anna-jelenség tükrében	225
FONT MÁRTA Nyelv, kultúra, gondolkodásmód. A keleti szlávok és nyugati szomszédai az írásbeliség tükrében	263

HEGEDŰS IRÉN

A Hindukus kincsei. A nurisztáni népek és nyelvek történeti kutatása	295
---	-----

Z. VARGA ZOLTÁN

Naplóirodalom és önéletírás-kutatás	329
---	-----

GERNER ZSUZSANNA

Fünfkirchen/Pečuh/Pečuj/Pécs a 18. és 19. században. Egy többnyelvű város német dominanciával	358
--	-----

BÓKAY ANTAL

Alice analízisben. Perverzió Csodaországban. Lewis Carroll és az Alice regények pszichológiája	394
---	-----

A kötet szerzői	421
-----------------------	-----

Előszó

A Tisztelt Olvasó a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész Akadémia előadásorozat tanulmányait tartalmazó negyedik kötetet tartja kezében. Az immár kilenc esztendőös múltra visszatekintő rendezvényünk 2019/2020-as „tanéve” több szempontból is rendhagyónak tekinthető. Kezdettől fontosnak tartottuk, hogy a tudományt közérthető stílusban az érdeklődő széles nagyközönség számára is hozzáférhetővé tegyük, s ennek érdekében 2019 őszén kiléptünk az Ifjúság úti Campusról és a PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont biztosította az előadások számára a helyszínt. Az érdekes témák mellett bizonyára e körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy az egyes előadások az egyetemi polgárok mellett a „civiliek” közül is sokakat vonzottak. Ugyancsak emlékezetessé tette programunkat a Covid-19 járvány, melynek következtében a tavaszra tervezett hat előadásból mindössze az első kettőt tudtuk megtartani. Éppen ezért az sem tekinthető mindennapinak, hogy egy olyan gyűjteményes kötetet forgathatnak az érdeklődők, amelyben a kényszerűen elhalasztott előadások tanulmánnyá érlelt változatát előbb olvashatják, minthogy a szerzőktől élőszóban hallották volna. Terveink és reményeink szerint ugyanis a Bölcsész Akadémia 2020/2021-es „évadának” őszi szemesztere a négy elmaradt előadással veszi majd kezdetét.

Kötetünk hagyományainkhoz illeszkedően széles tematikát ölel fel, így olvashatnak – többek között – Orseolo Péter király feltételezett pécsi sírjáról, az emberi arc üzenetéről, az antik görög színházról, a keleti szlávok írásbeliségéről éppen úgy, mint Pécs 18–19. századi etnikumairól. Bepillantást nyerhetnek az egzotikus nurisztáni népek és nyelveik világába, napjaink magyar celebkultúrájába, az újkori angol színházi előadások színdarabbá válásának izgalmas folyamatába, az Alice-regények pszichológiájába...

Jelen tanulmánygyűjtemény rendezőelve az elhangzott, illetve a tervezett előadások sorrendje. Bízunk abban, hogy a Bölcsészakadémia 4. egyes írásában – a szerkesztőkhöz hasonlóan – sokan intellektuális örömet lelnek, amely felkelti érdeklődésüket a következő szemeszter előadásai iránt.

Pécs, 2020. szeptember 1.

a kötet szerkesztői

TÓTH ZSOLT – BUZÁS GERGELY – NEMÉNYI RÉKA
.....

Előzetes beszámoló a pécsi székesegyház atemplomában végzett 2019. évi régészeti kutatásról

Preliminary report on the archaeological excavation in the crypt of the cathedral of Pécs in 2019

According to the chronicler tradition, King Peter Orseolo (1038–1041 and 1044–1046), successor of King Saint Stephen was buried in Pécs in the cathedral which was founded by himself. The construction of the precursor of the today's Neo-Romanesque cathedral begun after the death of Orseolo for the initiative of Bishop Saint Moor, after the fire of 1064. According to this, the question may come up: where was the second king of the Árpád dynasty buried? For answering this question, firstly the first mediaeval church of the bishopric has to be found, which was constructed in 1009. This question can be answered by archaeological research, because it cannot be expected that new written sources will appear on the bases of which the church can be localized. The territory around the cathedral is relatively well-researched, but the remains of the church of Peter did not appear. As according to the script of the general process of church development, the larger church was built over the smaller church. This means that the first cathedral as well as the resting place of King Peter should be searched under the four-towered church we know today. In 2019, an archaeological excavation was carried out by the Janus Pannonius Museum in the crypt of the cathedral lead by Zsolt Tóth. One of the main aims of the exploration was the exploration of the cathedral's remains, which might have meant the possibility for finding the tomb of the king. The research was crowned by success in both aspects. Under the middle of the crypt, a late-Roman cemetery appeared, which can be considered to be the precursor of the cathedral. During the research work the process, along which the territory of the late-Roman cemetery became the centre of the bishopric, realized.

Keywords: archeological excavation in the Cathedral of Pécs, the burial of the King Peter Orseolo, Diocese of Pécs

Bevezető

A 2019. évi kutatásról

2019. május 6. és 2019. augusztus 5. között a pécsi székesegyház altemplomában tervásatásra került sor a Pécsi Egyházmegye támogatásával. A Janus Pannonius Múzeum által végzett régészeti kutatás vezetője Tóth Zsolt, munkatársa Bertók Gábor, a kutatás tanácsadója pedig Buzás Gergely volt. A kutatás három szakaszban történt: először az altemplom keleti, majd a középső harmadában, végül pedig a szentélyben végeztünk feltárást összesen 38 munkanap időtartamban, 68 négyzetméter területen, 9 szelvényben.

A kutatás célja a székesegyház építéstörténetének pontosítása, lehetőség szerint az első középkori építésű székesegyház helyének a meghatározása volt.¹ Az előzetes munkahipotézis szerint ez a templom a négytornyú katedrális altemplomának középső hajójában lehetett, apszisa a későbbi román székesegyház főapsziséval lehetett azonos.² Az elmélet szerint a későbbi, négytornyú székesegyház szentélyét keletről záró oldalapszisok alatti szögletes „fülkék” az altemplomban a korábbi templomhoz épített tornyokból maradtak meg. A négytornyú székesegyház építésekor a tornyok nyugati felét visszabontották a tervezett altemplom járószintjéig, keleti felükre pedig ráépítették a szentélyhez kapcsolódó íves oldalapszisokat. Előbbiekből következik, hogy az altemplom

¹ Az első középkori építésű székesegyházat két helyen feltételezte a kutatás az ismert adatok alapján: 1. a mai székesegyház területe; 2. a Dóm tér északnyugati része. Ezekre l.: Buzás 2009; Buzás 2015; Buzás 2016; Gosztonyi 1939; Koszta 2009A, Koszta 2015; Tóth 2016; Tóth 2017; Visy 2016, illetve jelen tanulmány vonatkozó részait.

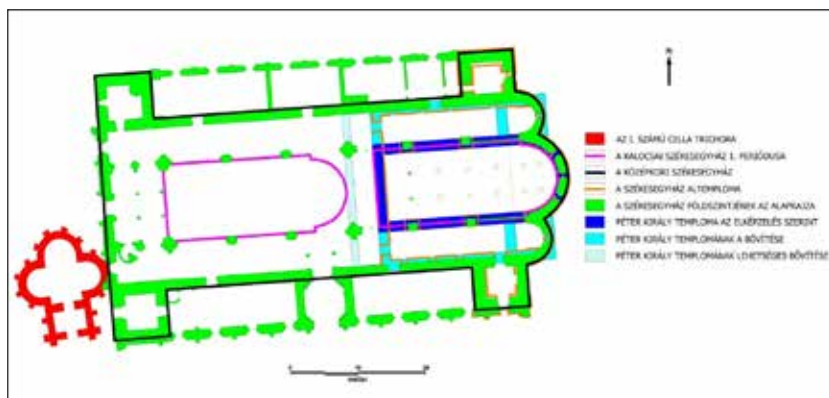
² Már elméleti szinten is logikus, hogy legnagyobb valószínűséggel a későbbi katedrális szakrális szempontból fontosabb felének helyén (szentély/altemplom) keressük az első középkori építésű püspöki széke templomot. Időben és térben a jól kutatott kalocsai székesegyházat lehet párhuzamba állítani a pécsivel. Ha a Szent István-kori első periódusának az alaprajzát rávetítjük a pécsi székesegyház alaprajzára, akkor az pontosan megegyezik a pécsi székesegyház altemplomában a főhajó és a főapszis területével. Ez alapján nemcsak az feltételezhető, hogy az altemplom helyén állhatott az első középkori székesegyház, hanem az is, hogy a két templom lényegében azonos tervrajz alapján készült. A négytornyú pécsi román katedrális azonos nagyságú keleti és nyugati részre tagolódik. Így elméleti szinten annak lehetősége is fennállhatott, hogy a nyugati rész alatt lehetett az első középkori építésű püspöki széke templom (3. ábra). Ezt elméleti szinten az I. számú Cella Trichora szomszédsága is támogatná, amely a pécsi püspökség területén működő legkorábbi ismert templom. 850. évi felszentelése írott forrással is alátámasztható. A püspökség első lehetséges széke temploma. Tóth 2016; Tóth 2017.

1. ábra. A pécsi székesegyház altemploma (fotó: Tóth Zsolt)

2. ábra. A 2019. évi kutatás szelvényei (készítette: Tóth Zsolt)

3. ábra. Péter király feltételezett székesegyháza az alteplom helyén a kalocsi székesegyház első periódusával és az I. számú Cella Trichorával (készítette: Tóth Zsolt)

padlószintje a korábbi templom padlószintjével lenne azonos.³ Az elképzelés helyessége esetén Orseoló Péter király (1038–1041, 1044–1046) sírjának előkerülésére is megvolt az esély.⁴ A kutatás további célként határozta meg, hogy a Bertók Gábor által az alteplomban végzett talajradaros felmérés eredményét hitelesítse, amely alapján az alteplom középső része alatt egy késő római kori sírkápolna feltételezhető.⁵

Az egyes részkérdések összefüggenek egymással, tisztázásuk a középkori pécsi püspökség és a középkori Pécs város története szempontjából az egyik legfontosabb kérdésre is választ adhatott, jelesül a székesegyház és a középkori település eredetére.

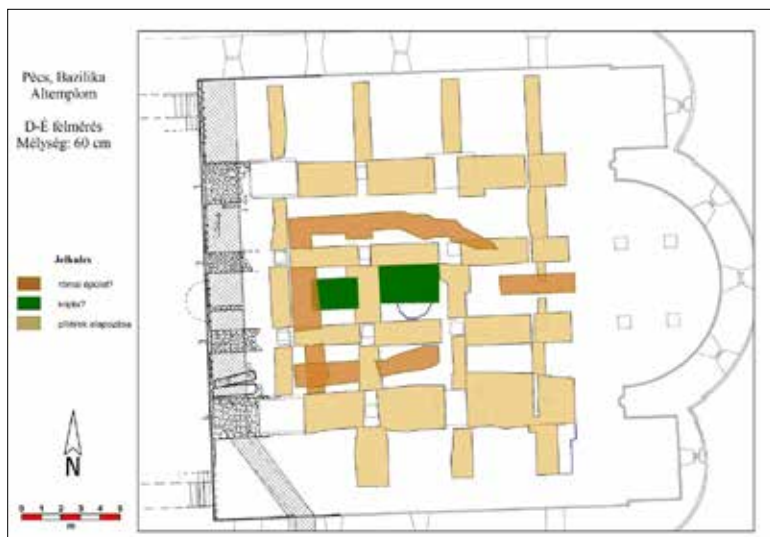
³ Gosztonyi Gyula korábban hasonló következtetésre jutott: Ő a székesegyház helyén egy ókeresztény bazilikát képzelt el, amelynek keleti felén a belső járószint a mai alteplomával lenne azonos. - GOSZTONYI 1939

⁴ A székesegyházra vonatkozó írott forrásokról: GOSZTONYI 1939; FEDELES 2016.

⁵ A székesegyház helyét késő római kori temetői épületekhez igazították: nyugaton az I. számú Cella Trichora, délről az I. számú (Péter Pál) és V. számú temetői épület határolta. A székesegyház helyének geológiai adottsága, domborzati viszonyai, az alteplom járószintjének magassága, valamint a Péter Pál sírkamra és az V. számú temetői épület helyzete azt valószínűsítette, hogy egy késő római temetői épület állhatott az alteplom helyén. Ezt Bertók Gábor talajradaros kutatása megerősítette. Vö. BERTÓK-GÁTI 2014. 147–153. Az első székesegyház problematikájáról részletesen l. TÓTH 2016.

4. ábra. Gosztonyi Gyula rekonstrukciós ábrája a székesegyház helyére elképzelt ókeresztény temetői bazilikáról (forrás: Pécsi Káptalani Levéltár)

5. ábra. Bertók Gábor talajradaros kutatásának eredményei (BERTÓK-GÁTI 2014. 151. d. ábra nyomán)

A középkori székesegyház(ak) problematikájáról

Pécs kulturális örökségének legösszetettebb szelete a történeti belváros északnyugati részén, a Dóm téren és környezetében található. A területen jött létre a késő római ókeresztény temető, melynek megmaradt emlékei a temetői épületek. Itt alakult ki a középkori pécsi püspökség központja, melynek épületeit a püspökvár foglalta magába. A püspök széke temploma a késő római temető északi szélén épült fel, nyugatról és délről az ókeresztény temetőhöz tartozó épületek határolták.

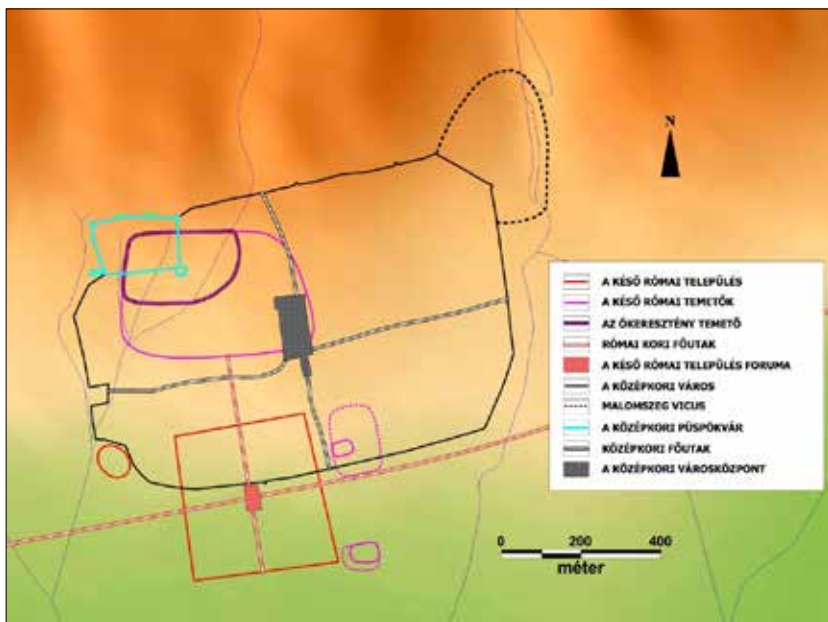
A középkori székesegyház(ak) meghatározása nem csak egy épületről szól, nem csupán a középkori székesegyház eredetének problematikáját veti fel, hanem ez egyben a középkori püspökség és a középkori város eredetének a kérdése is, ugyanis a középkori település kezdetei a későbbi püspökvár területéhez köthetők.⁶ A témával foglalkozó kutatók körében eltérő vélemények fogalmazódtak meg az első székesegyház (és az eredet) kérdésében, amely alapvetően a kevés rendelkezésre álló adat következményének tekinthető. Ez érvényes az írott forrásokra és a régészeti kutatások által szerzett információkra egyaránt.

Pécs középkori nevét (*Quinqueecclesiae*) írott forrásokból ismerjük, amelyek alapján következtethetünk annak eredetére. A szakirodalomban a név római kori, Karoling-kori és Árpád-kori meghatározása egyaránt előfordul.⁷ Ebből az is látszik, hogy a római kor és a középkor közötti kontinuitás kérdését is eltérően értékelik az egyes álláspontok. Mindez pedig azt eredményezi, hogy a kereszténység folytonosságának megítélésében sincs egyetértés, így az 1009-ben alapított középkori pécsi püspökség létrejöttének, megszervezésének kérdését illetően is eltérő vélemények fogalmazódtak meg. Itt alapvetően az a kérdés, hogy volt-e Karoling-kori előzmény, vagy a püspökség létrejötté ezen időszakról

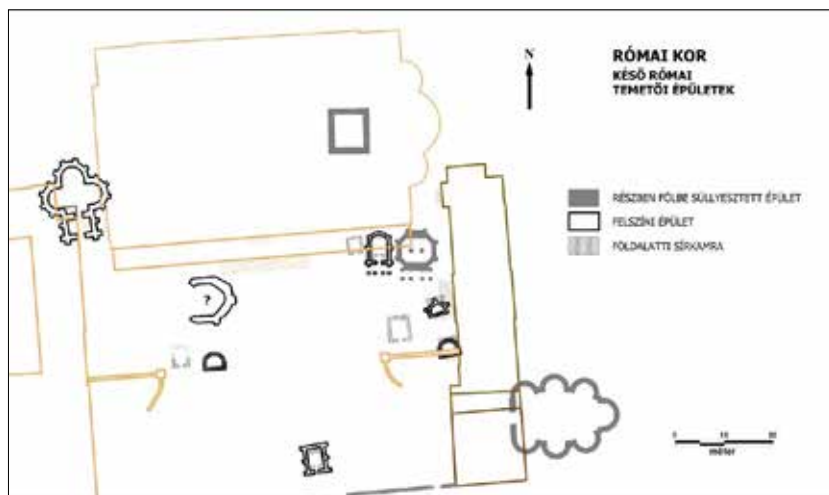
⁶ Pécs város első topográfiai alapú fejlődéstörténetének vázlata Gosztonyi Gyula tollából származik. Munkája középpontjában a székesegyház és a püspökvár állt, figyelembe vette az akkor rendelkezésre álló régészeti, építészeti- és művészettörténeti, valamint az írott forrásos anyagot. Találónan megfogalmazva eredetről beszélt, felismerve a római kor és a Karoling-kor jelentőségét a középkori Pécs kialakulása szemszögéből. (GOSZTONYI 1939.) Valamennyi rendelkezésre álló adat feldolgozásával készül a topográfiai alapú fejlődéstörténet a nyomdai előkészítés alatt álló Pécs VÁROS TÖRTÉNETI ATLASZA című kötetben fog megjelenni, előreláthatólag 2020 őszén. A római kortól a honfoglalás korig terjedő időszakot Tóth Zsolt, Nagy Erzsébet és Kovaliczky Gergely dolgozta fel. E munka előzetesen megjelent változataira I. GÁTI-KOVALICZKY-NAGY-TÓTH 2013; KOVALICZKY-TÓTH 2014.

⁷ A Pécsi Püspökség 1009. évi alapítólevele vö. a 870 körülre keletkezett *Conversio Baguariorum et Carantanorum* (a továbbiakban *Conversio*) és a 885-re keltezett adománylevél (*Arnolfinum*). Az eredet kérdéséről legutóbb Tóth 2016.

független? A szellemi és szakrális kapcsolat a római kori ókeresztény temető és a középkori püspökség között nyilvánvaló, ezt nem vitatja senki. Abban viszont már – az előzőekből adódóan – eltérő az álláspont, hogy e kapcsolat a gyakorlatban hogyan realizálódott. Alapvetően két irányvonal képzelhető el a kontinuitás és annak mértékének megítélése alapján. A folytonosság tagadása maga után vonja azt a feltételezést, hogy a késő római és a kora Árpád-kori idők közötti mintegy 600 éves periódusban feledésbe merült az egykori ókeresztény temető léte, következésképpen azt újra fel kellett fedezni a püspökség helyének kiválasztásához, az egykori ókeresztény temetői épületeket azonosítani kellett. Ez alapján felmerül tehát a kérdés: mikor történt meg az ókeresztény temető újrafelfedezése? Az Árpád-kor elején vagy már a Karoling-korban? Mindkettőhöz kapcsolódnak elméletek. Az egykori Sopianae és a mai Pécs területe között valamilyen szintű kontinuitás feltételezése magyarázatot nyújthat legalább az ókeresztény temető emlékének megőrzésére, amely egyúttal helyének folyamatos ismeretét is jelenti. A római kort követő névváltás és a település új nevének jelentése (Ötegyház), valamint a településmag áthelyeződése a római városról

6. ábra. A késő római és a középkori település térhasználata (készítette: Tóth Zsolt)

7. ábra. Késő római kori temetői épületek a középkori püspökség központjában

a késő római északi temető északnyugati részére arra utal, hogy a névadás, és a település helyének kiválasztása egyaránt a keresztény interpretáció nyomán történt, vallási és szellemi örökségként, valamint fizikai valóságként, s egyúttal azt is feltételezi, hogy a névadók nem ismerték a település korábbi elnevezését. Ebből következően az új jövevények ebben mindenképpen szerepet játszottak a kontinuitás kérdésének megítélésétől függetlenül is.

Az első székesegyház kérdése talán még ennél is nehezebben megválaszolható, mivel a püspökség az ókeresztény temető területén alakult ki, ahol több nagyobb temetői épület is emelkedett, amely alkalmas lehetett a székesegyházi szerepkör betöltésére. Az „Ötegyház” elnevezés azt feltételezi, hogy a név keletkezésének idején a névadók öt templomnak tartható épületet azonosítottak az egykori ókeresztény temető területén.⁸ Ha az ókeresztény teme-

⁸ Csak a nagyobb, középkori szemmel templomnak tekinthető épületekkel lehet számolni, a kisebb, sírkamrák feletti *cella memoriae* épületeket figyelmen kívül lehet hagyni, ugyanis ezekkel együtt ötnél magasabb számot kapnánk. Az ismert épületek közül a 2019. évi kutatás előtt a két *Cella Trichora*, az úgynevezett Ókeresztény Mauzózeum biztosan az öt épület közé sorolható, a további kettő kérdéses volt. Az ismertek közül közéjük sorolható még az V. számú temetői épület is. Figyelembe kell venni azonban, hogy a temető feltáratlan részein még lehet nagyobb épületekkel számolni. Egyéb értelmezési lehetőségek is felmerültek a név vizsgálata kapcsán. Ezekre l. TÓTH 2015; KOSZTA 2015 és SCHWING 2009.

tő és a középkori püspökség között a kereszténység a szellemi és szakrális összekötő kapocs, úgy fizikai értelemben ez egy római kori temetői épület és a székesegyház azonosságában realizálódhatott, amely ez esetben elsősorban az öt épület között keresendő. A kérdés itt az, hogy ez az épület a középkori székesegyház helyén állt-e? Ebből adódóan az első székesegyház lokalizálása szempontjából két elvi fejlődési irányvonal körvonalazható. (1.) A román kori háromhajós, négytornyú székesegyház helyén álló kisebb, de kiemelkedő jelentőségű épület (egy vértanú nyughelye?) fölé épült több román kori építési periódussal a székesegyház.⁹ Az elmélet egy másik változata szerint egy nagyobb ókeresztény bazilikát egészítettek ki, építettek át székesegyházzá.¹⁰ (2.) Az első székesegyház egy nagyobb, de nem a mai épület helyén álló (ismert) ókeresztény temetői épülettel azonos, amelyet a püspökség alapításakor ideiglenes jelleggel, szükségmegoldásként szenteltek a püspök széktemplomává, mivel az adott épületet az alapításakor gyorsan alkalmassá lehetett tenni a székesegyház funkcióra. Két épülettel, az I. számú Cella Trichorával¹¹ és a Cella Septichorával¹² kapcsolatban merült fel ez a lehetőség.

Az elbeszélő források alapján közzismert, hogy Péter királyt Pécssett temették el az általa alapított székesegyházban, továbbá, hogy 1064-ben az épületet tűzvész pusztította. A mai négytornyú, háromhajós bazilikát az ismert építészettörténeti és művészettörténeti adatok alapján ezt követően kezdték el építeni Mór püspök idején, s a munkálatok valamikor a 13. század elején fejeződtek be. Péter székesegyházával kapcsolatban felmerül a kérdés: vajon kapcsolatba hozható-e valamely római kori temetői épülettel? Azonos-e az első székesegyházzal, esetleg megfeleltethető-e a Mór püspök alatt elkezdett (folytatott?) katedrálissal?

⁹ BOROS 2001.

¹⁰ GOSZTONYI 1939.

¹¹ Első alkalommal ezt Koszta László feltételezte, majd Tóth Zsolt a 2013–2014. évi régészeti munka eredményei alapján ugyanerre a lehetséges következtetésre jutott. Vö. KOSZTA 2009a. 34.; TÓTH 2017.

¹² A 2005–2006. évi régészeti kutatások előzetes eredményei alapján lehetett ezt feltételezni (POZSÁRKÓ–TÓTH–VISY 2007). A hipotézis a kutatók körében vegyes fogadtatásra talált: Bodó Balázs elfogadta (BODÓ 2007); Buzás Gergely lehetségesnek tartotta (BUZÁS 2009. 611–612); Koszta László nem értett vele egyet (KOSZTA 2009a. 36–37). A Cella Septichora belső terének rétegrendi vizsgálata alapján Tóth Zsolt nem értett egyet az épület középkori templomként való használatával (TÓTH 2011), azonban e hipotézis ezt követően is tartotta magát (BUZÁS 2015. 66–68). Ennek hatására került sor az érvek és ellenérvek részletes összefoglalására (BUZÁS–TÓTH 2015). Tóth Zsolt tanulmányal szinte egy időben jelent meg Koszta László munkája, amelyben további ellenérveket fogalmazott meg. Véleménye szerint az első székesegyház felépülését és felszentelését követően a későbbiekben már nem változtatták meg annak helyét, valamint azt is hangsúlyozta, hogy a Cella Septichora földrajzi elhelyezkedése eleve alkalmatlanná tette az épületet a székesegyház szerepkörének betöltésére. Vö. KOSZTA 2015. 141–142.

A régészeti kutatások a székesegyházban végzett építési és korszerűsítési tevékenységekhez köthetők, amelyek során mindössze az attemplom egy-egy kisebb részletében volt lehetőség archeológiai megfigyelésekre. Ezek a székesegyházak kronológiájának kérdéséhez közvetlen adatot nem szolgáltattak.¹³ Roncsolásmentes módszerrel végzett felmérés eredményei alapján az attemplom közepén egy kőfalú építmény nyomai rajzolódtak ki, ám az objektum feltárás nélkül nem volt egyértelműen datálható.¹⁴ Ezen kívül az északi oldalhajó mellett végighúzódo csatorna volt több alkalommal tanulmányozható.¹⁵ Szintén felhasználható adatokat szolgáltattak a székesegyház környezetében végzett kisebb-nagyobb felületű régészeti feltárások, megfigyelések.¹⁶

A források harmadik csoportját a székesegyházról készült 17–19. századi ábrázolások és leírások alkotják. Jóllehet ezek inkább már a székesegyház átépítési periódusaihoz nyújtanak információkat, közvetetten azonban felhasználhatók, visszakövetkeztetésre adnak lehetőséget.¹⁷

A fentiek alapján a következő kérdések fogalmazhatók meg a székesegyház eredetével és az első székesegyház épületével kapcsolatban. Miért az ókeresztény temető és nem a késő római város területén hozták létre a püspökség központját? Az első középkori székesegyház egy nagyobb, késő római temetői épülettel azonos? Ismert vagy eddig még nem ismert épületről van szó? Volt-e temetői bazilika a székesegyház alatt? Egy kisebb, de jelentős temetői épület (vértanú nyughelye?) fölé épült-e a székesegyház? Összegezve: közvetve, vagy

¹³ 1970-ben G. Sándor Mária az attemplom északnyugati sarkába ássott aknánál végezhetett régészeti megfigyeléseket. Itt egy északkelet–délnyugat irányú római vízvezető csatorna, föllette pedig nyugat–kelet tájolású csontvázas sírok kerültek elő (FÜLEP–BURGER 1981. 24–25; FÜLEP 1984. 55–57). 1991-ben Kárpáti Gábor az attemplom nyugati szélén a távhő vezeték árkát kutathatta. Itt középkori sírok kerültek elő, amelyek közül az egyik vélhetően Janus Pannonius földi maradványa (KÁRPÁTI 1998; KÁRPÁTI 2008). 1993-ban Tóth Melinda végezhetett kisebb felületű falkutatást (BOROS 2002). Kárpáti Gábor 2002-ben az attemplom középső részén kőkeretes, boltozatos, bolygatott sírt tárt fel. Kárpáti Gábor szíves szóbeli közlése.

¹⁴ Az attemplomban végzett régészeti kutatásokról összefoglalóan, valamint a talajradaros felmérés eredményeiről: BERTÓK–GÁTI 2014. 147–153.

¹⁵ Az 1763-ban előkerült csatornával először Szőnyi Ottó foglalkozott alaposan. Ezt követően Gosztonyi Gyula, Füleperenc Ferenc, Boros László és Tóth Zsolt is megfigyeléseket végzett. Vö. BOROS 2002; GOSZTONYI 1939; SZŐNYI 1927; FÜLEP 1962a és VISY 2016. A csatornáról legutóbb részletesen: TÓTH 2016. 61–63.

¹⁶ Itt elsősorban az I. számú Cella Trichora kutatása során nyert információk a fontosak, valamint az attól nyugatra feltárt terület eredményei. Erre l. FÜLEP 1960; FÜLEP 1962b; FÜLEP 1984; TÓTH 2016 és TÓTH 2017, továbbá fontos még Tóth Zsolt 2016. évi régészeti feltárása a székesegyházról keletre és a 2018. évi feltárása a székesegyházról délre, a Dóm téren, valamint a székesegyház nyugati felében végzett régészeti megfigyelés 2019-ben. Ez utóbbi feltárások még nincsenek közzéve.

¹⁷ Ezek összegyűjtve: GOSZTONYI 1939. – Levéltári források alapján ismert, hogy a 1712/13. évben padlóburkolat javítására került sor, 1763-ban pedig új padlózatot alakítottak ki. Vö. BOROS 2002. 13.

közvetlenül egy késő római temetői épület képezi-e a székesegyház eredetét? Hány székesegyházzal számolhatunk, másként fogalmazva 1009-től mindvégig ugyanazon a helyen állt-e a középkori katedrális? Egyetlen épület volt-e, amelyet folyamatosan bővítettek, átépítettek vagy nem? A mai székesegyházzal azonos-e a Péter király által emelt épület? Péter király székesegyháza a későbbi helyén állt? Péter király székesegyházának volt-e római előzménye?

Az alábbiakban ezekre a kérdésekre keressük a választ. A székesegyház eredete mellett, azzal összefüggésben, a középkori püspökség és a középkori város történetéhez is adalékkal kívánunk szolgálni.

8. ábra. A késő római kori temetői épület alaprajza az altemplom középső része alatt
(készítette: Tóth Zsolt)

A 2019. évi kutatás eredményei

A késő római temetői épület

Bertók Gábor talajradaros felmérése alapján az altemplom középső részén egy nagyobb, késő római temetői épületet feltételezt, amely keleten apszisban záródott. A kutatás egyik célja e hipotézis hitelesítése volt. Az altemplom közepén lévő terület kutatása azért is volt kiemelkedően fontos, mert az altemplom közepén a boltozaton egy kör alakú nyílás volt, amelyet csak az 1882–1891. évi felújítás során falaztak be. Ennek megléte alapján azt lehetett feltételezni, hogy egy szentként tisztelt személy sírja lehet az altemplom közepe alatt, követke-

9. ábra. A késő római kori temetői épület északi falának feltárt részlete, jobbra a középkori altemplom sávalapja, amely átvágja a római falat (fotó: Tóth Zsolt)

10. ábra. A késő római temetői épület az altemplom középső része alatt (fotó: Tóth Zsolt)

11. ábra. A késő római temetői épület délkeleti sarka (fotó: Tóth Zsolt)

zéseképpen tudatosan igazították úgy az altemplom helyét, hogy ez a sír annak közepe alatt legyen. A nyílás a fizikai összeköttetést biztosította a sír és a székesegyház szentélye között, ezzel a szentből áradó spirituális erő szentélybe való feljutásának szabad utat biztosítva, ugyanis fontosnak tartották a kapcsolattartást a szent földi maradványaival.¹⁸

Az altemplom középső részén előkerült egy jelentősebb késő római kori temetői épület. Bertók Gábor feltételezése beigazolódtott, habár mérete és alaprajza eltér a radarfelvétel alapján feltételezhetőtől. Az épület megtalált északi fala egybeesett a radarfelvételen azonosított fal helyével.¹⁹

A feltárás alapján az épületnek nem volt apszisa, négyszög alaprajzú, tájolása két fokkal elfordul nyugati irányba a fő égtájakhoz viszonyítva. Felszínre

¹⁸ Az ókeresztény kortól kezdve igyekeztek a vértanúk, s a jelentős szentként tisztelt személyek sírja fölé kisebb-nagyobb egyházi épületeket emelni. A nagy római bazilikák közül ennek legismertebb példája a vatikáni Szent Péter bazilika. A Karoling-kortól kezdődően pedig általánossá, a 813-as mainzi zsinat előírása értelmében pedig kötelezővé vált, hogy valamennyi oltárnak rendelkeznie kellett ereklyével. FEDELES 2015. 25–38, 272–278.

¹⁹ Bertók Gábor szóbeli közlése alapján a felszínburkolat ágyazatát képező agyagréteg negatív irányba befolyásolta a földradaros felmérés eredményeit, ugyanis az agyag elnyeli a hullámokat. Ennek következtében a közvetlenül a felszín alatti falszakasz a radarfelvételen csak 0,60 méter mélységben jelentkezett, a mélyebben induló falszakaszok pedig egyáltalán nem látszóttak.

került az épület északi falának keleti szakasza az északkeleti sarokkal, a teljes keleti fal és a déli fal keleti szakaszának belső széle. Az épület nyugati fala a radarfelvétel alapján vált megrajzolhatóvá megközelítő pontossággal.

Az épület négyszög alaprajzú, tájolása az altemplomhoz képest két fokkal eltér keleti irányba. Falvastagság a keleti falon volt mérhető, északi végén 1,30 méter, a déli végén pedig 1,15 méter. A falnak a külső oldala déli irányba kissé beszűkült. Hasonló falvastagságok a nagyobb temetői épületeknél (a két Cella Trichora, a Cella Septichora, Ókeresztény Mauzóleum, V. számú temetői épület) figyelhető meg. A radarfelvétel és a kiserkesztés alapján az épület belmérete 22 (észak-dél) × 20 (kelet-nyugat) római láb (6,51×5,92 m), azaz 38,5 négyzetméter.²⁰

A jelentős falvastagságra a külső földnyomás megtartása miatt volt szükség, ugyanis az épületet a délről északi irányba meredeken emelkedő hegyoldalba építették úgy, hogy felmenő falai délről észak felé haladva egyre kisebb mértékben emelkedtek ki a felszín fölé. Az objektum egyterű, részlegesen földbe süllyesztett épület az V. számú temetői épülethez hasonlóan. A kelet-nyugati tengelyen a természetes külső talajszinthez képest körülbelül 2,50 méter mélyen volt a belső járószintje. A bejárata a terepadottságokból adódóan délen lehetett. A bejárat előtt vízszintes teraszt alakítottak ki, ahol valószínűleg *narthex* és/vagy *porticus* lehetett a temetkezőhelység előtt. Apszis régészeti nyoma sem az északi sem pedig a keleti oldalon nem került elő. A belső térben tartópillérek maradványai nem voltak megfigyelhetők, így valószínűleg nem volt boltozott a belső tér felső zárása. Külön sírkamra nem volt az épület alatt. Ezt a járószintet áttörő cölöplyukban tehető megfigyelések is megerősítették, itt ugyanis fillit kőzet jelentkezett a járószint alatt a gödör oldalában. Külső támpillérek nem voltak megfigyelhetők.

Arra vonatkozóan, hogy a római kor időszakában volt-e átépítési, illetve bővítési periódus, a feltárt épületrész nem szolgáltatott adatokat. A belső térben két járószint határozottan elkülöníthető volt: az alsó kemény összefüggő terrazzo az építéssel lehetett egykorú. A felette lévő szint a Karoling-kori épületfelújításhoz köthető, gyengébb állagú, a terrazzo-szerű habarcs felszínén a déli fal előtt téglaburkolatot figyeltünk meg. Római kori sír a feltárt területen nem ismert, ezért feltételezhető, hogy az V. számú temetői épülethez hasonlóan, a déli bejáratral szemben, az északi fal előtt lehetett egy sírláda a padlószinten.

²⁰ Belmérete az V. számú temetői épületéhez áll a legközelebb, amelynek az alapterülete 10 négyzetméterrel kisebb. Az I. számú Cella Trichora jóval nagyobb, centrális terének belmérete az apszisokkal együtt 64 m², a *narthex*-szel együtt 84 m². A Péter-Pál sírkamra felszíni épülete már jóval kisebb, mindössze 18 m².

12. ábra. A sírláda és az oltár maradványa a késő római temetői épület keleti fala előtt
(fotó: Tóth Zsolt)

13. ábra. Karoling-kori falfestés a késő római temetői épület keleti falán (fotó: Tóth Zsolt)

14. ábra. Karoling-kori falfestés a késő római temetői épület délkeleti sarkában
(fotó: Tóth Zsolt)

Szintén kérdésként fogalmazható meg, hogy ez már eleve ereklyesír volt-e, azaz a temetői épületet eleve a szentkultusz számára emelték-e vagy csak később kerültek ide egy mártír földi maradványai?

Az attemplom közepe alatt a második járószintre építve egy észak-dél tájolású sírláda aljának körvonalait figyeltük meg. A sírláda maradványa és a keleti fal között a felszínből néhány centiméterre kiemelkedő simított habarcsos felület jelentkezett. Figyelembe véve a sírládát, arra következtethetünk, hogy a keleti fal előtt oltárt alakítottak ki alatta a sírládával.

A keleti fal alján kisebb foltokban megmaradt a vakolat. Az épületet kétszer vakolták ki, a felső rétegen festésnyomokat figyeltünk meg. A festés mintája nagy hasonlóságot mutat az I. számú Cella Trichora első festésrétegével. Azt a római kort követően, valószínűleg a Karoling-kori felújítás idején festették ki először. Az atemplom alatti épületnél is arról lehet szó, hogy megújították a római járószintet, ami néhány centiméteres szintemelkedéssel járt. Ennek maradványa kisebb foltban látszik a keleti fal előtt. Ezt követően, valamikor a 9. század közepén kivakolták és kifestették az épületet.

Az ereklyesír²¹

A római kori sírépületben a járószintra építve egy észak–dél tájolású, 1,24×0,32 m belméretű sírláda aljának körvonalai voltak megfigyelhetők. A láda mérete folytán leginkább ereklyesírként vagy padlóba épített ereklyetartó ládaként értelmezhető. A feltárás során a sír és az épület keleti fala között egy ugyancsak az alapozásig visszabontott, téglalap alakú objektum nyomai kerültek elő. Formáját és a sírhoz viszonyított pozícióját együttesen figyelembe véve arra a következtetésre jutottunk, hogy az objektum feltehetőleg egy épített tömboltár volt,²² s ez alatt helyezkedett el a sírláda. Mivel a római épületben sírral leginkább a déli bejárattal szemben, az északi fal előtt számolhatunk, s mivel a sírláda a második járószinthez kapcsolódik, arra következtethetünk, hogy a sír és az oltár egyidejűleg létesült a római kort követően, de még a középkori építkezések előtt, következésképpen Karoling-kori.

A sírépítményben megfigyelt láda és oltár értelmezése nem problémamentes, s számos kérdést vet fel. A padlószinten kialakított sírláda kiterjedése nem felel meg egy hagyományos sír méreteinek. Ez, illetve annak ténye, hogy a sír fölé oltárt emeltek, továbbá a sírládanak és az oltárnak a középkori székesegyház topográfiájában elfoglalt helye együttesen felveti annak lehetőségét, hogy az épület egy mártír ereklyéit őrizhette. Ugyanakkor azt nem tudjuk, hogy eredetileg is ereklyék számára épült-e a temetői épület vagy azok már csak a másodlagos átépítést követően kerültek-e oda, miután az épületet közösségi szertartások céljára átalakították.

Az ereklyék tiszteletének legkorábbi írott forrásai a Kr. u. 2. század közepeére nyúlnak vissza, amikor Szent Polykarpos, Smyrna vértanúhalált halt püspökének földi maradványai kapcsán az akta szerzője megjegyzi, hogy azok a keresztény közösség számára különösen drágák és értékesek voltak, így összegyűjtötték, eltemették, majd a mártír vértanúhalálának napján, amely egyúttal a mennyei születésnapja is volt, a sír közelében megemlékezést tartottak.²³ Ennek hátterében az a vallásos felfogás állt, miszerint a Krisztusért vértanúhalált halt szent földi maradványainál, ereklyéinél fogva jelen volt a világi szférában, a lel-

²¹ E fejezetben az ereklyesír értelmezése Neményi Réka munkája, aki *A keresztény liturgiához köthető tárgyi emlékegyűjtés a IV–VIII. században. Liturgikus tárgyak régészeti elemzése az írott és ikonográfiai források tükrében* címmel írta PhD dolgozatát. Vö. 79. jegyzet megjegyzésével.

²² A típust l. DE BLAUW 2017. 44.

²³ Martyrium Polycarpi 18.2–3. A görög nyelvű szöveget l. MUSURILLO 1972. 16., magyar nyelven: VANYÓ 1984. 52.

ke ugyanakkor már üdvözült, s a mennybe került. Ez a kettősség egyúttal azt is jelentette, hogy a vértanúk egyfajta közvetítői szerepet tölthettek be, s a még életben lévő hívők kérésére közben tudtak járni értük Istennél.²⁴ Mindazonáltal a mártírok sírjának vallásos tisztelete csak a 4. században, a keresztényüldözések megszűnése és a konstantini fordulat után jelent meg. Ebben különösen fontos szerepet játszott a császári támogatás is, hiszen éppen Constantinus császár kezdeményezésre, Heléna császárné aktív közreműködésével kezdték meg a jelentősebb szentföldi ereklyék felkutatását,²⁵ s indultak meg a Róma városi katakombákban eltemetett vértanúk sírjai felett a nagy volumenű temetőbazilika és mauzóleum építkezések,²⁶ majd I. Damasus pápa pontifikátusa alatt (366–384) és után megtörtént a szent helyek hálózatának kialakítása is.²⁷ A jelenség kisebb-nagyobb eltérésekkel, helyi sajátosságokkal a Római Birodalom keleti és nyugati provinciáiban egyaránt elterjedt, s az egyes városokban általánossá váltak a korábban vértanúhalált halt személyek sírjainál vagy azok környezetében tartott megemlékezések, melyek során a keresztény közösség tagjai eucharisztikus áldozatot mutattak be, s a mártír tiszteletére halotti lakomán vettek részt.

Felvetődik annak lehetősége is, hogy a sírépítmény már a római korban is egy Krisztusért vértanúságot szenvedett személy földi maradványainak végső nyughelyéül szolgált. Az ókeresztény régészet a mártírkultusz azonosítását többnyire a Pasquale Testini által – zömmel Róma városi példák alapján – kidolgozott módszertani kategóriák nyomán kísérli meg. Testini elmélete szerint a mártírkultusz azonosításának három alapvető feltétele van, az ereklyét jelző felirat, a sír felett vagy annak közelében a mártír tiszteletére épült temetőbazilika, illetőleg a vértanúnak az adott településen ápolts helyi hagyománya.²⁸

Tekintve, hogy mind a sírépítményt, mind pedig a sírládát visszabontották az első középkori bazilika építése előtti tereprendezések során, ha létezett is ókeresztény mártírokat említő bármilyen feliratos emlék, az nem maradt ránk. Az általunk vizsgált, feltételezett ereklyesír az első kategóriának tehát nem felel meg, feliratos emlék nem támasztja alá az ereklyék római kori helyi tiszteletét.

Ami a második kritériumot illeti, a kutatást már hosszú évtizedek óta foglalkoztatja, hogy a sopianaei ókeresztény temetőben állt-e temetőbazilika. A városfalakon kívül emelt ókeresztény temetőbazilikák a Kr. u. 4. század első felétől a mártírok tiszteletére végzett szertartások színteréül szolgáltak. Egy esetleges

²⁴ BROWN 1993. 23–46., különösen 23–28.

²⁵ HUNT 1982. 28–49.

²⁶ DOIG 2008. 41–42.

²⁷ A folyamatot, s annak egyházpolitikai hátterét l. SÁGHY 2003.

²⁸ TESTINI 1980. 126–127.

temetőbazilika létét már Gosztonyi Gyula felvetette, s úgy vélte, hogy az a székesegyház mai altemplomának helyén keresendő.²⁹ Fülep Ferenc egy lehetséges temetőbazilika létét a mai székesegyház alatt elvetette, úgy vélte, hogy a Cella Septichora töltötte be e funkciót.³⁰ Egy harmadik hipotézis szerint az ókeresztény mauzóleum melletti terület jöhet számításba.³¹ A felmerülő elméleteket mindezidáig nem sikerült régészeti bizonyítékokkal alátámasztani, az azonban bizonyossá vált, hogy a Gosztonyi Gyula által javasolt területen temetőbazilika nem állhatott.³² Ezzel a Testini-féle kritériumok közül a második sem teljesül.

A sír építményben, ha létezett is a római korban mártírekre kelye, a vértanú kiletét homály fedi. A Diocletianus-kori keresztényüldözések intenzíven érintették a pannoniai tartományokat,³³ azonban az írott források és a feliratos leletanyag tanúbizonyossága szerint e mártírok származásuk vagy kivégzésük színnyelénél fogva Sirmiumhoz, Singidunumhoz, Cibalaehez, Poetoviohoz, Sisciahoz és Savariahoz kapcsolhatók.³⁴ Sopianaeből származó vagy itt mártírhalált halt személyről nem esik szó sem a történeti forrásokban, sem az epigráfiai emlékeanyagban,³⁵ s ezzel a harmadik kritérium sem teljesül. Természetesen felmerülhet annak lehetősége, hogy az ereklyét az 5. század első évtizedeiben a várost elhagyó, védettebb birodalmi területekre távozó provinciális lakosság magával vitte,³⁶ mindazonáltal az ókeresztény forrásokban ennek sincs nyoma. Egy esetleges 5. századi *translatio* esetén sem kerülhettek a mártír földi maradványai a későbbi templommá alakított sír építmény oltárába.

²⁹ GOSZTONYI 1939. 140–142.

³⁰ FÜLEP 1984. 48–49.

³¹ GÁBOR 2016. 216–217.

³² TÓTH 2016. 43–74., különösen 61–63.

³³ Az üldözések forrásait és időrendjét, a kutatásban felbukkanó különböző keltezési javaslatokkal együtt vizsgálja NAGY 2012. 23–32.

³⁴ NAGY 1939. 57–73.; BRATOŽ 2004. 212–225.; Kovács 2011. 38–128.; Kovács 2014. 34–103. A pannoniai vértanúaktákhöz l. még NAGY 2012. A bizonytalan értelmezésű feliratok között szerepel továbbá egy *castello Aioviaet* és *Capriat* említő forráshely is. Kovács Péter előbbi Ioviával, azaz Ludbreggel, utóbbi pedig Capuával azonosította, így Maurus, Captus, Usandus és Cyprianus mártírok kivégzésének és tiszteletének azonosítása nem egyértelmű. Vö. Kovács 2011. 44.; Kovács 2014. 38–39. Ugyanezt az álláspontot képviseli NAGY 2012. 27.

³⁵ A kutatás korábban kísérletet tett mártírok név szerinti azonosítására, ezek az elméletek azonban mára egy kivétellel cáfolatot nyertek. Összefoglalóan l. HUDÁK–NAGY 2009. 80. A kivétel a *IV sancti coronati*, a négy koszorús kőfaragó. Esetükben Nagy Levente érvei, miszerint a pannoniai kőfaragók vagy éppenséggel a nevük alatt tisztelt helyi szentek emlékéit a sopianaei temetőben ápolták volna, meggyőzőnek tűnnek, mindazonáltal esetleges helyi kultuszuk a Péter Pál sírkamrához köthető. NAGY 2012. 175–182. különösen 180–181.

³⁶ Jó példa a jelenségre Quirinus ereklyéinek *translatioja*, a vértanú püspök ereklyéit a távozó keresztény közösség tagjai magukkal vitték, s azok nyughelye a római San Sebastiano katakomba Platonia mauzóleuma lett. NAGY 2012. 98–108.

Összességében, a fenti kritériumok alapján nem bizonyítható, hogy a sír-építményben már a római korban egy mártír ereklyéit őrizték volna, bár a sírkamra átépítése és a részleges feltártsága miatt ennek lehetőségét teljesen nem is vethetjük el.

A régészeti megfigyelések alapján annyi bizonyos, hogy a sír-építményt átalakították, falait vakolták, s a sír felett egy oltárt alakítottak ki, ami egyúttal arra enged következtetni, hogy az épületet ettől az időponttól közösségi istentiszteletek céljára, templomként kezdték használni. A sír-építmény második periódusát az ásató a Karoling-korra keltezte, így logikusan az is felmerülhet, hogy a sír-építmény templommá való funkcionális átalakítása során/után, *translatio* útján érkezett ide ereklye. Ha valóban templomként működött tovább az épület, márpedig az oltár építése erre utalhat, a kérdéses időszakban számolnunk kell az oltár alatt, az oltár közvetlen környezetében elhelyezett ereklye jelenlétével.³⁷

A szokás, hogy az ereklyéket a közösségi bazilikák, templomok oltára alá, magába az oltárba helyezik a Római Birodalom nyugati felében a 4. század utolsó évtizedeire nyúlik vissza, mikor Ambrus, Mediolanum püspöke 386-ban Szent Gervasius és Protasius földi maradványait áthelyeztette az újonnan épülő mediolanumi *Basilica Ambrosiana* oltárába.³⁸ Ambrus tettének egyházpolitikai vonatkozása is volt, hiszen az ereklyék az oltár közvetítésével erősítették a püspök tekintélyét, s szerepét a szent közvetítőjeként.³⁹ Az Ambrus-féle gyakorlat nyugaton közel sem számított elfogadottnak. A keleti területek ereklyetiszteletével ellentétben a sírok megbolygatása, a mártír testének különleges indok nélküli kiemelése és elszállítása komoly visszatetszést váltott ki még a 6. században is,⁴⁰ ugyanakkor éppen az ókeresztény ereklyék hatalmas presztízsének okán létező jelenség volt.⁴¹ A jelenséget csak felerősítette az újonnan alapított templomok ereklye-igénye, s mindez végül szükségszerűen az elsődleges ereklyék darabolásához, másodlagos ereklyék készítéséhez vezetett.⁴² Különösen igaz ez a Karoling-korra, amikor valóságos versenyfutás indult egy-egy relikviáért.⁴³

³⁷ A 813-as mainzi zsinat határozata, mely már kötelező érvényűvé tette, hogy minden oltárnak rendelkeznie kell relikviával. Vö. 18. jegyzet.

³⁸ Ambrosius, Epistula 77.1.

³⁹ BROWN 1993. 60–63.

⁴⁰ FEDELES 2015. 28–29.

⁴¹ Számos bazilikából kerültek napvilágra már a legkorábbi, a 4. század végére/5. század elejére keltezhető periódusból oltár alatti ereklyetartók, ehhez összefoglalóan keleti és nyugati példákkal GLASER 1997. 231–246.; KALINOWSKI 2011. 28–35.

⁴² A különböző ereklyetípusokat l. KLEIN 2010. 55–61.

⁴³ SMITH 2000. 317–339.; FEDELES 2015. 3032.

A tárgyalt időszakban tehát létező jelenség volt az ereklyék *translatioja*, így teljesen nem is vethetjük el, hogy ily módon jutott az újonnan kialakított templom tulajdonába egy szentként tisztelt személy földi maradványainak egy része, vagy bármilyen tárgy, ami a szent testével érintkezett. A problémát valójában az jelenti, hogy a forrásokban sem a tárgyalt időszak helyi keresztény közösségére, a területre irányuló ereklye-áthelyezésre vonatkozóan nincs utalás, az ereklyék eredetének, a mártír kilétének kérdése így megválaszolatlan marad.

Ahogy fentebb rámutattunk, a sír építményben római kori mártírkultusz nem bizonyítható. Ez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a sír építményt templommá alakító keresztény közösség a terület használatba vételekor az épületben, vagy a temető területén talált, a korszakban még ismert, írott források hiányában mára az ismeretlenség homályába vesző mártír csontjait helyezte volna az oltár előtt kialakított sírládába. Ebben az esetben a Karoling-korra keltezhető templomban elhelyezésre kerülő ereklyék eredete, még ha a tisztelettel övezett mártír neve nem is maradt fent, lehet római kori.

Az sír építményt, nem az ezzel együtt a benne található objektumokat (sír, oltár) az első középkori székesegyház építések a templom padlószintjéig, a mai altemplom szintjéig visszabontották, s belső terét eddig a padlószintig feltöltötték. Az ereklyék az első középkori katedrális szentélyének elkészültéig a helyükön maradhattak, de nem zárható ki, hogy az építkezések idejére ideiglenes helyre kerültek, majd Péter király sírjának nyugati végéhez hozzáépített sírládába kerültek. Bármelyik fent vázolt eshetőséget is fogadjuk el, az ásatási megfigyelések alapján az bizonyosnak tűnik, hogy az első egyhajós középkori székesegyházat, majd az ezt követő átépítés során az altemplom középpontját ehhez a sírládához igazították, hiszen az az egyhajós első középkori székesegyház középső része alatt helyezkedett el, majd ennek altemplommá alakítása után pontosan az altemplom közepe alá került.

Az előzőek alapján az épületnek a római kort követően az I. számú Cella Trichorához hasonlóan alakult a sorsa:⁴⁴

1. A népvándorlás kor századaiban használaton kívül volt, természetes módon részlegesen lepusztult.⁴⁵ Ha létezett is ereklye, azt a távozó lakosság feltehetőleg magával vitte.
2. A Karoling-korban az épületet megújították, templomként működött. A *Conversio*ban említett 850. évi templomszentelés *Quinque Basilicae*

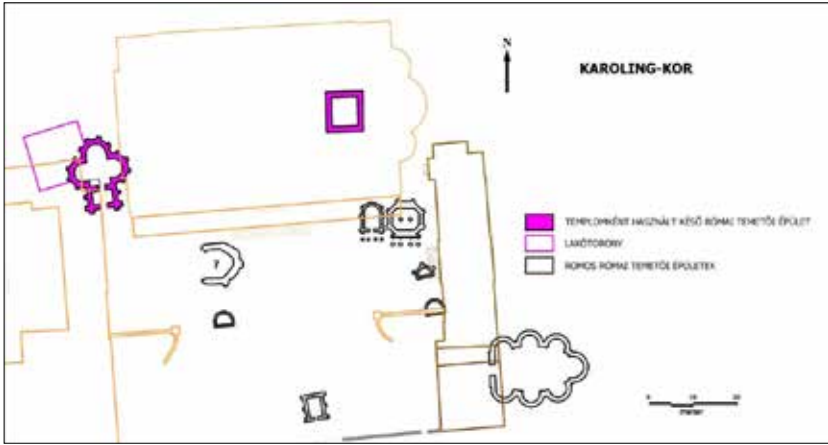
⁴⁴ Az I. számú Cella Trichora kronológiájára l. Tóth 2017. 292–293.

⁴⁵ Az épület belső tereiben és külső környezetében pusztulásréteg nem került elő. Ezt a Karoling-kori használat, illetve a középkori szintalakítás során távolították el.

településen az I. számú Cella Trichora mellett erre az épületre is vonatkozhatott a logika alapján. Ekkor került sor az épület kifestésére is. A keleti fal előtt oltárt alakítottak ki, amely alatt a belső padlószintre épített ereklyesír került. Kérdéses, hogy a római kori szent ereklyék vagy „ide exportált” csontok kerültek a sírládjába? Az épület körül temetőt létesítettek.

3. A 10. században, a Karoling fennhatóság megszűnte után is templomként használták tovább.
4. Mivel ennek az épületnek a helyén emelték az első középkori építésű székesegyházat, továbbá mert a második középkori katedrális közepé alatt helyezkedett el az ereklyesír, feltételezhető, hogy ezt az épületet szentelték fel ideiglenes székesegyháznak 1009-ben. Ha nem is volt püspöki széktemplom, ereklyéket őrző kápolnaként mindenképpen működött az 1009 utáni években is.
5. A római kori földbe süllyesztett épület Péter király katedrálisának építésekor ideiglenesen az épülő templom hajójaként használhatták, a keleti falának a visszabontásával, eszerint a szentély elkészültéig az ereklyék a helyükön maradtak. Nem zárható ki az sem, hogy az épületet már az építkezés megkezdése előtt visszabontották. Ez esetben az ereklyéket ideiglenesen egy másik helyen, talán az I. számú Cella Trichora épületében helyezték el.
6. Az épület belső terét a belső padlószintig feltöltötték a környező területről letermelt természetes talajjal és kőzetmálladékkal. Az épület felmenő falait, a padlószint alatti szintig visszabontották. Erre Péter király templomának építése előtt, vagy aközben került sor.
7. A félkész(?), de felszentelt templomba eltemették Péter királyt, az ereklyéket temetkezőhelye végében kialakított sírba helyezték, fölé oltárt emeltek.

Összegezve tehát megállapítható, hogy a pécsi Szent Péter-székesegyház eredete nagy valószínűséggel abban a késő római kori ókeresztény temetői épületben testesül meg, amely az altemplom közepé alatt emelkedett, és amelyben egy ismeretlen nevű helyi (?) mártír csontjait helyezték el. A nagyméretű temetői épület esetében annyi állapítható meg bizonyossággal, hogy az eredetileg ma-uzóleumként értelmezhető. Az épületet a Karoling-korban felújították, kifestették és templomként használták tovább, s ekkor létesítették az ereklyesírt. Források hiányában az nem dönthető el, hogy a Karoling-korban ideérkező ereklyék helyi kötődésű mártír, szent földi maradványai voltak-e. Mindazonáltal ehhez a

15. ábra. A Karoling-kori állapotok a székesegyház környezetében (készítette: Tóth Zsolt)

16. ábra. Az altemplom középső része alatt feltárt késő római kori temetői épület a Karoling-korban az oltárral és az alatta lévő ereklyesírral (készítette: Tóth Zsolt)

sírhoz igazították az első egyhajós középkori székesegyházat, majd ezt követően ennek altemplommá való átépítése után a kripta közepét.⁴⁶

⁴⁶ Koszta László fogalmazta meg annak valószínűsíthetőségét, hogy lényegében egy székesegyházzal kell számolni. Indoklása szerint azért ez a valószínű, mert „az a gyakoribb és általánosabb,

17. ábra. Az ereklyesír és az oltár maradványa (fotó: Tóth Zsolt)

Az első középkori (építésű) székesegyház

A pécsi püspökség 1009-es alapításakor az altemplom középső része alatt a 2019-es feltárás során előkerült, a szent ereklyéket őrző templom szolgálhatta az első katedrálisként. Viszonylag kis mérete miatt azonban nem sokáig

.....
 hogy az első templom helyén építették fel az újabb, kibővített székesegyházat. A szabály szerint az alapítás idején kiválasztott helyen – ahol az első épületet felszentelték – lett végleges helye a székesegyháznak, a székesegyház helyének megváltoztatása, a püspökség felszentelt központjának elhagyása pedig komoly előkészítést, egyházi engedélyeztetést kívánt.” További érvként sorolta fel a székesegyház helyének földrajzi fekvését (legmagasabb pont az adott helyen), a terület vízmentesíttetését a római csatorna által. Az elképzelést egy, az altemplom alatti római kori temetői épülettel látta volna igazolhatónak (KOSZTA 2015. 141–142). Tóth Zsolt, az alábbi gondolatokat fogalmazta meg az ókeresztény temető és az első székesegyház kapcsolatáról írt munkájának zárásaként: „Amennyiben a székesegyház alatt volt későbbi római temetői épület és az legalább egy Cella Trichora méretű, akkor az tekinthető a későbbi székesegyház eredetének. Feltűnő a Cella Trichora I. közelsége, tulajdonképpen fizikai kapcsolata a székesegyházzal. Ha nincs, vagy csak egy kisebb épület van a székesegyház alatt, akkor az valószínűsíthető, hogy a Cella Trichora I. épületében kell az első székesegyházat keresni, amely már a Karoling-korban is templomként funkcionált.” TÓTH 2016. 74.

felelhetett meg ennek a szerepnek.⁴⁷ Ennek a helyén kezdődött el egy nagyobb templom (az első középkori eredetű székesegyház) építése, amely megfelelt a középkori templomépítési szabályoknak.⁴⁸ A krónikás hagyomány alapján ez a templom Orseolo Péter királyhoz köthető.

Az első középkori eredetű pécsi székesegyházról a Képes Krónikában azt olvashatjuk, hogy Péter királyt „Pécsett temették el második országlásának harmadik évében, Szent Péter apostol egyházában, melyet ő alapított”.⁴⁹ A krónika szövege Péter szerepére a katedrális létrehozásában az *ipse fundaverat* kifejezést alkalmazza, amely egyértelműen alapítást jelent, így nem lehet egy korábban megkezdett templom befejezéseként értelmezni.⁵⁰ Amint az alábbiakban látni fogjuk ezt a régészeti kutatás is megerősítette. A templom pusztulásáról is a Képes Krónika számol be: „Hirtelen tűzvész támadt és elborította az egész egyházat, mind a palotákat és többi épületeket és mindazt, ami hozzájuk tartozott; a szörnyű tűzvész mindent elemésztt. Mindnyájan megrémültek a lángok hatalmas zúgásától és a szörnyű robajtól, amint a harangok lezuhantak a tornyokról: senki sem tudta, hová legyen.”⁵¹

Orseolo Péter pécsi székesegyházának azonosítása érdekében több lehetőséget is meg kell vizsgálnunk. Henszlmann Imre a 19. század második felében szemtanúk beszámolója alapján tudósított egy régi bazilika romjainak korábbi kiásásról a mai székesegyháztól délre eső Dóm téren.⁵² A közvetett forrásból táplálkozó híradás alapján nem tudhatjuk, hogy informátorai milyen falakat gondoltak bazilikának. A Dóm téren Tóth Zsolt által végzett 2018-as régészeti kutatás a terület középső részén feltárta egy, a 19 század első felében épített nagy lépcső alapozását, és kimutatta, hogy annak helyén egy több periódusú középkori

⁴⁷ A 2019. évi kutatás előtt az I. számú Cella Trichora és a Cella Septichora szerepelt a szakirodalomban az első lehetséges székesegyházként. L. a 11. és 12. jegyzetet.

⁴⁸ L. ehhez a 46. jegyzetet.

⁴⁹ „Sepultus est Quinqueecclesiis, quam ipse fundaverat in honore Beati Petri apostoli anno regni sui secunda vice tercio”. SRH. I. 343.; Geréb László fordítása (Képes Krónika 1964, II, 113.)

⁵⁰ Ennek ellenére nem zárható ki, hogy a krónika csak azért nevezi alapítónak Péter királyt, mert a templomban temették el. Lehet, hogy csak a templomépítés folytatását támogatta, miután a pécsi épülő katedráliszt szánta nyughelyül. A krónika keletkezésekor már nem biztos, hogy tisztában voltak a Péter király korabeli állapotokkal.

⁵¹ „Totam enim ecclesiam illam et omnia pallacia ceteraque edificia ei appendentia repentina flamma corripuit et universa vastante incendio corruerunt. Accepit autem omnes timor pre nimia concussionem flammaram stridentium et terribili furore campanarum ex turribus ruentium; nec sciebat quisquam quo se diverteret.” SRH. I. 363.; Geréb László fordítása (Képes Krónika 1964, II, 122.)

⁵² HENSZLMANN 1869. 3.

épület állt, aminek jelentős részét a lépcsővel elpusztították. Ennek a középkori épületnek azt első korszaka egy keleten szegmensíves fallal végződő középkori építmény, talán egy kápolna lehetett. A Dóm tér északnyugati negyedében Visy Zsolt 2005-ben talajradaros méréssel egy poligonális alaprajzú, támpilléres épületmaradványt talált, amelyet római sírépítményként azonosított.⁵³ Henszlmann informátorai minden bizonnyal ezen épületek maradványainak bontására emlékeztek, ám ezek közül egyikről sem feltételezhetjük, hogy Péter király székesegyháza lett volna. A Dóm tér nyugati oldalán egy másik jelentős épület falait is ismerjük. 1922-ben Möller István,⁵⁴ majd 2003-ban Kikindai András talált fal-, pillér- és padlómaradványokat.⁵⁵ Ezek alapján korábban valószínűnek tartottuk, hogy itt románkori bazilika állhatott, ami Péter király katedrálisával lehetne azonosítani.⁵⁶ A 2018-as régészeti kutatás során bebizonyosodott, hogy nem templomépületről, hanem egy több periódusú, észak-déli tengelyű, téglalap alaprajzú épületről van szó, amely a székeskáptalan, illetve a püspöki palota épületegyütteséhez tartozhatott, a belső vár nyugati szárnyát alkotta.

Ezek után Péter temploma a legnagyobb valószínűséggel a mai székesegyház helyén keresendő, ahol feltehetően már a 9. század közepétől az ereklyéket őrző templomként használt, ókeresztény sírépítmény is állt. A mai székesegyház északkeleti tornyának az altemplomával egybeépült⁵⁷ alapozásában 1922-ben másodlagos felhasználású románkori faragványokat találtak.⁵⁸ Az altemplom középső részén, az altemplom járószintjét kiegyenlítő agyagréteg alatt egy gödörből szintén román kőfaragványok kerültek elő. Ezek csakis egy olyan középkori épületből származhattak, amit az altemplom építése során bontottak le. Egy ilyen épület maradványai elő is kerültek az altemplom 2019-es ásatása során. A mai öthajós altemplom oszlopsorai alatt kelet-nyugati irányú sávalapozások futnak. A felső templom főhajójának pillérei alatti sávalapok sokkal szélesebbek a többinél. A felső templom, pillérei alatt az altemplomban is vasos, téglalap alaprajzú pillérek vannak, de furcsa módon a felső templom pillérei nem pontosan föléjük épültek, hanem kissé lecsúsznak róluk.⁵⁹ Ennek az lehet a magyarázata, hogy az altemplom pilléreit a sávalapozásokhoz igazodva

⁵³ Visy 2007. 43–44.

⁵⁴ Szőnyi 1927. 182–183.

⁵⁵ Kikindai 2009. 313.

⁵⁶ Buzás 2009. 615–616; Buzás 2016. 81–82.

⁵⁷ Gosztonyi 1939. 208–209.

⁵⁸ Uo. 203.

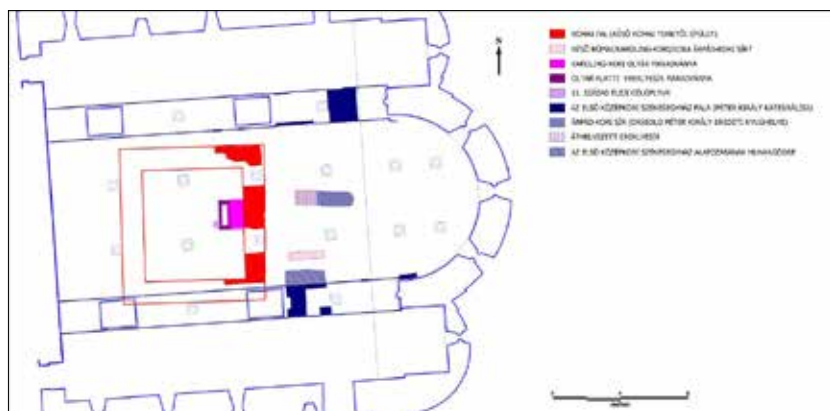
⁵⁹ Gosztonyi 1939, 202.

építették, míg a felső templom tervezésekor már más arányrendszerhez igazodtak és valamivel szélesebb főhajót építettek. A déli pillérsor alatti sávalapozásnál a földbe ástott és öntött fallal kitöltött alapozás felett, de a pillérek és oszlopok alatt még található egy kősortyi rakott kőfal is, nagyméretű kövekből falazott köpennyel és öntött falmaggal. Ennek csak akkor van értelme, ha a fal eredetileg nem sávalapozásnak, hanem tömör falnak épült, és csak utólag bontották vissza a felmenő részét az alsó kősortig, az altemplom tervezett járósíntéig. Az északi pillérsor alatti fal ugyanabban a magasságban csak öntött alapozás volt, ami arra vall, hogy a templom építésekor a terepszint a természetes hegyoldal észak-déli lejtését követve nem volt teljesen vízszintes, legalább kis mértékben lejtett dél felé, így az északi fal felmenő része valamivel magasabban indult, mint a délié. Ezért az altemplom építésekor, mikor a felszínt teljesen már vízszintesre egyenlítették ki, a korábbi északi fal felmenő részét már teljesen visszabontották, míg a déli fal felmenő részéből egy kősort megmaradt az új padlószint alatt. A kutatás során megvizsgálták az apszis déli indításának alapozását is. Itt is előkerült a mai alatt a 11. század első feléből épült, a jelenleginél kissé szűkebb apszis belső kváder-falsíkjá. A kutatást itt nehezítette, hogy az apszis belsejét a jelenlegi padlószint alatt a késő középkorban vagy az újkorban tömör falazattal töltötték ki, ebből egy későgótikus bordatöredék került elő. A 11. századi templom nyugati felére a jelenlegi kutatás nem terjedt ki, így nyugati lezárását nem ismerjük. A megfigyelt részletek arra vallanak, hogy a római sírkamra helyére a 11. században egy egyhajós templom épülhetett, amelynek alaprajza a mai székesegyház szentély-főhajójának felelhetett meg. A templom tájolása és kelet-nyugati tengelyei is kis mértékben (két fokkal), de eltért a római sírkamráétól. A 11. századi templom méretei nagyjából megegyezhettek a Szent István-kori első kalocsai székesegyház méreteivel,⁶⁰ bár nyugati homlokzatának pontos helyét és kialakítását nem ismerjük, az minden bizonnyal a későbbi altemplom nyugati fala alá nyúlik. Feltehetően ez a templom lehetett Péter király katedrálisa, amit az 1064-es tűzvész elpusztított, tehát az uralkodót nagy valószínűséggel ebben temették el.

Negatív eredménnyel zárult az oldalapszisok alatti, altemplomban lévő szögletes „fülkék” Péter király templomához tartozó tornyokként való azonosítása, ugyanis a várakozások ellenére, az altemplom padlószintje alatt nem került sem az északi, sem a déli templomfal előtt a feltételezett templomtornyok visszabontott nyugati fele. A szögletes szentélyzáródásra a 2019. évi

⁶⁰ TÓTH-BUZÁS 2016, 58.

kutatás nem tudott választ adni. A kalocsai párhuzam alapján feltételezett egyhajós templom megléte viszont egyértelműen igazolható lett, Pécs esetében is az általános középkori templomfejlődési folyamat figyelhető meg, amelynek valószínűsíthetőségét már Koszta László korábban megfogalmazta.⁶¹ Egyetlen kisebb bizonytalansági tényező maradt mindössze, amely miatt csak a „valószínűsíthető” kifejezést lehet használni: nem ismert, mi van a székesegyház nyugati fele alatt.⁶²

18. ábra. Az első középkori építésű székesegyház viszonya a késő római temetői épülethez és a későbbi katedrálishoz (készítette: Tóth Zsolt)

⁶¹ L. a 46. jegyzet.

⁶² Elméleti szinten egy olyan gondolatmenet is levezethető, hogy Péter király temploma a székesegyház nyugati fele alatt lehetett. Ez esetben az új, háromhajós templom keleti felének (altemplom/szentély) felszenteléséig tovább működött az 1064-ben leégett templom. Ezt csak akkor bontották vissza, amikor az új templom keleti fele elkészült és azt felszentelték, majd az új épület falaival körbeépítették, majd a meglévő elbontották. Ezzel az elmélettel a folyamatos templomműködést is egyszerűen lehetne magyarázni: a meglévőből keletre, tudatosan építik az új templom szentélyét, lényegében megduplázzák a korábbi templom nagyságát. Ezen elméletnek azonban ellentmondanak az altemplom pillérsorai alatt megtalált visszabontott korábbi felmenő falak, amelyek a mai székesegyház altemplománál korábbiak. Elméletileg az sem zárható ki, hogy Péter temploma jóval nagyobb volt az általunk feltételezettnél, és hossza megközelíthette a mai bazilikáét, az altemplomban feltárt része pedig csak a szentélyét képezte. Azonban egy ilyen nagyméretű székesegyház a 11. század közepén példa nélküli lenne a magyar emléktárhelyen.

19. ábra. Az előtérben sírhely (?), mögötte Péter király templomának déli fala
(fotó: Tóth Zsolt)

20. ábra. Péter király templomának déli fala a felmenő fal legalsó kősorával
(fotó: Tóth Zsolt)

21. ábra. Péter király sírjának a helye a főapszis előtt (fotó: Tóth Zsolt)

22. ábra. Péter király sírjának kibontott keleti része (fotó: Tóth Zsolt)

Péter király sírja

Az egyhajós templom apszisa előtt, a főhajó tengelyében két sírgödör került elő.⁶³ A keleti, normál méretű sír mögött nyugatra, egy vele egybeépült, kisméretű sír helyezkedett el. Eredetileg mindkettő falazott lehetett, de később teljesen kiürítették őket, sőt a keleti sírnek még a falazatát is teljesen kibontották, majd a kő- és tégladarabokat törmelékként a felszámolt sírok gödrében hagyták. A sír betöltéséből lapjára fektetve előkerült nagyméretű, durván megfaragott lapos kő a két sír közötti elválasztó lehetett mérete alapján. A falazott sírforma Árpád-kori keltezésre vall. A két sír tájolása kismértékben eltér a mai altemplom, és az annak alapfalaiban megőrződött Péter király-féle templom tájolásától és az ókeresztény sírkamráéhoz igazodik, bár azon kívül, a 11. századi templom keleti felében és annak tengelyében készültek. Így a sírok elhelyezkedése és tájolása együttesen arra enged következtetni, hogy még az ókeresztény sírkamrából kialakított kora középkori templomépület bontása előtt, de már a 11. századi templom keleti felének elkészülte után áshatták ki őket, így kétségkívül Péter király korára keltezhetőek.

A nyugati, kisebbik sír kis mérete arra utal, hogy abba nem temethettek el egy halottat, hanem minden bizonnyal egy máshonnan exhumált sír, vagy sírok csontjait helyezhették el benne. A sír ezért nagyon hasonlít a visegrádi 11. század közepén emelt plébániatemplom főoltára előtt Szőke Mátyás által feltárt hasonló méretű kőládás sírra, amiben feltehetően az eredetileg a visegrádi ispáni vár kápolnájában eltemetett Szent István-kori ispán csontjait helyezték át.⁶⁴ Legjobb analógiája azonban a tuscaniai dóm 11. század második felében épült kriptájában található 1 méter átmérőjű ereklyesír, amiben Secundianus, Marcellinus és Verianus ókeresztény mártírok csontjait helyezték el, amelyeket már a 7. század óta a románkori bazilika elődjében őriztek. A tuscaniai ereklyesír a csarnokkripta tengelyében, az apszis előtt helyezkedik el, és tőle nyugatra, a kripta nyugati falának közepén is egy románkori oltár áll, amelyet 1120–1130 körülre datált, szentek medallionokba foglalt büsztsjeit ábrázoló freskók díszítenek. Feltehetően ez az oltár tartozhatott az ereklyesírhoz ugyanis az apszisban lévő oltár mögött egy másik ereklyesír is van.⁶⁵ A pécsi sírgödör

⁶³ Bertók Gábor a sírok helyén a radarfelmérés alapján már régészeti objektumot tudott kimutatni. Az ott jelentkező anomáliát egy kelet - nyugat irányú falként tudta értelmezni. Csak a régészeti feltárás tudta kimutatni, hogy nem épített falról van szó, hanem köves-téglás betöltésről.

⁶⁴ BUZÁS et alii 2017. 224.

⁶⁵ KLEIN 2011, 212–215, 46.5. kép

elhelyezkedése a Péter-féle templom kórusának nyugati részén, az ókeresztény eredetű régi templom oltárától mindössze három méterre keletre, arra vall, hogy e sírba valószínűleg a régi templom oltára alatt őrzött ereklye-csontokat temethették el. Közvetlenül az ereklyesír mögött, azzal lényegében egybeépítve került elő a másik, normál méretű sírgödör, ami így vele egykorúnak tekinthető. Ez a Péter király által épített székesegyház legrangosabb, az alapítónak fenntartott helyét foglalja el.⁶⁶ Így joggal feltételezhetjük róla, hogy magának Péter királynak a sírja volt.⁶⁷

23. ábra. A kibontott királysír és ereklyesír (fotó: Tóth Zsolt)

⁶⁶ Hasonló szituációban, a főoltár előtt került elő az első kalocsai székesegyházban Asztriknak, a székesegyházat építő első kalocsai érseknek is a sírja (FOERK 1911; FOERK 1915, 41–49; Buzás 2014).

⁶⁷ Elméleti szinten felvethető, hogy a sírhelyek az altemplomhoz, azaz a négytornyú katedrálishoz is kapcsolható lenne. Ez esetben a nagyobbik sír leginkább Mór püspökhöz lenne köthető, a kisméretű sírban pedig Péter király áthelyezett csontjait kellene feltételeznünk. Ez az elgondolás maga után vonná, hogy Péter király temploma nem a későbbi altemplom helyén lett volna. Csontjainak áthelyezését ez esetben az új székesegyház felszentelése és ezzel párhuzamosan templomának lebontása indokolná. Egy ilyen hipotézisnek azonban ellent mond a sírok és az építkezések relatív kronológiája: a sírokat még a római sírkamra tájolásához igazították, amit viszont már az altemplom helyén talált korábbi, egyhajós templom felépítésekor elbontottak, majd ezt az egyhajós templomot a ma is álló altemplom építésekor bontották le, mikor a római sírkamrának már nem voltak látható nyomai.

24. ábra. Az ereklyesír maradványa (fotó: Tóth Zsolt)

Már a sírok elkészülte után fejezhatték be a 11. századi székesegyház nyugati felét, aminek az érdekében elbontották a római sírépítményből kialakított régi templomot, belső terét pedig feltöltötték a templom padlószintjéig a környező területről a terepszint alakítás során letermelt földdel.

A második középkori székesegyház attemploma

Az 1064-es tűzvész után kezdődött meg a jelenlegi, harmadik katedrális építése. Az új templom kriptájának a nyugati oldalához, az épülőfélben lévő katedrális középpontjában egy sírkamra is kapcsolódott.⁶⁸ E sírkamra legközelebbi analógiája a feldebrői bencés apátsági templomnak, szintén kriptából nyíló sírkamrája,⁶⁹ amelyet minden bizonnyal Péter kortársa, Aba Sámuel király (1041–1044) sírja fölé építettek fel az 1050-es években. Sámuel királyt Feldebrőn a jelek szerint helyi tiszteletben részesítettek: a sír mellett oltárt állítottak és a zárando-

⁶⁸ BOROS 2002. 17–19.

⁶⁹ TÓTH 1987. 103–105.

kok számára a templomból betekintő ablakokat alakítottak ki, amelyekhez egy külön lépcső vezetett le, a kripta felé pedig a sírkamra terét két nagy árkádívvel megnyitották.⁷⁰ Bár a sírkamra elhelyezkedése Pécssett is a feldebrőire emlékeztet, ám itt nincs nyoma a sírkamra körül a feldebrőihez hasonló szentkultusz-nak, ami arra utal, hogy a sírkamrában eltemetett személy nagy tiszteletben állt ugyan, de nem tekintették szentnek. A pécsihez hasonló sírkamrát ismerünk Fulda-Neuenberg Szent András kolostortemplomában is. Itt a főapszis alatt épült négy pilléres csarnokkripta nyugati oldalához csatlakozik a kolostor alapítójának, az 1039-ben elhunyt Richard, fuldai apátnak téglalap alaprajzú sírkamrája.⁷¹ Pécssett a kripta építése során kiürítették és szétbontották Péter királynak a 11. századi székesegyház apszisa előtt lévő sírját. A sír kiürítését az indokolhatta, hogy a templomalapító király csontjait áthelyezhették az új altemplom sírkamrájába.⁷² Lehetséges továbbá az is, hogy ide temették el a harmadik székesegyház építését megkezdő, és a 12. században helyi tiszteletben részesített Mór püspököt is.⁷³ A sírkamra jelentőségét mutatja, hogy fölé állították a 12. században a dúsan díszített Szent Kereszt-oltárt.⁷⁴ A sírkamrát az 1710-es évek első felében lépcsőlejárattá alakították, így annak eredeti funkciója feledésbe merült.⁷⁵ A 18–19. században Péter király sírhelyét a templom felől már a késő középkorban lefalazott, így csak a kriptából megközelíthető déli kriptalejáróban vélték felfedezni. Ezt az elképzelést azonban először Koller József,⁷⁶ majd Henszlmann Imre is cáfolta, kimutatva, hogy csupán egy díszes románkori lépcsőházzal van szó.⁷⁷ A székesegyház 1882–1891 között lezajlott átépítése idején a kripta barokk lépcsőházát újra sírkamrává változtatták, és 1896-ban ide temették el az építető Dulánszky Nándor püspököt.⁷⁸ A középkori sírkamrában eredetileg eltemetett csontok sorsáról nincs tudomásunk. Lehetséges, hogy ezeket már a 18. században, vagy a 19. század végén szétdúlták, ám az sem zárható ki, hogy ma is eredeti helyükön vannak, Dulánszky Nándor koporsója alatt.

⁷⁰ BUZÁS 2010. 559–567.

⁷¹ KENNER 2006. 300–301.

⁷² BUZÁS – KOVÁCS 2019, 80–89.

⁷³ KOSZTA 2009b. 62.; SÜMEGI 2009. 518.

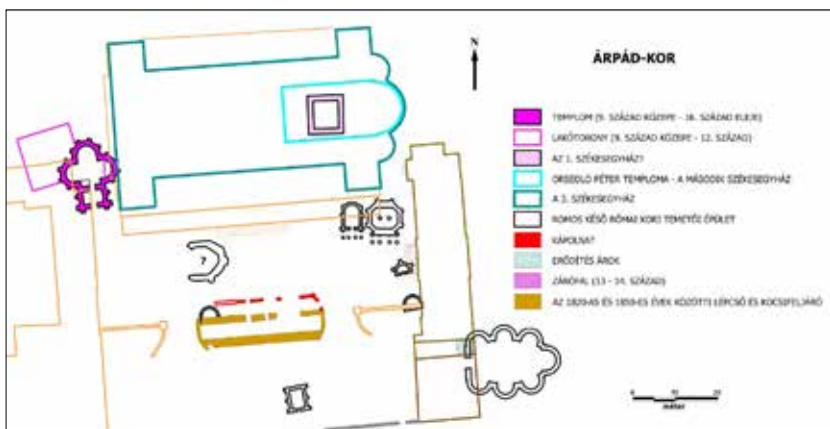
⁷⁴ TÓTH 1987. 101–108.; BUZÁS 2009. 628–629.

⁷⁵ BOROS 1985, 19.

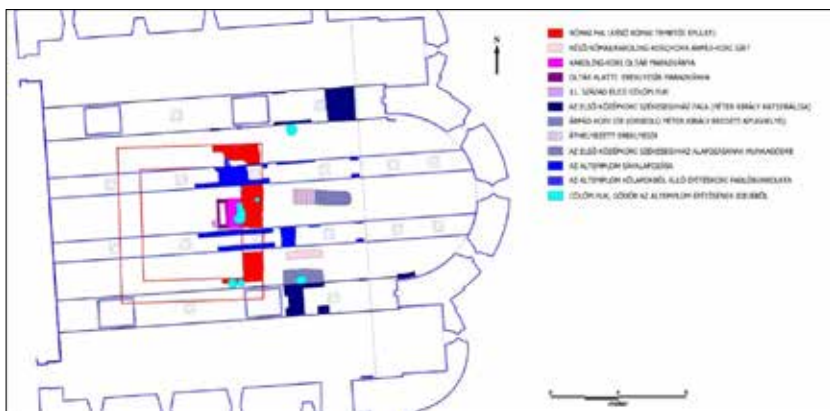
⁷⁶ KOLLER 1782, 127–128.

⁷⁷ HENZSLMANN 1869, 12.

⁷⁸ BOROS 2002, 18.

25. ábra. A középkori román székesegyház viszonya a környező római kori temetői épületekhez (készítette: Tóth Zsolt)

26. ábra. Sávalapok az altemplóban és azok viszonya a korábbi objektumokhoz (készítette: Tóth Zsolt)

27. ábra. A már korábban visszabontott római épület keleti falát átvágó sávalap az altemplom középső hajójában (fotó: Tóth Zsolt)

28. ábra. Rétegződés az altemplom közepén (fotó: Tóth Zsolt)

29. ábra. Felszín kiegyenlítő agyagréteg az altemplom középső részén (fotó: Tóth Zsolt)

30. ábra. A középkori belső felszínburkolat maradványa (fotó: Tóth Zsolt)

31. ábra. Román kőfaragványok töredékei egy gödörben az altemplom középső részén a padlózat alatt (fotó: Tóth Zsolt)

32. ábra. A középkori oszloplábazat és arra ráépítve az újkori (fotó: Tóth Zsolt)

*A középkori ereklyekultusz az altemplomban*⁷⁹

A monumentális román kori altemplomok építése a legtöbb esetben az ereklyekultusszal állt összefüggésben.⁸⁰ A harmadik pécsi székesegyház hatalmas, a magyarországi emlékanyagban egyedülálló, elsősorban itáliai mintaképeket követő kriptája arra enged következtetni, hogy felépítése idején, a 11. század végén és a 12. században különös jelentőséget kaphatott Pécssett is az ereklyekultusz. A pécsi bazilika teljes szélességében, a kórus és a szentély alatti teret elfoglaló öthajós kriptáé lejáratok a templom két mellékhajójából nyíltak és a 12. század második felében egészen egyedülálló gazdagságú szobrászati díszítést kaptak.⁸¹ A nagy méret és a lejárók pazar díszítettsége csak azzal magyarázható, ha a kriptát zárandokok fogadására alakították ki. A pécsi kriptáé egyik sajátossága, hogy egy nyílást alakítottak ki a boltozatán, a középső szakaszban. Valószínűleg eredetileg ezt a szakaszt egyáltalán nem boltozták be, amikor pedig később mégis megépült ide a többi szakaszétól eltérő keresztboltozat,⁸² akkor annak záróköve helyén egy kerek nyílást hagytak, amit csak a 19. századi átépítés idején falaztak be.⁸³ Hasonló, a kriptaboltozatokon kialakított nyílások több román kori templomból ismertek: a svájci Amsoldingen St. Mauritius 11. századi templomának kriptájában és az esseni münster Ottó-kori kriptájában,⁸⁴ továbbá Itáliában Ivrea,⁸⁵ Ravenna,⁸⁶ és Trani⁸⁷ székesegyházainak kriptáiban is. E nyílások minden esetben – így minden bizonnyal Pécssett is – arra szolgáltak, hogy közvetlen kapcsolatot teremtsenek a templom felső szentélye és a kriptában őrzött ereklyék között. Pécssett ezek a relikviák nagy valószínűséggel az ókeresztény sírkamrából származó, majd Péter templomában az

⁷⁹ Az alábbi fejezet Buzás Gergely munkája. Az itt megfogalmazott hipotézisek több ponton eltérnek a tanulmány előző részében, a Neményi Réka által az ereklyekultuszról írt fejezetében szereplő véleményektől.

⁸⁰ A 11–12. századi csarnokkripták funkciójáról itáliai példák alapján: KLEIN 2011.

⁸¹ TÓTH 1994. 127–130.

⁸² A kriptáé többi keresztboltozata úgynevezett római keresztboltozat, amelyet két félköríves dongaboltozat összemetsződéséből lehet kiszerkeszteni, ezért átlós ívei elliptikusak, míg e szakasz felett emelt zárókéjú, úgynevezett román keresztboltozat épült, amelynek átlós ívei is félkörívek. A boltozatok eltérését és a kerek nyílást a 19. század végi átépítés előtt készült felmérési rajzi is rögzíti. GOSZTONYI 1939. 235. 19. rajz.

⁸³ BOROS 2002. 19.; BUZÁS 2009. 625–626.

⁸⁴ STEVENS 2003. 122.

⁸⁵ KLEIN 2011. 143–146, 21.1–2. képek

⁸⁶ KLEIN 2011. 171–174, 34.1. kép

⁸⁷ KLEIN 2011. 203–208, 44.5. kép

ereklyesírba helyezett csontok lehettek. Az ereklyéknek a sírból való kiemelése és az oltáron, vagy az oltár mögött történő elhelyezése a 11. század végétől vált szokássá.⁸⁸ Az ereklyék translációja Pécsen is megtörtént, ugyanis a 11. századi ereklyesírt később szétbontották. Ám ez nem egészen úgy történt, mint a királysír esetében: két fala lényegében épségben maradt. Amennyiben az ereklyesír megszüntetésére még az Árpád-korban sor került, úgy a kriptá egyik oltárára helyezhették át a szentek csontjait. A kriptá közepén lévő nyílás azt sugallná, hogy ott, a római sírkamra felett épülhetett egy új ereklyeoltár, ám ennek régészeti nyomai, alapozásai nem kerültek elő, valamint az analógiák is azt mutatják, hogy a kriptá boltozatán hagyott nyílásokat nem feltétlenül pontosan az ereklyék altemplomi helye felett alakították ki. A nyílás helyét inkább az határozta meg, hogy ez volt az altemplom illetve a székesegyház 12. századi kórusának középpontja, ami természetesen egybeesett a római sírkamra helyével, hiszen ez a pont volt már a sírkamra helyére épült 11. századi templom középpontja is. Általánosabban elterjedt megoldás volt, hogy a kriptában őrzött ereklyéket úgy helyezték el, hogy a templom szentélyének a kriptá felett álló főoltára éppen az ereklyék fölé kerüljön.⁸⁹ Bár a pécsi székesegyház románkori főoltárának a pontos helyét nem ismerjük, de ennek a követelménynek éppúgy megfeleltethető a 11. századi ereklyesír helye is, mint a kriptá apszisában álló oltár. Mindezek fényében a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján nem dönthető el, hogy 11. századi ereklyesírt megszüntették-e már a 12. század folyamán, és a relikviákat már ekkor oltárra emelték, vagy erre csak a késő középkorban került sor.

Az építészeti emlékek és régészeti leletek egyértelműen arra utalnak, hogy a középkori pécsi székesegyházak életében fontos szerepet töltöttek be az ókeresztény kor óta ezen a helyen őrzött ereklyék, így logikus lenne, hogy ezeknek az írott forrásokban is valamilyen nyoma maradjon. A ránk maradt dokumentumokból a középkori pécsi székesegyház 27 oltára, és öt kápolnája ismert, ám közülük sajnos egyikről sem említik, hogy a székesegyház kriptájában állt volna. Az oltárok és kápolnák többsége általánosan elterjedt titulusokat visel, közöttük mindössze két ritka védőszent szerepel: Szent Dániel és Szent Illés, de mivel ők is közismert próféták, aligha valószínű, hogy tiszteletük kapcsolatba hozható lenne a katedrális ókeresztény-kor óta áthagyomá-

⁸⁸ A legkorábbi ismert magyarországi példa erre a szentté avatott István király ereklyéinek székesfehérvári sírjából való kiemelése és egy oltár mögött, a felszínre állított díszes szarkofágba helyezése 1083-ban (Buzás-Kovács 2019. 44–47, 50–51.). Hasonló translációkról Angliában: Crook 2016. 131–169.

⁸⁹ Klein 2011. 29–34.

nyozódó ereklyekultuszával.⁹⁰ Van azonban egy nyom, ami esetleg lehetőséget kínálhat e helyi kultusz azonosítására, még ha egyértelmű bizonyítékunk valószínűleg soha sem lesz e kérdés végleges eldöntésére. Az 5. század közepén keletkezett *Martyrologium Hieronymianum echternachi* kéziratban szerepel a következő bejegyzés: „*et in castel aioviae capri mauri et capti diaconi usandi priani*”, ugyanez a berni kéziratban kissé eltérő módon jelenik meg: „*et castello aioviae in capria Maurii et capti diaconi husandi priani*”. A *Castel Aiovia* helynév Ioviával azonosítható.⁹¹ Két Iovia nevű település is létezett Pannoniában a kései császárkorban. Az egyik *Pannonia Primaban*, a mai Ludbreg városa helyén, a másik egy jelentős, erődített 3. századi város *Valeria* provincia területén,⁹² amelynek maradványait a tolna megyei Dalmandhoz tartozó Felsőleperd puszta közelében azonosította Bertók Gábor.⁹³ A valériai 3. századi város 4. századi utóda egy, a magyar kutatás által belső erődnek nevezett erődített település volt, amelyet tőle 8 km-re, Alsóhetény határában Tóth Endre tárt fel. Több jel is arra utal, hogy a *Martyrologium Hieronymianum* idézett helye a valériai Ioviára utal. Egyrészt a ioviai mártírok közül kettőt is diakónusnak nevez, márpedig ez városi környezetre vall, és ez a 3-4 század fordulóján ez csak a *Valeria* tartomány területén lévő Ioviára illik rá, a *Pannonia Prima* tartományban található Ioviát csak jóval később, 333 körül nevezi majd egy forrás *civitas*nak. Másrészt az 5. századi *Martyrologium Castellum*-nak nevezi a vértanúság helyszínét, ami megfelel a 4-5. századi valériai Iovia belső erőd mivoltának, míg ilyen katonai szerep a *Pannonia Prima* tartományban lévő Iovia esetében nem igazolható. Végül, de nem utolsó sorban a *Martyrologium*-ban Iovia településsel kapcsolatban szereplő „*capri*”, illetve „*in capria*” megjelölés esetében meggondolandó, hogy nem a *carpi*, illetve *in carpia* rontott változatáról van-e szó, amelyet valamelyik másoló torzított el a számára már ismeretlen karp nép nevéből, a közismert itáliai város, Capua (*Capria*) latin nevére. Aurelianus császár a 3. század utolsó harmadában Valeriába telepítette be a *carpokat*,⁹⁴ így az ő földjükre való utalás egyértelművé tenné, hogy Maurus és társai mártíromságának helyszíne *Valeria* provincia Iovia települése lehetett. Tóth Endre Ioviában, a 4. századi belső erőd mellett feltárt egy 4. század első felére keltezett hamvasztásos temetőt, amit a *carpokhoz* kötött.⁹⁵ E te-

⁹⁰ K. NÉMETH-SZEBERÉNYI-FEDESLES 2009. CC-CCI. és FEDESLES 2016. 117.

⁹¹ NAGY 2012. 27.

⁹² TÓTH 2009. 119-137.

⁹³ BERTÓK 2000.

⁹⁴ TÓTH 2009. 100-102.

⁹⁵ Uo. 95-98.

mető területén egy 4. század közepére, második felére keltezhető igen jelentős mauzóleum is előkerült.⁹⁶ Ennek központi, hatszögű épületrésze egy ereklyéket őrző *martyrium* lehetett,⁹⁷ amelynek előcsarnokában és átriumában több előkelő személy is temetkezett, a közelében pedig több sírépítmény is épült. A település felhagyásakor, az 5. század első harmadában, a *martyriumban* őrzött ereklyéket és egyes sírokat a város lakói magukkal vihették, ugyanis Tóth Endre megfigyelte, hogy az előcsarnokban lévő egyik sírból a csontokat gondosan kiemelték, majd a sír fedőtéglaíát visszahelyezték. Ám nincs rá nyom, hogy az ereklyék eljutottak volna Itáliába, mivel ott nem mutatható ki a ioviai mártírok tisztelete.⁹⁸ Így elképzelhető, hogy a ioviai Maurus és mártírtársai (Captus, Usandus és [Cy]prianus) ereklyéit csak a közeli Sopianaeba vitték át és elhelyezték egy mauzóleumban az ókeresztény temetőben, hiszen itt tovább kimutatható a római város továbbélése mint Ioviában.⁹⁹ Itt megőrződhetett a tiszteletük, majd a középkorban összeolvadhatott az egyiptomi *legioban* szolgáló katona, Szent Mauritius és mártírtársainak jóval szélesebb körben elterjedt kultuszával, hiszen a *Maurus* és a *Mauritius* név tulajdonképpen azonos, ráadásul mindkettőjüket mártírtársaikkal együtt tisztelték, így könnyű volt őket összetéveszteni.¹⁰⁰ Egy ilyen kora középkori magyarországi kultusz léte magyarázhatná Mór (*Maurus*) pécsi püspök – korábban pannonhalmi bencés szerzetes – névválasztását, sőt talán a bakonybéli apátság Szent István-kori Szent Móric (Mauritius) titulusát is. 1428-ban Albeni Henrik pécsi püspök Szent Móric (Mauritius) és vértanútársai tiszteletére kápolnát alapított Pécsen a székesegyház közelében. Az alapítást jóváhagyó pápai engedélyben ugyan nincs szó arról, hogy honnan származtak a kápolna alapításához szükséges ereklyék,¹⁰¹ ám ha fenti hipotéziseink helyesek, akkor a kápolnaalapítás a korábban a székesegyház altemplomában őrzött ókeresztény ereklyék méltóbb helyének biztosítását szolgálhatta az ekkor már csak temetőként használt kriptá helyett. Henrik püspök Szent Móric kápolnája, valószínűleg a székesegyház északi oldalkapuja előtt épült, és átépítve ma is álló gótikus kápolnával azonosítható, ugyanis az alapító főpap sírkövét a 19. századig eb-

⁹⁶ Uo. 54–57.

⁹⁷ MAGYAR 2012. 136.

⁹⁸ HUDÁK 2013. 112.

⁹⁹ GÁTI-KOVALICZKY-NAGY-TÓTH 2013. 60–61.

¹⁰⁰ A ioviai mártírok nevét talán az ereklyéket őrző szarkofág felirata örökíthette meg, esetleg rövidített formában, ami könnyen vezethetett a két hasonló név összekeveréséhez.

¹⁰¹ LUKCSICS 1931. 977., 986., 992. sz.

ben a kápolnában őrizték.¹⁰² Amennyiben feltételezéseink helyesek, akkor a ioviai mártírok őkeresztény kultusza Pécssett egészen a 16. századi török hódításig fennmaradhatott. Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy Sopianae őkeresztény leletegyüttese jelentős helyi keresztény közösségre utal, amely a helyi püspökség meglétének következtetését vonja maga után. Mivel Sopianae keresztény közösségére vonatkozólag nem áll rendelkezésre semmilyen írott forrásanyag, nem zárható ki, de nem is bizonyítható, hogy esetleg nem-e egy helyi, ismeretlen nevű vértanú tisztelete öröklődött át a középkorba.

A második középkori székesegyház altemploma - „temető”

A templomok kriptáiban őrzött ereklyék miatt ezek népszerű temetkezőhelyekké váltak, hiszen az ide temetkezők az ereklyéik által képviselt szentek pártfogására számítottak haláluk után. Pécssett a kripa mellékhajóiban és nyugati felében előkerült nagyszámú sír ennek a szokásnak a bizonyítéka.¹⁰³ A többi középkori magyar székesegyházhoz képest feltűnő, hogy Pécssett a katedrális körül nem került elő olyan sűrű, több rétegű középkori temető, mint amilyet pl. Egerben¹⁰⁴ vagy Kalocsán¹⁰⁵ feltártak. Ennek egyik fontos oka lehetett, hogy a nagyméretű altemplom szolgálhatott a székesegyház temetőjével.¹⁰⁶

¹⁰² Buzás 2016. 96. Itt még a székesegyháztól délre, Kikindai András és Fedeles Tamás által, egy talajradar felmérés alapján feltételezett gótikus kápolnát (KIKINDAI-FEDELES 2006) véltem azonosítani a Szent Móric kápolnával, ám Tóth Zsolt 2018-as feltárása e gótikus kápolna létét nem igazolta.

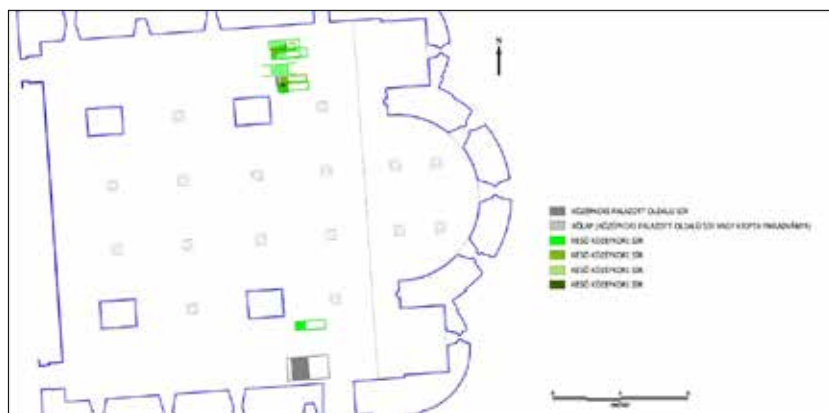
¹⁰³ Különös, hogy a kripa főapszisa előtti térségben, az ereklyesír körzetében, illetve a római sírkamra területén mindössze egyetlen késő középkori sír került elő, de lehetséges, hogy az is az újkorra keltezhető. Ez arra utal, hogy a késő középkorban a kripa középső része valamilyen liturgikus szerepet játszott, talán el is lehetett kerítve, ami akadályozhatta a temetkezéseket ezen a területen.

¹⁰⁴ KOZÁK 1979; KOZÁK 1981.

¹⁰⁵ A kalocsai székesegyház körüli temetőt egy részletét elsőként Henszlmann Imre tárta fel 1869-ben (HENSZLMANN 1873; KŐHEGYI-KOZÁK 1975), majd 2003/2004-ben folyt itt leletmentés (<https://www.viskikarolymuzeum.hu/regeszeti-gyujtemeny/gyujtemenyek/regeszeti-gyujtemeny/foszkesegyhaz-kalocsa>). Ez, valamint a 2014 után folytatott újabb feltárások eredményei közzétehenek.

¹⁰⁶ Ezek alapján fel lehet vetni azt a lehetőséget, hogy az altemplomban állhatott az 1370-ben említett holtak oltára *altare mortuorum* (K. NÉMETH - SZEBERÉNYI - FEDELES 2009, CC.). A holtak oltára megnevezés nyilvánvalóan nem oltártitulus - nem példanélküli a korszakban -, csak az oltárnak a temetőben való elhelyezkedésére utal, így azt gondolhatjuk, hogy az altemplomban álló valamelyik oltár, akár az ereklyeoltár is lehetett. 1412-ben és 1415-ben említették az oltár papját *presbiter mortuorum* (TIMÁR 2001. 80.), majd 1419-től a holtak kápolnáját *capella mortuorum* (KOLLER 1796. 317.) amely így talán az altemplommal lehetne azonosítható.

A 13. századtól egyre ritkábbá vált a nagyméretű csarnokkripták építése a templomok alatt. Ennek oka, hogy egyre fontosabb lett az ereklyék láthatósága, sőt érinthetősége, ezért a sötét, föld alatti kripták helyett a templomok földfelszín felett álló oltáira helyezték azokat, vagy külön ereklyekápolnákat emeltek számukra. Maguk a régi kripták ebben az időben elsősorban temetkezéshelyként funkcionáltak tovább. Ezt az átalakulást a pécsi székesegyház románkori altemplomában is megfigyelhetjük. Még a késő középkorban – legkésőbb Ernuszt Zsigmond püspök 1500 körüli építkezései során – elfalazták a templomból levezető altemplomi lejárókat, és helyettük a déli oldalon egy kívülről nyíló új ajtót vágtak, amelyről belső lépcső vezetett le a kriptába.¹⁰⁷ Erre az átalakításra csak akkor nyílhatott mód, amikor a kriptában már nem őriztek a hívek és zarándokok fokozott érdeklődésre számot tartó ereklyét. Ekkorra már bizonyosan megtörtént az ereklyesír szétbontása és az ereklyét translációja egy új helyre, immár a kriptán kívül.

33. ábra. Késő középkori temetkezések a 2019. évi feltárási területen
(készítette: Tóth Zsolt)

¹⁰⁷ Buzás 2016. 98.

34. ábra. Késő középkori temetkezések az altemplom északi fala mellett
(készítette: Tóth Zsolt)

35. ábra. A főapszis déli sarkánál nyitott szelvény (készítette: Tóth Zsolt)

A második középkori székesegyház altemploma – Újkor

A török hódoltság időszakát lezáró 1686. évi ostrom során a püspökvár többi épületéhez hasonlóan a székesegyház is károsodásokat szenvedett. Ez jól látható azon a tollrajzon, amely a püspökvárat a visszafoglalás állapotában ábrázolja délkeleti nézetből. Írott forrásból tudjuk, hogy a felszabadítás után a császári csapatok kifosztották a székesegyházat, minden értékes, mozdítható dolgot elvittek, a kriptákat kifosztották. A székesegyháznak a barokk újjáépítés során elnyert külseje jól dokumentált, a belső térre vonatkozóan viszont nincsenek adataink. A Pollak Mihály féle átépítés (1807–1827) csak az épület külső megjelenését érintette, a nyugati és a déli homlokzat vált neogótikus megjelenésűvé. A román katedrális az 1882–1891 között véghezvitt átépítése mind a külső, mind a belső teret jelentősen érintette, ekkor nyerte el a templom a mai napig meglévő neoromán kinézetét. A nagymérvű felújítás alatt a templom szerkezete nem változott meg.¹⁰⁸

A 2019. évi régészeti kutatás alapján az alábbi adatokat nyertük az altemplom török hódoltság kor utáni történetét illetően. A négy középső oszlop közébe egy kelet-nyugati tájolású, 1,89 méter hosszú és 0,62 méter széles sírt ástak be. A temetkezés létesítése előtt már bolygatták a középkori padlószintet, a sír egy sekélyebb gödröt vágott át. Koporsós temetkezés lehetett a sírban talált vasszegek alapján, a csontváz egy része és a koponya bolygatott állapotban került elő a laza, kavicsos betöltéséből. Érdekes módon ördögsgzeg (sulyom) is napvilágot látott a betöltésből a hódoltság kori kerámiadarabok mellett. Felül a sírt egyenetlen vastagságú mészréteggel zárták le. A talált leletek alapján a sírt valamikor 1686 után létesítették, így a 17. század végére – 18. század közepére keltezhető. Az ide temetkező személy tisztában volt az altemplom közepének kiemelkedő spirituális jelentőségével, viszont az eltemetés módja alapján nem feltételezhető, hogy egy egyházi méltóság lehetett. Talán a visszafoglalás utáni „zavaros” időben gondolta valaki úgy, hogy kihasználja a lehetőséget. A püspökség visszaköltözése után az ilyesfajta temetkezés már nem képzelhető el. Mivel több hasonló sír nem került elő, ez egy egyedi esetnek tekinthető.

A bolygatás egy 1 méter hosszú téglafalnak a sír déli szélébe való beleépítéséből származik. Az újkori téglák a címer alapján a püspöki téglavetőből származtak. Másodlagosan felhasználtak, felületükön részlegesen a korábbi

¹⁰⁸ A négytornyú, háromhajós román katedrális alaprajzában annyi változás történt, hogy az északi és déli toronypár közti területek az oldalhajók külső oldalának nekiépített kápolnákkal és sekrestyével egészült ki, amely a 19. században fejeződött be. A 19. század végi átépítés ennek a kész formának adott egységes arculatot.

36. ábra. A sír déli oldalába beleépített száraz falazás, előtte egy 1882-1891 között létesített szonda (fotó: Tóth Zsolt)

37. ábra. Az altemplom középebe ástott koporsós temetkezés sírgödre az átvágott gödörrel, balra egy 1882-1891 között létesített szonda (fotó: Tóth Zsolt)

38. ábra. Vésésnyomok a korábbi újkori padlózat (1763) habarcs ágyzatának a felszínében (fotó: Tóth Zsolt)

39. ábra. Az 1882–1891. évi átépítés során létesített szondák az altemplom korábbi újkori burkolatának felszínében (fotó: Tóth Zsolt)

falazásból származó habarcsnyomokat figyeltünk meg. A sírba kötőanyag nélkül kerültek a téglák egy sor széles és hét sor magas száraz falazást képezve. A téglasorok funkciója nem értelmezhető. A sír helyén a padlózat egy idő után a koporsó korhadása miatt besüppedhetett, de ezt egyszerűbb lett volna feltöltéssel korrigálni, mint ezzel a kvázi „téglafallal”.

40. ábra. A jelenlegi, agyagba rakott burkolat felszedés közben (fotó: Tóth Zsolt)

41. ábra. A 2019. évi feltárás újkori objektumai az altemplomban (készítette: Tóth Zsolt)

1712/13-ban a padlóburkolat javításra került sor, 1763-ban pedig új padlózatot alakítottak ki az altemplomban.¹⁰⁹ A munkálat első lépéseként felszedték a középkori felszíni burkolatot. Ebből mindössze csak egy kis foltnyi került elő a feltáráson a visszabontott római épület északi falának roncsolt déli széle felett, máshol azonban teljesen hiányzott. A járószint habarcs ágyazata maradt meg. Ennek felszínén vésésnyomok voltak megfigyelhetők. A feltehetőleg kőlapokból álló felszínburkolatot az 1882–1891 közötti felújítás során távolították el. A habarcsrétegre került az új, a mai napig meglévő burkolat, amelyet agyagos keverékű ágyazatba raktak le. Mindez azt is jelenti, hogy az altemplom belső járószintje megemelkedett. Ennek a következménye, hogy az altemplom oszlopai új lábazatot kaptak, amelyeket a korábbi középkori lábazatokra helyeztek rá.¹¹⁰ Valószínűleg a komoly teherhordó funkció miatt a négy pillérhez viszont nem nyúltak hozzá, lábazatuk továbbra is maradt a középkori állapotban. A déli pillérek lábazata gyakorlatilag teljesen a padlószint alá került, az északi pillérek lábazata 0,16 méterrel van a jelenlegi belső járószint felett.

A megnyitott kutatási területen 17 olyan gödör került elő, amelyek áttörik a 18. századi habarcsos járószint aljzatát. Ezeket a padlózat burkolólapjainak a felszedése után ásták, azaz az 1882–1891. évi templomfelújító munkálatokhoz köthetők. Egy kivételével négyzet vagy téglalap alaprajzú, kisméretű gödrök 0,5 méter körüli szélességgel és 1 méter körüli maximális hosszúsággal. Egy gödör nagyobb, „L” alaprajzú. A „szondák” létesítésének célja elsődlegesen a sávalapok kutatása volt, a 17 gödörből 11 a sávalapok szélének vonalába esik. Az altemplom közepére ásott gödörrel az ereklyesírt keresték.¹¹¹ Az előbbitől keletre, szintén a kelet–nyugati tengely vonalában talált szondával vélhetően Péter király sírja után kutattak. Ezt majdnem meg is találták, hiszen közvetlenül a sírgödör nyugati végénél volt a gödör keleti széle. A maradék négy gödör kiásásának célja ismeretlen, talán ezekkel is a királysírt keresték.

¹⁰⁹ Boros 2002. 13.

¹¹⁰ Ez azt jelenti, hogy szakaszosan elbontották az összes középkori oszlopot, az új lábazatokra új oszloptörzs és valószínűleg új fejezet készült.

¹¹¹ Az 1882–1891. évi templomfelújítási munkálatokig az altemplom közepe felett a boltozaton egy kör alaprajzú nyílás volt, amely a spirituális összeköttetést volt hivatva biztosítani az ereklyesír és a fenti szentély között.

Összefoglalás

A 2019. évi tervátvitel választ adott valamennyi előzetesen megfogalmazott kutatási kérdésre:

- Az altemplom közepe alatt előkerült, a Bertók Gábor talajradar felmérése által feltételezhető késő római kori temetői épület. Alaprajza viszont részben más, mint, ahogy a radarkép mutatta: nincs keleti apszisa, négyszögletes alaprajzú.
- Az altemplom középső három hajójának a helyén volt az első középkori építésű székesegyház (Péter király nyughelye). Az altemplom északi és a déli pillérsora alatti sávalap a templom visszabontott északi illetve déli falának a maradványa.
- A krónikás hagyományt igazolva, előkerült Péter király sírja a templomnak szentélye előtt (főhajó keleti vége). Az üres sír alternatív megoldásként Szent Mór eredeti nyughelyeként is értelmezhető.
- Nem nyert igazolást, hogy a négytornyú katedrális altemplomának négyszögletes fülkéi a templom oldalapsziszai alatt, a Péter király templomához tartozó tornyok keleti felére épültek rá, a feltételezett tornyok nyugati fele ugyanis nem került elő az altemplom padlószintje alatt.

A 2019. évi kutatás alapján bizonyítottá vált, az a feltételezés, hogy az altemplom közepe alatt egy ereklyesír van. Annyi bizonyosan megállapítható lett, hogy az altemplom közepén lévő római épület keleti fala előtt a belső padlószintre épített sírláda és oltár együttes nem a római épület első periódusához tartozik, az épület átépítésekor alakították ki. Erre az első középkori székesegyház építése előtt kerülhetett csak sor. Logikusan adódik a következtetés, hogy ez a Karoling-korban történt meg, amikor templommá alakították az egykori temetkezőhelyet.

Az ereklyesír megléte a sírláda kis méretéből adódóan bizonyított. Nincs arra vonatkozóan írott forrás, hogy kinek az ereklyéit rejtette az oltár alatti sírláda, így ezzel kapcsolatban többféle magyarázat is megfogalmazható. A forráshiány megengedi, hogy akár a római időszakból, akár a Karoling-korból eredeztessük és az sem eldönthető egyértelműen, hogy helyi eredetű személyhez köthető-e az ereklyekultusz. Annyit megint biztosan lehet állítani, hogy a négytornyú katedrálisnak az egész szentély alatti területet lefedő, magyarországi viszonylatban egyedülálló méretű altemploma a szentkultusszal függ össze, olyan szentével, akinek ereklyéihez zárandoklat folyt.

A 2019. évi tervásatás alapján az altemplom kronológiája az alábbiak szerint foglalható össze:

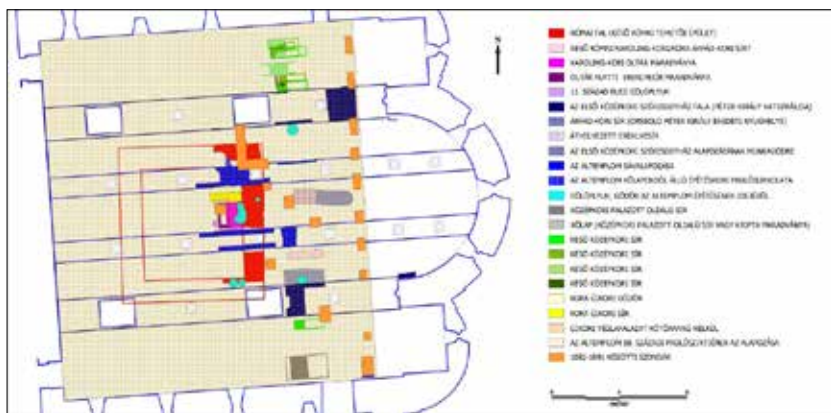
1. A 380-as és 420-as évek közötti időintervallumban egy nagyobb méretű, késő római temetői épületet emeltek az altemplom középső részének a helyén, amely négyszögletes alaprajzú, egyszintes, belső padlószintje a külső természetes talajszint alá süllyesztett. Az ókeresztény emlék feltárt keleti részén az építéssel egykorú falfestés nem volt azonosítható, padlózata terrazzóból készült, bejárata a terepadottságokból adódóan délen lehetett. Legközelebbi párhuzamához, a székesegyház délkeleti tornya előtti V. számú temetői épülethez hasonlóan, sírral a bejáratl szemközt, az északi fal előtt lehet számolni. Római kori átépítési periódust a feltárt rész alapján nem lehetett azonosítani. Kérdéses, hogy eredetileg is annak a személynek a nyughelyéül szánták-e az épületet, akinek a csontjait a Karoling-korban az oltár alatti sírládában őrizték? Kérdés továbbá az is, hogy eredetileg ereklyék számára épült-e a temetkezőhely?
2. A római uralom megszűntekor, legkésőbb 430 körül a távozó keresztény lakosság magával vitte az ereklyecsontokat (ha volt ilyen) az altemplom helyén lévő temetői épületből. A temető (helyének) emlékezete fennmaradt, római maradék lakossággal is lehet számolni.
3. A Karoling-korban település jött létre a késő római ókeresztény temető területén. A *Quinque Basilicae* név öt nagyobb, a kor viszonyai szerint templomként azonosítható, késő római temetői épületből eredeztethető. Méretéből adódóan a két Cella Trichora és az ún. Ókeresztény Mauzóleum mellett az altemplom helyén álló lehetett az egyik névadó épület. (Az ötödik még kérdéses.) Az antik temetkezőhelyet a 9. század közepén felújították, falait újra vakolták és ki is festették, valamint a padlószintet is megújították. A keleti fal előtt oltárt alakítottak ki, amelynek nyugati vége a padlószintre épített, falazott oldalú ereklyesír volt. A templomszentelésre a *Conversio* alapján 850-ben került sor. Kérdéses, de valószínű, hogy az ereklyekultusz a római korból ered. Ismeretlen, hogy mely szentként tisztelt személy csontjai lehettek a sírban. A templom körüli temetőhöz tartoztak a székesegyháztól keletre 2016-ban feltárt sírok. Az altemplom területén a középkori szintalakítás megsemmisítette a római, a Karoling-kori és a kora Árpád-kori sírokat.
4. Csak valószínűsíteni lehet, hogy a Karoling uralom megszűnte (907) után a templomot továbbra is rendeltetésszerűen használták tovább a 10. században és az ereklyék is a helyükön maradhattak.

5. Mivel e négyszögletes alaprajzú, római épület fölé/helyére emelték az első középkori építésű (időrendben a második) székesegyházat, az az egyik valószínű megoldás, hogy ezt az épületet szentelték fel 1009-ben ideiglenesen (időrendben az első) székesegyházzá.
6. Az altemplom helyén álló késő római – Karoling-kori épületnek a benne őrzött ereklyéknek köszönhetően kimagasló szakrális jelentőséget tulajdonítottak. Ennek köszönhető, hogy az első középkori építésű székesegyházat ezen épület fölé emelték. A római kori földbe süllyesztett épület Péter király katedrálisának építésekor ideiglenesen az épülő templom hajójaként használhatták, a keleti falának a visszabontásával, eszerint a szentély elkészültéig az ereklyék a helyükön maradtak. Nem zárható ki az sem, hogy az épületet már az építkezés megkezdése előtt visszabontották, középkori padlószint alatti megmaradt részét pedig betöltötték. Ez esetben a relikviákat ideiglenesen egy másik helyen, talán az I. számú Cella Trichora épületében helyezték el.
7. Mivel sem az I. számú Cella Trichora, sem az altemplom helyén lévő késő római eredetű épület nem felelt meg a középkori templomépítési elveknek, továbbá méretük is kicsi volt székesegyháznak, szükségszerűen elkezdődött egy katedrális építése az 1009 utáni években. Kérdéses azonban, hogy pontosan mikor? A kriptá középső három hajójának a helyén épült fel az egyhajós templom, a római sírkamra felett, azonban bővítésére sajnos nincs régészeti bizonyíték.
8. Péter király 1046-ban másodszor is elvesztette a trónt, s valószínűleg ebben az évben meg is halt. A pécsi székesegyházat szánta nyughelyül, ezért támogatta annak felépítését. Így ő szerepel alapítóként a krónikás hagyományban. Nyughelye a templom apszisa előtt, a hajó keleti végén került elő a főoltár előtt. Sírjának nyugati végéhez egy kisebb falazott oldalú sírt toldottak, amely méretéből adódóan az ereklyecsontok tárolására szolgálhatott, fölötte pedig oltár állhatott.
9. A krónikás hagyomány alapján 1064-ben leégett a székesegyház.
10. Mór püspök kezdeményezésére elkezdődött egy, a korábinál jóval nagyobb (időrendben a harmadik) székesegyház építése a 11. század utolsó harmadában a korábbi helyén (altemplomra/szentélyre és három hajóra tagolódó templom a négy sarkon egy-egy toronnyal). Az új templom helye és kiterjedése a késő római objektumokhoz, a meglévő székesegyházhoz és a terepadottságokhoz egyaránt igazodott. A korábbi templom helyén az új épület altemploma és a fölötte lévő szentély emelkedett. A meglévő katedrális falait a padlószintig visszabontották,

belső szintje az új templom kriptájának szintjével lett azonos. Északi és déli fala sávalapként szolgált az altemplom pilléreinek és az azokkal egy sorban lévő oszlopoknak.

11. Az altemplom nyugati falában lévő középkori sírkamra megépítését követően felszámolták Péter király sírját és a végében lévő ereklyesírt. A király csontjait áthelyezték a középkori sírkamrába, ahova esetleg Mór püspököt is eltemették. Az altemplom magyarországi viszonylatban egyedülálló mérete (a teljes szentély alatti részre kiterjed) és az altemplom közepén lévő nyílás ereklyekultuszra utal. Ez alapján talán már Péter király csontjainak az áthelyezésekor, a 11. század végén – 12. század elején oltárra helyezhették az altemplom közepén az ereklyecsontokat.
12. A román katedrális altemplomában a középkor évszázadai alatt püspököket és más egyházi személyeket temettek el. A 2019. évi feltáráson 13 temetkezés vált ismertté.
13. A török hódoltság alól történő 1686. évi felszabadítás során a székesegyház is károsodásokat szenvedett.
14. A felszabadítás után a császári csapatok kifosztották a székesegyházat.
15. Valamikor a felszabadítás után az altemplom közepén egy kelet–nyugat irányú sírt létesítettek koporsós temetkezéssel.
16. Az előbbi sírt bolygatták, annak déli szélébe téglákból száraz falazást létesítettek.
17. A templom barokk újjáépítések az altemplomban is felújításra került sor. A középkori padlóburkolatot felszedték, 1763-ban új padlózatot alakítottak ki habarcs ágyazaton.
18. Az 1882–1891. évi templomfelújítás során szondákat ástak az altemplom területén, nagyrészt a sávalapok kutatásának céljával.
19. Az 1882–1891. évi templomfelújítás során új, a mai napig meglévő padlóburkolatot alakítottak ki szintemeléssel.

A 2019. évi tervásatás alapján közel biztos kijelentéseket tehetünk a székesegyház eredetéről, előzményeiről, fejlődéstörténetéről, részben igazolva, részben pedig elvetve korábbi elképzeléseket, teóriákat. Amíg nincs feltárva a székesegyház nyugati fele, addig történetének korai időszakáról végleges nem állítható. Ugyancsak fontos volna még tudni, hogy mi maradt meg a középkori sírkamrából az altemplom nyugati falában, Dulánszky Nándor püspök síremléke alatt a templom középpontjában. Az eddigi eredmények és a hagyományok afelé mutatnak, hogy itt keresendők Péter király csontjai és Szent Mór földi maradványai is, amennyiben azokat a későbbi átépítések nem bolygatták.

42. ábra. A 2019. évi régészeti kutatás összesítő alaprajza (készítette: Tóth Zsolt)

43. ábra. Dulánszky Nándor püspök síremléke az altemplom nyugati falában a középkori sírkamra helyén (készítette: Tóth Zsolt)

A pécsi székesegyház altemplomában 2019-ben végzett régészeti kutatásnak nemcsak a templom szempontjából van jelentősége. Pécs történetét illetően tovább erősíti az I. számú Cella Trichora épületénél tett megfigyelések által levonható következtetéseket: Pécs és a pécsi püspökség közvetlen gyökere, a késő római ókeresztény szellemi örökségen túl, a Karoling-korban keresendő. Az ezen időszakban az ókeresztény temető területén létrehozott település az antik eredetű templomaival és keresztény lakosságával képezte az alapját a középkori Pécs fejlődésének, ezáltal lehetett a pécsi az egyik legkorábbi alapítású Szent István-kori egyházmegye.

A székesegyházban végzett régészeti feltárás és az előző évek dóm körüli ásatai eredményeit tekintve túlnő Pécs városán, hozzásegített a Szent István-kori egyházzervezés jobb megértéséhez, logikus választ adhatunk arra a kérdésre, hogy miért eltérő időpontokban, relatíve nagy időbeli eltéréssel alapították az egyes egyházmegyéket a középkori Magyar Királyság területén. Világosan kirajzolódik, hogy a Szent István-kori egyházmegyék fele, Esztergom, Győr, Veszprém és Pécs központtal, olyan területen, olyan centrumokkal jött létre, ahol már megvolt az alapításhoz elengedhetetlen tényező, a keresztény vallású lakosság Szent István uralkodása előtt. Ez a terület alapvetően a Dunántúlt fedi le, amely legkésőbb a 9. század közepétől a 10. század elejéig Karoling fennhatóság alatt állt és ezáltal a hittérítés is zajlott, amely egyben a politikai befolyásszerzés eszköze is volt. Ezekkel szemben a Dunától keletre a kalocsai, egri, csanádi és erdélyi egyházmegye alapítása a keresztény hagyományokkal nem, vagy csak kis mértékben rendelkező avar(kori) helyi lakosságra épült. Világosan látható a különbség az államalapítás előtt részben kereszténnyé váló területek és a pogány honfoglalók által elsődlegesen megszállt Alföld között. Nem véletlen, hogy a keresztény előzmény nélküli területen még 1046-ban is komoly pogánylázadás tört ki. E területek integrálása a keresztény világba jóval több időt vett igénybe.

Rövidítések

- BERTÓK 2000 BERTÓK Gábor: „Item a Sopianas Bregetione m. p. CXS: lovia XXXII m. p....» (Adalékok a Dél-Dunántúl római kori településtörténetéhez: lovia lokalizációja). *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 22 (2000) 103–114.
- BERTÓK–GÁTI 2014 BERTÓK Gábor–GÁTI Csilla: Régi idők – új módszerek. Bp.–Pécs, 2014.
- BODÓ 2007 BODÓ Balázs: 13. századi éremlelet Pécs központjából. In: *A tatárjárás (1241–1242)*. Szerk. Ritoók Ágnes–Garam Éva. Bp., 2007. 94–96.
- BOROS 1985 BOROS László: A pécsi székesegyház a 18. században. (Művészettörténeti Füzetek 18). Bp., 1985.
- BOROS 2001 BOROS László: Kultikus hagyományok a pécsi dóm altemplomában. *Pécsi Szemle* 4. (2001) Nyár, 2–8.
- BOROS 2002 BOROS László: Falkutatás a pécsi bazilika altemplomában. *Pécsi Szemle* 5. (2002) Nyár, 5–20.
- BRATOŽ 2004 BRATOŽ, Rajko: Die diokletianische Christenverfolgung in den Donau- und Balkanprovinzen - Verzeichnis der Opfer der Christenverfolgungen in den Donau- und Balkanprovinzen. In: *Diokletian und die Tetrarchie. Aspekte einer Zeitenwende. Millennium-Studien / Millennium Studies*, 1. Ed. Demandt, Alexander–Goltz, Andreas–Schlange-Schönninge, Heinrich. Berlin, 2004. 115–140. = Bratož, Rajko: Le persecuzioni dei cristiani delle provincie danubiane e balcaniche sotto Diocleziano. *Quaderni giuliani di storia* 25. (2004) 261–342.
- BROWN 1993 BROWN, Peter: A szentkultusz kialakulása és szerepe a latin kereszténységben. Bp., 1993.
- BUZÁS 2009 BUZÁS Gergely: Az egyházmegye építészeti emlékei. In: *PET I.* 611–713.
- BUZÁS 2010 BUZÁS Gergely: A szekszárdi apátság temploma a középkorban. In: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*. Szerk. Kollár Tibor. Bp., 2010. 554–603.
- BUZÁS 2014 BUZÁS Gergely: A kalocsai érseksír azonosítása. *Archaeologia – Altum Castrum Online*, 2014. (= http://pannonhalma70-74.gportal.hu/portal/pannonhalma70-74/upload/251068_1397808574_08875.pdf)
- BUZÁS 2015 BUZÁS Gergely: A középkori pécsi püspökvár rekonstrukciója. In: *A pécsi püspökvár feltárásának eredményei*. Pécs, 2015. 64–90.
- BUZÁS 2016 BUZÁS Gergely: A középkori pécsi püspökvár. In: *TÓTH MELINDA EMLÉKKÖTET* 75–103.

- BUZÁS et alii 2017 Buzás Gergely–BORUZZ Katalin–MERVA Szabina–TOLNAI Katalin: Régészeti kutatások a visegrádi Sibirik-dombon. In: *Communicationes Archaeologicae Hungaricae* 2017, 193–234.
- BUZÁS–KOVÁCS 2019 Buzás Gergely–Kovács Olivér: Az Árpád-házi uralkodók sírjai. É. n., H. n. [Visegrád, 2019.]
- BUZÁS–TÓTH 2015 Buzás Gergely–Tóth Zsolt: Lehetett-e a Cella Septichora Pécs első középkori székesegyháza? *Archaeologia – Altum Castrum Online*. A Magyar Nemzeti Múzeum Visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja. Visegrád, Mátyás Király Múzeum, 2015. (= <http://archeologia.hu/content/archeologia/339/buzas-toth-septichora.pdf>.)
- CROOK 2016 CROOK, John: *English Medieval Schrines*. Woodbridge, 2016.
- DE BLAUW 2016 DE BLAUW, Sible: Altar. In: *The Eerdmans Encyclopedia of Early Christian Art and Archaeology*. Ed. Corby Finney. Michigan, 2016. 43–45.
- DOIG 2008 DOIG, Allan: *Liturgy and Architecture from the Early Church to the Middle Ages, Liturgy, Worship, and Society*. Burlington, 2008.
- FEDELES 2015 FEDELES Tamás: „Isten nevében utazunk”. Zarándokok, búcsútjárás, kegyhelyek a középkorban. Pécs, 2015.
- FEDELES 2016 FEDELES Tamás: *Ecclesia cathedralis Quinqueecclesiensis: A középkori pécsi székesegyház az írott források tükrében*. In: TÓTH MELINDA EMLÉKKÖTET 105–117.
- FOERK 1911 FOERK Ernő: A kalocsai Szt.-Istvánkori székesegyház érseki sírja. *Archaeologiai Értesítő* 31. (1911) 19–33.
- FOERK 1915 FOERK Ernő: A kalocsai székesegyház. In: *Magyarország Műemlékei*, IV. Szerk. Forster Gyula. Bp., 1915, 41–70.
- FÜLEP 1960 FÜLEP Ferenc: Újabb ásatások a pécsi cella trichorában. In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1959*, Pécs, 1960. 75–89.
- FÜLEP 1962a FÜLEP Ferenc: Adatok a pécsi székesegyház alatt húzódó csatorna kérdéséhez, *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1961*, Pécs, 1962. 59–67.
- FÜLEP 1962b FÜLEP Ferenc: Újabb kutatások a pécsi későrómai temetőben. *Archaeologiai Értesítő* 89. (1962) 23–46.
- FÜLEP 1984 FÜLEP Ferenc: *Sopiana: the history of Pécs during the Roman Era, and the problem of the continuity of the Late Roman population*. (*Archaeologia Hungarica* 50) Bp., 1984.
- FÜLEP–BURGER 1981 FÜLEP Ferenc–BURGER Alice: Pécs város régészeti topográfiája I. Római kor. Bp., 1981. (kézirat)

- GÁTI-KOVALICZKY-NAGY-TÓTH 2013 GÁTI Csilla-KOVALICZKY Gergely-NAGY Erzsébet-TÓTH István Zsolt: Pécs topográfiája az őskortól az államalapításig. In: Pécs topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig. Szerk. Fedeles Tamás. Pécs, 2013. 41-66.
- GÁBOR 2016 GÁBOR, Olivér: Sopianae késő antik temetői épületei. Kaposvár-Pécs, 2016.
- GOSZTONYI 1939 GOSZTONYI Gyula: A pécsi Szent Péter székesegyház eredete. Pécs, 1939.
- HUNT 1982 HUNT, David E.: Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire A.D. 312-460. Oxford, 1982.
- HENSZLMANN 1869 HENSZLMANN Imre: Pécsnek középkori régiségei. I. A pécsi székes-egyháznak építészete. Pest, 1869.
- HENSZLMANN 1873 HENSZLMANN Imre: Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa Dr. Ludwig Haynald. Leipzig, 1873.
- HUDÁK 2013 HUDÁK Krisztina: A kereszténység története a Kárpát-medencében 374-456 között. Kéziratok doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Bp., 2013. (= <http://doktori.btk.elte.hu/hist/nagynehudakkrisztina/diss.pdf>)
- HUDÁK-NAGY 2009 Hudák Krisztina-Nagy Levente: Megfestett mennysorozás. Barangolás a pécsi ókeresztény temetőben. Pécs, 2009.
- KALINOWSKI 2011 KALINOWSKI, Anja: Frühchristliche Reliquiare im Kontext von Kultstrategien, Heilserwartung und sozialer Selbstdarstellung. Spätantike - Frühes Christentum - Byzanz 32. Wiesbaden, 2011.
- KÁRPÁTI 1998 KÁRPÁTI Gábor: Hová temették Janus Pannoniust? *Pécsi Szemle* 1. (1998) Tavasz-Nyár, 21-27.
- KÁRPÁTI 2008 KÁRPÁTI Gábor: Janus Pannonius sírja. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 50-52 (2005-2007) 123-131.
- KENNER 2006 KENNER, Christine: St. Andreas in Fulda-Neuenberg. In: Die Ottonen. Kunst - Architectur - Gesichte. Hg. Klaus Gereon Beuckers-Johannes Cramer-Michael Imhof. Petersberg, 2006. 297-302.
- KÉPES KRÓNIKA 1964 Képes Krónika. Sajtó alá rendezte: Mezey László, fordította: Geréb László, Bp., 1964.
- KIKINDAI 2009 KIKINDAI András: A pécsi püspöki palota rekonstrukciója. In: Renszánsz Látványtár, Virtuális utazás a múltba. Szerk. Buzás Gergely-Orosz Krisztina- Vasáros Zsolt. Bp., 2009. 310-332.
- KIKINDAI-FEDELES 2006 KIKINDAI András-FEDELES Tamás: Római sírkamra vagy gótikus kapolna? Építmény a pécsi székesegyház délnyugati homlokzata előtt. *Pécsi Szemle* 9. (2006) Nyár, 14-21.

- KLANICZAY 2014 KLANICZAY, Gábor: Az ereklyék kultusza a középkorban - Cult of relics in the Middle Ages. In: Kép és kereszténység: vizuális médiumok a középkorban. Visual Media in the Middle Age. Szerk. BOKODY Péter. Pannonhalma, 2014. 46-65.
- KLEIN 2010 KLEIN, Holger A.: Sacred Things and Holy Bodies. Collecting Relics from Late Antiquity to the Early Renaissance. In: Treasures of Heaven: Saints, Relics, and Devotion in Medieval Europe. Ed. Bagnoli, Martina –Robinson, James–Klein, Holger A.– Mann, C. Griffith. Baltimore–London, 2010. 55-66.
- KLEIN 2011 KLEIN, Almuth: Funktion und Nutzung der Krypta im Mittelalter. Heiligsprechung und Heiligenverehrung am Beispiel Italien. Wiesbaden, 2011.
- K. NÉMETH–
SZEBERÉNYI–
FEDELES 2009 K. NÉMETH András–SZEBERÉNYI Gábor–FEDELES Tamás: Az egyházmege templomos helyeinek adattára. In: PET I, XCVII–CCXLVII.
- KOLLER 1782 KOLLER, Josephus: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I. Pozsony, 1782.
- KOLLER 1796 KOLLER, Josephus: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum IV. Pozsony, 1796.
- KOSZTA 2009a KOSZTA László: A püspökség alapítása. In: PET I. 13–42.
- KOSZTA 2009b KOSZTA László: A 14. század közepéig. In: PET I. 57–107.
- KOSZTA 2015 KOSZTA László: A püspökség alapításától (1009) a 14. század közepéig. In: PM II. 21–172.
- KOVALICZKY–TÓTH
2014 KOVALICZKY Gergely–TÓTH Zsolt: Pécs római kori településtörténetének vázlata. Ókor 13. (2014): 1. 80–91.
- KOVÁCS 2011 KOVÁCS Péter: Fontes Pannoniae Antiquae in aetate Tetrarchum I. (A.D. 285-305). Az ókori Pannonia forrásai az I. tetrarchia korában (Kr. u. 285-305). Bp., 2011.
- KOVÁCS 2014 KOVÁCS Péter: Die antiken Quellen zu Pannonien in der Spätantike. Teil I: 284–337 n. Chr. Wien, 2014.
- KOZÁK 1979 KOZÁK Károly: Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása I. *Agria* 16-17. (1979) 157–181.
- KOZÁK 1981 KOZÁK Károly: Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása II. *Agria* 18. (1981) 5–46.
- KŐHEGYI–KOZÁK
1975 KŐHEGYI Mihály–KOZÁK Károly: Henszlmann Imre kalocsai ásatása. *Archaeologiai Értesítő* 102. (1975) 101–116.
- LUKCSICS 1931 LUKCSICS Pál: XV. századi pápák oklevelei I. Bp., 1931.
- MAGYAR 2012 MAGYAR Zsolt: Késő császárkori sírépületek Pannoniában. *Archaeologiai Értesítő* 137. (2012) 125–144.
- MUSURILLO 1972 MUSURILLO, Heribert A.: The Acts of the Martyrs, Vol. II. Oxford, 1972.

- NAGY 1939 NAGY Tibor: A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. Die Geschichte des Christentums in Pannonien bis zu dem Insannenbruch des römischen Greuzschutzes. Dissertationes Pannonicae Ser. II. 12. Bp, 1939.
- NAGY 2012 NAGY Levente: Pannóniai városok, mártírok, ereklyék Négy szenvedéstörténet helyszínei nyomában. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 1) Pécs, 2012.
- PET I. A pécsi egyházmegye története, I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. FEDELES Tamás–SARBAK Gábor–SÜMEGI József. Pécs, 2009.
- PÉCS VÁROS
TÖRTÉNETI
ATLASZA Pécs város történeti atlasza a kezdetektől napjainkig / The Historical Atlas of Pécs from the beginnings to present day. (Magyar Várostörténeti Atlasz 8 / Hungarian Atlas of Historic Towns no. 8) Összeállította / by: FEDELES, Tamás; közreműködők / contributors: Gáti, Csilla, Kovaliczky, Gergely, Nagy, Erzsébet, Jankó, Ferenc, Kovács, Viktória, Oszvald, Ferenc Nándor, Palkhoffer, Mónika, Schmelcz-Pohánka, Éva, Sudár, Balázs, Szilágyi, Magdolna, Tóth, Zsolt; A történeti topográfiai adattárat készítette / The Historical-topographical Gazetteer was made by Tünde, Árvai. Bp.–Pécs, 2020 (s.a.)
- PM II. Pécs története II. A püspökség alapításától a török hódításig. Szerk. Font Márta. Pécs, 2015.
- POZSÁRKÓ-TÓTH-
VISY 2007 PozsÁRKÓ Csaba–TÓTH István Zsolt–VISY Zsolt: Sopianae: A cella septichora és környéke Beszámoló a 2005–2006. évi régészeti feltárásról. Ókor 6. (2007): 3. 84–90.
- SÁGHY 2003 SÁGHY, Marianne: Versek és vértanúk. A római mártírkultusz Damasus pápa korában 366–384. Catena monográfiák 4. Bp., 2003.
- SCHWING 2009 SCHWING József: Pécs város nevei. Neuhofen, 2009.
- SCHWING 2017 SCHWING, Josef: Bolyongó helynevekről. Megjegyzések Tóth Endre „Pécs Quinqueecclesie nevének eredetéről” című cikkéhez. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 54. (2017) 403–422.
- SMITH 2000 Smith, Julia M.H.: Old saints, new cults: Roman relics in Carolingian Francia. In: *Early Medieval Rome and the Christian West*. Ed. J.M.H. Smith. Leiden, 2000, 317–339.
- SRH I. *Scriptores Rerum Hungaricarum* I. Ed. Emericus Szentpétery. Bp., 1937. (reprint Bp., 1999)
- STEVENS 2003 STEVENS, Ulrich: Burgkapellen: Andacht, Repräsentation und Wehrhaftigkeit im Mittelalter. Darmstadt, 2003.
- SÜMEGI 2009 SÜMEGI József: Búcsújárás és zarándoklat. In: PET I. 487–546.
- SZŐNYI 1927 SZŐNYI Ottó: Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben. Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve, II. (1923–1926), Bp., 1927, 172–195.

- TESTINI 1980 TESTINI, Pasquale: *Archeologia Cristiana*. Bari, 1980.
- TIMÁR 2001 TIMÁR György: A szentisztelet Pécssett, a középkorban. *Patrocinium, titulus ecclesiae*. In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) Szerk. Font Márta. Pécs, 2001. 69–100.
- TÓTH 1987 TÓTH Melinda: Die Umbauung des Heiligkreuz-Altars in der Kathedrale zu Pécs. In: *Skulptur des Mittelalters, Funktion und Gestalt*. Hg. von Friedrich Möbius–Ernst Schubert. Weimar, 1987. 81–108.
- TÓTH 1994 TÓTH Melinda: A pécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a románkorban. In: *Pannonia Regia*. Szerk. Mikó Árpád–Takács Imre. Bp., 1994. 123–147.
- TÓTH 2009 TÓTH Endre: *Studia Valeriana* Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei. Dombóvár, 2009.
- TÓTH 2011 TÓTH Zsolt: A Cella Septichora Pécs első középkori székesegyháza? *Pécsi Szemle* 14. (2011) Nyár, 3–13.
- TÓTH 2015 TÓTH Endre: Pécs *Quinqueecclesie* nevének eredetéről. In: *PM II*. 13–19.
- TÓTH 2016 TÓTH Zsolt: Sopianae késő római kori ókeresztény temetője és az első középkori székesegyház. In: TÓTH MELINDA EMLÉKKÖTET 43–74.
- TÓTH 2017 TÓTH Zsolt: Régészeti kutatások Sopianae északi temetőjében: az I. számú Cella Trichora 2013–2014. évi kutatásának eredményei. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 54. (2015) 267–304.
- TÓTH–BUZÁS 2016 TÓTH Endre–Buzás Gergely: *Magyar építészet, 1. A rómaiaktól Buda elfoglalásáig. 2. átdolgozott, bővített kiadás*. Bp., 2016.
- TÓTH MELINDA
EMLÉKKÖTET Echo Simul Una Et Quina. *Tanulmányok a pécsi székesegyházról* Tóth Melinda emlékére. Szerk. Heidl György–Raffay Endre–Tüskés Anna. Pécs, 2016.
- VADAY 2013 VADAY Andrea: Pécs története az avar kortól, a magyar államalapításig. In: *Pécs története I. Az őskortól a püspökség alapításáig*. Szerk. Visy Zsolt. Pécs, 2013. 233–265.
- VANYÓ 1984 VANYÓ József: *Vértanúakták és szenvedéstörténetek. Ókeresztény írók 7. Bp.*, 1984.
- VISY 2007 VISY Zsolt: Újabb adatok a pécsi vár építéstörténetéhez. In: *Tanulmányok Pécs Történetéhez 19*. Szerk. Kaposi Zoltán–Pilkhoffer Mónika. Pécs, 2007. 35–58.
- VISY 2016 VISY Zsolt: Pécs középkori székesegyháza. In: TÓTH MELINDA EMLÉKKÖTET 29–41.

BERECZKEI TAMÁS

.....

Az emberi arc evolúciós üzenetei: érzelmek, vágyak, kapcsolatok

Evolutionary messages of human face: emotions, desires and relationships

Our face creates several anatomical patterns, which carry different social phenomena. While these can be culturally rather different, the uniformity, which can be detected in this field, seems to be uniform. Basically, in every society – even in those far from each other – people express their joys and sorrows in similar ways and this is also valid for the intention of communication and rejection. They consider the same types of faces to be attractive almost everywhere, both in social and sexual contexts. A certain kind of universality can be observed even in the tactical signals related to trust and cheating. Beyond the cultural features and uniqueness, it is important due to these factors that we could explain these universal non-verbal messages. Today, only few people think that this occurred as a result of cultural transmission. It is more likely, that during the development of human face, certain kind of processes functioned, which connected the physiognomic conditions of the human face with the world of communal and social meanings. In this present study, I illustrate several among these possible processes. I also elude to the phenomenon of ritualization, along which particular activities lost their original functions and became the carrier of different meanings. I also seek answer to the following question: how is it possible, that our fundamental emotions (joy, anger, surprise, disgust) are carried in every human community by the same patterns. To this, as fundamental schemes, cultural patterns are constructed. With my own research, I make attempts to summarize our knowledge regarding the universal features of nice and attractive face, and I outline the process, along which they originated during the evolution. I also elude to the signals of reliability on the face, and I do the same with the non-verbal techniques of swindle and manipulation

Keywords: human face, emotion, desire, relationships, non-verbal communication, ritualization

Az emberi arc mindannyiunk számára fontos üzenetek forrása. Azt is mondhatnánk, hogy ha eltekintünk a beszédétől, arcunk hordozza a legfontosabb információt hangulatainkról, érzelmeinkről, szándékainkról. Az arckutatás az elmúlt két évtizedben szédítő iramot diktált, amelynek eredményekét egyre többet tudunk arról, hogyan fejezzük ki érzelmeinket és hogyan kódoljuk másokét, milyen vonásaink árulkodnak a szépségről és melyek a megbízhatóságról, miként működ-tetjük a mimikánkat és miként rejtjük el őket. Ebben a kutatásban a kezdetektől fontos szerepet játszik a Pécsi Evolúciós Pszichológia Kutatócsoport, amelynek eredményei közül szintén bemutatok néhányat az alábbiakban. Az arc társas kapcsolatainkban betöltött sajátos szerepét négy területen kísérlem meg áttekin-tetni: kommunikáció, család, szexualitás, hasonlóság (párválasztás).

Kommunikáció és érzelemkifejezés

Érzelmeink kifejezésére és mások számára történő közlésére számos mód kí-nálkozik. Az arcon megjelenő ún. nem-verbális jelzések nagyon változatosak egyénenként és kultúrákként egyaránt. Mindenre jellemzőek bizonyos mimi-kák és gesztusok, mint ahogy kisebb-nagyobb különbségeket találunk az egyes társadalmakra jellemző kommunikációs formákban is, gondoljunk például a mediterrán népek széles gesztusaira és élénk arckifejezésére.

Mégis, az arcon megjelenő érzelmek és hangulatok közlésében – és nem kevésbé azok értelmezésében – nagy egyöntetűség mutatkozik. Ezt mindennapi tapasztalatainkból is tudjuk: általában könnyűszerrel felismerjük nyelvismeret nélkül is a más országokból származó emberek szándékát, hangulatát, kérdé-sét, pusztán arckifejezésük alapján.

Alapérzelmek: jelek és jelentések

Számos tudományos kutatást végeztek ezen a téren, amelyek közül figyelem-reméltó és kiváltképp bizonyító erejű Paul Ekman kaliforniai kutató kultúrközi vizsgálata.¹ Az egyik vizsgálat keretében Ekman és kollégái rövid történeteket meséltek a legkülönbözőbb országokban élő embereknek, majd arra kérték őket, hogy a megfelelő arckifejezéssel „kísérjék” e történeteket, tehát mutassák ki a leginkább odaillő érzelmeiket és hangulataikat. Az ezekről készült felvétele-

¹ EKMAN 1994.

ket azután más kultúrák tagjainak mutatták meg és megkérték őket, hogy mondják el, milyen érzelmet fejez ki a képen látható személy. Kiderült, hogy nagy egyöntetűség mutatkozik az arckifejezések felismerésében és értelmezésében; még azok az Új-Guinea-i pápua férfiak is tökéletesen megértették az európai emberek érzelmeit, akik nem láttak előtte fehér embert, nem ismerték a fényképet, és nem használtak tükröt. Ezek, és a hozzájuk hasonló kísérletek azt mutatták meg, hogy legalább hat alapvető érzelem – öröm, harag, meglepetés, undor, bánat, félelem – kifejezésére és megértésére a föld minden lakója számára ugyanaz a pszichológiai repertoár áll rendelkezésre. És nem csupán az érzelmek, hanem bizonyos alapvető arckifejezésformák is univerzálisak: így például a szemöldök gyors felrántása az üdvözlés jele, a fej oldalirányú mozzgatása a tagadás jele.²

1. ábra. Alapérzelmek: düh, félelem, undor, meglepetés, öröm, bánat

² EIBESFELDT 1989.

Ezek az eredmények legalább két fontos kérdésre adtak választ. Az egyik az, hogy nem csupán az arcizmok összehúzódása és elernyedése nyomán előálló biológiai mintázatok közösek az emberekben, hanem az általuk hordozott elsődleges szociális jelentések is. Így például mosolyunk és nevetésünk több izom működésének az összjátékából ered: *rizorius*, *zygomaticus major*, *orbicularis oculi*. Az ezekből összeálló ún. motoros mintázat azonban meghatározott társas jelentést hordoz mindannyiunk számára. Nincs olyan kultúra a Földön, ahol ez az arc mimika szomorúságot vagy dühöt közvetítene, éppen ellenkezőleg: mindenhol a vidámság és a derű jelzésére szolgál. Ezt azért is fontos kiemelni, mert sokáig uralkodott az a nézet, miszerint az arc izmainak különböző működései ugyan biológiailag adottak, de hogy ezek milyen jelentést hordoznak a társas kapcsolatokban, azt már az adott kultúra határozza meg.³ Ma már viszont elfogadottá vált, hogy az emberek számos nem-verbális kapcsolat tekintetében a jelentések olyan világban élnek, amely nagyrészt független a nevelés és szocializáció tapasztalataitól.

Az univerzalitás eredete

Ez pedig átvezet a másik kérdéskörre, nevezetesen az eredet kérdésébe. Hogyan lehetséges az, hogy a legkülönbözőbb gazdasági helyzetű, társadalmi szerkezetű és politikai berendezkedésű országokban ugyanúgy fejezik ki arcukon az érzelmeiket és szándékukat az emberek? Lehetséges, hogy a kultúrák elmúlt évezredekben történő érintkezése által? Aligha, hiszen semmilyen bizonyíték nem áll rendelkezésre arra nézve, hogy a leutóbbi időkhöz kapcsolatban állt volna Európa, Dél-Amerika vagy Új-Guinea. Régebbre kell visszamennünk, az evolúciós időkbe. Abba a nagyjából kétmillió évig tartó folyamatba, amit a *Homo* nemzetség járt végig, engedelmeskedve az evolúció törvényeinek: az alkalmazkodás, a kiválógotóság és a szaporodás parancsának. Olyan kifejezésformák jöttek létre az arcon, amelyek segítették az emberek kommunikációját, ezzel a csoport integrációját, az egyén számára pedig a túlélést. Az arckifejezések fent vázolt egyöntetűsége és univerzalitása eszerint abból származik, hogy őseinknek a társas környezethez való alkalmazkodása során létrejött kommunikációs formák genetikai alapjai elterjedtek a populációban, és a mai emberek mind-egyike ezekkel a genetikai alapokkal rendelkezik.⁴

³ L'ABARRE 1974.

⁴ BERECZKEI 2003.

Igen, de hogyan mehetett végbe ez a folyamat? Nagyon úgy tűnik, hogy az ún. ritualizáció révén. A humánétológia úttörői, mindenekelőtt Konrad Lorenz (1965) írták le először azt a jelenséget, hogy az evolúció folyamán egy adott, konkrét viselkedésforma elveszti eredeti funkcióját és kommunikációs jelzéssé alakul. Hogy egy példát vegyünk: a galléros pávián hatalmas szemfoga a harapás eszköze, a test–test elleni támadás egyik fontos kelléke. A szemfoggal azonban nem csak harapni lehet, hanem valamit közölni is. Nevezetesen egyrészt a belső állapotot („nézd, milyen dühös vagyok”), másrészt a fizikai rátermettséget („nézd, milyen hatalmas és erős vagyok”). Nem véletlen, hogy az ilyen ritualizált jelzések nagyon gyakran eldöntik az állatok közötti konkurenciaharcokat. Kevésbé ismert, hogy például a mi erdeinkben zajló szarvasbőgés nem csupán megelőzi, hanem sokszor helyettesíti a tényleges küzdelmet: a bikák hosszan tartó, öblös bőgése – amely együtt jár a testmérettel és erővel – gyakran megfutamodásra készíti a fiatalabb, gyengébb hímeket.

A ritualizáció folyamata az emberek evolúciója során is végbement. A dühös, fenyegető arc jellemző vonása minden kultúrában a szájszélek leszorítása, a szemöldök leeresztése és a szem keskennyé válása, amely „metsző tekintet” eredményez. A szemöldök lefelé való mozgatását, amelyet főleg a *musculus corrugator* izom végez, a harag és elégedetlenség kifejezésére használjuk. Eredeti funkciója valószínűleg a támadás és védekezés közvetlen fizikai összecsapásában volt fontos, amikor a leereszkedő csontos szemöldök a felhúzódó arcpofákkal zárt, védett üregbe zárta a sebezhető szemet.⁵ Hasonlóan ritualizált jelentést hordoz a szemöldök felfelé való gyors, 0.3 másodpercig tartó mozgatása, felrántása, amelyet elsősorban a *musculus frontalis* hoz létre. Ennek elsődleges jelen-

2. ábra. Ritualizáció: dühös arc

⁵ FRIDLUND 1994.

tése a kíváncsiság és meglepetés. Többnyire a barátságos szándékú felismerést szolgálja, különösen, ha mosollyal párosul – többek között olyankor adjuk ezt a jelet, amikor hirtelen felismerjük egy közeli ismerősünket. Eredeti adaptív funkciója minden bizonnyal a látótér, illetve a vizuális befogadóképesség növelése, ebből ritualizálódott maga a kommunikatív jel. Valamennyi kultúrában megtalálható, bár egyes társadalmakban járulékos jelentések kapcsolódnak hozzá, így például a dél-amerikai *yanomamö* indiánoknál a helyeslést is kifejezheti.

Mindez az mutatja, hogy az emberi nem-verbális kommunikáció jelzései nem önkényesek, hanem az evolúció bejósolható törvényszerűségeit követik. Arról van szó, hogy jelzés és jelentés egyetlen ún. koevolúciós folyamatban jött létre, ahol az egyik stimulálta a másik kialakulását és fordítva. Az arckifejezések szociális jelentései specifikus biológiai mintázatokra épülnek rá, és megfordítva: az arcizmok bizonyos együtt állásai meghatározott társas jelentéseket hordoznak.⁶

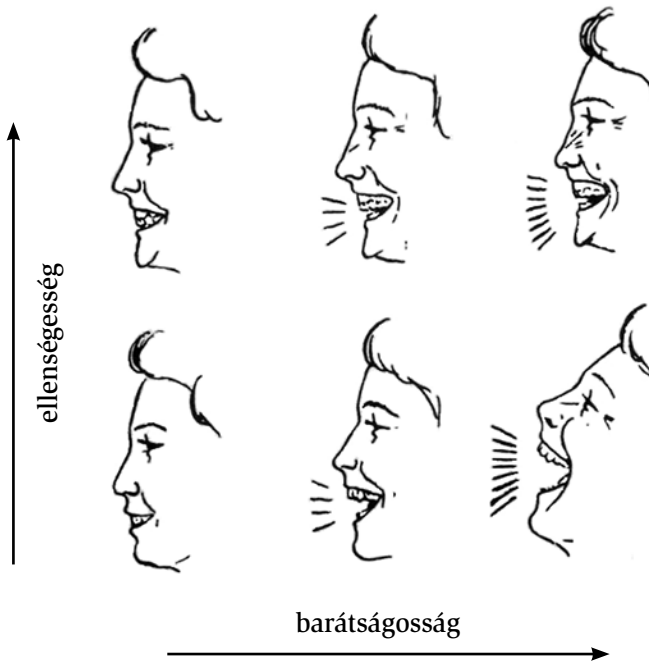
Megbízható jelzések

Evolúciós értelemben az érzelmek és szándékok arckifejezéseinek többségét őszinte, megbízható szignáloknak tartjuk. Éspedig azért, mert mind a jelzést adó, mind pedig a jelzést vevő személy számára kölcsönös előnyt kínálnak. Az „adó” belső állapotának közlésével képes befolyásolni a „vevő” viselkedését, miközben a vevő képes bejósolni az adó várható viselkedését és ennek megfelelően cselekedni. Egy példával élve: számos kutatás megerősíti azt a mindennapi tapasztalatot, hogy az udvarlási szakasz kezdetén a férfiak általában aktívabbak mint a nők, és ennek egyik jele, hogy többet beszélnek, elsősorban magukról.⁷ Ezt a verbális udvarlást a nők nem-verbális jelekkel szabályozzák és kontrolálják. A videofelvételek elemzése során kitűnt, hogy amikor a nők őszintén derülnek a férfiak humorán – azaz ún. Duchenne mosolyt produkálnak, ahol mind a száj, mind a szem körüli területek „nevetnek” – azt a férfiak bátorításnak veszik, és általában tovább közelednek partnerükhöz. Amikor azonban a nők egy ambivalens mosollyal nyugtázzák a férfiak próbálkozásait – ez a mosoly egy agresszív elemet is magában foglal az alsó és felső fogsor felvillantásával – az a férfiakat elbátortalanítja, és megfigyelhető volt, hogy ilyenkor növelik a távolságot partnerüktől.⁸ Függetlenül attól, hogy tudatában voltak ennek, vagy sem.

.....
⁶ KELTNER-HAIDT-SHIOTA 2006.

⁷ MILLER 2000.

⁸ GRAMMER ET AL. 2000.

3. ábra. *Ambivalens női arc (jobbra fenn)*

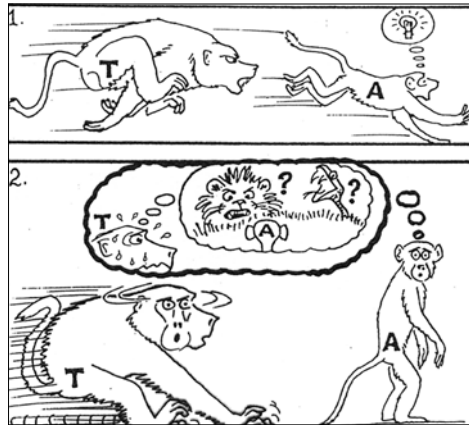
Csalás, hazugság, félrevezetés

Azt mondhatjuk tehát, hogy a nem-verbális jelzések megbízhatóan és őszintén adják vissza a jelzést adó személy belső állapotát, hangulatát, érzelmeit, amikor a jelzés mind az adó, mind pedig a vevő számára fontos és előnyös információt szolgáltat. De ugyancsak előfordul, ráadásul nem ritkán, hogy az adó abban érdekelt, hogy félrevezető, megtévesztő, vagy manipulatív információt küldjön a másik fél számára.⁹ Ez olyankor történik, amikor a csalás kifizetődő a számára, azaz a megtévesztéssel járó lehetséges előnyök felülműlják a leleplezéssel járó várható kockázatokat. Az előnyök pedig sokfélék lehetnek: erőforrások megszerzése, a csoporton belüli pozíció növelése, a rivális leértékelése, szexuális partnerhez jutás, stb.

⁹ BEREZKEI 2009.

Evolúciós logika

Nem véletlen, hogy az evolúció során erős szelekciós nyomások irányultak olyan jelzések kialakítására, amelyek az adó érdekét szolgálják. Ennek megannyi bizonyítékát találni az állatvilágban. Kezdvé a horgászhaltól, amely egy hám és izomsejtekből kialakított „csalít” visel a testén és ezzel vonzza oda a táplálékot kereső, de végül vacsoraként végző halakat. Egészen a főemlősökig, még inkább az emberszabásúakig, akik a taktikai megtévesztések széles repertoárját alkalmazzák. Kölyökként eljátszák az anyjuknak, hogy egy idegen megtámadta őket, mire az anya megtámadja az idegent, mialatt a kölyök megszerzi az idegen táplálékát. Máskor a ragadozó jelenlétére utaló mozdulatokat színlelnek (miközben nincs a közelben ragadozó), hogy el tudjanak menekülni rivális fajtársaik elől (lásd 4. ábra), akik ledermednek a jelzésre. Ismét máskor megérik, hogy fajtársuk elrejtje előlük a táplálékot, elbújnak és egy óvatlan pillanatban elveszik az ételt.¹⁰

4. ábra. *Megtévesztés. Horgászhal és pávián taktikai becsapás*

Sokféle példát lehetne felsorolni. A lényeg, hogy az evolúció során olyan jelzések és általuk közvetített taktikák jöttek létre, amelyek a riválisok megtévesztésén keresztül segítik az erőforrásokhoz jutást és ezzel növelik az élőlények túlélési és szaporodási esélyeit. Robert Trivers (1985) szerint itt egy evolúciós fegyver-

¹⁰ BYRNE 1995.

kezési verseny zajlott. Az egyszerű, „nagyot markoló”, mindenki által észlelhető csalási formákat viszonylag könnyű leleplezni, ezért a szelekció a kifinomultabb megtévesztési akciókat részesítette előnyben a különböző képmutatások, hazugságok, svindlik formájában. Erre válaszul azonban érzékenyebb és összetettebb pszichológiai mechanizmusok alakultak ki a csalás észlelésére és leleplezésére, ami azután a csalás még körmönfontabb formáira szelektált, és így tovább.

Valószínűleg ez a fegyverkezési verseny hatott az emberi evolúció során is. Ennek eredményeképpen állt elő az a helyzet, hogy az ember egyfelől nagyon ügyes a legkülönbözőbb hazugságokban és manipulációkban, másfelől viszont szintén magas szintű képességeket mutat ezek leleplezésére és büntetésére.

Szándékos és nem szándékos félrevezetés

Nézzük előbb a csalással, utána pedig a leleplezéssel kapcsolatos pszichológiai képességeket és mechanizmusokat, olyan módon, hogy figyelmünket továbbra is az arcra korlátozzuk. Általában azt mondhatjuk, hogy az arckifejezések területén egy kettős idegrendszeri szabályozás érvényesül. Az idegrendszer ősi, a limbikus rendszerhez köthető területei az érzelmek spontán megjelenéséért felelősek; hiányukban a beteg akaratlagosan elő tudja állítani a megfelelő érzelmek kifejezését (pl. mosolyt), de képtelen arra, hogy egyedi helyzetekre reagáljon, például nevessen mások viccén. Az agykéreg viszont a nem-verbális kommunikáció szándékos kontrollját végzi; e területek kiesése következtében a beteg nem tudja teljesíteni azt a feladatot, amelyben arra kérik, hogy mutasson haragot vagy örömet az arcán, jóllehet érzelmeit ki tudja fejezni mindennapi kapcsolataiban.¹¹

E kettős idegrendszeri kontroll következtében az ember képes arra, hogy az állatvilágban egyedülálló módon szabályozza arcvonásait, és elrejtse érzelmeit. Ez egyfelől könnyebbé teszi a hazugságot és mások manipulálását, hiszen könnyedén meg tudjuk oldani, hogy szándékainkkal ellentétes arckifejezéseket adjunk vagy, hogy valódi érzelmeinket egy szenttelen, ún. póker-arc mögé rejtjük.¹² Az arckifejezések idegrendszeri szabályozása és elfedése ugyanakkor megkönnyíti, sőt egyáltalán lehetővé teszi a normális társas kapcsolatokat az emberek között. Ha ugyanis minden állapotunk és szándékunk az arcunkra lenne írva – mint az állatok esetében – mindennapi életünket kénytelenek lennének leélni a túlburjánzó érzelmek és azonnali reakciót váró élmények világában, ami

¹¹ BRUCE-YOUNG 1998.

¹² ANDREWS 2002.

nagy feszültséget és emocionális stresszt róna ránk. Ehelyett általában úgy viselkedünk – ahogy azt több szociálpszichológiai vizsgálat is leírja –, hogy amikor ismeretlen emberekkel találkozunk, maszkírozzuk érzelmeinket, elrejtjük negatív tulajdonságainkat, miközben igyekszünk mindent megtudni a másiktól.¹³

Az érzelmek elrejtése nem feltétlenül jelent szándékos hazugságot és mások félrevezetését. A machiavellisták viszont nagy mesterei mások szándékos manipulálásának és megtévesztésének.¹⁴ Ezt sokféleképpen érik el, erőszakkal, sármos fellépéssel, a másokban felkeltett bűntudattal, stb. Előfordul, hogy ebben az arcmimikájukat és a tekintetüket is felhasználják. Egy kísérletben azt találták, hogy azok között, akik ténylegesen csaltak egy feladatmegoldás során, a machiavellista személyek – akik korábban magasabb pontszámot értek el egy megfelelő teszten – jobban igyekeztek leplezni bűnüket, mint a többiek. „Vallatás” során kevésbé néztek félre, azaz kevésbé vették le tekintetüket a velük szemben ülő kísérletvezetőről. Következtesen állták a vallató tekintetét, mintha azt igyekeznének bizonyítani, hogy nincs takargatni valójuk. A többi (nem-machiavellista) csalók viszont gyakran lesütötték a szemüket vagy elfordították a fejüket.

Csaló-felismerés

Milyen gyakran vesszük észre a csalást és milyen jelekből következtetünk a csalók és potyalesők jelenlétére? Erre vonatkozóan nagyon izgalmas kísérletek folytak az elmúlt 15 évben. A legelső vizsgálatban a kísérleti személyeknek egyéni arcokról készült fényképeket mutattak.¹⁵ Minden archoz egy rövid leírást párosítottak, amely arról tudósított, hogy az illető önzetlen, együttműködő vagy önző, csaló személy. A következő héten ugyanezeket az arcképeket mutatták meg ugyanazoknak a kísérleti személyeknek, de már leírás nélkül. Az volt a kérdés, hogy kiket ismernek fel az előző héten bemutatott arcok közül. Kiderült, hogy gyakrabban azonosítják az olyan arcokat, amelyek korábban önző, másokat kihasználó címkét kaptak, azokhoz képest, akiket önzetlen, együttműködő embereknek definiáltak. Ez a kísérlet azt mutatta, hogy az emberek jobban emlékeznek a csalók arcára, mint az együttműködőkére. Ez viszonylag könnyen értelmezhető, hiszen a velünk szemben elkövetett megtévesztés, fél-

.....
¹³ GOFFMAN 1981.

¹⁴ BERECKZEI 2016.

¹⁵ MEALEY-DAOOD-KRAGE 1996.

revezetés komoly kihívást jelent, olykor nagy kockázatot hordoz. Ezért nem véletlen, hogy kialakult bennünk valamifajta „csalódetektor”,¹⁶ amely segíthet bennünket abban, hogy a jövőben elkerüljük a csalást.

Második lépésként egy japán kutatócsoport azzal a meglepő kérdéssel állt elő, hogy mi történik, ha nem jellemezzük szavakkal a célszemélyeket, hanem csak azt kérjük a kísérletben résztvevőktől, hogy az arckifejezéseik által ítélik meg őket.¹⁷ Az ebben a vizsgálatban szereplők párosával egy ún. fogolydilemma játékot játszottak számítógép segítségével. Ez egy olyan ún. szociális dilemma feladatot tartalmaz, ahol a játékosok együttműködhetnek vagy elárulhatták egymást és ennek eredményeként valódi pénzt nyerhettek. A játékot követően minden játékosról standard fénykép készült, amelyet a kísérleti személyek egy másik csoportjának mutattak meg. Egy idő után – és elterelő fényképek bemutatását követően – a kísérletvezetők újra bemutatták az arcképeket és ezúttal is azt kérdezték a kísérleti személyektől, hogy a korábban látott arcképek közül melyeket ismerik fel. Eredményül ugyanazt kapták, mint a korábbi kísérletben: a csalók arcát nagyobb valószínűséggel ismerték fel, mint az együttműködőket. Csakhogy ez most új rejtélyeket vetett fel. A kísérleti személyek ugyanis nem tudhatták, hogy a fényképen látható személyek valóban csaltak vagy együttműködtek egy korábbi feladatban, sőt azt sem tudhatták, hogy ténylegesen egy szociális dilemma játékban vettek részt.

Akkor hogyan tudtak különbséget tenni az arcok között? Az arcunkra van írva, hogy szociális vagy antiszociális emberek vagyunk, hogy bízhatnak vagy nem bízhatnak bennünk? Ez nagyon erős állítás, amelyet száz éve az ún. fiziognómia tan követői hirdettek, mondván, hogy az arcunkra van írva a személyiségünk. Ma már nem osztjuk ezt az álláspontot, hiszen nincs meggyőző bizonyíték arra, hogy az arc állandó vonásai valamilyen módon – például genetikai közvetítéssel – kapcsolatban lennének a személyiségvonásokkal.

Érzelmek és arcvonások

Akkor mit ismerünk fel a csalók arcán? A kísérletsorozat harmadik szakaszában erre a kérdésre kerestek választ belga kutatók.¹⁸ Két fontos ponton változtatták meg a japánok kísérleti elrendezését. Az egyik az volt, hogy egy webkamera

¹⁶ COSMIDES 1989.

¹⁷ YAMAGISHI ET AL. 2003.

¹⁸ VERPLAETSE et al. 2007.

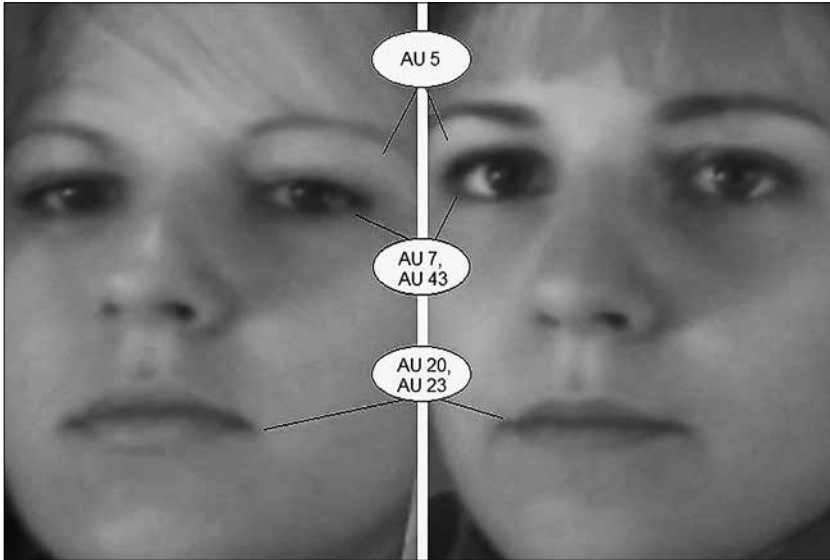
segítségével közvetlenül a döntéshozatal pillanatában készítettek felvételt a játékosokról. Tehát akkor, amikor a fogolydilemma játék során éppen lenyomják azt a számítógépes billentyűt, amely az együttműködést vagy cserbenhagyást jelzi. A másik újítás az volt, hogy a kísérleti személyeknek nem emlékezni kellett a bemutatott arcokra, hanem egy lépésben egyszerűen azt kérdezték tőlük, hogy „szerinted ki a csaló”? Itt is az történt, mint a megelőző kísérletekben: lényegesen többen azonosították arcuk alapján a csalókat, tehát akik ténylegesen cserbenhagyták partnereiket a fogolydilemma játékban. A kutatók úgy értékelték az eredményeket, hogy nem az arc állandó vonásai alapján ismerték fel a csalókat, hanem a döntés nyomán átélt pillanatnyi érzelmek – amelyeket a webkamera rögzített – hívta fel a figyelmet rájuk. Eszerint ha valaki úgy dönt, hogy csal, döntését elárulják azok az arcvonásai, amelyek az átélt érzelmek (káröröm, szorongás, bűntudat) kifejezésével kapcsolatosak.

Ez lehetséges ugyan, de hátra van még egy kérdés megválaszolása, amely talán pontot tesz az egész dilemmára: egész pontosan milyen arc kifejezésekről van szó? Milyen arcvonások árulják el a csalókat? A kísérletsorozatnak ezt a negyedik fázisát saját kutatócsoportunk munkatársai végezték el.¹⁹ Megismételtük a belga kollégák kísérletét, de lényeges mozzanatokkal egészítettük ki. Ezek közül az volt a legfontosabb, hogy egy sajátos eljárással – amelyet Paul Ekman dolgozott ki – szakképzett értékelők tanulmányozták a fogolydilemma játékban résztvevő személyek arcizmainak a mozgását. Közelebbről ez azt jelentette, hogy egy speciális kódrendszer (FACS) segítségével meg tudták állapítani, hogy milyen izmok húzódnak össze a döntés pillanatában és ezek milyen mintázatot hoznak létre az arcon. Két területen is különbség mutatkozott a csalók és együttműködők arcán. A csalók arca a csalás pillanatában úgy változott, hogy a felső szemhéj lefelé húzódtott és a szemrés keskenyebbé vált, másrészt a szájvonal összeszorult és az alsó ajkak hátrafelé és lefelé görbültek.

Pillanatnyilag nem tudjuk, hogy ezek az arcon megjelenő változások pontosan milyen érzelmekkel, illetve belső állapotváltozással kapcsolatosak. Egy ennél még lényegesebb kérdést is nehéz megválaszolni: miért árulják el magukat a csalók azzal, hogy felismerhetővé teszik mások előtt a csalás szándékát? Egy lehetséges magyarázat az, hogy a fent ismertetett kísérletben a játékosok egyedül voltak és nem volt arra szükség, hogy érzelmeiket elrejtésék. Több vizsgálat összhangban van ezzel a hipotézissel. Ahol megfigyelők előtt kellett hihetően hazudni, ott jóval nehezebb volt a leleplezés. Egy alkalommal a kísérleti személyeknek brutális és rendkívül nyomasztó filmet kellett végig nézniük,

¹⁹ KOVÁCS-BÁLINT-BERECKEI-HERNÁDI 2013.

majd nyomban utána arról kellett beszámolniuk a hallgatóság előtt, hogy milyen vidámak és felszabadultak. A nyilvánvaló színlelés ellenére még azoknak is nehezeére esett a hazugság leleplezése, akik ezzel kapcsolatos szakterületen dolgoztak: bírók, ügyészek, nyomozók.²⁰

5. ábra. Öt család átlagolt arca (balra) és öt együttműködő átlagolt arca (jobbra)

A szépség

Az arc jelzései között számos olyan van, amely a vonzerőt közvetíti, és amelyek a másik emberre vonatkozó esztétikai értékítéleteinkkel kapcsolatosak. A szépség ideája univerzálisan jelen van az életünkben. De vajon maga az ideális szépség univerzális? Azaz a szép embereket a világon mindenhol magasabb esztétikai értékekkel ruházzák fel? És egy „erősebb” kérdés: mindenhol ugyanazt a típust (vagy típusokat), tekintik szépségnek? Megadhatók azok a jellegek, amelyek az embereket széppé és vonzóvá teszik, bárhol is élnek a Földön?

²⁰ EKMAN 1991.

Egyetemesség és sokféleség

Első megközelítésben talán tagadó választ adunk erre a kérdésre. Kinek a pap, kinek a papné – hangzik a mondás. Aztán ott vannak a történelmi példák és a régebbi korokból származó dokumentumok eltérő szépségeideáljai. Olvastunk a távoli népek szépségeszményeiről: a tetoválasokról és test-csonkításokról, a nepáli nők nyakában lévő súlyos ezüstláncokról, egyes afrikai törzsek szájába helyezett fakorongokról.²¹ Mindezek bizarr külsőt kölcsönöznek viselőiknek, mégis hagyományként adódnak át nemzedékről nemzedékre.

Ne hamarkodjunk el azonban következtetéseinket. Ezek a számunkra furcsa megjelenésű arcok nem a szépséggel kapcsolatosak. A csoport elfogadja őket és nem kérdőjelezi meg azokat a jelentéseket, amelyeket közvetítenek. Csakhogy a jelentések távol esnek az esztétikai értékítéletektől. A tetoválasok és csonkítások a csoporthoz való tartozás és a más népektől való elkülönülés jelei. A nyakban hordott súlyos láncok, amelyek olyannyira deformálják a nyakizmokat, hogy levételük azonnali halált okozna, a gazdagságot szimbolizálják egy gazdaságilag rendkívül rétegzett társadalomban.

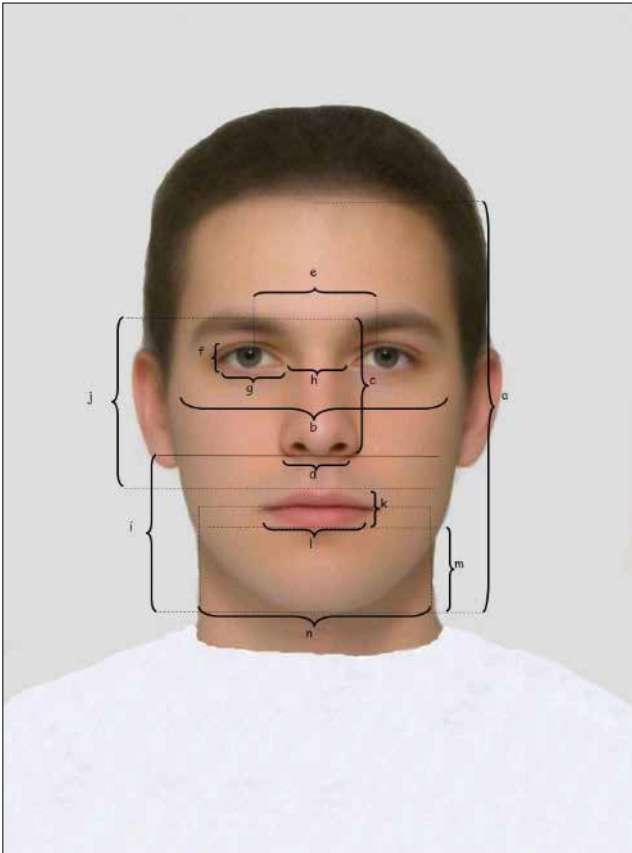
Mi van az egyes korok ízléseivel? Azt szoktuk mondani, hogy a szépség eszméje és az ideális szépség uralkodó imázsa időről időre változik, ahogyan a társadalmi viszonyok és az emberek közötti kapcsolatok is változnak. Mindez igaz, gondoljunk csak a divat változó – és egyre gyorsabban változó – igényeire és elvárásaira. Eközben azonban az arca vonatkozó esztétikai ítéleteink sokkal kevésbé változtak. Természetesen a különböző történelmi korokban más-más hangsúlyt kaptak a szépnek mondott arcvonások, gondoljunk csak az elmúlt évszázadok festményeire.²²

Mégis azt állítom, hogy az alaptípus nem változott lényegi módon. Ezt erősíti meg az a vizsgálatunk, amelynek során 18–19. századi festményeket vizsgáltunk meg, olyanokat, amelyek a kor szépasszonyairól készültek, illetőleg amelyek híres történelmi vagy mitológiai szépségeket ábrázoltak (Heléna, Vénusz, Aphrodité, stb.). Olyan festményeket választottunk, ahol az arcok szembe néznek és minden részlet aprólékosan látható rajtuk. Egy számítógépes módszerrel, amely arcarányokat mér (archosszúság és szélesség, áll- és archosszúság, szemszélesség és hosszúság, stb.) megvizsgáltuk az egyes arcok metrikus

²¹ MORRIS 1990.

²² Eco 2005.

tulajdonságait.²³ Kiderült, hogy a tanulmányozott festményeken található női arcok számos közös jellegzetességet mutatnak. Olyanokat, amelyek a nőiessé-
gükhöz és a szépségükhöz kapcsolható: relatíve kisméretű áll, nagy szemek,
nagy szemek közötti távolság, telt ajkak, kisméretű orr, kidudorodó, párnázott
járomcsontok. Ezek elsősorban az ösztrogén női nemi hormon működésének a
„termékei”, amely egyrészt gátolja a csontok növekedését, másrészt segíti zsír-
depók lerakódását az arcon (és persze a test más részein is).

6. ábra. Arcarányok (metrikák) számítógépes program segítségével

²³ BEREZKÉI 2010.

Természetesen más kutatások is megerősítik az arcon megjelenő szépség univerzális jellegét. Az egyik vizsgálatban olyan afrikai, ázsiai, és dél-amerikai gyökerekkel rendelkező férfiakat választottak kísérleti személyeknek, akik a vizsgálatot megelőző hónapokban telepedtek le az Egyesült Államokban. Fényképen szereplő női arcok vonzerejét kellett megítélniük, mégpedig mind a saját etnikumukhoz, mind más etnikumhoz tartozó személyek arcképét. Az arcok szépségére adott pontszámok rendkívül hasonlítottak az egyes csoportokban, amit az is mutat, hogy a csoportokban mért átlagos értékek közötti korreláció rendkívül magas (0.93) volt.²⁴ Ráadásul, ez a megfelelés függetlennek mutatkozott attól, hogy ezek az emberek mennyi időt töltenek amerikai (USA-beli) televíziós csatornák nézésével és nyugati újságok olvasásával. Ez azért fontos, mert gyakran elhangzó ellenérv, hogy az uralkodó szépségeszményt a tömegkommunikációs eszközök terjesztik el szerte a világon. Az eddigi kutatási eredmények azonban arról győznek meg bennünket, hogy miközben a különböző kultúrák és társadalmi csoportok sajátos és egyedi ítéleteket hoznak létre az arc szépségével kapcsolatban, létezik a szépségnek egy olyan alapsémája, amely független a társadalmak és történelmi korszakok adottságaitól.²⁵

Evolúciós esztétika

Ez az alapséma eddigi evolúciós történetünkéből ered: közös emberréválásunk során jöttek létre a szépség univerzális adottságai és a velük kapcsolatos esztétikai ítéletek. Az evolúciós pszichológusok szerint azokat az embereket tartjuk szépnek, jó megjelenésűnek, vonzónak, akik olyan tulajdonságokkal rendelkeznek – többek között az arcon –, amelyek évmilliókon keresztül, az evolúciós környezetben jó fizikai kondíciójukat, egészségüket, ellenálló képességüket, termékenységüket jelezték.²⁶ Ezeknek a tulajdonságoknak a genetikai alapjait átadták az utódaiknak, akik hasonlóan kedvező adottságokkal rendelkeztek. Éppen ezért az ilyen embereket érdemes volt választani szexuális partnerként (akár rövid, akár hosszú távú kapcsolatban), hiszen hozzájárultak a közös utódok túlélési képességéhez, szaporodásához. A teljes evolúciós kör tehát a következőképpen néz ki: X egyén előnyös testi tulajdonságokkal rendelkezik, amely vonzóerőt gyakorol a másik nem tagjaira, hiszen az ebből a frigyből származó

²⁴ CUNNINGHAM ET AL. 1995.

²⁵ ZEBROWITZ–MONTEPARE 2006.

²⁶ LITTLE 2015.

gyerekek várhatóan szintén egészségesek lesznek. X ezért képes elterjeszteni a génjeit a következő generációban, *beleértve azokat is*, amelyek az előnyös tulajdonságokért felelősek. Itt a kör bezáródik: az előnyös tulajdonságok és a rájuk vonatkozó esztétikai ítéletek evolúciója összekapcsolódik.²⁷

De van itt még egy probléma. Miért nem lehet mindenki szép? Miért nem alakít ki mindenki olyan arcvonásokat, amelyek a legkívánatosabbak az adott népességben? Azért, mert a legtöbb szépségnek tartott tulajdonság létrejötte és fenntartása energetikai és immunhátrányokkal jár, más szóval a szervezet számára költséges.²⁸ Ezeket a költségeket nem mindenki tudja kiegyenlíteni. A már korábban említett nőies vonások létrejöttéért felelős ösztrogén hormon anyagcsere melléktermékei például toxikusak, amelyek súlyos betegségek kialakulásához vezethetnek. A férfias tulajdonságok – például robosztus áll, kidudorodó szemöldök, a középső arc markáns csontozottsága – mögött a tesztoszteron nevű hormon áll. Ez a hormon, amely kamaszkortól kezdve növeli az aktivitást, a libidót, az impulzivitást, egyúttal a csontozat növekedésében is szerepet játszik. Ugyanakkor az élet későbbi szakaszaiban egyre inkább a hátrányos tulajdonságai nyilvánulnak meg: gátolja az immunrendszer hatékonyságát a limfociták termelődésének csökkentésével, és ezzel sebezhetővé teszi a szervezetet a kórokozók szemben. Csak azok a nők és férfiak képesek ezért „a büntetés terhe

7. ábra. Ösztrogén és tesztoszteron markerek a női és férfi arcon

²⁷ VOLAND–GRAMMER 2003.

²⁸ GANGESTAD 2000.

nélkül” ilyen hormon-vezérelt jellegeket kialakítani, akik képesek ellensúlyozni ezeket a hátrányokat. Más szóval, azok „engedhetik meg maguknak” a szépséget, akik egyébként átlag feletti immunképességgel, végső soron kimagasló genetikai minőséggel (heterogenitással) rendelkeznek. Ezt az evolúciós pszichológiában hátrányelvnek nevezik, hiszen a költséges jellegek reklámozzák a szervezet kimagasló rátermettségét, túlélési és szaporodási képességét.²⁹

Szimmetria

Jól mutatja ezt a férfias és nőies tulajdonságokon kívül az arc szimmetriája, amely mindkét nem esetén vonzó jelleg. A szimmetrikus vagy szimmetrikus-hoz közelítő arcot általában szebbnek tartjuk az asszimmetrikusnál. Ennek ellenére nagyon ritka a tökéletes szimmetria, ahol az egyik oldali metrikák – például a fül, a szem, az áll bal és jobb oldali részének mérete – tökéletesen azonosak. Pedig születéskor többnyire teljesen szimmetrikusak vagyunk. Ennek az az oka, hogy nincsenek külön gének a bal és jobb oldali testtájak méretére és formájára. A testi növekedést egy géncsoport (az ún. homeobox gének) irányítják, függetlenül az elhelyezkedéstől, és kezdetben tökéletes a kétoldali szimmetria. Ez azonban többnyire nem marad így: az egyedi fejlődés során felmerülő perturbanciák – amelyek között említhető egy komoly betegség, lelki vagy fizikai megrázkódtatás, fertőzés, mutáció – meggátolják a szimmetria kiépülését és a szervezetet többé-kevésbé az asszimmetrikus felépítés felé tolják el.³⁰ A hátrányelv értelmében csak azok az emberek képesek ezt meggátolni vagy enyhíteni, akik kiváló genetikai és immunológiai adottságaik birtokában az átlagnál kisebb mértékben vannak kitéve a káros fejlődési hatásoknak. Látható, hogy a túlélési képesség és az esztétikai minőség itt is szorosan összekapcsolódik az ősi környezet szelekciós hatásainak következtében.

Amikor tehát valakire azt mondjuk, hogy szép vagy szexuálisan vonzó, ez általában olyan tulajdonságokra vonatkozik – és ezzel persze ritkán vagyunk tisztában –, amelyek a múltban azt jelezték, hogy a tulajdonosa egészséges, nemzőképes, hosszú életkorra számíthat. Egy alapvetően funkcionális kategória az idők folyamán esztétikai kategóriává alakult. Persze a modern ipari társadalmakban „szépség” és „jószág” többnyire szétválik: a vonzó emberek utódai nem feltétlenül élnek tovább, és az sem valószínű, hogy másoknál termé-

²⁹ GRAMMER ET AL. 2003.

³⁰ THORNHILL-GANGESTAD 1994.

kenyebbek. De evolúciós múltunknál fogva agyunk olyan beépített szűrőkkel, olyan pszichológiai algoritmusokkal van felszerelve, amelyek ma is alapvetően befolyásolják a párválasztás kritériumait és preferenciáit.³¹

Hasonlóság

Szociálpszichológiai kutatások már évtizedekkel ezelőtt kimutatták, hogy a másokkal való testi-lelki hasonlóság fontos abban, hogy kiket tartunk szimpatikusnak, kihez vonzódunk, és kikkel érzünk együtt. Az emberek gyakran mutatnak önzetlen gesztusokat azok iránt, akiket magukhoz hasonlóknak tartanak, de nem rokonok, sőt talán korábban nem is találkoztak. Számos kísérletben azt találták, hogy a résztvevők nagyobb törődést mutattak egymás iránt, amikor felismerték – vagy legalábbis elhitték a kísérletvezetőnek –, hogy több dologban hasonlítanak egymásra. Ezt követően gyakoribbá váltak az egymás iránti pozitív érzelmi megnyilvánulások, és erősödtek a kölcsönös jutalmazások és segítség nyújtások.³² A kutatók úgy vélekedtek, valamiképpen a csoporthoz való tartozás tudata és érzése az, ami a hozzánk hasonló embereket szimpatikussá teszi a számunkra és arra készíti minket, hogy elsősorban nekik nyújtsunk támogatást.

Szimpatia

Ez lehetséges, bár ezt a magyarázatot gyengíti az a tény, hogy a kísérletek tanúsága szerint az emberek olyan, hozzájuk hasonlóknak ítélt, személyeknek nyújtottak segítséget, akiket korábban sohasem láttak, és akikkel nem tartoztak egy közösségbe. Az evolúciós pszichológusok szerint a hasonlóság inkább olyan jellegzetesség, amely elsődlegesen a rokonok azonosítására alakult ki az evolúció folyamán, de kiterjeszhető másokra is: barátokra, ismerősökre, sőt idegenekre, lényegében minden olyan személyre, akik hasonlóak egymáshoz.³³ Létezik ugyanis egy olyan rokonfelismerő rendszer – ezt fenotípusos illesztésnek hívjuk –, amely úgy működik, hogy az élőlények (nem csupán az ember) egyfajta mintát, templátot hordoznak magukról, amelyet más egyedekre illesztenek, és a felismert hasonlóság alapján döntenek a kapcsolat jellegéről és a tá-

³¹ BERECKEYI 2012.

³² DOVIDIO ET AL. 2006.

³³ BERECKEYI 2009.

mogatás mértékéről. A hasonlóság megállapítása, amely általában nem tudatos folyamat, történhet szagok, hangok és vizuális ingerek útján.

Egy Skóciában lefolytatott kísérletben ún. átlagolt arcokat alkottak, amelyek több ismeretlen egyéni arc integrációjából jöttek létre egy számítógépes program segítségével. Ebbe az átlagarcba vetítették bele 50%-os arányban a vizsgálati személyek egyéni arcát. Az így előállított arcok hasonlítottak a vizsgálati személyekre, de mint a kérdésekből kiderült, egyikük sem ismerte fel önmagát a képeken. Egy későbbi időpontban a vizsgálati személyeknek el kellett döntenüik, hogy a számítógépen látható arcok közül melyik a szimpatikus. Az egyik arckép mindig tartalmazta a vizsgálati személy saját arcát is, míg a többi fényképen idegen személyek átlagolt arcba vetített képmása jelent meg. A képválasztások egyértelmű eredményt hoztak: a résztvevők lényegesen gyakrabban tartották szimpatikusnak és barátságosnak azokat az arcokat, amelyek saját vonásaikat is hordozták.³⁴ A nők tehát elsősorban azokat a saját magukhoz hasonló arcokat részesítették előnyben, amelyek női átlagarcokban jelentek meg, a férfiak pedig azokat, amelyek férfi átlagarcban. Még egyszer: a kísérlet végén feltett kérdések alapján megállapítható volt, hogy senki sem ismerte fel önmagát az arcok között.

Mindez arra utal, hogy a hasonló megjelenés egyfajta felhívó ingerként működik a szociális kapcsolatokban. Alkalmas arra, hogy megkülönböztetett figyelmet fordítsunk olyan emberek iránt, akiket magunkhoz hasonlóknak találunk – függetlenül attól, hogy leszármazási kapcsolatban állnak velünk vagy sem. Az is kiderült, hogy a hasonlóságot jelző ingerek feldolgozása meghatározott idegrendszeri folyamatokhoz köthető. Agyi képalkotóval végzett (fMRI) vizsgálatok azt mutatták, hogy a hasonlóság detektálása egy olyan neurális hálózat révén történik, amely speciális érzékenységet mutat a saját és idegen arc megkülönböztetésére.³⁵ A saját arcokat tartalmazó fotók nézése közben fokozott aktivitást mértek az alsó homloklebenyi tekervényben, a fali lebeny alsó és felső részén, továbbá a nyakszirti lebeny alsó területén.

Párkapcsolatok

Az arcon megjelenő hasonlóság előnyben részesítése azonban nem csak az azonos neműek iránti szimpátia kialakulásában fontos, hanem a másik nemhez tartozó emberek iránti vonzalom, a párkapcsolatok tekintetében is. Ennek felis-

³⁴ DEBRUINE 2004.

³⁵ UDDIN ET AL. 2004.

merése is több évtizedes vizsgálatokra tekint vissza. Szociológusok, demográfusok, antropológusok pozitív korrelációkat találtak a házaspárok tagjai között iskolázottságuk, foglalkozási státuszuk, intelligenciájuk, személyiségjegyeik, fizikai vonzerejük, és számos más egyéb tulajdonság tekintetében.³⁶ Saját vizsgálatainkban arra törekedtünk, hogy egyrészt a korábbi kutatásoknál egzaktabb, hitelesebb kísérleti szituációkat hozzunk létre, másrészt meggyőző magyarázatokat adjunk erre a jelenségre.

Ebből a célból előbb házaspárok fényképeit gyűjtöttük össze és más, ismeretlen (kontrollként szolgáló) fotókkal együtt tablókat készítettünk.³⁷ A tablók bal oldalára került a feleség (vagy a férj) fényképe, a jobb oldalon pedig négy fotó volt látható egy négyszög mentén: az egyik a férjet (vagy a feleséget), a másik három pedig véletlenszerűen kiválasztott, ismeretlen személyeket ábrázolt. Naiv, megfigyelőket arra kértünk, állapítsák meg, hogy a bal oldalon álló személyhez ki milyen mértékben hasonlít a jobb oldali négy személy közül. A véletlenhez képest lényegesen magasabb találati arányt kaptunk, azaz a kísérleti személyek képesek voltak megfeleltetni a házaspárok tagjait arcuk alapján.

Egy közelmúltban végzett kísérletben pedig az imént bemutatott számítógépes elrendezést használtuk. Férfi és női arcokat vetítettünk (morfoltunk) ellenkező nemű átlagarcokba úgy, hogy az átlagarcok megtartották nemi sajátosságukat, de az egyéni arcok sajátos karaktert adtak neki. Tehát, amikor egy férfi arcát egy női átlagarcba integráltuk, a képen egy női arc volt látható, amelyben megje-

„Saját” férfi arc női átlagarcba morfolva

„Idegen” férfiarc női átlagarcba morfolva

„Saját” női arc férfi átlagarcba morfolva

„Idegen” női arc férfi átlagarcba morfolva

8. ábra. Ellenkező nemű arc-transzformációk a kísérleti személyek saját arcának és egy idegen személy arcának felhasználásával

³⁶ MASCIE-TAYLOR 1995.

³⁷ BEREZKKEI-GYURIS-KÖVES-BERNÁTH 2002.

lentek a férfi arcvonásai. Hasonlóképpen jártunk el a másik nem esetében: itt egy férfi (átlag)arc volt látható, amelyben megjelentek egy női arc jellegzetességei. A számítógépes átalakítások után azt kérdeztük az egyéni arcok tulajdonosától, hogy kiket tart vonzóknak, kivel tudna elképzelni egy rövid vagy hosszú távú párkapcsolatot. Ismét az derült ki, hogy a kísérleti személyek azt az ellenkező nemű arcot választották több fénykép közül, amelyikbe a saját arcát morfoltuk.³⁸

Szexuális imprinting

Felmerült azonban a kérdés: vajon itt is a fenotípusos illesztés agyi folyamatai állnak-e a hasonlóság alapú választás mögött? Bizonyos kutatási eredmények – beleértve állatkísérleteket, továbbá Freud Ódipusz-komplexus magyarázatát – azt sugallták ugyanis, hogy a hasonlóság preferálása egy olyan szocializációs folyamat eredménye lehet, ahol a szülők szolgáltatják a mintát. Azt feltételeztük, hogy a hasonlóság alapján történő párválasztás imprinting (bevésődés)-jellegű mechanizmusokra épül, amelyek a gyermekkori tapasztalatok feldolgozását irányítják.³⁹ A felnőttek azokat a hosszútávú partnereket részesítik előnyben, akik hasonlítanak ellentétes nemű szüleik emlékezeti képére. Az első 6–8 év során internalizálják ennek a szülőnek a tulajdonságait, és a későbbiekben ezt mintegy modellként használják fel a párválasztásban. Miután pedig a szülők és gyerekeik genetikai anyaga 50%-os átfedést mutat, ez a házaspárok közötti mért hasonlóságra is rányomja a bélyegét. Ha ugyanis a férfi az anyja, a nő pedig az apja modelljét használja a párválasztás során, a kettőjük közötti szoros rokoni kapcsolat miatt várhatóan a házaspárok is számos tulajdonságban hasonlítani fognak egymásra.

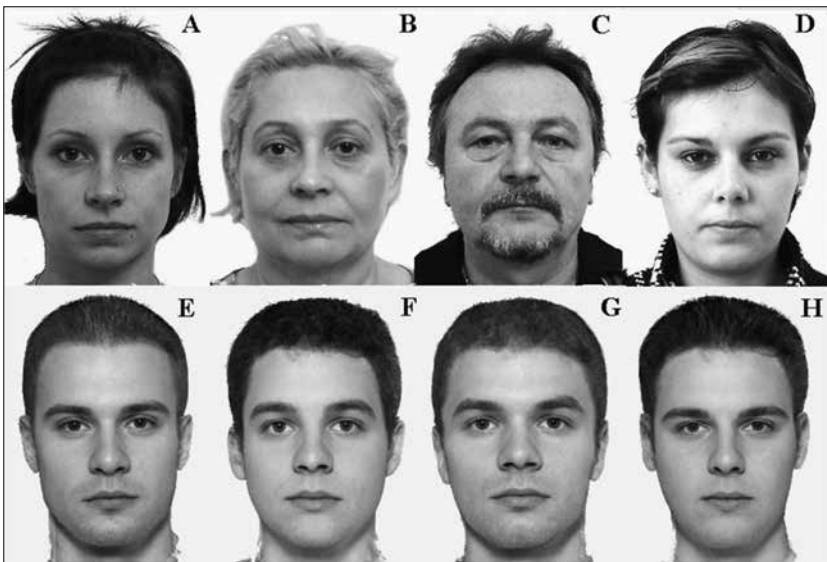
A vizsgálat során a kísérleti személyeknek a korábban ismertetett módon képeket kellett párosítani egy tablón. Most azonban a férj helyett a férj édesanyjának fiatal kori képe állt a tabló bal oldalán, míg a jobb oldalon négy arckép: a feleségnek (tehát az anya menyének) és három kontrol személynek a fényképei. Most is azt kérdeztük meg független, nem beavatott kísérleti személyektől, hogy állapítsák meg a képeken szereplő személyek hasonlóságának a mértékét egy skála pontszámait használva. Kiderült, hogy a kísérleti személyek a feleség arcképét nagy valószínűséggel párosították a férj édesanyjának a fiatalkori képéhez. Végül, a kísérlet egyik legfontosabb eredménye az volt, hogy a hasonlóság mértéke függ a gyermek és az ellentétes nemű szülő gyermekkori kapcsolatának

³⁸ KOCSOR-REZNEKI-JUHÁSZ-BERECKEI 2011.

³⁹ BERECKEI-GYURIS-KÖVES-BERNÁTH 2002.

szorosságától. Egy retrospektív kötődési tesztet használva ugyanis azt találtuk, hogy ahol a visszaemlékezések szerint a fiúgyereknek sok pozitív élményben és kevés elutasításban volt része az édesanyja részéről, ott magas korreláció mutatkozott felesége és anyja fizikai megjelenése (arcképe) között. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a gyerek ellentétes nemű szülőhöz való kötődésének az erősségével és megbízhatóságával együtt növekszik annak a valószínűsége, hogy felnőttkorában ezt a szülőt fogja modellként használni a párválasztás során.

Modernebb technikát használva is sikerült megerősíteni ezt a hipotézist.⁴⁰ Egyetlen átlagarcot készítettünk fiatal férfiak arcképéből. Ebbe morfoltuk 50%-ban a feleség arcképét, a férj apjának és anyjának az arcképét, és egy ismeretlen nőről készült portrét. A feleségtől azt kértük, hogy állapítsa meg, kiket részesítene előnyben egy esetleges hosszú távú partnerként. Ezzel párhuzamosan a feleségnek egy olyan tesztet (EMBU) kellett kitölteni, amely mérte a szülei-

9. ábra. Egyéni arcok transzformációi férfi átlagarc

A: feleség, B: feleség anyja, C: feleség apja, D: „ismeretlen” nő, Az alsó képsor a fenti egyéni arcok fiatal férfi arcba történő integrációja (morfolása) eredményeként jött létre

⁴⁰ KOCSOR-SAXTON-LÁNG-BERECZKEI 2016.

hez fűződő gyermekkori kapcsolatát az érzelmi kötődés, illetve az elutasítás függvényében. Eredményül azt kaptuk, hogy azok a nők (feleségek), akiknek gyerekkorukban kevesebb elutasításban volt részük édesapjuk részéről, nagy valószínűséggel választották potenciális partnerként édesapjuk átlagarcba morfolt arcképét. A többi képpel való párosítások nem hoztak eredményt.

Szocializáció

A házaspárok között mért hasonlóság e felfogás értelmében a szülői minta követésének eredménye. Egy genetikai alapokkal rendelkező tanulási folyamat (szexuális imprinting) következményeként jelenik meg, nem pedig a hasonlóság „közvetlen”, tanulás nélküli detektálása (fenotípusos illesztés) folytán jön létre. Ezt a szocializációs folyamatot támasztja alá még erősebben az a kísérletünk, ahol örökbefogadott gyerekek és örökbefogadó szülők kapcsolatát és ennek a gyerekek felnőttkori párválasztásra gyakorolt hatását vizsgáltuk.⁴¹ Az egyéni arcokból itt is tablókat készítettünk és a független kísérleti személyeknek az volt a feladatuk, hogy állapítsák meg a hasonlóság mértékét. Az volt az elvárásunk, hogy ha valóban a szülővel való gyermekkori tapasztalatok befolyásolják a párválasztást, akkor ez a folyamat akkor is működik, ha a családtagok nem biológiai rokonok, és várhatóan nem is hasonlítanak egymásra. Pontosan ez történt: a kísérleti személyek nagy valószínűséggel párosították a férjek arcképét a feleség „mostoha” apjának fiatalkori képeihez. Ez annál nagyobb mértékben történt, minél szorosabb érzelmi kötődést jelentettek a lányok örökbefogadó apjukkal a gyermekkor első 6–8 évében. Ezek az eredmények azt mutatják, hogy a gyermekkori tapasztalatok hatására a fiatal felnőttek ellentétes nemű szüleik emlékezeti képét használják egyfajta vonatkoztatási pontként, mintaként a párválasztásuk során, függetlenül attól, hogy van-e közöttük vérségi kapcsolat vagy nincsen. Hozzáteszem, hogy a szülői modell párválasztásban történő felhasználása természetesen nem csupán az arc tekintetében (jóllehet ez mostani írásunk tárgya), hanem számos más vonatkozásban is fennáll. Így például vizsgálataink szerint a szülői személyiségvonások is megjelennek gyermekeik későbbi párválasztási preferenciáiban.⁴²

Hátra van még egy igen fontos kérdés megválaszolása. Miért jó a homógámia és a szexuális imprinting, miért előnyösek az ebből eredő párválasztási részrehajlások? Válaszként több hipotézis is született, amelyek nem zárják

⁴¹ BEREZKEI-GYURIS-WEISFELD 2004.

⁴² GYURIS-JÁRAI-BEREZKEI 2010.

ki egymást, de egyelőre egyiket sem sikerült maradéktalanul és egyértelműen alátámasztani.⁴³ A házaspárok közötti hasonlóság – amely nem csupán az arcra, hanem még inkább a személyiségre és az intelligenciára is vonatkozik – növelheti a házasság stabilitását és a házaspár tagjai közötti együttműködés, segítségnyújtás valószínűségét is. Ez nem csupán a hasonlóságok miatti közös érdeklődés és gondolkodás miatt lehet így, hanem a megnövekedett közös gének aránya miatt is. Az ún. rokonszelekciós elmélet szerint – amelyet széleskörűen igazoltak az állatok és az ember körében egyaránt – a közös gének aránya növeli az egymás iránti önzetlenség mértékét. Közös géneket nem csupán a rokonok hordoznak, hanem a hasonló tulajdonságokat mutató emberek, mégpedig a hasonló jellegek mögött álló gének hasonlósága miatt. De a genetikai szintű hasonlóság abból a szempontból is előnyös, hogy növeli az utódokban megjelenő gének arányát. A szülő–utód közötti genetikai részeseződés általában 50–50%, de homogámia esetén ehhez jön még az a genetikai többlet, amely a szülők közötti hasonlóságból származik. Ha tehát a nem rokon szülők tulajdonságainak és ezek genetikai alapjainak 10%-a közös, akkor az utód a szülői gének nem 50, hanem 60%-át fogja átvinni a következő generációba.

Érthető, ha ez az okoskodás mai szemmel erőltetettnek hangzik, de gondoljuk meg: az emberiség eddigi történelmének több mint 99%-át olyan környezetben élte le (elsősorban vadászó-gyűjtőgetű csoportokban), ahol a szelekciós-genetikai folyamatok még erőteljesen hatottak viselkedésére – természetesen hosszú időszakot figyelembe véve. Ebben a periódusban olyan viselkedési stratégiák, gondolkodási stílusok és érzékszervi beállítódások jöttek létre, amelyek előnyösek voltak a túlélésre és a szaporodásra, végső soron a genetikai képviselő növelésére a következő generációkban. Ilyen volt a hasonlóság alapján történő párválasztási preferencia, hiszen ez is hozzájárult a szülői gének nagyobb arányú elterjesztéséhez.⁴⁴

És még egy elméleti következtetés: a fenti kísérleti eredmények alátámasztani látszanak azt a régi mondást, hogy „hasonló hasonlót vonz”. Ez nem jelenti egyszersmind azt, hogy ne lenne esetenként igazságtartalma annak a szintén köznapi bölcsesletnek, hogy „az ellentétek vonzzák egymást”. Ez is előfordul, de az eddigi tudományos kutatások arról győznek meg, hogy a hasonlóság iránti preferencia erősebb igény az emberekben. Hétköznapi nyelvre lefordítva ez azt jelenti – és erre vannak is adatok –, hogy tartós kapcsolatok nagy valószínűséggel akkor maradnak fenn, ha a házaspárok tagjai legalábbis néhány tulajdonság-

⁴³ KOCSOR-SAXTON-LÁNG-BERECZKEI 2016.

⁴⁴ BERECZKEI 2003.

gukban hasonlítanak egymásra.⁴⁵ Ez feltehetőleg megerősíti a kapcsolatukat, erősíti a köztük lévő kötődési folyamatokat és stabilizálja a házasságot.

Arcok, társadalmak, evolúciós üzenetek

Négy területen vizsgáltuk meg az arcon található jelzéseket és nem-verbális kódokat. Azt találtuk, hogy ezek mögött evolúciós „üzenetek” állnak. Azt üzenik nekünk, hogy nem véletlen és nem önkényes az a mód, ahogyan arcunkat használjuk a különböző kommunikációs helyzetekben. Azt is üzenik, hogy nem minden cselekvésünket a társadalmi létezés határozza meg, ahogyan a különböző konstruktivista magyarázatok állítják. Az emberiség eddigi hosszú, több millió éves fejlődéstörténete során tett szert azokra az adottságokra, képességekre és hajlamokra, amelyek alapvetően szabályozzák az emberek közötti kapcsolatokat.⁴⁶

Ebben nagyon fontos szerepe van az arcnak, hiszen az általa közvetített érzelmek vágyak és célok képezik mindannak az alapját, amit a kultúrának hívunk. Természetesen az evolúció csak az emberi társas érintkezés elsődleges formáit hozta létre, és erre épülnek azok a további üzenetek és jelentések, amelyeket az adott társadalom és az adott korszak alakít ki. Minden kultúrában egyformán fejezzük ki arcunkon a fájdalmat és az örömet, de egyes kultúrákban siratóasszonyokat fogadnak fel a temetéseken, más kultúrákban megtanulják elfojtani a harsány nevetést. Így együtt teljes a kép: az ember egyetemes és közös készlettel rendelkezik arra, hogy kifejezze érzelmeit, leleplezze a család arcokat, megmutassa szépségét és vágyjon a hasonló emberek társaságára, de ezeknek a cselekvési módoknak a konkrét formái a mindenkori társadalmi struktúrákban születnek meg.

⁴⁵ BEREZKEI-CSANÁKY 1996.

⁴⁶ DUNBAR 2016.

Rövidítések

- ANDREWS 2002 ANDREWS, P. W.: The influence of postreliance detection on the deceptive efficacy of dishonest signals of intent: Understanding facial clues to deceit as the outcome of signaling tradeoffs. *Evolution and human Behavior* 23. (2002) 103–122.
- BERECZKEI 2003 BERECZKEI Tamás: Evolúciós pszichológia. Bp., 2003.
- BERECZKEI 2009 BERECZKEI Tamás: Az erény természete. Önzetlenség, együttműködés, nagylelkűség. Bp., 2009.
- BERECZKEI 2009 BERECZKEI Tamás: Az arc vonzereje. Evolúciós és kulturális hatások. In: Az emberi arc. Szerk. Révész György. Pécs, 2009. 89–117.
- BERECZKEI 2012 BERECZKEI Tamás: Rejtett indítékok a párkapcsolatokban. Vonzalom, párválasztás, szexualitás. Bp., 2012.
- BERECZKEI 2016 BERECZKEI Tamás: Machiavellizmus. A megtévesztés pszichológiája. Bp., 2016.
- BERECZKEI-
CSANAKY 1996 BERECZKEI, Tamás – CSANAKY, A. (1996): Mate choice, marital success, and reproduction in a modern society. *Ethology and Sociobiology* 17. (1996) 23–45.
- BERECZKEI-
GYURIS-KÖVES-
BERNÁTH 2002 BERECZKEI, Tamás – GYURIS, Petra – KÖVES, P. – BERNÁTH, László: Homogamy, genetic similarity, and imprinting; Parental influence on mate choice preferences. *Personality and Individual Differences* 33. (2002) 677–690.
- BERECZKEI-
GYURIS-
WEISFELD 2004 BERECZKEI, Tamás – GYURIS, Petra – WEISFELD, G. E.: Sexual imprinting in human mate choice. *Proceedings of Royal Society* 271. (2004) 1129–1134.
- BRUCE-YOUNG
1998 BRUCE, V. – YOUNG, A.: In the Eye of Beholder. The Science of Face Perception. Oxford, 1998.
- BYRNE 1995 BYRNE, R.: Thinking Ape. Evolutionary Origins of Intelligence. Oxford, 1995.
- COSMIDES 1989 COSMIDES, L. (1989) The logic of social exchange: Has natural selection shaped how humans reason? Studies with the Wason selection task. *Cognition* 31. (1989) 187–276.
- CUNNINGHAM et al.
1995. CUNNINGHAM, M. R. – ROBERTS, A. R. – BARBEE, A. P. – DRUEN, P. B. – WU, C. H.: The ideas of beauty are, on the whole, the same as ours? Consistency and variability in the cross-cultural perception of female physical attractiveness. *Journal of Personality and Social Psychology* 68. (1995) 261–279.

- DEBRUINE 2004 DEBRUINE, L. M.: Facial resemblance increases the attractiveness of same-sex faces more than other-sex faces. *Proceedings of Royal Society* 271. (2004) 2085–2090.
- DOVIDIO et al. 2006 DOVIDIO, J. F. – PILIAVIN, J. A. – SCHROEDER, D. A. – PENNER, L. A.: *The Social Psychology of Prosocial Behavior*. London, 2006.
- DUNBAR 2016 DUNBAR, R.: *Human Evolution. Our Brains and Behavior*. Oxford, 2016.
- Eco 2005 Eco, Umberto (szerk.): *A szépség története*. Bp., 2005.
- EIBL-EIBESFELDT 1989 EIBL-EIBESFELDT, I.: *Human Ethology*. New York, 1989.
- EKMAN 1991 EKMAN, P.: Who can catch a liar? *American Psychologist* 46. (1991) 913–920.
- EKMAN 1994 EKMAN, P. (1994): All emotions are basic. In: *The Nature of Emotion. Fundamental Questions*. Ekman, P. and Davidson, K. J. (eds.) Oxford, 15–20.
- FRIDLUND 1994 FRIDLUND, A. J.: *Human Facial Expression: An evolutionary View*.
- GANGESTAD 2000 GANGESTAD, S. W.: Human sexual selection, good genes, and special design. In: *Evolutionary Perspectives on Human Reproductive Behavior*. Edited by LeCroy, D. and Moller, P. New York, 2000. 50–61.
- GOFFMAN 1981 GOFFMAN, Erving: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Bp., 1981.
- GRAMMER–KRUCK–JUETTE–FINK 2000 GRAMMER, K. – KRUCK, K. – JUETTE, A. – FINK, B.: (2000) Non-verbal behavior as courtship signals: The role of control and choice in selecting partners. *Evolution and Human Behavior* 21. (2000) 371–390.
- GRAMMER–FINK–MOLLER–THORNHILL 2003 GRAMMER, K. – FINK, B. – MOLLER, A. P. – THORNHILL, R.: Darwinian aesthetics: sexual selection and the biology of beauty. *Biological Review* 78. (2003) 385–407
- GYURIS–JÁRAI–BERECZKEI 2010 GYURIS, Petra – JÁRAI, Róbert – BERECKZEI, Tamás: The effect of childhood experiences on mate choice in personality traits: Homogamy and sexual imprinting. *Personality and Individual Differences* 49. (2010) 467–472.
- KELTNER–HAIDT–SHIOTA 2006 KELTNER, D. – HAIDT, J. – SHIOTA, M. N.: Social functionalism and the evolution of emotions. In: *Evolution and Social Psychology*. Eds. SCHALLER, M., SIMPSON, J. A., KENRICK, D. T. New York, 2006. 115–142.
- KOCSOR–REZNEKI–JUHÁSZ–BERECZKEI 2011 KOCSOR, Ferenc – REZNEKI, R. – JUHÁSZ, Sz. – BERECKZEI Tamás: Facial self-resemblance and attractiveness in human mate choice. *Archives of Sexual Behavior* 40. (2011) 1263–1270.

- KOVÁCS-BÁLINT-
BERECZKEI-
HERNÁDI 2013 KOVÁCS-BÁLINT Zs. – BERECZKEI, Tamás – HERNÁDI, István: The tell-tale face: Possible mechanisms behind defector and cooperator recognition revealed by emotional facial expression metrics. *British Journal of Psychology* 104. (2013) 563-576.
- LABARRE 1974 LABARRE, W.: The cultural basis of emotions and gestures. *Journal of Personality* 16. (1974) 49-68.
- LITTLER 2015 LITTLER, A. C.: Attraction and human mating. In: *Evolutionary Perspectives on Social Psychology*. Edited by Zigler-Hill, V., Welling, L. M., Shackelford, T. K. Heidelberg/New York, 2015. 319-332.
- LORENZ 1965 LORENZ, K.: *Evolution and Modification of Behavior*. Chicago, 1965.
- MASCIE-TAYLOR
1995 MASCIE-TAYLOR, C. G. N.: Human assortative mating: evidence and genetic implications. In: Boyce, A. J. and Reynolds, V. (eds.): *Human Populations. Diversity and Adaptations*. Oxford, 1995, 86-105.
- MEALEY-DAOOD-
KRAGE 1996 MEALEY, L. – DAOOD, Ch. – KRAGE, M.: Enhanced memory for faces of cheaters. *Ethology and Sociobiology* 17. (1996) 119-128.
- MILLER 2000 MILLER, G. F.: *The Mating Mind*. New York, 2000.
- MORRIS 1990 MORRIS, D.: *Testközelben. Az emberi faj útikalauza*. Bp., 1990.
- THORNHILL-
GANGESTAD
1994 THORNHILL, R. – GANGESTAD, S. W.: (1994) Fluctuating asymmetry and human sexual behavior. *Psychological Science* 5. (1994) 297-302.
- TRIVERS 1985 TRIVERS, R. L.: *Social Evolution*. Benjamin/Cummings, 1985.
- UDDIN et al. 2004 UDDIN, L. Q. – KAPLAN, J. T. – MOLNÁR-SZAKÁCS, I. – ZAIDEL, E. – IACOBSON, M.: Self-face recognition activates a frontoparietal „mirror” network in the right hemisphere: an event-related fMRI study. *NeuroImage* 25. (2004) 926-936.
- VERPLAETSE-
VANNESTE-
BRAECKMAN
2007 VERPLAETSE, J. – VANNESTE, S. – BRAECKMAN, J.: You can judge a book by its cover: the sequel. A kernel of truth in predictive cheating detection. *Evolution and Human Behavior* 28. (2007) 260-271.
- VOLAND-GRAMMER
2003 VOLAND, E. – GRAMMER, K. (eds.): *Evolutionary Aesthetics*. Berlin, 2003.
- YAMAGISHI et al.
2003 YAMAGISHI, T. – TANIFDA, S. – MASHIMA, R. – SHIMOMA, E. – KANAZAWA, S.: You can judge a book by its cover. Evidence that a cheaters may look different from cooperators. *Evolution and Human Behavior* 24. (2003) 290-301.
- ZEBROWITZ-
MONTEPARE
2006 ZEBROWITZ, L. A. – MONTEPARE, J.: The ecological approach to person perception: Evolutionary roots and contemporary offshoots. In: *Evolution and Social Psychology*. Edited by Schaller, M., Simpson, J. A., Kenrick, D. T. New York, 2006. 81-114.

KÁRPÁTI ANDRÁS

A küklópszok éneke*

Songs of Cyclopes

Polyphemus, the one-eyed ogre whose fabulous tale is told in Homer's *Odyssey* wandered through the stages of ancient Greek performances in the 5–4th century B.C.E. We know of twelve titles (by twelve authors) involving cyclops – including dramatic genres (comedies and satyr-plays) as well as lyric ones (dithyrambs and perhaps a nome). All of these, as is known, were musical performances shaped by fifth-century Greek 'song culture' (*mousikē / choreia*). So, the Cyclops' encounter with *mousikē*, which, by the use of the wine, was inherently embedded in the Dionysiac-sympotic setting of the Homeric version of the 'Ogre Blinded' folktale type, had been again and again reconfigured to the continuously shifting expectations of the stages and of the various genres which, for their part, were in constant dialog with each other. The first part of the study focuses on the scanty remnants of the Cyclops plays and poems dated to the years between 470 and 340 BCE by, on the one hand, giving a brief overview of them and by, on the other, commenting what, if anything, can be said about their performance of *mousikē*. In this regard, the 'romantic' musician Polyphemus an innovation introduced by Philoxenus one of the poets of the so-called New Music merits closer scrutiny. In the second part, I would argue that the musical concept of the *cyclops kitharōidos* has come into being in embryonic form by the only complete satyr-play we have, the *Cyclops* of Euripides. The character of the singing cyclops was born by enacting the plot in cultural confrontations where *mousikē* – immanent in the *theatron* but alien to the original story – represents Greek culture. This Euripidean musico-poetics which turns out to be the weapon to defeat the tyrant exploits language and evokes a series of 'genres' of Greek song culture.

Keywords: Polyphemus cyclops, old comedy, satyr-play, dithyramb, Greek *mousikē*, Euripides, Philoxenus

* A tanulmány az NKFIH K-125518 számú, „Dithyrambos. A görög ünnep- és dalkultúra próteusi műfaja a töredékek, feliratok és ábrázolások tükrében” című kutatási program keretében készült.

Polüphemosz¹ küklópsz, az egyszemű óriás a zenés-táncos *performanszok* sztárja lett a Kr. e. 5–4. században. Nem kevesebb mint tizenkét műről tudunk, amelyben szerepet kapott: hat komédia, három dithürambosz, két szatírtjáték, egy nomosz.² És bár Euripidész *Küklópszát* leszámítva csupán néhány soros töredékeiket ismerjük, ráadásul mára e műfajok kontúrjai is többé-kevésbé elhalványultak, mégis feltehető a kérdés: miért volt ekkoriban aktuális, sikerrel kecsegtető a „polüphemoszi karakter” színrevitele?

A Kr. e. 5. századi athéni közönség számára az *Odüsszeiából* (Kr. e. 700 körül) és az ábrázolásokból³ (Kr. e. 7. századtól) jól ismert emberevő behemót a mimézis által kelt életre a *theatron* vagy az *ódeion* terében zajló multimedális performanszokon – a színjátszás drámai világában vagy a költemény teremtette lírai világban. E performanszok mindegyike a *musziké*⁴ segítségével érte el a mimézist. „Ezek a költői művek (*poiészetsz*) ugyanis” – Arisztotelész szavaival – „valamennyi [...] eszközt használják [...]: a ritmust, az éneket, [*a hangszeres zenét és*] a versmértéket, mint például a dithürambosz- és nomoszköltészet, meg a tragédia és a komédia [*és a szatírtjáték*], de abban különböznek, hogy némelyikük valamennyit egyszerre, mások pedig váltakozva.”⁵ A Polüphemosz-darabok négy műfaja közül a két lírai (nomosz és dithürambosz) teljes egészében *musziké*, a komédiában és a szatírtjátékban (és az itt nem érintett tragédiában is) az énekelt-táncolt ’tétélek’ váltakoznak a ritmizált prózában előadott formarészekkel.

A közönség előtt a *musziké* közegében megjelenő, vagy narratív eszközzel megjelenített Polüphemosz közel száz éves athéni jelenléte folyamatos, ugyanakkor a források legtöbbit a középső szakasról mondanak, ami aligha független a Kr. e. 5–4. század fordulója körüli évtizedek élénk művészi és társadalmi vitáitól.

¹ A tanulmány az NKFIH K-125518 számú, „Dithyrambos. A görög ünnep- és dalkultúra próteusi műfaja a töredékek, feliratok és ábrázolások tükrében” című kutatási program keretében készült.

² A tizenkét mű (időrendben, amennyire a bizonytalanságok engedik): 1. Epikharmosz: *Küklópsz*, dór komédia, Kr. e. 485–470 között; 2. Kalliasz: *Küklópszok*, komédia, Kr. e. 434 (?); 3. Kratinosz: *Odüsszeusz és társai*, komédia, Kr. e. 440–35; 4. Arisztiasz: *Küklópsz*, szatírtjáték, Kr. e. 440–430 között (?); 5. Euripidész: *Küklópsz*, szatírtjáték, Kr. e. 415 után (?); 6. Philoxenosz: *Küklópsz*, dithürambosz, Kr. e. 390/89; 7. Timotheosz: *Küklópsz*, nomosz (dithürambosz?), Kr. e. 400–380; 8. Nikokharész: *Galateia*, komédia Kr. e. 388–380 (?); 9. Sztészikhorosz II: *Küklópsz*, dithürambosz, Kr. e. 380–350; 10. Oiniadész: *Küklópsz*, dithürambosz, Kr. e. 380–350; 11. Antiphanész: *Küklópsz*, komédia, Kr. e. 380–350; 12. Alexisz: *Küklópsz* vagy *Galateia*, komédia, Kr. e. 350 körül. Vö. MASTROMARCO 1998.

³ L. LIMC s.v. 'Kyklops'. Vö. FELLMANN 1972; LAKATOS 2015 (további irodalommal).

⁴ A görög *musziké*: szöveg, ének, tánc, hangszerkíséret együttese révén megvalósuló előadás (performansz). A terminusról (és lefordíthatatlanságáról) l. KÁRPÁTI 2014. 9–15.

⁵ Arist. *Poet.* 1447b25 (Ritók Zsigmond fordítása, kiegészítve) Arisztotelész itt természetesen nem az összes műfajt kívánja felsorolni, csupán példákat hoz, ezért a szöveg sérelem nélkül kiegészíthető a hangszeres zenével (vö. 1447a25, 1448a10) és a szatírtjátékkal (vö. 1449a20).

Küklópsz-töredékek a Kr. e. 5. századból

A komikum felé már az *Odüsszeiában* nyitott, tipikus mese-motívumokra épülő kaland az attikai komédia előzményének tekinthető szicíliai vígjáték témái között is felbukkan.⁷ Epikharmosz (Kr. e. 485–470 körül) *Küklópsz*ának három ránk maradt sorából a jellegzetes nagyívó-nagyevő körvonalai sejlenek fel.⁸ Nem tudjuk, hogy a szicíliai (dór) komikus játék milyen mértékben használta az éneket és a zenét,⁹ de az athéni Dionüszosz-ünnepeken (városi vagy falusi Dionüszsián, illetve a Lénaián) a Kr. e. 440–430 közötti évekből három olyan előadásról tudunk, amelyen a közönség küklópszot láthatott, mégpedig a *musziké* médiában. Kalliasz *Küklópszok* című komédiájában a huszonegy tagú *khorsz*t küklópszok alkották, vagyis ők énekeltek-táncoltak a nézőtér és a *szkéné* közötti *orkhésztrán* ('táncter').¹⁰ A cselekményéről ugyan nem tudunk semmit, de a néhány sornyi töredékben ínycsakomai fogásokat és az elpuhultnak tartott iónokra jellemző luxusételeket említenek, továbbá a lakomat követő bor-áldomást, táncfigurákat, illetve a görög *szümpozsion*okon kedvelt *kottabosz*-játékot. Bár a borivás és lerészegedés az eposzi Polüphemosz-történetben is kulcsmotívum, és majd Euripidésznel is rögtönzött szümpozsionon látjuk Polüphemoszt Odüsszeusszal és Szilénozzsal együtt, ez a néhány töredék kevés ahhoz, hogy a Kalliasz-komédia cselekményében és szereplőiben is az *Odüsszeia*-kalandot lássuk (jóllehet ez sem zárható ki).¹¹ De bármi is volt a darab cselekménye, az énekelve táncoló küklópszok aurális és vizuális terébe a közönség kulturális tudása óhatatlanul belevetítette Polüphemoszt, a leghíresebb küklópszot, még ha netán ebben a darabban ő maga nem is jelent meg.

⁶ Hom. *Od.* 9. 106–542. Folklorikusatás szerinti esetípus: 1137-es (AARNE-THOMPSON 1961. 362.); vö. HEUBECK-HOEKSTRA 1989. 19.; ANDERSON 2000. 123–131. (AGUIRRE-BUXTON 2020. a kézirat lezárásakor még nem volt hozzáférhető). A torz félelmetes, egyben neveléses (külső, életmód, szellemi képesség), Odüsszeusz is nevelésessé teszi a küklópszot, komikumot tartalmazó motívumok: csel („Senki”-név), lerészegítés, az állatok hasa alatti szökés.

⁷ A komédia eredetéről: OLSON 2007. 1–6.; STOREY 2010; CSAPO-MILLER 2007; CSAPO 2015.

⁸ *PCG* 2001. I. 49–51; OLSON 2007. 52–52

⁹ Az Epikharmosz-töredékekben előforduló metrumok között nincs kifejezetten énekre utaló „lírai” metrum: OLSON 2007. 7.

¹⁰ *PCG* 1983. IV. 42–45 (F5–13); STOREY 2011. I. 152–156. Egy felirat (*IG Urb. Rom.* 216.1–6) alapján valószínűsíthető a bemutató dátuma: Kr. e. 434 (Dionüszia). Kalliasz a *Küklópszok*kal a versenyben vagy a 2. vagy a 3. helyezést érte el. (A komédiászertő nem azonos a Kalliasz-féle béke névadójával.)

¹¹ A Héziadosztól (*Theog.* 139ff) ismert küklópsz-mítosz is elképzelhető témaként (vö. a 11. töredékben a *katakhalkeuszthai* szót).

Megjelent viszont a Kr. e. 5. századi athéni komédia nagy triászja közé sorolt Kratinosz *Odüsszeusz és társai* című komédiájában, amely valamikor Kr. e. 440 és 435 között szerepelt valamelyik Dionüszosz-ünnep versenyén.¹² A töredékek is világosan mutatják, hogy Kratinosz a homéroszi Odüsszeusz-kaland paródiáját vitte színre, illetve egy Kr. e. 4–3. századi, a komédia műfaját tárgyaló értekezés is *Odüsszeia*-persziflázsaként említi.¹³ Meggyőző érvek szólnak amellet, hogy a darab meglepő hatású prologosz-parodosszal kezdődhetett.¹⁴ A khorosz tagjai, Odüsszeusz hajóstársai, színpadi hajó-vázat maguk előtt tartva (látványos újítás?!), a háborgó tengerrel és a szelekkel viaskodva bíztatják egymást (143. és 151. töredék).¹⁵ Kratinosz ebben az anapesztikus metrumú dialogikus kartánc-énekben¹⁶ kettős fiktív teret hozott létre: a kar megjelenésének színpadi idejében az *Odüsszeia* cselekményét is felidézõ tengeri vihar, majd ezt követõen a megmeneküléssel felérõ megérkezés tárult a közönség szeme elé az orkhésztrán, azaz a küklópszok szigetén, mely Odüsszeusz és társai számára ismeretlen, míg a közönség számára nagyon is ismerõs volt. A Polüphémosz lakóhelyéül szolgáló (eposzból ismert) barlangot ábrázolhatta a szkéné festménye. A színre vitt tengeri út és a vihar a mese világába vezet: az ismerõs ismeretlenbe. Az ismert világ a civilizáció, az ismeretlen és veszélyes a civilizálatlan, a barbár. Hogy a kettõ között ez a térbeli távolság már Kratinosznál is, mint majd Euripidésznél, transzformálódott-e a görög és a nem-görög közötti áthidalhatatlan (vagy inkább csak annak látszó?) kulturális távolság dinamikájára, nem dönthetõ el egyértelmûen az *Odüsszeusz és társai* töredékeibõl.

Ahogy az sem, hogy a kratinoszi Polüphémosz is konfrontálódott-e, euripidészi társához hasonlóan, az – Odüsszeusz cseleként kitervelt – lerészegedése közben a *muszikéban* esszencializálódó görög kultúrával. Annyit azonban tudunk, hogy a 146. és a 150. töredékben a komikum Polüphémosz barbár életmódja és civilizált nyelvhasználata közötti inkongruenciából táplálkozik. A bort az *Odüsszeiákból* ismert adományozójával azonosítva Marónnak nevezi (mint majd Euripidész Polüphémosza¹⁷), illetve kifinomult szakácmûvészeti tudás-

¹² PCG 1983. IV. 192–200 (F143–157); STOREY 2011. I. 332–340. Lehetséges, hogy az athéni küklópszok-komédiák közül a legkorábbi Kratinoszé, de mivel Kalliaszéról nem tudjuk, felléptette-e a küklópszok khorosza mellett Polüphémoszt is, és mivel a felirat (l. 10. jegyzet) alapján a datálás amúgy is bizonytalan, logikusabbnak tűnt a Kratinosz-komédiát Kalliaszé után tárgyalni.

¹³ Platonius: *Proleg. de com.* 1.

¹⁴ BAKOLA 2010. 234–246.

¹⁵ Színpadi hajóra (lehetséges) párhuzamok: BAKOLA 2010. 240. 29. jegyzet.

¹⁶ Anapesztusi metrumra vonul be az Arisztophánésznél a kar például a *Felhőkben* és a *Békákban*. Dialogikus a *Madarak* és a *Nők ünnepe* parodosza.

¹⁷ L. *Od.* 9. 196–215; Eur. *Cycl.* 411, vö. 141. A korábbi kikön-epizódra visszautaló rövid kitérõbõl tudjuk: Odüsszeusz Maróntól, Apollón papjától különleges minõségû, „édes éjszinû” bort kapott ajándékba hálából, amiért egyedül õt és háza népét nem bántották, amikor Trójából hazafelé

ról árulkodó kifejezésekkel részletezi, hogyan fogja Odüsszeuszékát feldarabolni, nyársra tűzni, fűszerezni, húsukat megpuhítani és megsütni, majd ízletes ecetes-fokhagymás szószokba mártogatva elfogyasztani a legpuhábbra pirult hajóstársakat. Az athéni közönség emlékezhetett a különbségre: az *Odüsszeiá*-ban „mint a hegyekben nőtt vad oroszlán, mitse hagyott meg: / ette a húsukat és belüket s a velővel a csontot.”¹⁸

Arisztiasz *Küklópsz* című szatírájátéka is a Kr. e. 440 és 430 közötti évekre datálható.¹⁹ Nem tudjuk, melyik a korábbi: Kratinosz vagy Arisztiasz darabja.²⁰ Egyetlen sor maradt fenn, de több forrásból,²¹ ezek egyike arról is tudósít, hogy a következő (minden bizonnyal szólásmondássá lett) szavakkal förmedt rá Polüphemosz Odüsszeuszra: „Megölöd a bort, ha vizet keversz bele!” (4. töredék) Arisztiasznál is téma volt tehát a görög szümposzionhoz illő „helyes” borivás-kultúra. Az archaikus kortól kezdve szigorú társadalmi szabályok léteztek erre: a bort vízzel keverve itták, a szümposzionokon használatos egyik legjellemzőbb edénytípus a nagyobb méretű, mély és széles szájú *kratér* („keverőedény”), melynek különböző változataiban vízzel keverték a bort. A társasági szabályok kiterjedtek a keverés helyes arányára is (egy rész borhoz általában két vagy három rész vizet vegyítettek²²), illetve évszaktól függően a borhoz kevert víz hőmérsékletére, illetve más, a bor helyes elfogyasztásával kapcsolatos kérdésekre.²³

A Kr. e. 5. századi Athén közgondolkodásában csakis a civilizálatlan, a barbár issza tisztán a bort, és lép át részegségében önmagából kivetkőzve bűnös határokat. Ahogyan az ekkoriban oly nagy népszerűsége szert tevő „kulcsmítoszban” a kentaurok, akiket Peirithoosz thesszáliai lapitha király hívott meg a lakodalmára, ám ők a bor hatására erőszakoskodni kezdtek a menyasszonnyal és a lapitha vendéglátók asszonyaival, így a vendégség a *kentaumakhia* véres összecsapásába torkollott. Az olümpiai Zeusz-templom nyugati oromcsoportját díszítő kentaumakhia, középen Apollónnal („az ő alakjában fejezték ki a perzsa háborút megnyerő nemzedék görögjei a legteljesebben mindazt, ami-

Iszmarosznál kikötve az „Íliász röpke meghosszabbításaként” (TAKÁTS József, *Élet és Irodalom* 58/25 [2014.06.20] lemeszárólták és kifosztották a kikötők népét. A Héziadosznak tulajdonított *Nők katalógusában* Marón Dionüszosz leszámazottja. (Maróneia: Thrákia borteremő déli partvidékének egyik városa, vö. Archil. F2).

¹⁸ *Od.* 9.292–293 Devecseri Gábor fordítása.

¹⁹ L. *KPS* 213, 218–221; *TrGF* 1986. I. 85–87.

²⁰ Vö. *KPS* 219, 4. jegyzet: Kratinosz komédiája talán későbbi, mint Arisztiasz szatírájátéka.

²¹ Források: *KPS* 219, 5. jegyzet.

²² Athen. 10.426

²³ L. például MURRAY 1990. 3–10.

ben különbnek érezték magukat ellenfeleiknél²⁴), a megszületésekor, a Kr. e. 460-as években a nézőt a görög civilizáció büszkén ideologikus fölényére emlékeztethette a bort helytelenül fogyasztó 'barbárokkal' szemben, akik ekkoriban behelyettesíthetők voltak a nemrég legyőzött perzsákkal.²⁵

A Kr. e. 460-as évek aktualitására, a görög civilizáció fölényére az évtizedek múltával, immár a peloponnészoszi háborúk évtizedeiben sajátos fényt vetült: mi rejtőzik a par excellence görög civilizáltság, a *szümpozion*- és *musziké*-kultúra arca (vagy álarca?) mögött? A háború és az athéni (és Athénen kívüli) politika tapasztalata? A minden értéket tagadó hatalomvágy, az egymást elpusztító brutalitás? Ha így van, mindez egyre kevésbé palástolható a jellegzetesen görög kulturáltsággal: életmóddal, művészetekkel: a *muszikével*.

A kulturális fölény ambivalenciája, öncélúságának vagy hiábavalóságának felismerése mindamellet nem érvénytelenítette a század első felének büszke öntudatát, csupán ellentmondásossá tette. Arisztiasz szatírtjátékának egyetlen, Polüphémosz borfogyasztásának barbár mivoltára utaló sora alapján aligha állíthatjuk, hogy a közönség már ekkoriban rezonált erre a problémára. Néhány évvel később, talán a 410-es években azonban Euripidész *Küklópsz* című szatírtjátéka éppen e kérdések és ellentmondások színrevitelével szötte tovább a régi Polüphémosz-mítosz intertextuális és immár 'interteátrális'²⁶ szövetét, és adott ösztönzést arra, hogy nem sokkal később a századforduló nagy hatású újítóinak egyike, Timotheosz vagy Philoxenosz megalkossa a performanszok új, „romantikus” Polüphémoszát. Nézzük előbb meg közelebbről az új küklópszot, valamint a későbbi darabokból fennmaradt töredékeket, hogy aztán végül szemügyre vehessük a tizenkettő Polüphémosz-darab közül azt az egyet, amelynek, bár a zenéje elveszett, legalább a szövegét ismerjük.

A szerelmes küklópsz és az újzene

A milétoszi Timotheosz és a Küthéra szigetéről való Philoxenosz a késő klasszikus görög líra, a Kr. e. 5. század végi *újzene* két legkiemelkedőbb képviselője, mindketten Mediterráneum-szerte turnézó költő-zeneszerzők, versenyeken győztes sztárelőadók. Az újzenét támadó konzervatív arisztokraták és a későbbi bölcselők, valamint a kortárs komédiaszínpad kedvelt célpontjai, ám egyszers-

²⁴ GMT 321 (Szilágyi János György)

²⁵ HALL 1989. 133–143. Vö. Plat. *Leg.* 637e.

²⁶ KÁRPÁTI 2018. 65.; REVERMANN 2006a. 106.

mind a közönség kedvencei, akiket az utókor hamar a legnagyobb költők mellé emelt be az irodalmi kánonba.²⁷

Philoxenoszt elsősorban dithürambosz-szerzőként ismeri a hagyomány, *Küklópsz* vagy *Galatea* (PMG 815–824) című műve is ehhez a műfajhoz tartozott, és olyannyira híres volt, hogy II. Philipposz dithürambosz-versenyén már mint régi klasszikus szerepelt (akár történeti tény, akár anekdota a verseny, lásd lejjebb). A mű cselekménye, de legalábbis egy részlete a Kr. u. 4. századi alexandriai püspök, Szüenesziosz 121. leveléből ismert. Polüphemosz beleszeret Néreusz tengeristen lányába, Galateaia nimfába, aki persze ügyet sem vet az otromba óriásra. Odüsszeusz kiszabadulásukért cserébe felajánlja szerelmi varázstudományát, amellyel az óriás majd eléri, hogy Galateaia a karjaiba vesse magát. Ám a küklópsz ennyire azért nem ostoba, és nem ad hitelt Odüsszeusz szavainak. Több nem derül ki a Szüenesziosz-leveléből.²⁸

A számunkra érdekesebb töredék: Arisztophanész néhány sora, illetve az ehhez fűzött ókori megjegyzés (*szkholion*). A Kr. e. 388-ban bemutatott *Plutosz* című komédiában Karión rabszolga Philoxenosz *Küklópsz*ának egyik jelenetét parodizálta. Gazdájának házába próbálja éppen beteregni a környékbeli szegény földművesekből álló *khoroszt*, akiknek nem nagyon akarózik a menés. Végül elárulja nekik: gazdagok lesztek, mert Plutosz (a Gazdagság) éppen az ő ura, Khremülosz házába tért be az imént.

„KARIÓN: Én pedig a Küklópszot utánozom (*mimeiszthai*)! *Threttaneló* (markírozza, mintha húros hangszeren játszana). Úgy vezetlek titeket, csámposán billegve két lábamon, mint amaz. Gyertek, csak gyertek, báránykáim, nosza, bégesetek csak!”

A *szkholion* magyarázata: „Arisztophanész itt Philoxenoszt figurázza ki, aki a küklópszot *lürát* pengetve vitte színre. A *threttaneló* a húros hangszer pengető hangját utánozza. A *Gyertek, csak gyertek, báránykáim, nosza, bégesetek csak!* sor idézet Philoxenosz *Küklópsz*ából. Ezzel gúnyolja ki a dithüramboszköltő Philoxenoszt, aki a küklópsz Galateaia iránt érzett szerelméről írta a költeményét. És hogy a szövegben is [ti. ne csupán a játékban, gesztusokban] utánozza a *kithara*-hangot, ezért használta a *threttanelót* [ti. értelem nélküli hangutánzó-

²⁷ Görög 'újzene': KÁRPÁTI 2014. 7–72.; LEVEN 2014; POWER 2013 (mindegyik további irodalommal). Vö. még: RITOÓK 2013; GMT 546–548 (Ritoók Zs.).

²⁸ Synes. *Epist.* 121 (PMG 818). Szüenesziosz ugyan nem említi, ki a szerző, de a szakirodalom egyértelműen Philoxenoszt jelöli meg. Egy Arisztophanész-szkholionból (*Plut.* 296) tudjuk, hogy a műben a megvakítás mozzanata is szerepelt. A philoxenoszi *Küklópsz*hoz: HORDERN 1999.

szót]. Philoxenosz ugyanis úgy mutatta be ebben a művében a küklópszot, mint aki *kitharát* pengetve hívogatja Galateiát.”²⁹

A földművesek khoroszának válaszából a dithürambosz-előadás jelmez- és kelléktárának egy mozzanatára is következtethetünk: Polüphemosz bőrtarisznyát viselt, harmatos vadon nőtt füveket, és így pengette a *kitharáját*,³⁰ ami egyrészt módfelett komikus hatású lehetett, hiszen a *kithara*-énekesek (*kitharódoszok*) ünnepélyes viselete, a gazdagon díszített, hosszú köpeny ekkoriban már jó másfél évszázados hagyományra tekinthetett vissza.³¹ Másrészt, ha igaz, arra is rávilágít, hogy ekkoriban a líra műfajához tartozó dithürambosz-előadás is játszhatott kellékkal, jelmezzel (a műfajok konvergenciájáról lásd lejjebb).

A színpadon otrombán éneklő euripidészi küklópszot (lásd lejjebb!) a közönség tehát nem sokkal később már valamiféle *kithara*-művészként láthatta, aki szerelmi varázséneket ad elő, saját magát kísérve a hangszeren. Egy Theokritosz 11. *idilljéhez* fűzött ókori kommentár közléséből pedig még azt is megtudjuk, hogy Philoxenosznál Polüphemosz a tenger partján énekelve a delfineket hívta ki magához, őket kérte meg, vigyék el Galateiának a hírt, hogy a beléje szerelmes küklópsz múzsákkal (*muszaisz*) igyekszik enyhíteni szerelmi bánatát. Hátha ettől megesik rajta Galateia szíve.³² Philoxenosz közönsége minden bizonnyal tudta, hogy a delfinek körtánca összekapcsolódik valamiképpen az „ősi” (vagy ősinek gondolt) dionüszoszi dithürambosszal – ahogyan az ma is sejthető jó néhány Kr. e. 6. századi ábrázolásból.³³

Timotheoszt Arisztotelész vitán felül az egyik legfontosabb szerzőnek tartotta, amikor így írt róla (és az újzene egy másik sokat támadott alkotójáról, Phrüniszről): „Timotheosz nélkül nem létezne a mai zene, ám Phrünisz nélkül nem létezne Timotheosz.”³⁴ Timotheosz jelentőségére itt nem térhetünk ki,³⁵ elég talán annyi, hogy a *Perzsák* című nomoszából ránk maradt kb. 240 sor a legterjedelmesebb egybefüggő szöveg, ami az archaikus és klasszikus kori görög lírából ismert (Pindaroszt leszámítva). *Küklópsz* című nomoszáról sajnos csak igen keveset tudunk, ráadásul az is kérdéses, valóban nomosz volt-e, vagy esetleg di-

²⁹ Ar. *Plut.* 290ss; schol. *ad Ar. Plut.* 290 (PMG 819). L. például SOMMERSTEIN 2001. 156 (további irodalommal).

³⁰ Ar. *Plut.* 296ss; schol. *ad Ar. Plut.* 296 (PMG 820).

³¹ SHAPIRO 1992.

³² *Schol. Theocr.* 11.1–3b (PMG 822). Theokritosszal a hellénisztikus költészet is ösztönzést kapott a szerelmes küklópsz lírájához.

³³ CSAPO 2003; KOWALZIG 2013. Vö. Hérod. 1.23–4 (Arión és a delfinek, a dithüramboszhoz kapcsolódó aitológiai hagyomány).

³⁴ *Met.* 993b. Phrünisz: KÁRPÁTI 2013.

³⁵ L. például HORDERN 2002; CSAPO–WILSON 2009.

thürambosz.³⁶ A Timotheosz-darabból ismert négy töredék egyikét a sűrített képi nyelv miatt idézi Athénaiosz (PMG 780): „És öntött az éjszínú, halhatatlan nedűből a borostyánfa-kehelybe, pezsgett rajta a hab, húsz mértékkel öntött bele: Bakkhosz vérét nimfák áradó könnyeivel keverte.”³⁷ Túlértelmezés, ha a bor és víz keverésének, „egyesülésének” timotheoszi megfogalmazása alapján rávetít-tenénk az odüsszeuszi kaland brutális, részeg Polüphémoszának alakjára a vízi nimfába szerelmes, szerelmi bánatában síró romantikus Polüphémoszt? A két Polüphémosz, a régi és az új karakter, a régi és az új performansz, sőt, a régi és az új zene úgy vegyül egymással a *musziké* közegében, akár csak a bor és a víz?

Timotheosz *Küklópsza* talán későbbi, mint Philoxenoszé, így feltehetően ismerte a rivális szerző darabját. Két további töredéke (PMG 781, 783) egy-egy szó-
nak köszönheti, hogy fennmaradt, de semmit nem árulnak a műről. Ahogy Arisztotelész homályos megjegyzése sem.³⁸ Csak sajnálhatjuk, hogy egyelőre homályba vész, hogyan dolgozta fel újra a témát: visszatért az odüsszeuszi barbár archetípushoz, a romantikus művészt fejlesztette tovább, vagy netán ötvözte a kettőt.

Szerzők és műfajok, közönségek és ízlések párbeszéde – és polémiája. Látni fogjuk lejjebb, hogy Euripidész a korábbi performanszok küklópszeit átvéve alkotta meg a *musziké* és a „küklópikus kultúranélküliség”, a kultúra és az emberevő barbárság kontrasztjának poétikáját. Arisztophanész a *Plutoszban* Euripidész satírájátékából a nyájterelést imitáló, bégető satírok felidézésével kombinálja a Philoxenosz-paródiát, és ezzel az újszöveget és képviselőit kívánja a közönség előtt nevetségessé tenni.³⁹ Nem mintha ő maga ne vett volna át sok mindent az újszövegtől.⁴⁰ Hanem mert az újszövegnek támadása hálás téma volt a komédia színpadán. Philoxenoszról például így beszél a megszemélyesített és meggyalázott női alakban felléptetett *Musziké* egy másik komédiaköltő,

³⁶ A feltehetően szövegromlást szenvedett *Poétika*-hely (1448a16) értelmezhető úgy is, hogy mindkét mű dithürambosz volt, l. pl. SHAW 2014. 31. 14. jegyzet, de valószínűbb, hogy Arisztotelész a nomoszról és a dithüramboszról szólva éppen azért hozza fel Timotheosz és Philoxenosz *Küklópszá*t egymás mellett, mert az egyik nomosz, míg a másik dithürambosz.

³⁷ Athen. 11.465c. Timotheosz szeretett homéroszi fordulatokat, kifejezéseket átvenni, áthangszerelni az újszöveget (nomosz és dithürambosz) szélsőségesen képi, villódzó, meteforákkal sűrített szövegvilágába, l. LEVEN 2014. 168–188. Vö. „Így vált divattá a korábban csak ritkán alkalmazott szóismétlés, a ritmikailag jól hangzó, 'másfél lábnyi' szavak, melyek értelme azonban nem volt mindig jól kivehető, s amelyeket – de más szavakat is – a hajlítások is érthetetlené tettek. Nem is az értelmi hatás volt igazán fontos, hanem – az egykorú gorgiaszi szómágiához hasonlóan – az érzelmi, indulati, a megragadó és bódulatba ejtő.” GMT 546–548 (Ritoók Zs.).

³⁸ Talán Timotheosz *Küklópszá*nak Kr. e. 4. századi parodisztikus előadását említi Arisztotelész: 135. töredék Wehrli = Athen. 1.20a; vö. Power 2013. 253.

³⁹ Az ókomédia újszöveg-kritikája: KÁRPÁTI 2014. 22–43. Ókomédia irodalomkritikája: WRIGHT 2012.

⁴⁰ McEVILLEY 1970.

Pherekrateész darabjában: „Fülsértő, istentelen magas hangokat visítást, és akár a káposztát, egész valómban hajlításokkal tömött tele.”⁴¹

Ugyanennek, vagyis a komédia újzene elleni támadásainak köszönhetően maradt ránk az az utalás is, amely szerint a „komédiáról Arisztophanész is említést tett Philoxenoszról, és azt mondta, hogy a küklikus karokba [ti. dithüramboszokba] <szóló> énekeket illesztett.”⁴² Ez az ártatlannak tűnő megjegyzés messze vezet: Polüphémosz, az éneklő küklópsz, úgy tűnik a műfajhatárok lebontásához is különösen alkalmas témának, illetve karakternek bizonyult, ugyanis rendkívül plasztikusan volt képest egymással össze nem egyeztethető vagy szélsőségesen széttartó minőségeket megjeleníteni.

A múlt homályába vesző, Dionüszosz tiszteletére előadott közös ének-és-tánc performansz, a dithürambosz ugyanis ebben a korszakban az újzene vezető műformája lett – a nomosszal együtt. Újdithüramboszként is szokás hivatkozni az enigmatikus műfaj Kr. e. 5. század végi formájára, arra az esszenciálisan zenei műfajra, amely a lehető legnyitottabb volt az ekkoriban sokakat megbotránkoztató merész újításokra.⁴³ A Kr. e. 6. század végétől az athéni Dionüsziaikon, vagyis ugyanazon az ünnepen, amelyen a drámaversenyek is zajlottak, tíz-tíz 50 tagú férfi- és fiú-*khórosz* versengett egymással. Énekelve és táncolva mesélték el Dionüszosz történeteit, a dramatikus elemeket legfeljebb az epikus narrációban bevett mértékig alkalmazva. A Kr. e. 5. század végére azonban úgyszólván minden megváltozott. Már nem csupán Dionüszoszról énekeltek, és nem csak az ő ünnepén, hanem más ünnepeken is, így például Apollónén a Thargélián is voltak *kükliosz khorosz* (dithürambosz) versenyek.⁴⁴ A dithürambosz előadásformára a hosszú együttélés és a közönség elvárásai nyomán hatott a drámai előadás, és fordítva. A korábban elsősorban narratív dithürambosz dramatikus jelleget kapott, illetve „archaikussá” koreografált dithürambikus khoroszok kerülhettek a drámai előadás kontextusába.⁴⁵

A feljebb idézett pszeudo-plutarkhoszi (Arisztophanésznek tulajdonított) „vád” vélhetően megalapozott volt. Philoxenosz *Küklópsz* című dithüramboszába a szerző – a dithürambikus újítások kritikusi által műfajidegennek érzett – szólisztikus betéteket illesztett. Márpedig a par excellence szólisztikus zenei-előadói versenyműfaj a nomosz volt. Természetes folyamatnak érezhetjük az újzene két fő, egymás mellett létező és az új hatásokat egyaránt befogadó

⁴¹ Ps.-Plut. De mus. 1142a10, Ritoók Zsigmond fordítása.

⁴² Ps.-Plut. De mus. 1142a5, Ritoók Zsigmond fordítása.

⁴³ KOWALZIG-WILSON 2013. 19–23 (további irodalommal).

⁴⁴ WILSON 2007.

⁴⁵ BATTEZZATO 2013.

műformájának konvergenciáját.⁴⁶ És bár a dithürambosz eredendően és évszázadokon át végig kartánc-ének volt és maradt, a teljes egészében szolisztikus formában előadott, ám dithürambosznak nevezett műforma lehetősége is felmerült a szakirodalomban.⁴⁷

Philoxenosz (és Timotheosz?) újzene-esztétikája tehát, melyet a támadói hatásvadászatnak bélyegeztek, elment a végletekig. Az ő küklópszaik, úgy tűnik, a nyilvánosság előtt megjelenő otrombaság nevetségességét, mellbe vágó és egyben megrendítő (vagyis nagyon hatásos!) tragikomikumát vitték színre. Késői utóda a *Szentivánéji álm* mesterembereinek „szörnyű víg tragédiája”.

Küklópsz-töredékek a Kr. e. 4. századból

Az öt további Poliüphémosz-darab közül kettő, éspedig két dithürambosz, mindössze egyetlen anekdotából ismert. Ismeretes, hogy II. Philipposz, a még a Kr. e. 5. században Athén szövetségesévé lett makedóniai város, Methóné ostroma közben veszítette el a jobb szemét Kr. e. 354-ben: nyílvevő találta el. És bár az anekdota a rossz ómen tipikus jegyeit mutatja, és így kétséges, hitelt adhatunk-e a benne foglalt különös véletlennek, az anekdotában felsorolt Poliüphémosz-művek létezését nincs okunk kétségbe vonni. Annál is inkább, mert ezek egyike éppen Philoxenosz dithürambosza, amelyet, mint láttuk, számos más forrásból is ismerünk. Az anekdota szerint „amikor Philipposz zenei versenyeket rendezett röviddel jobb szeme elvesztése előtt, a véletlenek különös összjátéka folytán a versengő auloszjátékosok mindegyike egy-egy *Küklópsz* című darabot adott elő: Antigeneidész Philoxenosz *Küklópsz*át, Khrüszogonosz Sztészikhoroszét, Timotheosz pedig Oiniadészét.”⁴⁸ A Kr. e. 6. századi szicíliai görög Sztészikhorosz azonos nevű Kr. e. 4. századi leszármazottjáról, illetve a Kr. e. 5. századi híres auloszjátékos Pronomosz fiáról, Oiniadészről

⁴⁶ A két műforma egymásra hatásáról l. CSAPO 2004. 207–216. Az újzene a tragédiára is erős hatással volt, Euripidész és Agathón is támadták emiatt, miközben ugyanez lelkesítette a rajongótáborát: Plut. *Nic.* 29; *Lys.* 15 (vö. KÁRPÁTI 2014. 13–15).

⁴⁷ Vö. CECCARELLI 2013. 166–170.

⁴⁸ Érzékletes példa a *többrétegű információs szűrőre*, amellyel gyakorta számolnunk kell, amikor a görög-római kultúra forrásait felhasználjuk. A Kr. u. 2. századra datálható papirusz a Kr. e. 1. századi alexandriai filológus, Didümosz szöveget tartalmazza, aki a Kr. e. 4. századi makedón történetíróra, Marsziászra hivatkozó, Kr. e. 4–3. századi szamoszi türannosz-történetíró Duriszra hivatkozva írja egy Démoszthenész neve alatt fennmaradt (de nem általa írt) Philipposzhoz szóló levélhez fűzött kommentárjában. Didym. *in Demosth.* xi.12.62 (= Duris, *FGrH* 76 F 36 = *PMG* 838, 840 = SUTTON 1989. 82–83).

más, köztük feliratos forrásokból is tudunk, de *Küklópsz* című dithürambosz-ikről ez az egyetlen adat.

A Kr. e. 4. századi komédiából is ismerünk küklópsz-szereplős előadásokat. Ezek, legalábbis amennyire megítélhető a töredékekből, az elődöktől átvett motívumokból és helyzetekből építkeztek. Antiphanész és Alexisz darabja a középkomédiához sorolható, Nikokharészé az ókomédia utolsó éveiben született.

A középkomédiában a mitikus-mesés, illetve az aktuális politikai témák háttérbe szorultak, helyüket a hétköznapi emberek alapvonásaiból felnagyított típuscharakterek vették át, a némelyikükre jellemző túlaradó, terjengős beszédstílussal (már amennyire ez megítélhető a töredékek alapján, hiszen teljes darab nem maradt ebből a korszakból).⁴⁹ Az Antiphanész *Küklópsz*ából ismert három töredék⁵⁰ egyikében (130) az egyik szereplő ínycsengő tengeri étkek garmadáját rendel meg egy lakomához: „legyen szeletelt süllő, párolt rája, darabolt sügér, töltött tintahal...!”, és így tovább, összesen 16 tengeri fogást sorol fel, a végén hozzátéve: egyik se hiányozzon az asztalról!⁵¹ A gasztronómiai tematikát aknázza ki a darab másik ránk maradt töredéke is (131). A beszélő mindenféle állatot vagy állathúst ígér valakinek: borjút, kecskét, őzt, kost, malacot, vaddisznót, szopósmalacot, nyulat. Hogy mindezt étkezési célra helyezi kilátásba, arról az tanúskodik, hogy az állathúsok mellé hétféleképpen elkészített és érlelt sajtfélét is ígér. Az *Odüsszeia* Polüphémosz-epizódjának egyik legmegkapóbb vonása, amikor a költő részletezőn leírja, hogy az isteneket semmibe vevő és később a társakat nyersen felfaló szörnyeteg milyen szeretettel és gondnal tárolja az elkészített tejtermékeket („ott aszalók rogyadoztak a sajtól ... telve savóval minden edény, kiskád, sajtár, mibe fejni szokott ő”), illetve, miután megérkezett a barlangba „mekegő kecskéit fejte juhát is, mindegyiket rendben, s kicsinyét odaküldte alája. Erre megaltatván a felét a fehérszínű tejnek, átsajtolta, s a túrót font kosarakba helyezte, és a felét öntötte edénybe, hogy innivalója, hogyha kívánja, legyen.”⁵² Az Antiphanész-töredék beszélőjében jó eséllyel Polüphémoszt láthatjuk.

A másik két komédia a Kr. e. 5–4. század fordulója körüli évtizedek Polüphémosz-virágkorának utóéletébe enged bepillantást. Mindkettő Philoxenosz remek újítását, a Galateia nimfába szerelmes Polüphémoszt vitte színre, ám

⁴⁹ OLSON 2007. 22–26.; WRIGHT 2013.

⁵⁰ PCG 1991. II. 381–383 (F129–131).

⁵¹ A középkomédia előszeretettel vitt színre szümposzion, kiaknázva ez ebben rejlő komikus szituációk lehetőségeit.

⁵² *Od.* 9.219–223, 244–249. A harmadik kétszavas töredék (129) – egy pénzérmét jelentő szó miatt idézi Pollux a *Szómagyarázatokban* (9.88) – esetleg az Euripidésztől ismert mozzanattal hozható kapcsolatba (Szilénosz először aranyat kér Odüsszeusztól az élelemért cserébe, *Cycl.* 138)

nem tudjuk, hogyan. Alexisz *Galateiája* a későbbi (Kr. e. 360–340 között).⁵³ Egyik rövid töredéke (38) a villamos rája helyes elkészítését taglalja, ami talán arra utal, hogy a szerelmes küklópszot a közönség itt is – a korábbi hagyomány és elvárások alapján? – lakomán (is) láthatta. A darab másik töredékét (37) Athénaiosz *Lakomázó szofistákjának* egyik szereplője csupán azért idézi, mint mondja, Alexisz *Galateiájából*,⁵⁴ hogy beszámoljon arról, miképpen tette neveltségé a Szókratész-tanítvány Arisztipposzt a komédia egyik szolgaszereplője. (Elmesélte, hogyan járt pórul a gazdája, amikor ifjú korában a hírhedten fényűzőkedvelő, az akkori világot beutazó sztár filozófusnál, a kürénéi iskola alapítójánál szeretett volna bölcseletet tanulni.)

Nikokharész *Galateiája* is a szerelmes küklópsz Philoxenosztól örökölt témáját dolgozhatta fel, legalábbis a címe alapján (Kr. e. 480-as évek).⁵⁵ Három ránk maradt töredéke közül az egyikben (3) egy különleges kezűgyességgel elkészített, többrekeszes fűszertartó dobozról van szó (Polüphemosz ajándéka a nimfának?), másodikban valakit *analphabétosznak* mondanak, a harmadikban *apaideutosznak*. E kulcsszavak a polüphemoszi karakter Kr. e. 5. századi keretezését hívják elő: a kultúra, illetve a kultúra nélküli létezés kérdését. Az *analphabétosz* magától értődő, az *apaideutosz*, mint látni fogjuk, kulcsszó Euripidész *Küklópszában*.

Küklópsz *amuszikosz*: euripidészi zenepoétika

Euripidész *Küklópsz*a az egyetlen teljes egészében fennmaradt szatírljáték. A darab önmagában és mint a műfaj reprezentánsa is önálló kötetre érdemes téma, itt egyedül a *musziké* poétikai funkciója kerül a fókuszba.⁵⁶

A helyszín Szicília partvidéke, valahol az Etna közelében, Polüphemosz barlangja előtti térség. Háttérben – a *szkénére* festve – a barlang bejárata.⁵⁷ Vagyis a drámakonvenciót ekkoriban már igen jól értő és értékelő görög néző az előadás

⁵³ PCG 1991. II. 44–46 (F37–40). A datáláshoz, illetve az antik hagyományhoz a darab I. Dionüsziosz, szürakuszai türannosz elleni politikai allegóriaként való értelmezéséről l. ARNOTT 1996. 139–149.

⁵⁴ *Küklópsz* címen is ismert hivatkozás a darabra (két különböző komédia?).

⁵⁵ PCG 1989. VI. 41–43 (F3–6); STOREY 2011. II. 384–386.

⁵⁶ Hasznos bevezető a korábbi szakirodalommal: O’SULLIVAN-COLLARD 2013. 1–75.; KPS 431–441. LÄMMLÉ 2013. 327–350. Eredeti megközelítéssel a komédia és a szatírljáték kapcsolatáról: SHAW 2014. Nélkülözhetetlen: SEAFORD 1984; VOELKE 2001; GRIFFITH 2015 (öt korábbi jelentős tanulmány egy kötetben).

⁵⁷ A szöveg szinte a sulykolja a közönségbe a helyszínt, tizenegyszer említi az Etnát, négyszer Szicíliát. Ez a tény (más érvekkel együtt) akár utalhat a későbbi keletkezésre, vagyis az athéni haderő szicíliai katasztrófája (Kr. e. 413) utáni évekre. A datálás kérdéséhez: O’SULLIVAN-COLLARD 2013. 39–41.; LÄMMLÉ 2013. 327.

elején tudta:⁵⁸ a barlangon *kívül* megy végbe a szemük előtt az a cselekmény, amelynek az *Odüsszeiában* (és persze a mesetudomány megfelelő típusában is⁵⁹) esszenciális motívuma: *hogyan* szabadul ki a hős a fogságból. Odüsszeusz szíve szerint persze azonnal megölné a társait imént felfaló óriást, de bölcsen visszafogja magát, „mert hiszen úgysem tudtuk volna kezünkkel a roppant nagy követ arrébblokni a nyílásról, hova tette.” (9.304)

Szemponunktól ez a konvencióból fakadó előzetes tudás a következők miatt lényeges. A drámai előadás saját, öntörvényű eszközeivel jeleníti meg a mítoszt, mint ahogyan a képi ábrázolás is. Mindkét médium szükségképpen eltér az epikus narráció logikájától. Ahogyan egy vázakep nézője számára magától értődő a Polüphemosz-történet szinoptikus ábrázolása, vagyis a cselekmény időrendjének a médium konvencionális keretei közé (egyetlen képbe) sűrítése,⁶⁰ hasonlóképpen magától értődő a drámai megjelenítés konvencionális keretei közé illesztve a „kint és bent” logika lazítása, sűrítése a performansz terébe. A drámai előadás öntörvényű világába belépve érvénytelen a kérdés: ha Odüsszeusz a szemünk láttára ment be a barlangba a *szkénére* festett ajtónyíláson át, majd képes volt onnan kijönni, hogy idekint mondja el, hogyan falta fel bent a két társát Polüphemosz, akkor a többi társ (az előadáson némaszereplők) miért nem tudott kijönni? Amikor egy mítoszt a szerző az előadás világában (avagy „a dráma színpadán”) mesél el, akkor kulcsmotívum is új formát kaphat: *itt és most* Odüsszeusz úgy van bezárva, hogy a *bent* történeteket képes elmondani *kint*.

Hasonlóan működik – ebben a darabban! – a *musziké*: a szerző épít az előadásban érvényes konvencióra: ezt a szörnyet *itt és most* a *musziké* fegyverével is le lehet győzni. Hogy ez *itt és most* lehetséges, azt is a közönség részéről elfogadott konvenció biztosítja. Lássuk, hogyan!

Euripidész a szatírtjáték jól bevált receptjét alkalmazza. Végy egy mítoszt, tégy hozzá szatírokat, nézd meg az eredményt!⁶¹ A *Küklópsz* alaphelyzete abban is tipikus, hogy a szatírok *itt is* elszakadnak valamilyen okból Dionüszosztól.⁶² Ez egyben garancia a *happy end*-re: a néző biztosra vehette, hogy előbb vagy utóbb újra egymásra találnak. A *Küklópszban* a szatírok úgy csöppennek

⁵⁸ L. REVERMANN 2006b.

⁵⁹ L. a 6. jegyzetet. A 1137-es mesetípusban számos folklór változatban megjelenő motívum: a hóst az óriás bezárja. A bezártság, úgy tűnik, szorosabban kapcsolódik, mint például a lerészegítés. L. például HANSEN 2002. 289–300 (további irodalom: 291). Magyar folklórban (teljesség igénye nélkül): HONTI 1928, BERZE NAGY 1957; MARÓT 1958. 331.; VAJDA 1975 [1999].

⁶⁰ L. általában NAGY 2015; a Polüphemosz-mítosz ábrázolásairól: GÁBOR 2015. 283–286.

⁶¹ LISSARRAGUE 1990. 236.

⁶² Az elszakadás Dionüszosztól, majd a ráतालálás tipikus motívum a szatírtjátékban, l. KÁRPÁTI 2018. 53 (példákkal és további irodalommal).

bele a homéroszi mítoszba – és a tipikus szatírjátékhelyzetbe –, hogy a Héra bosszúja miatt etruszk kalózok fogságába került Dionüszosz⁶³ keresésére indulva hajóra szálltak, de a vihar Szicília partjaihoz sodorta őket – mint az előadás idejében *nemsokára* Odüsszeuszékat. Így kerültek az itt élő küklópszok egyikének, Poszeidón gyermekének a hatalmába. Most naphosszat az ő nyárait kell legeltetniük, ami nem éppen szatírokhoz méltó elfoglaltság. Mindezt Szilénosztól tudjuk meg, majd a 40-soros prologosz (1–40) után máris következik a szatír-khorosz parodosza (41–81: strófa és antistrófa, egy-egy közép- és utó-énekekkel). Fergeteges – ez a szöveg alapján is jól érzékelhető – szatírtánc-ének, melynek a szatírjátékban előadott formája a *szikinnisz*, ahogy ezt Szilénosz a 37. sorban fel is konferálja.

A *Küklópsz* parodosz-sziknissime a nyájterelés, az el-elbitangoló juhok visszaterítésnek mimétikus kavalkádja. Szophoklész *Nyomszimatoló*kjában a parodosz-szikinnisz (64–78, 100–111) tánc-mimézisében a szatírok vadászkutyaként szaglászva keresik-kutatják Apollón barmainak nyomait. Vagyis a szatírjáték-performansz a műfaji konvenciók alapján lép be – a többi drámai műfajhoz hasonlóan, éspedig legkésőbb a parodoszban – a *musziké*, tánc-ének-hangszerkíséret közegébe.

Miről táncolnak-énekelnek ezek a szatírok az *aulosz* és valószínűleg a dob hangjai mellett – az előadás valóságában Dionüszosz ünnepén, a fikcióéban Dionüszosz fájó hiányában? Keserves rabság és nehéz munka a pásztorkodás. Nincs errefelé se ének-és-tánc (*khorosz*, 63), se dob-zene (*tümpanon*, 65), se bor, se bakkhánsnók vagy nimfák, és persze nincs itt Bakkhosz-Dionüszosz sem. A forgó-ugráló, groteszk (és valószínűleg illetlenül frivol) szikinnisz tehát, amit éppen a szemünk előtt látunk, nincs. Nem létezik, illetve nem az, aminek látszik.

Amit majd szépen sorban látni fogunk az előadásban: a különféle, a görög polisz társaskapcsolatainak alapjait adó, közösen előadott ének-és-tánc formák sajátos parodisztikus megidézése vagy inkább „elvégzése” (‘enacting’).

Euripidész szatírjátékának világában a mesetípus kulcsmotívumai – az óriás megvakítása, a Senki-név – mellékesek, a hangsúly átkerül a *musziké* különféle formáival reprezentált kultúrára: a cselekmény az által megy végbe, hogy közben egy-egy rövidebb-hosszabb pillanatra felvillannak a görög énekkultúra különféle lehetőségei, előadásformái (vagy másképp: performanszai), a *hüpporkhéma*, a szümptikus éneklés, a *kómosz*, a *makariszmosz*, az *epódé*, a *paian*. A szörny legyőzésének gyeyvere lesz a kultúra.

⁶³ Vö. *Hymn. Hom. Bacch.*

Miután Odüsszeusz és társai megérkeznek, Szilénosz és Odüsszeusz párbeszédéből megtudjuk, sorstársak: mindkét kompánia tengeri viharba került. A szatírok hajója elpusztult, Odüsszeuszek is napok óta hanyódnak, elfogyott az élelem, kénytelenek voltak kikötni az ismeretlen partvidéken. Odüsszeusz tudakolja, kik laknak erre. Szilénosz válasza már a darabnak ezen a korai pontján megpendíti a *musziké* hangját: a küklópszoknak nincs társadalmuk, nincsenek városaik, ki-ki barlangban lakik, magában. Nem ismerik se a gabonát, se a szőlő levét. Végül így foglalja össze: *akhoron oikuszi khthona*. „Ének-és-kar-tánc-talan földön laknak.” (124)⁶⁴

A *khoreia* (közös, rendezett alakzatú ének-és-tánc) a görög város polgáraitól álló közösség identitása, morális alapértékeik performálása.⁶⁵ „Számunkra a *khoreia*” – írja csupán néhány évtizeddel később Platon az ideális városállamról – „a nevelés (*paideuszisz*) teljessége”. Hogy aztán részletesen kifejtsen a „*khoreia* egész területére és tanulására vonatkozó törvényesen szabályozott alapelveit.”⁶⁶ Odüsszeusz – és vele együtt a szatírok imént látott *khoreiáját*, illetve ennek szubverzív mivoltát élvező és értékelő közönség – pontosan érti hát, milyen súlyos jelentéssel bír, hogy a küklópszok földje *akhorosz*. Ebből csirázik ki a mesei elemek „átfogalmazásaként” az előadásban színre vitt odüsszeuszi lelemény: ha egyszer a küklópszok lakhelye *akhorosz* („nincs jelen a kultúra”), akkor éppen a *khoreiával*, vagyis *muszikével* is felülkerekedhetnek az óriáson. És ha a megvakításhoz szükséges bátorságban nem is, de ebben, mint látni fogjuk, valódi társakra lel a *muszikosz* szatírokban, akik, természetesen, mint láttuk, nagyon is jártasak a *khoreiában*.

A cselekmény csúcspontján Odüsszeusz kijön Polüphémosz barlangjából. A szatírdjáték metateátrálisára jellemző, a közönségre kikacsintó pillanat. Jay Zeus! Szörnyűség, aminek odabent a szemtanúja voltam!⁶⁷ Ilyesmi csak a mesében (*müthosz!*) történik a halandókkal! (375). Majd epikusan részletezve elmeséli, hogyan darabolta, főzte és sütötte meg, falta fel két társát az óriás. Mikor aztán jóllakott, jó nagyot böfentett, nekem meg eszembe jutott egy ötlet: megkínáltam borral. Kiitta egyhúzásra, töltöttem újra, tudtam, a bor majd ledönti, és csúnyán meglakol. Ekkor dúdolni kezdett, töltöttem újra, ő áthevült a bortól, énekelni kezdett valami nem-éneket (*amusza!*), zengett az egész barlang, miközben a társak jajgatva sírtak.

⁶⁴ Az elemzés szoros kontextusa miatt tartottam meg a magyar fordításban a fosztóképzőt.

⁶⁵ L. PRAUSCELLO 2014 beszédes kötetecímében: „Performing citizens...” (A *khoreiát* tárgyalja a könyv II. része). Vö. SIMON 2019 (további irodalommal).

⁶⁶ Plat. *Leg.* 672e, 817d (Bolonyai Gábor fordításának felhasználásával).

⁶⁷ Ahol nincs jelölve: a szöveg lazább tartalmi összefoglaló, nem fordításban közölt idézet.

A fosztóképzős *amusza* szövegközeli módon ugyanúgy nem adható jól vissza magyarul, mint az *akhorosz* – a görög szövegben nincs szükség körülírásra. Egy *akhorosz* föld lakója, amikor életében először kóstolja a bort és először fakad ettől dalra, amit énekel, az csakis *amusza* lehet: „múzsátlan” nem-éneket énekel.⁶⁸ Ami tehát az *akhorosz*ban csíráként jelen volt mint ötlet (124), a bor hatására felhangzó énektelen éneklés hallatán test ölthet. Megjelent – ezen a ponton még csupán Odüsszeusz és a beszámolóját hallgató szatírok – és persze saját élmény és tapasztalat alapján a közönség képzeletében, később majd a színen is – a kultúrátlan (értsd: kultúra nélküli) küklópsz mint *szüimposziasztész*, illetve a szüimposzion után ugyanő mint *kómasztész*.

Odüsszeusz – és Euripidész – ezzel három legyet üt egy csapásra. A cselekmény szintjén: megvan a terv! Az előadási konvenció-kötöttség szintjén: végképp képlékennyé vált a mesetípus magjához tartozó bezártság-motívum. És végül a görög performanszkultúra szintjén: megszületett az éneklő Polüphemosz alakja.⁶⁹

Odüsszeusz máris elmondja a tervet a szatíroknak, akik, annak jeleként, hogy azonnal ráéreznek a részleteiben még el nem mondott ötlet lényegére (nekünk manapság már kell némi magyarázat, lásd lejjebb), zenei hasonlattal adnak hangot a lelkesedésüknek. „Az ázsiai *kithara* hangja sem lenne édesebb zene fülemnek, mint *hallani* a Küklópsz pusztulását!” (444). A terv a következő: be kell csábítani a kulturáltságot teljességgel nélkülöző lényt a *musziké*, és pedig első leckeként a *szüimposzion*-kultúrájába. Hogy ennek mennyire híján van, láttuk az életfilozófiáját büszkén hirdető, görög fül számára botrányos (egyszersmind talán nagyon is ismerős?) „hitvallásában” (316–355). Majd pedig, mivel a küklópsz ebben nyilván tapasztalatlanak bizonyul, éppen ezt kell ügyesen ellene fordítani úgy, hogy saját magát tegye tönkre. Ami annak lesz köszönhető, hogy nyilván nem lesz képes felfogni ennek a görögség számára régtől értéket jelentő és sűrűn gyakorolt *közösségi* mivoltát.

Hogy valamivel közelebb kerüljünk a szatírdjáték görbe tükrében ábrázolt odüsszeuszi furfang velejéhez, ahhoz, amit a szatírok (és a közönség) azonnal átláttak, nekünk némi magyarázatra van szükségünk. Ekkoriban alap- és identitást kifejező intézmény, egyúttal dionüszoszi szakralitás az archaikus korra visszanyúló *szüimposzion*ot rendre követő *kómosz*. Korabeli források, szövegek és ábrázolások sokasága tanúskodik erről, kötetek és tanulmányok tucatjai tár-

⁶⁸ Vö. HALLIWELL 2012. 19–21.

⁶⁹ Feltéve, hogy a csupán töredékekből ismert korábbi zenés darabokban Polüphemosz nem énekel.

gyalják. Itt elég annyi, hogy minden görög szabad polgár részt vett a *szüimposzi-onokon*. Ezekon meghatározott szokásrendben itták a bort, mulattak, játszottak (például *kottabosz*-játékot, vö. feljebb a Kalliasz-töredéket) és énekeltek. Külön-külön, olykor egymástól átvéve, saját magukat kísérve húros hangszeren (*lúra*), éspedig meghatározott, a hagyományos repertoárból vett énekeket előadva.⁷⁰ Illetve együtt is: a *szüimposzionokon* gyakran örömenek-táncot, *paíant* is előadtak. Miután alaposan lerészegedtek, elindultak a *kómoszra*. Együtt, vagyis khoroszoként énekelve-táncolva és hangszerkísérettel (*aulosz* vagy *barbitosz*) járták a városban az utcákat mint *kómasztészek*. Ezt természetesen Dionüszosz tiszteletére végezték, sőt, az ő kedvére. A *kómosz* nagy valószínűséggel a drámajáték létrejöttében is szerepet játszott.⁷¹

A csapda terve tehát egyszerű: Odüsszeusz leitatja Polüphémoszt a Maróntól, Dionüszosz gyermekétől kapott csodásan ízletes borral. Amikor az óriás lerészegedett, *természetesen* elindul majd a társaihoz, a többi küklópszhoz, hogy *kómoszra* menjenek, hiszen így tesz *minden* Dionüszosz-követő, aki addigra nyilván ő maga is lesz.⁷² Ám a görög kultúrában bevett rend helyett a megfelelő pillanatban lép közbe Odüsszeusz, és lebeszéli a *kómoszról*. Ne ossza meg a nedűt a többi küklópszsal, hisz akkor kevesebb marad neki. Polüphémosz *természetesen* hallgat a jótanácsra, hiszen, mint korábban láttuk, erkölcs nélküli, olyannyira, hogy még a *xenia* intézménye is ismeretlen a számára.⁷³ Nem megy tehát *kómoszra*, hanem a barlangjában marad, ahol a bor hatására elalszik. Ekkor felizzított végű jókora doronggal kiszúrják az egyetlen szemét, majd hajóra szállva a szatírokat is kimenekítve a rabságból elmenekülnek. Odüsszeusz és társai hazatérhetnek Ithakába (legalábbis a terv szerint...), a szatírok meg viszza Dionüszoszhoz. A terv hallatán a szatírok boldogan ígérnek: segítenek majd jó erősen tartani a nagy dorongot. Ekkor ujjongó ének-táncba kezdenek.

A szatírok *khoreiájának* harmadik megnyilvánulása⁷⁴ a színjáték zenepoétikai csúcspontja, négy rövid tételből álló ének-tánc: a szatírok és Polüphé-

⁷⁰ A szüimpotikus énekrepertoár konzervatív merevségének kritikájához: KÁRPÁTI 2014. 25–29., 47 (TT8).

⁷¹ L. például AGÓCS 2012; SHAW 2014. 26–55.; CSAPO 2015; CSAPO-MILLER 2007. 1–32 (kül. 12–24).

⁷² És valóban, miközben issza a bort, máris igazi híveként dicséri Dionüszoszt (415).

⁷³ A kultúra/*musziké* kérdése a darabban szorosan összekapcsolódik a görög *xenia* („vendégbártság”) intézményének kérdésével (összetételeivel együtt 28-szor fordul elő a 700 sorban), itt ennek tárgyalására nincs hely.

⁷⁴ Az első volt a röviden parodosz-szikinnisz, a másodikat (= első sztaszimon, 356–374) itt nem érintettük: a színpadi időkonvenciót szolgáló formarész. Akkor hangzik el, mialatt Odüsszeusz (Sziléonsszal és a néma társakkal együtt) a barlangban van.

mosz közötti váltakozó ének, *amoibaion*.⁷⁵ Az előéneket (proódosz, 483–494) és az első strófát (495–502) a szatírok adják elő, a második strófát (503–510) Polüphemosz, a harmadikat (511–518) ismét a szatírok. Három mozzanat miatt tekinthető ez a formarész a zene-poétikai csúcspontnak. Egyrészt mert a három strófa szövege gyors egymásutánban a görög énekkultúrából három jellegzetes alakzatot villant fel. Hogy parodisztikus, nem csupán a szövegből olvasható ki, hanem abból is, hogy a három strófa metruma azonos. Szinte biztosra vehető ugyanis, hogy a három énekforma jellegzetes metruma eltérő volt. (Három azonos metrumú strófára énekelhettek más-más, az adott formára jellemző dallamot, ahogy ez valószínű.) Másrészt azért csúcspont, mert zenei (és akusztikai!) ellentétként hangzik el az előének alatt, illetve a középső strófában a polüphemoszi kakofónia. Harmadrészt mert a három strófát bevezető előénekekben rendkívül *sűrű* megfogalmazást kap a szerzői-rendezői 'high concept'. Kezdjük az utóbbival!

A szatírok az epikus mese színrevitelének előbb már vázolt *hogyanját* öntik szavakba – a performativitás közegében: *phere nin kómoisz paideuszómenton apaideuton*. A *kómosz*, mint láttuk, a *khoreia* egyik válfajaként dionüszoszi tevékenységet jelölő terminus. A *paideia* (itt igei, illetve fosztóképzős melléknévi alakja fordul elő) igen gazdag jelentéstartalommal bír: a szabad polgárhoz méltó nevelés, oktatás, kultúra, társadalmi megfelelés és viselkedés együttese.⁷⁶ Fordításban tehát aligha lehet a sűrű megfogalmazásban rejlő árnyalatokat és kulturális felhangokat pontosan visszaadni. A szatírok lelkesülten, saját magukat buzdítva kiáltanak fel: Rajta hát, neveljük *kómosz*szal a neveltetlent! *Kómosz*szal faragjunk kultúrlényt ebből a faragatlan bunkóból!⁷⁷ Tanítsuk meg, hogyan kell a részegség mámorában Dionüszoszhoz illő módon énekelve és táncolva vonulni a *kómosz* duhaj menetében! Ahogyan, tehetnék hozzá, mi magunk tettük a szép időkben, mikor Dionüszosz vezette a mi *kómosz*unkat Althaiá nimfa lakhelyéhez. (39) Tanítsuk hát móresre azzal, hogy végletes individualizmusában úgyis hagyni fogja magát majd lebeszélni az „igazi” társas görög *kómosz*ról!

Az *amoibaion* másik különleges pillanata a szatír karének-tánc zenei-akusztikai „ellenpontja”. A 485. sornál a következő olvasható (nem csupán az elsődleges kódexben, de egy éppen ezt a részt tartalmazó papiruszon is): „ének

⁷⁵ Az *amoibaion*ról l. KÁRPÁTI 2015. 119–120 (további irodalommal). Itt nem valódi *amoibaion*t látnunk, Polüphemosz csupán egy alkalommal „veszi át” az éneklést. A forma: előének + három azonos metrumú strófa egymás után (antistrófa nélkül), ilyenre nincs más példa a ránk maradt korpuszban.

⁷⁶ L. pl. (csupán a *Küklópsz* vonatkozásában): KONSTAN 1990.

⁷⁷ A *kómoisz* általánosító többesszámot egyesszámmal fordítottam.

(ti. hallatszik) bentről”.⁷⁸ A szatírok, amikor belekezdenek izgatott, ujjongó ének-táncukba, szavakba is öntik, amit hallanak (a közönséggel együtt). Csöndet! Csöndet! Jön kifelé már a sziklás barlangból, részegen, kellemetlen (*akharisz*) lármát kornyikálva (*muszizomenosz*), hamisan (*apódosz*) bömbölve. A szöveg az *akharisszal* egyrészt folytatja az eddig megfigyelt „fosztóképzős zenepoétikát”, illetve variálja. A *musza* (vö. *musziké*) szóból képzett *muszizomenosz* pejoratív, de legalábbis lekicsinylő. Az *apódosz* *apo*-partikulája pedig közel van az *a*- fosztóképzőhöz: *óde* = ének, *apódosz* = éneken, hangoláson, hangnemen kívüli, hamis. Az előének sorai után, vagyis az első strófa elhangzása közben Polüphémosz bömbölve kornyikál, hogy aztán átvegye az éneket (és a táncot?) a szatíroktól a második strófában. Hatásos zenei pillanat lehetett az éneklő egyszemű óriás megszületése a szemünk előtt – hála Dionüszosznak!

A szatírtjáték kardalaként az előének és a három azonos metrumú strófa alkot egyetlen formarészt, „műfaja” *hüporkhéma*. Külön-külön mindhárom strófa más-más *khoreia*-megnyilvánulási forma. Az első: *makariszmosz* („boldognak mondás”), mely a dionüszoszi misztériumvallások beavatódásához, illetve a nászi beavatódáshoz kapcsolódó énekszakasz (nem önálló forma).⁷⁹ Az első strófában megjelenő humoros áthallásokat erősíti fel a harmadik strófa, a *hümenaiosz*-paródia. A szatírok belelovallják magukat az új helyzetbe, és egyre féltelenebb hangulatba kerülve – ithüphallikus szatírokhöz méltó módon – erotikus nászénekekben ér véget *khoreia*-performansz, ami itt most *hüporkhéma*. A zenei forma azonban megszakított: a szatírok *makariszmosza* után, de a *hümenaiosz* előtt a középső strófában az ekkor már erősen kapatos Polüphémosz *kómosz*-paródiáját látjuk és halljuk.

Az utolsó állomás az úton, melyet az egyetlen teljes egészében ránk maradt szatírtjátékban a *musziké* bejár, a fináléban elénekelt-eltáncolt mágikus ráéneklés, varázsenek (*epóde*). Természetesen ezt is a szatírok adják elő. Előtte zajlott le a szemünk előtt a pompás *szümpozsion*-paródia, a görög kulturális szerephez illő viselkedést eltanulni próbáló, a kerevetre leheveredő *szümpoziasztész* Polüphémosszal, az illően helyes felszolgálat és borfogyasztást oktató Odüsszeusszal, illetve Szilénozzsal, aki a helyzetet kihasználva lopva igyekszik újabb és újabb kortyokhoz jutni. A komédia színpadára illő jelenet! Amit az

⁷⁸ A 14. század elején készült firenzei kódex és a Kr. u. 4. századi papirusz adatait l. pl.: O’SULLIVAN-COLLARD 2013. 75.

⁷⁹ Szorosabb párhuzam (nyelvtileg is): Eur. *Ba.* 74ff. További párhuzamba állítható *makariszmosz*-helyek a tragédiából: SWIFT 2010. 396–400 (= Table 4. [hümenaiosz]). Misztérium *makariszmosz*hoz l. például GRAF-JOHNSTON 2007. 131–132. A *makariszmosz*-strófa szexuális áthallásait elemzi: SLENDERS 2005. 47–48.

amoibaion-hüpporkhéma fokozódó erotikája és kétértelmű nyelvezete már megelőlegezett, itt teljeseedik ki. Komikuma a hatalommal való brutális szexuális visszaélést is felvillantja. A görög *szümpoziasztész* szerepébe beletanuló, a bortól felajzott Polüphemosz hallucinációjában a gyönyörű ifjú Ganümedész véli felismerni az öreg Sziléoszban, és (ezzel saját magát Zeuszknak képzelve) beráncigálja a barlangba, hogy ott gerjedelmét csillapítandó megerősokolja. A performanszban – nem feltétlenül a cselekményben – ekkor és ezzel, vagyis a hatalmával durván visszaélő „görög” *szümpoziasztész* áthallásos megjelenítésével érik végképp meg a helyzet a „jogos bosszúra”.

A szatíroknak, bár megígérték, hogy majd segítenek az alvó óriás szemébe beledöfni a hatalmas, izzó végű dorongot (újabb erotikus áthallás?), az utolsó pillanatban inukba száll a bátorságuk. De, mondják, tudjuk Orpheusz egyik varázsénekét, melyre a dorong magától röpül majd az óriás szemébe (646). És, lám, rá is zendítenek. A varázsének (654–662), az *epódé* gyorsan pattogó rövid szótagokkal, parancsokkal, afféle üsd-vágd-nem-apád ráolvasás, mely egyszerűmindedd megjelenti a bent zajlót, de a színjátszás-konvenció alapján nem látható dorongszúrások ritmikus mozgását. A varázsének elhangzása után a bentről feljajduló küklópsz hangjának hallatán („Jaj nekem, szemem fényét a tüzes szén kiegette!”, 663) a szatírok egyetlen rövid pillanatra két szóval még a legrégebb görög hagyományból ismert, örömjongást, hálát kifejező *khoreia*-formát a *paian* is megidézlik: „Mily gyönyörű ez a paian! Énekeld nekem még, Küklópsz!” (664)

Számos értelmezés született a három tragédiát követő szatírrjáték szerepéről a Dionüszosz-ünnepen, befogadásesztétikai, illetve antropológiai funkciójáról.⁸⁰ A *Küklópszban* a *musziké* viszi színre az athéni (és nem csak athéni) közönség kultúrához való viszonyát. A szatíroknak megtestesülve előbb eltávolítja, a nézőt valóban külső *nézővé* téve, majd a szemünk előtt újra felépíti – görbe tükörből láttatva, a távolságot legalább valamennyire megőrizve.⁸¹

Nagyrészt elfogadott, hogy a szatírrjátékban a befogadásesztétika alapja, hogy a görög férfi dominanciájú társadalom közönsége felismerheti az elfojtott szatírt önmagában.⁸² De Euripidész „kulturált” (*muszikosz*) szatírrjaiban, az 5. században, a peloponnészoszi háború háttéré előtt úgy tűnik, már nem, vagy nem csupán ez, hanem a másik nézet a hangsúlyos. A néző nem csak a szatírt ismeri fel önmagában, hanem saját magát is szeretné felismerni a szatíroknak. Egy-

⁸⁰ Jó áttekintés: O’SULLIVAN–COLLARD 2013. 25–28 (korábbi áttekintések a 97. jegyzetben).

⁸¹ Vö. LISSARRAGUE 1990.

⁸² Figyelemre méltóan erős párhuzamra világít rá GRIFFITH 2005 [2015. 75–108]: a 19. századi USA ún. *blackface minstrelsy* (feketére festett arcú fehér színészek) táncos-énekes színjátszás-hagyományában.

részt amilyennek látni szeretné önmagát. Másrészt amivel szembe kell néznie. Ártalmatlan, vidám, tisztességes, esendő, bűnre és féktelenkedésre hajlamos és vágyó, mindentől féltő, állandóan fenyegetett, de a szörnyűségeket végül valahogy csak megúszó, boldogságra vágyó lénynek, akinek „csupán” annyit kellene tennie ahhoz, hogy az elveszített biztonságot kínáló életformát megtalálja, hogy magára borítja a brutalitás ellen hatásos védekező fegyverül kultúra – a *musziké/khoreia* – védőpajzsát. Kérdés, megvan-e ez még, és hogy sikerülhet-e?

Rövidítések

FGrH	JACOBY, Felix. et alii (eds): <i>Fragmenta Graecorum Historicorum</i> . Berlin–Leiden, 1923–.
GMT	NÉMETH György – RITÓÓK Zsigmond – SARKADY János – SZILÁGYI János György: <i>Görög művelődéstörténet</i> . Bp., 2006.
KPS	KRUMEICH, Ralf – PECHSTEIN, Nikolaus – SEIDENSTICKER, Bernd (Hrsg. v.): <i>Das griechische Satyrspiel</i> . Darmstadt, 1999.
LIMC	<i>Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae</i> . Zürich, 1981–1999.
PCG	KASSEL, Rudolf – AUSTIN, Colin (eds.): <i>Poetae Comici Graeci</i> . Berlin – New York, 1983–.
PMG	PAGE, Denys Lionel (ed.): <i>Poetae Melici Graeci</i> . Oxford, 1962.
TrGF	SNELL, Bruno et alii (eds.): <i>Tragicorum Graecorum Fragmenta</i> . Göttingen, 1971–.
AARNE–THOMPSON 1961	AARNE, Antti – THOMPSON, Stith: <i>Types of the Folktale. A Classification and Bibliography</i> . Helsinki, 1961.
AGÓCS 2012	AGÓCS, Peter: <i>Performance and Genre: Reading Pindar’s κῶμοι</i> . In: <i>Reading the Victory Ode</i> . Eds.: Agócs, Peter – Carey, Chris – Rawles, Richard. Cambridge, 2012. 191–223.
AGUIRRE–BUXTON 2020	AGUIRRE, Mercedes – BUXTON, Richard: <i>Cyclops. The Myth and its Cultural History</i> . Oxford, 2020.
ANDERSON 2000	ANDERSON, Graham: <i>Fairy Tale in the Ancient World</i> . London–New York, 2000.
ARNOTT 1996	ARNOTT, Geoffrey W.: <i>Alexis: The Fragments. A Commentary</i> . Cambridge, 1996.
BAKOLA 2010	BAKOLA, Emmanuela: <i>Cratinus and the Art of Comedy</i> . Oxford, 2010.

- BATTEZZATO 2013 BATTEZZATO, Luigi: Dithyramb and Greek Tragedy. In: Dithyramb in Context. Eds. Kowalzig, Barbara – Wilson, Peter. Oxford 2013. 93–110.
- BERZE NAGY 1957 BERZE NAGY János: Magyar népmesetípusok I-II. Pécs, 1957.
- CECCARELLI 2013 CECCARELLI, Paola: Circular Choruses and the Dithyramb in the Classical and Hellenistic Period: A Problem of Definition. In: Dithyramb in Context. Eds. Kowalzig, Barbara – Wilson, Peter. Oxford 2013. 153–170.
- CSAPO 2003 CSAPO, Eric: The Dolphins of Dionysus. In: Poetry, Theory, Praxis: the social life of myth, word and image in ancient Greece : essays in honour of William J. Slater. Eds. Csapo, Eric – Miller, Margaret. Oxford, 2003. 69–98.
- CSAPO 2004 CSAPO, Eric: The Politics of the New Music. In: Music and the Muses. The Culture of 'Musike' in the Classical Athenian City. Ed. Murray, Penelope – Wilson, Peter. Oxford, 2004. 207–248.
- CSAPO 2015 CSAPO, Eric: The Earliest Phase of 'Comic' Choral Entertainment in Athens. The Dionysian Pompe and the 'Birth' of Comedy. In: Fragmente einer Geschichte der griechischen Komödie. Eds. Chronopoulos, Stylianos – Orth, Christian (Fragmentary History of Greek Comedy, Studia Comica 5.) Heidelberg, 2015. 66–108.
- CSAPO–MILLER
2007 CSAPO, Eric – MILLER, Margaret C.: The Origins of Theater in Ancient Greece and Beyond. Cambridge, 2007.
- CSAPO–WILSON
2009 CSAPO, Eric – WILSON, Peter: Timotheus the New Musician. In: The Cambridge Companion to Greek Lyric. Ed. Budelmann, Felix. Cambridge, 2009. 277–293.
- FELLMANN 1972 FELLMANN, Berthold: Die antiken Darstellungen des Polyphemabenteuers. München, 1972.
- GÁBOR 2015 GÁBOR Sámuel: Képpontok és idősíkok: festészeti tradíciók határhelyzetben. Ókori és modern színoptikus képek. In: Tengeristennő az Olymposon. Mítoszok szóban és képen. Szerk. Horváth Judit. Budapest, 2015. 279–299.
- GRAF–JOHNSTON
2007 GRAF, Fritz – JOHNSTON, Sarah Iles: Ritual Texts for the Afterlife. Orpheus and the Bacchic Gold Tablets. London–New York, 2007.
- GRIFFITH 2015 GRIFFITH, Mark: Greek Satyr Play. Five Studies. (California Classical Studies 3.) Berkeley, CA, 2015.
- HALL 1989 HALL, Edith: Inventing the Barbarian. Greek Self-Definition through Tragedy. Oxford, 1989.
- HALLIWELL 2012 HALLIWELL, Stephen: Amousia: Living without the Muses. In: Aesthetic Value in Classical Antiquity. Eds. Sluiter, Ineke – Rosen, Ralph. M. Leiden–Boston, 2012. 15–45.

- HANSEN 2002 HANSEN, William: *Ariadne's Thread: A Guide to the International Tales Found in Classical Literature*. Ithaca-London, 2002.
- HEUBECK-
HOEKSTRA 1989 HEUBECK, Alfred - HOEKSTRA, Arie: *A Commentary on Homer's Odyssey*. Volume II Books IX-XVI. Oxford, 1989.
- HONTI 1928 HONTI, János: *Verzeichnis der publizierten ungarischen Volksmärchen*. Helsinki, 1928.
- HORDERN 1999 HORDERN, James H.: The Cyclops of Philoxenus. *The Classical Quarterly* 49. (1999) 445-455.
- HORDERN 2002 HORDERN, James H.: *The Fragments of Timotheus of Miletus*. Oxford, 2002.
- KÁRPÁTI 2013 KÁRPÁTI András: A budapesti Phrynis-kratér. *A Szépművészeti Múzeum Közleményei* 118. (2013) 29-51.
- KÁRPÁTI 2014 KÁRPÁTI András: Múzsák ellenfényben. A régi görög újzene: vázakép, popkultúra, politika. Bp., 2014.
- KÁRPÁTI 2015 KÁRPÁTI András: Az argosi vénék éneke. Az ének-beszéd-váltások dramaturgiai pillanatai Aischylos színpadán. In: *Studia Classica*. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókortudományi Intézetéből. Szerk. Bárány István - Bolonyai Gábor - Ferenczi Attila - Vér Ádám. Bp., 2015. 115-133.
- KÁRPÁTI 2018 KÁRPÁTI András: A szatírok játékszere. *Aiszkhülosz: Iszthmiaszta* 85-97. In: *Az antik dráma útjai*. Szerk. Karsai György - Kárpáti András - Vámos Kornélia. Bp., 2018. 43-68.
- KONSTAN 1990 KONSTAN, David: An Anthropology of Euripides' *Kyklōps*. In: *Nothing to do with Dionysos? Athenian Drama in its Social Context*. Eds. Winkler, John - Zeitlin, Froma. Princeton, 1990. 207-227.
- KOWALZIG 2013 KOWALZIG, Barbara: Dancing Dolphins on the Wine-Dark Sea: Dithyramb and Social Change in the Archaic Mediterranean. In: *Dithyramb in Context*. Eds. Kowalzig, Barbara - Wilson, Peter. Oxford 2013. 31-58.
- KOWALZIG-WILSON
2013 KOWALZIG, Barbara - WILSON, Peter (eds.): *Dithyramb in Context*. Oxford, 2013.
- LAKATOS 2015 LAKATOS Szilvia: Görög vagy etruszk? Odysseus és Polyphémus Etruriában. In: *Tengeristennő az Olymposon. Mítoszok szóban és képben*. Szerk. Horváth Judit. Bp., 2015. 91-112.
- LÄMMLE 2013 LÄMMLE, Rebecca: *Poetik des Satyrspiels*. Heidelberg, 2013.
- LEVEN 2014 LEVEN, Pauline A.: *The Many-Headed Muse. Tradition and Innovation in Late Classical Greek Lyric Poetry*. Cambridge, 2014.
- LISSARRAGUE 1990 LISSARRAGUE, François: Why Satyrs are good to represent? In: *Nothing to do with Dionysos? Athenian Drama in its Social Context*. Eds. Winkler, John - Zeitlin, Froma. Princeton, 1990. 228-236.

- MARÓT 1958 MARÓT, Károly: Zur Entstehungsgeschichte der Odyssee. *L'Antiquité Classique* 27. (1958) 328–336.
- MASTROMARCO 1998 MASTROMARCO, Giuseppe: La degradazione del mostro: la maschera del Ciclope nella commedia e nel dramma satiresco del quinto secolo a.C..In: Tessere: frammenti della commedia greca: studi e commenti. Eds. Belardinelli, Anna Maria et alii. Bari, 1998. 9–42.
- McEVILLEY 1970 McEVILLEY, Thomas: Development in the Lyrics of Aristophanes. *The American Journal of Philology* 91. (1970) 257–276.
- MURRAY 1990 MURRAY, Oswyn: *Symptotica. A Symposium on the Symposion*. Oxford, 1990.
- NAGY 2015 NAGY Árpád Miklós: Mit látunk a képen? Bevezető a görög mítoszabrázolások értelmezéséhez. In: Tengeristennő az Olymposon. Mítoszok szóban és képen. Szerk. Horváth Judit. Bp., 2015. 31–52.
- O'SULLIVAN–COLLARD 2013 O'SULLIVAN, Patrick – COLLARD, Christopher: *Euripides Cyclops and Major Fragments of Greek Satyric Drama*. Oxford, 2013.
- OLSON 2007 OLSON, S. Douglas: *Broken Laughter. Select Fragments of Greek Comedy*. Oxford, 2007.
- POWER 2013 POWER, Timothy: *Kyklops Kitharoidos: Dithyramb and Nomos in Play*. In: *Dithyramb in Context*. Eds. Kowalzig, Barbara – Wilson, Peter. Oxford 2013. 232–256.
- PRausCELLO 2014 PRausCELLO, Lucia: *Performing Citizenship in Plato's Laws*. Cambridge, 2014.
- REVERMANN 2006a REVERMANN, Martin: *Comic Business. Theatricality, Dramatic Technique, and Performance Contexts of Aristophanic Comedy*. Oxford, 2006.
- REVERMANN 2006b REVERMANN, Martin: *The Competence of Theatre Audiences in Fifth- and Fourth-Century Athens*. *The Journal of Hellenic Studies* 126. (2006) 99–124.
- RITOÓK 2013 RITOÓK Zsigmond: A küzdelem a régi és az új között. Úton a zene autonóm értelmezése fel. In: *Tanulmányok Ujfalussy József emlékére*. Szerk. Berlász Melinda – Grabócz Márta. Bp., 2013. 33–41.
- SEAFORD 1984 SEAFORD, Richard (ed.): *Euripides. Cyclops*. Oxford, 1984.
- SHAPIRO 1992 SHAPIRO, Alan: *Mousikoi Agōnes: Music and Poetry at the Panathenaia*.In: *Goddess and Polis: The Panathenaic Festival in Ancient Athens*. Ed. Neils, Jenifer. Princeton, 1992. 53–75.
- SHAW 2014 SHAW, Carl A.: *Satyric Play. The Evolution of Greek Comedy and Satyr Drama*. Oxford, 2014.
- SIMON 2019 SIMON Attila: Az önmagát elvarázsoló *polisz*. Platón a kartánc politikai szerepéről. In: *Lábjegyzetek Platónhoz 17*. Szerk. Laczkó Sándor. Szeged, 2019. 64–72.

- SLENDERS 2005 SLENDERS, Willeon: ΑΕΞΙΣ ΕΡΩΤΙΚΗ in Euripides' *Cyclops*. In: Satyr Drama. Tragedy at Play. Ed. Harrison, George W. M. Swansea, 2005. 39–52.
- SOMMERSTEIN 2001 Sommerstein, Alan H. (ed., transl., comment.): The Comedies of Aristophanes: Vol. 11. Wealth. Liverpool, 2001.
- STOREY 2010 STOREY, Ian C.: Origins and Fifth-Century Comedy. In: Brill's Companion to the Study of Greek Comedy. Ed. Dobrov, Gregory W. Leiden–Boston, 2010. 179–225.
- STOREY 2011 STOREY, Ian C. (ed., transl.): Fragments of Old Comedy I–III. Cambridge, MA–London, 2011.
- SUTTON 1989 SUTTON, Dana Ferrin: Dithyrambographi Graeci. Hildesheim–München–Zürich, 1989.
- SWIFT 2010 SWIFT, Laura A.: The Hidden Chorus. Echoes of Genre in Tragic Lyric. Oxford, 2010.
- VAJDA 1975 [1999] VAJDA, László: Zum Polyphem-Abenteuer. *Ethnologische Zeitschrift Zürich* 1. (1975) 245–257 [= VAJDA, László: *Ethnologica*. Ausgewählte Aufsätze. Wiesbaden 1999. 315–331.]
- VOELKE 2001 VOELKE, Pierre: Un Théâtre de la Marge. Aspects figuratifs et configurationnels du drame satyrique dans l'Athènes classique. Bari, 2001.
- WILSON 2007 WILSON, Peter: Performance in the *Pythion*: The Athenian Thargelia. In: The Greek Theatre and Festivals. Ed. Wilson, Peter. Oxford, 2007. 150–182.
- WRIGHT 2012 WRIGHT, Matthew: The Comedian as Critic. Greek Old Comedy and Poetics. London, 2012.
- WRIGHT 2013 WRIGHT, Matthew: Poets and Poetry in Later Greek Comedy. *Classical Quarterly* 63. (2013) 603–622.

ALBERTI GÁBOR
.....

A világ nyelvei, a nyelv világai

Languages of the world, worlds of languages

Not only artists create fictive worlds but, even by our most ordinary sentences, we create possible worlds and show worlds created in ourselves to each other. Linguistic conventions forming part of our mother-tongue competence define these possible worlds much more exactly than one might assume. This system helps us in indicating for each other our experiences, beliefs, desires, facilities, intentions, and, moreover, indicating our assumptions on interlocutors' experiences, beliefs, desires, facilities, and intentions. We meticulously mentalize each other. This makes communication among us ideally smooth: we are able to read each other's mind; and, as speakers, we are able to view ourselves "from outside" in the addresser role opted for, and, as listeners, able to accept messages to be decoded in our addressee role with due diligence, via activating relevant segments of the information collected in our minds. Those who have devoted themselves to formal linguistics should face to a lifelong struggle with attempting to find so ultimate a formula for the connections observed in their scientific areas that the formula $E=mc^2$ in physics for formalizing the mysterious connection between energy and mass, while humanities scholars, typically interested in linguistics, ask for an informal summary of essential observations and generalizations. This is the forum where it is impossible for me to walk away from this request. Thus, I am presenting here the "ultimate formulae" of *ReALIS* concerning the system of possible worlds underlying the functioning of the three major sentence types and the fine-tuning role of discourse markers.

Keywords: major sentence types, truth evaluation, discourse markers, attitude description, possible worlds

Ki mit tud (meg)? – episztemikus világaink

1. kép. *Unikornis*¹

*Világok pusztulásán
Ősi vad, kit rettenet
Űz, érkeztem meg hozzád
S várok riadtan veled.*

*Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darabokra.*

Nemcsak a költő, az író, a festő hoz létre képzeletbeli világokat, hanem a legközönségesebb mondatainkkal is *lehetséges világokat* alkotunk, a logikai és matematikai-filozófiai hagyományokra alapított formális jelentéstan terminológiájával élve – pontosabban bennünk létre jött világokat mutatunk be beszélgetársunknak.² Pécsi kutatócsoportunk, a *ReALIS* Elméleti, Számítógépes és Kognitív Nyelvészeti Kutatócsoport annak igazolásán fáradozik, hogy az anyanyelvtudásunk részeként élő nyelvi konvenciók sokkal pontosabban meg-

¹ Alberti Dorina krétarajzzá átalakított kompozíciója. A bal oldali versrészlet Ady Endre: *Őrizem a szemed*, a jobb oldali József Attila: *Eszmélet* című művéből származik.

² MONTAGUE 1970.

határozzák ezeket a lehetséges világokat, mint azt gondolnánk.³ Műhelyünk eredményeiről kívánok beszámolni bölcész alapszemléletű olvasóknak, illetve azok felhasználásának a lehetőségeiről. Mindenekelőtt azonban feloldom a *REALIS* betűszót, ami ennek a rövidítése: *Reciprocal and Lifelong Interpretation System* – Kölcsönös és Élethossziglani Interpretációs Rendszer.

A formális jelentéstant dinamikus pragmatikává kiterjesztő kutatóknak azt a „fix pontot” kell megtalálniuk, amihez képest – az arkhimédészi mondást alkalmazva – kifordíthatjuk „sarkaiból a világot”. Már az sem nyilvánvaló ugyanis, hogy mely nyelvi objektumokhoz kapcsolódik a lehetséges világoknak valamiféle „alapkészlete”, amit aztán „gazdagabb” nyelvi objektumok bővítenek, árnyalnak. Hogyan tárhatjuk fel, vagy egyáltalán járhatjuk be módszeresen, nyelvi lehetőségeink korlátlan kincstárát, ahol – ezt állítottam – szigorúbb rend uralkodik, mint első pillantásra gondolnánk; ’renden’ azt értve, hogy nemcsak metaforákat tudunk mondani, mint a ’kincstár’, hanem matematikai képletekbe foglalhatjuk az összefüggéseket?

Amit a hagyományos bölcesség sugall, azt az említett dinamikus pragmatika matematikai-logikai megalapozására szánt (alább meghivatkozott) stanfordi disszertáció megerősíti: az veendő első lépésben számba, hogy a *deklaratív*, *interrogatív* és *imperatív* konvenció milyen igazságértékeket „vár el” a feladó és a címzett meghatározott lehetséges világaiban.⁴ Vagyis a *kijelentő*, *kérdő* és *felszólító* mondat típus használatával milyen tudás, milyen feltételezések, milyen szándékok mellett kötelezi el magát a beszélő. Amihez rögtön tegyük hozzá azt, amitől *dinamikus* ez a pragmatikai megközelítés: hogy „jó esetben” mennyiben változik a beszédrésztvevők tudása (vagy más attitűdje) vagy maga a világ az éppen górcső alá vett megnyilatkozás hatására. Ezt tekinthetjük át az 1. ábrán bemutatott táblázat segítségével, első közelítésben az *episztemikus* (azaz a tudáson, ismereten alapuló) dimenziókra összpontosítva.

³ ALBERTI 2000; 2011; 2012; KLEIBER 2005; 2012; 2018; KÁRPÁTI 2006; VADÁSZ-ALBERTI-KLEIBER 2013; ALBERTI-KLEIBER 2012; 2014; ALBERTI-NÓTHIG 2015A; KLEIBER-ALBERTI-SZABÓ 2016; KLEIBER-ALBERTI 2017; ALBERTI et alii 2019a; 2019b; KÁRPÁTI-KLEIBER 2019; SZETELI-ALBERTI-KLEIBER-DÓLA 2018; SZETELI-GOCsÁL-ALBERTI 2019; SZETELI-DÓLA-ALBERTI 2020.

⁴ LAUER 2013. 1–10. A szerző (6–7.) számunkra is releváns törekvései közül azt emelem még ki, hogy a klasszikus pragmatikában szinte egyeduralgó grice-i és bach-i (pszichológista) szándék alapúsággal szemben a nyelvi formából való kiindulás kiegyensúlyozottabb attitűdfelfogását vallja: “I am interested in how interlocutors reason about each other’s utterances, what they learn from each other’s utterances, and in how far what they learn is based on their *linguistic* knowledge as opposed to their knowledge about how other people *generally behave* [a két kiemelés a szerzőtől származik]. This is likely part of the reason why intentions do not seem to play such a great role in the questions I am investigating, while philosophers like Grice and Bach take them to be so central”.

uB→	-5	0	+5
↓iB			
-5	!↑: +5	• uB↑: -5	• uB↑: -5 / ? iB↑: +5
0	? iB↑: -5		? iB↑: +5
+5	? iB↑: +5 / • uB↑: +5	• → uB↑: +5	!↑: -5

1. ábra. *Ki mit tud (meg)?*

„Lezárták a Pécs környéki kirándulóhelyeket.”⁵ – Ezt jelenti mondjuk ki valaki, a (grice-i értelemben vett) együttműködés őszinte szándékával, megbízható forrásra támaszkodva.⁶ A +5 érték jeleníti meg ezt a feladói tudásállapotot az iB oszlopában; ahol az iB (egyelőre egyszerűsítve a dolgokat) az angol 'I believe' kifejezésre utal („azt hiszem”). Ennek maximális, +5 fokozata képviseli a biztos tudást, egy (+1, +2, +3, +4) skálára bízva a bizonytalanság különféle fokozatainak a kifejezését – amit az emberi nyelvekben változatos eszköztár tesz lehetővé a modális segédigéktől (pl. az angolban a *might-may-can-must* sorozat) az *esetleg/talán/biztosan* típusú határozószóig.⁷ A kijelentő mondat számára – ahogy a táblázatban a pontot tartalmazó mező mutatja az uB oszlopában ('you believe' – „te (úgy) hiszed”) – az az ideális helyzet, amikor a beszédpartner tudása „nulla”, azaz sem igaznak (+5), sem hamisnak (-5) nem ítéli az állítást a megnyilvánulás bemeneti pillanatában; azaz a címzett új információt nyerhet. Az ideális kimeneti helyzet pedig az, amikor a közlés célt is ér: a címzett hiedelemvilágában is immár +5 igazságértékkel bír az adott állítás (uB↑: +5), vagyis „megtudott valamit”.

A pragmatikában az a nehéz, hogy nem zárható ki, hogy valaki olyan beszédhelyzetben tesz meg egy kijelentést, amikor a beszédpartner számára is ismert a megnyilatkozásba foglalt állítás igazságértéke (uB: +5) – ez által megkérdőjelezve az ábrán bemutatott kompakt rendszert. A *REALIS*-megközelítés egyik újdons-

⁵ Bízom benne, hogy mire ez a tanulmány megjelenik, már csak történelem lesz a Koronavírus miatti Nagy Karantén Korszaka, és csak bölcsen mosolygunk azon, hogy még a nyelvtudományba is beszüremlik a történelem.

⁶ GRICE 1975. 46.

⁷ CANTARINI-ABRAHAM-LEISS 2014; ZUCZKOWSKI et alii 2014.

sága az, hogy egyetlen rendszerbe foglalja ennek különféle eseteit. E tanulmány kereteit túlhaladná e teljesség megragadása, de két eszköztípust megemlítek.

„Lezárták (*te*)hát/ugyebár a Pécs környéki kirándulóhelyeket” – *diskurzusjelölővel* (a mondat igazságtartalmán nem módosító kifejezéssel) egészül ki a korábbi állítás, és így már kifejezetten arra lesz alkalmas a közlés, hogy közös tudást vezessen be. Például valamilyen javaslat felvezetése céljából történhet ez meg: „...Maradjunk ezért itthon hétvégén!”

A beszédpartner ellentétes meggyőződése esetén is (uB: -5) megtehetjük az adott kijelentést (remélve, hogy a másik a táblázatban jelölt módon „jobb belátásra tér”: uB↑: +5), de ez is jelölendő, például így: „*Tényleg* lezárták a Pécs környéki kirándulóhelyeket! (Akármit is hallottál a magukat oly jól értesültnek gondoló haverjaidtól.)”

Térjünk vissza az alapváltozathoz: „Lezárták a Pécs környéki kirándulóhelyeket” – megtörténhet, hogy megbízható információs háttér nélkül mondja ezt valaki (iB: 0), vagy egyenesen ellentétes biztos tudása ellenére mondja (iB: -5). Mi oka lehet erre valakinek? Például az, hogy nincs kedve kirándulni; és ebből adódóan *blöffölést*, illetve *hazugságot* is vállal, hogy megakadályozza a kirándulást.

A nyelvi jel használatában tehát minden lehetséges, ahogyan a 2. ábrán összefoglaltuk. Biztos tudás hiányában (iB: 0) blöffölhet a beszélő, biztos tudás birtokában pedig (iB: +5, vagy iB: -5) hazudhat, éppen az ellentétét kijelentve annak, amit tud. Ha pedig a beszédpartnernek megvan a biztosnak vélt tudása (uB: +5 vagy -5), akkor is indokolt néha kijelentést tenni, megfelelő diskurzusjelölővel a tudtára adva, hogy nem a szokásos tudásmegosztási céllal tesszük meg a kijelentést. E tágabb rendszeren belül viszont éppen e „szokásos cél” jelenti

uB→	-5	0	+5
↓iB			
-5	(<i>te</i>)hát/ugyebár	hazugság	<i>tényleg</i>
0	blöff		
+5	<i>tényleg</i>	hazugság	(<i>te</i>)hát/ugyebár

2. ábra. Kijelentés - az alapkoncepciót felülről helyzetekben

a viszonyítási pontot; ezért fontos e belső konvenciórendszer szisztematikusság feltárása, és, mint említettem, rokon irányzatok is épülnek arra a hipotézisre, hogy mindez lehetséges is.⁸

Visszakanyarodva az 1. ábrához, összefoglalom, hogy két tiszta, „jelöletlen” alapesete a kijelentésnek az, amikor az adott tekintetben tudatlan címzettet (uB: 0) felvilágosítja a feladó valaminek az igaz voltáról (iB: +5), vagy éppen hamis voltáról (iB: -5).

Az eldöntendő kérdő mondat két alapesetét a beszédrésztvevők szerepcseréjével kaphatjuk meg. Ilyenkor a feladó a tudatlan a kérdő mondatba foglalt tartalom tekintetében (iB: 0), és a címzettől várható e tartalom igaz (uB: +5) vagy hamis voltának (uB: -5) kinyilvánítása, amit ideális esetben át is vesz a feladó a kimeneti információállapotának a részeként (iB↑: +5 vagy -5).

„*Tényleg lezárták / [nem zárták le] a Pécs környéki kirándulóhelyeket?*” – ezek a változatok kérdésként is elhangozhatnak, az 1. táblázat bal alsó és jobb felső mezője által kijelölt kommunikációs helyzetek megoldásképpen. Az adott esetekben tehát – ha kérdez – a beszélő készül feláldozni biztosnak vélt tudását a hallgató ellentétes meggyőződésének oltárán (míg ha kijelentést tesz *tényleg* diskurzusjelölővel – mint már említettem –, akkor pedig ő, a beszélő kívánja meggyőzni a hallgatót).

A felszólítás mondatfípusának bemeneti tudásállapoti feltétele a befoglalt tartalomnak éppen az ellentéte. „Zárja le a Pécs környéki kirándulóhelyeket!” – ezt akkor fontolgathatja az utasítás kiadója, ha éppen *nincsenek* lezárva a kirándulóhelyek (iB: -5), amiről a címzett is nyilván tud (uB: -5). Egy megfogalmazott felszólítás esetében annak teljesülését érdemes vizsgálni, a potenciális jövőbeli, „kimeneti” világállapotot a lezárt kirándulóhelyekkel (↑: +5).

Ami a másik alaphelyzetet illeti, amit az eddigi szisztéma szerint az [[iB: +5], [uB: +5]] bemeneti paraméterekkel határozhatunk meg, a kérdés globálisabb elemzést kíván. „Ne zárja le a Pécs környéki kirándulóhelyeket!” – ezt nemcsak akkor mondhatja valaki, ha már le vannak zárva a kirándulóhelyek (iB: +5, uB: +5), hanem akkor is, ha az utasítás kiadója erre irányuló szándékot vagy vágyat érzékel vagy feltételez a címzettjénél – vagyis a kirándulóhelyek lezárt állapota (még csak) a címzettnek tulajdonított szándékok/vágyak világában áll fenn. A megfogalmazott felszólítás esetében annak teljesülése maradéktalanul megfelel a szisztéma logikájának: a potenciális kimeneti világállapot a *le nem zárt* kirándulóhelyekkel (↑: -5).

⁸ LAUER 2013. 1–10.; FARKAS–ROELOFSEN 2017. 237–238.

Még tovább árnyalhatjuk a három főmondattípus és a tudásmegosztás kapcsolatáról alkotott képet az 1. ábrán közölt táblázat középső mezőjének a vizsgálatával: milyen beszédcselekvést válthat ki egy információs tartalom, amennyiben egyik beszédrésztevő sem ismeri az igazságértékét? Tehetünk például ilyen *kijelentést*, diskurzusjelölővel jelezve tényleges tudásunk hiányát: „*Szerintem/Talán lezárták a Pécs környéki kirándulóhelyeket*”.⁹ Kérdést is feltehetünk, ismét diskurzusjelölőre bízva annak jelzését, hogy valójában nem várjuk el a partnertől a választ, csupán töprengünk: „*Lezárták vajon a Pécs környéki kirándulóhelyeket?*”¹⁰ Továbbá, ahogy már szóba került, *blöffölhet* is a beszélő, határozottan kijelentve: „*Lezárták a Pécs környéki kirándulóhelyeket*” (és ezzel elérve egy fárasztónak ígérkező kirándulás lemondását).

Az első két ábrát együttlé tekintve egyelőre arról remélem meggyőzni az olvasót, hogy míg egyfelől a formális-matematikai tudományos megközelítés iránt elkötelezett kutató (mint jómagam a matematikus elsődiplomámmal) nem adhatja fel azt a hipotézist, hogy főmondattípusaink kompakt rendszert alkotnak (1. ábra), addig másfelől ezt a „belső rendszert” az emberi kommunikációs eszköztár felettébb szövevényes „eljárásrendje” foglalja magában.¹¹ Ez utóbbiról nyújt némi szemléltetést a 2. ábra: a beszélő korlátlanul ható nyelvhasználati szabadságáról – egyszersmind azonban arról is, hogy a nyelv diskurzusjelölők és *hazugság/blöff*-minősítések formájában e tágabb rendszer létéről is árulkodó jelekkel szolgál a kutató szemének.¹²

⁹ KUGLER 2012; SZETELI-DÓLA-ALBERTI 2019.

¹⁰ SCHIRM 2011; GYURIS 2013.

¹¹ Searle-riportjában ANDOR (2011. 1, 8–9) a searle-i pragmatikai hagyomány nézőpontjából egy ‘cognitively viable linguistic representation’ létjogosultságát veti fel, összhangban Searle alábbi állásfoglalásával: „[B]asically, the development of formal semantics has given us a sophisticated intellectual apparatus that gives us the illusion that we are achieving understanding. But it seems to me, we are not. I mean, [...] the Tarskian set theoretical analysis of truth, a tremendous formal achievement, seems to me to add nothing to the understanding of truth, what it is for a proposition to be true. [The contemporary mainstream development] in the philosophy of language [...] is more and more formalistic, more and more a matter of developing formal model theories, formal semantics for different types of expressions. As far as I know, without exception, they have not, actually, increased our insight. We are not much better off understanding *how does language actually work in human communication*. [...] But I think we won’t understand the aspects of language that interest me [Searle]: how it relates to human life, how it relates to society, how it relates to human interaction, unless you see its role in the *actual performance of speech acts by actual speakers*.” A dőltbetűs kiemelés mindenütt a szerzőtől származik. Az idézet fényében a *ReALIS* annak kísérleteként értelmezhető, hogy a Searle által a formális pragmatika-megközelítésteiktől jogosan számon kért leírását a „valódi nyelvi működésnek” ugyanolyan formális eszköztárral megragadjuk.

¹² MARSILI 2014; ALBERTI-VADÁSZ-KLEIBER 2014.

Az 1. ábra pusztán az episztemikus dimenzióját érinti a „belső rendszernek”; sok részlet csupán tudásunk, vélekedéseink, vágyaink, lehetőségeink, érzékszervi tapasztalataink és szándékaink nyelvi konvenciórendszerbeli világa-
 inak együttes áttekintése során fog helyre kerülni. A 4. ábra mutatja majd be e teljesebb nézőpontot egy későbbi szakaszban, pontosítva a beszédrésztevői nézőpontokat is. Az 1. ábra kommentárjaiban ugyanis némileg összerosódott a hallgatói tudás a beszélőnek a hallgatói tudásról való (megalapozott vagy csak megsejtett) tudásáról, feltételezéseiről. A 4. ábrán bemutatott rendszerben majd következetesen a feladói nézőpontot tekintjük.

Amit még ebben a szakaszban szükséges viszont tisztázni, az egy olyan terminológiai kérdés, ami a felvázolt kettős rendszer nézőpontjából döntő jelentőséget nyer a *ReALIS*-ontológiában. A szakirodalomban némileg keveredik a megnyilatkozást tevő beszédrésztevő *beszélőként* ('speaker') vagy *feladóként* ('addresser'), illetve partnerének *hallgatóként* ('listener' vagy 'hearer') vagy *címzettként* való megnevezése. A kettős rendszerben a *feladó* és a *címzett* nyelvi konvenciókba rögzült szerepeket jelent, amelyeket az ember anyanyelve elsajátítása során éppúgy elsajátít, mint mondjuk a toldalékolás mikéntjét – az 1. ábrán e szerepek jellemzését kezdtük meg, amit majd a 4. ábrán teljesítünk ki. A *beszélő* és a *hallgató* pedig a (pillanatnyi benyomásaik és addigi életük tapasztalatai alapján előálló) aktuális információállapotukban éppen kommunikáló személyek – vágyaikkal, terveikkel, (hátsó) szándékaikkal, kavargó (akár ellentmondásos) gondolataikkal. Mint a 2. ábra szemlélteti, hazudnak, blöffölnek, máskor viszont diskurzusjelölőkkel jelzik, hogy nem teljesen „szabályosan” használnak valamilyen mondattípust.¹³

Elmerezpresentációjuk – élethossziglan, mint a *ReALIS lifelong* eleme utal rá – a halmazelmélet (véges bázison alapuló) *szimultán rekurziós* technikájával valósítható meg.¹⁴ Ezt a technikát úgy kell elképzelni, hogy két halmaz (mintha kommunikációban álló emberi elmék lennének) egymást építi.¹⁵ Ez utóbbira pedig a *ReALIS reciprocal* eleme utal.

¹³ OISHI 2014; 2017. A felvázolt elkülönítést munkássága középpontjába állító japán szerzőnő az austini gyökerekig vezet vissza azt, l. AUSTIN 1975/1962.

¹⁴ PARTEE et alii 1990. 7–8.

¹⁵ Például H-beli elemként határozódik meg minden olyan szám, ami 1-gyel nagyobb egy K-belinél, és K-beliként minden olyan szám, ami duplája egy H-belinek. Például ha ha $0 \in K$, így adjuk meg a bázist, akkor $1 \in H$, $2 \in K$, $3 \in H$, $6 \in K$, $7 \in H$, $14 \in K$, $15 \in H$, és így tovább, korlátlanul épül a két halmaz, egymásból táplálkozva.

A világ nyelvei

2. kép. Az egyszeri lehetségesvilág-kutató¹⁶

- És mondd - kérdezte rövid hallgatás után a szakács -,
nehéz megtanulni sirályul?
- Nem nagy ügy - legyintett a kormányos.
- Különösen, ha beszélsz már néhány szót pelikánul.
Akkor szinte gyerekjáték.

A szakasz címével – ami egyben a tanulmány címének is a részét képezi – a modern általános nyelvészeti kutatások ama alapvetésére utalok, miszerint az egyik nyelvben feltárt funkciók, jelentéstani/nyelvhasználati lehetőségek a többi élő emberi anyanyelvben is megvannak, csak esetleg más eszközökkel (hangsúlymintázatokkal, szórendi finomságokkal, morféimákkal) társulnak. A Bölcsész Akadémián egy előző nyelvtudományi tárgyú előadás kifejezetten e gondolat igazolását tűzte céljává, azt a kutatásmódszertani aspektust is bemutatva, hogy

¹⁶ Alberti Dorina 75%-os feketé–fehér ceruzarajzzá átalakított kompozíciója. A szövegrészlet Dániel András Smorc *Angéla nem akar legóba lépni* című művéből származik.

egyes jelenségeket bizonyos nyelvekben sokkal könnyebb tanulmányozni, mint más nyelvekben, ahol éppúgy jelen vannak, csak rejtettebben, eklektikusabb eszközrendszerrel kifejezve.¹⁷ A *Homo sapiens* kognitív/kommunikációs működésének általános leírása a tét, amelybe mi magyar anyanyelvűek a magyar nyelven (a magyar anyanyelvi kompetencián) keresztül kapunk bepillantást.

Az az általános hipotézisünk például, hogy minden emberi nyelvben megvannak az eszközei annak, hogy a beszélő árnyaltan kifejezze „episzemikus viszonyát” a megnyilatkozásában foglalt tartalomhoz; egyszerűbben szólva, utaljon arra, hogy mennyire biztos annak igazságában. A két véglelet a jelöletlen kérdő mondat és a jelöletlen kijelentő mondat képezi – az elfogulatlan tudatlanság (kinyilvánításának) 0 körüli értéke és a teljes bizonyosság nálunk +5-tel jelölt értéke – köztes bizonyossági szintekkel, amelyeket a nemzetközi szakirodalom egy részében *credence level*-ként említenek.¹⁸

Az említett 2017-es tanulmányból származnak a 3. ábrán látható táblázatba foglalt angol példamondatok, amelyeknek a bizonyossági szintet figyelembe véve megalkottuk a magyar és német megfelelőit.¹⁹ Lehetséges közös kontextusuk az, hogy egy képkiállításon járva egy apa elmondja a lányának, hogy mi a különbség az „igazi művészet” és a giccs között. A lány – megállva egy naplemente-ábrázolás előtt – formálhat például határozott véleményt, ha meg van arról győződve, hogy pontosan megértette és magáévá tette apja felfogását; a 3. ábrán az e. jelű mondatok fejezik ki ezt. Az a. mondatok képviselik a másik végletet: ezen változat esetén a lány valódi kérdést tesz fel az apjának, például azért, mert nem tartja

¹⁷ É. Kiss 2013.

¹⁸ FARKAS-ROELOFSEN 2017. 255. Ugyanennek a tanulmányának a 273. oldaláról érdemes idézni a 3. ábra angol nyelvű a.-e. példamondataihoz tartozó eseteleírásokat, hogy az olvasó lássa közvetlenül a szerzők bizonyosságifokozat-felfogását: “A falling declarative is fine, under the assumption that Belinda has become confident that her assessment of the painting is true in this case, and thus having high credence in the highlighted possibility [e.]. The polar interrogative [a.] and the rising declarative [b.] are felicitous here as well because the context is consistent with Belinda marking low credence in the highlighted alternative under the assumption that she is not all that confident yet in her ability to distinguish between true art and kitch. Tag interrogatives [c., d.] are felicitous as well, since the context is also consistent with Belinda marking (moderate to) high credence in the relevant possibility, under the assumption that she is pretty confident in having learned to draw the distinction Chris has been teaching her.” L. még GUNLOGSON 2008.

¹⁹ A német megfelelők megadásáért és a tanulmány egy korábbi változatának a kommentálásáért Szeteli Annát illeti köszönet. Az *ugye* kapcsán megjegyzendő, hogy mondatba ékelve, egyértelműen lefelé vitt „kijelentő-hangsúlyal” – „Ez ugye giccs.↓” – a feladó teljes bizonyosságát jelzi (iB=+5). Ebben a változatban a feladó magabiztosan konstatálja, hogy a látott kép giccs, és azért teszi meg a kijelentést, hogy továbbvigye a beszélgetést: „Ez ugye giccs.↓ Húzzunk innen!”. Az „Ez giccs↓, ugye!↓” változatot úgy ítéljük meg, hogy a feladó megerősítést vár – vágyik arra, hogy „felhatalmazást kapjon” a teljes bizonyosságra.

az adott képre alkalmazhatónak az apai kritériumokat, vagy egyszerűen azt jelzi, hogy még nem tette magáévá a „tananyagot”. Az éles szemű olvasó figyelhet rá, hogy nulla helyett „0” szimbólummal jellemezzük a bizonyossági szintet az ábrán. Ezzel egy nulla körüli statisztikai normál eloszlást jelölünk, olyan szórással, ami a [-4,+4] szakasz végeihez is rendel némi előfordulási valószínűséget. Kis egyszerűsítéssel ez azt fejezi ki, hogy a valódi, elfogulatlan eldöntendő kérdést ideálisan az teszi fel, akinek tényleg semmiféle előzetes elképzelése nincs arról, hogy a kérdésébe foglalt tartalom igaz-e vagy hamis, de azért felteheti olyan is, aki ad némi valószínűséget valamelyik igazságértéknek.

a. Is this kitsch?↑	a. Ist es Kitsch?↑	a. Ez giccs?↑ ²⁰	iB _{0'}
b. This is kitsch?↑	b. Es ist Kitsch?↑	b. Ez netán giccs?↑	iB _{+1'}
c. This is kitsch, isn't it?↑	c. Ist es Kitsch↑ oder nicht?↑	c. Ugye ez giccs?↑ / Ez ugye giccs?↑	iB _{+2'}
d. This is kitsch, isn't it?↓	d. Ist es Kitsch↓ oder nicht?↑	d. Ez giccs↓, ugye?↑	iB ₊₄
e. This is kitsch↓.	e. Es ist Kitsch.↓	e. Ez giccs↓.	iB ₊₅

3. ábra. Bizonyossági szintek az angolban, a németben és a magyarban

A b. mondatokhoz az a helyzet illik, amikor a beszélőben *felvetődik*, hogy a látott kép egy giccs. Azt jelzi, hogy ad ennek némi esélyt; +1 és esetlegesen +2 vagy +3 valószínűségi értékekkel jellemezhetjük a beszélőt ilyenkor. Az angol c. és d. változata az idézett szerzők szerint nagyobb bizonyosságról tanúskodik, és némi különbséget még az is ad, hogy az *isn't it* kérdőformula emelkedő (c.) vagy eső (d.) dallamot kap (aminek a magyarban az *ugye* partikula feleltethető meg).²¹ A +2' és a +4 értékek a táblázatban egyaránt a [+2,+4] intervallumot jelölik, de rendre annak bal, illetve jobb szélén nagyobb preferenciával. Egy-egy vesszővel tehát megfelelő irányban két skálaegységet jelölünk. Kisebb körben végzett első tesztjeink azt mutatják, hogy az *ugye* kérdőpartikula szórendi helyétől függ a feladói bizonyosság mértéke. A németben a „vagy nem” formulával élhetünk, intonációs különbséggel jelezve a bizonyosság mértékét; ami egyébként a magyarban is működik, akár *vagy* nélkül is: „Ez giccs, (vagy) nem?”; vagy a *mi?* diskurzusjelölővel: „Ez giccs, mi?”.²²

²⁰ Mivel túl rövid a mondat ahhoz, hogy a magyarra jellemző valódikérdés-hangsúlymintázatot (a jellegzetesen megemelt utolsó előtti szótaggal) szemléltessem rajta, egy hosszabb változaton szemléltetem: „Ez giccsnek mi?nővsül?” (I. VARGA 1994. 481–482).

²¹ GYURIS 2018.

²² KISS 2019.

Jelen tanulmányban ennyi ízelítőt nyújtanék a főmondattípusok és diskurzusjelölővel finomhangolt „átmeneteik” nemzetközi kutatásáról. Amire elsődlegesen szerettem volna felhívni az olvasók figyelmét, az az, hogy általános nemzetközi kutatások indultak meg formális alapokon is olyan pragmatikai nüanszok feltárására, amelyeket néhány évtizeddel ezelőtt még a szóbeliség egzakt módszerekkel soha meg nem ragadható esetlegességeinek tartottak.

Vélekedéseink, vágyaink, lehetőségeink, érzékszervi tapasztalataink és szándékaink világi a nyelvi konvenciórendszerben

3. kép. *Világosat gondolsz-e, vagy sötétet*²³

Vigyázz, hogy világosat gondolsz-e, vagy sötétet; mert **amit gondoltál, megteremtetted.**

A természet a természeti-világban alkot, a lélek a lelki-világban. Ha egy ruhát, bútort, akármit készítesz, előbb kigondolod, vagyis a lélek világában megalkotod, s csak aztán készíted el a természeti világban is, természetbeli eszközeiddel. Igazi alkotásod nem a természetben, de a lélekben lévő; egyik előbb-utóbb szétromlik, másik belérögződött a keletkezésének perceibe. S aki nem a jelenben és nem az időben létezik, hanem az idő egészét áthatja: nézi alkotásodat.

Aki formális nyelvtudományi munkásságra adja a fejét, az egész életében azzal küzd, hogy miközben olyan „végső képzetbe” próbálja foglalni a vizsgált terület összefüggéseit, mint a fizikában az energia és a tömeg titokzatos összefüggé-

²³ Alberti Dorina viaszmetsete. A szöveg Weöres Sándor *A gondolatok visszája és színe* című műve.

sét kifejező $E=mc^2$ képlet, addig a nyelv iránt többnyire bölcsészként érdeklődő publikum informális beszámolót kér a lényegi összefüggésekről.

Ezen a fórumon nem lehet kitérni e kérés elől. Megmutatom hát a \Re ALIS „végső képletét” (még ebben a formában is annak egy egyszerűsített változatát) a három főmondattípus diskurzusbeli működését megalapozó lehetséges világok rendszeréről, az 1. ábrán prezentált episztémikus dimenzió kiterjesztéseképpen:

	FELSZÓLÍTÓ		KIJELENTŐ		ELDÖNTENDŐ KÉRDŐ	
	feladó	címzett	feladó	címzett	feladó	címzett
B: vélekedés	$iB_{\cdot 5}$	$iB_{\cdot 5}uB_{\cdot 5}$	$iB_{\cdot 5}$	$iB_{\cdot 5}uB_{\cdot 5}$	$iB_{\cdot 5}$	$iB_{\cdot 5}uB_{\cdot 5}$
D: vágy (MAX(MEAN(x,y))) [▲]		$iB_{\cdot 5}rD_{\cdot 5}$	$iB_{\cdot 5}rD_{\cdot 5}uB_{\cdot 5}$		$iB_{\cdot 5}rD_{\cdot 5}iB_{\cdot 5}$	
A: auto-ritás	$iA_{\cdot 5}$ $-iI_{\cdot 5}uI_{\cdot 5}$	$iB_{\cdot 5}uA_{\cdot 5}$	$iA_{\cdot 5}$ $-iI_{\cdot 5}uI_{\cdot 5}uB_{\cdot 5}$	$iB_{\cdot 5}uA_{\cdot 5}$ $-uB_{\cdot 5}$	$iA_{\cdot 5}$ $-iI_{\cdot 5}uI_{\cdot 5}iB_{\cdot 5}$	$iB_{\cdot 5}uA_{\cdot 5}$ $-iB_{\cdot 5}$
I: szándék	$iI_{\cdot 5}uI_{\cdot 5}$		$iI_{\cdot 5}uI_{\cdot 5}uB_{\cdot 5}$		$iI_{\cdot 5}uI_{\cdot 5}iB_{\cdot 5}$	

▲: a világcímkek erősen alulspecifikáltak, mint az $iB_{\cdot 5}rD_{\cdot 5}$ címke mutatja az x, y és r változókkal; ennek célja az, hogy egyidejűleg számot adjunk olyan eltérő beszédeselekésekről, mint az utasítás, kérdés, érdeklődés tanács, engedély

4. ábra. A három főmondattípus intenzionális profilja

Megmutattam a \Re ALIS „végső képletét”, és most kifejezem, hogy milyen összefüggésrendszert ír le. E tanulmány nem vállalkozik a kifejtés és a „képletek” kapcsolatának pontos megadására; mindamelltt az eddigiek és a zárójelbe írt utalások alapján azért reményeim szerint a jelölésrendszer lényege kiderül. Arra sem vállalkozik, hogy áttekintsen minden lehetséges érvet és ellenérvet a nyelvészeti felfogás tekintetében; ez a 2. lábjegyzetben felsorolt tudományos publikációink feladata. Hanem arra vállalkozik, hogy a \Re ALIS alaptézisét mint az $E=mc^2$ képlettel szépségben és matematikai értelemben vett eleganciában összemérhető rendszert tárja az olvasó elé.

Alaptézisünk az, hogy van négy-öt alapvető modalitás, avagy attitűd.²⁵ Az ezek fölött rekurzívan definiálható (mérsékelt komplex) azonosító címkek határozzák meg számunkra a tekintetbe veendő világokat. Gyakorlatilag azt kell megvizsgálni egy elhangzott mondat esetében, hogy jogosult használata során

[B-dimenzió] hogyan vélekedik a feladó (iB) a mondattal közölt e információról,

és mit gondol a címzett e-t illető vélekedéséről (iBuB),

²⁴ CONDORAVDI-LAUER 2012; KLEIBER 2018.

²⁵ MAIER 2016.

[D-dimenzió] mire vágyik az *e* tekintetében (iD),
 és milyen vágyat vesz alapul a másíknál (iBuD),
 [A-dimenzió] milyen képességekre és jogosultságokra alapul a tekintett
 nyelvi konvenció
 (iA..., iBuA...), ebbe ideális esetben érzékszervi tapasztalatot is beleértve
 (iE),
 [I-dimenzió] végül pedig mi is a feladó szándéka azzal, hogy az adott meg-
 nyilatkozásra
 szánta el magát (iI...),
 pontosabban mi a szándéka a címzettjével, mire akarja őt rávenni (iIU...).

Az igazságértékekre vonatkozó vélekedések és tudás dimenziójáról az 1. ábra kapcsán már megtettem az alapvető észrevételeket, és a 2. ábrán összegzett megfigyelések révén olyan árnyalt képet nyújtottam, ami motiválja is a javasolt rendszert. Úgy általánosíthatjuk a három főmondattípus profilrendszerét, hogy a B-dimenzióban *kiegyenlítőds* történik. Ha egy adott *e* tartalomra vonatkozóan az egyik beszédrésztvevő biztos tudással rendelkezik (amit a +5 és a 5 jelöl), a másik pedig tudatlan (vagy legalábbis csak sejtése van az igazságról), akkor az együttműködő viselkedés azt diktálja, hogy a tudás megosztása történjen meg, felszámolva az egyenlőtlen helyzetet. Vagyis egy ideális kimeneti pillanatban már mindkét beszédrésztvevő *ugyanazzal* a tudással rendelkezzen az *e* tartalomra vonatkozóan. A vágyak/érdekek D-dimenziójában és a szándékok I-dimenziójában is ez a kimeneti állapot van „világcímkényelven” megfogalmazva. Sőt az autoritások A-dimenziójában is ez az elem jelenik meg: joga van-e az egyiknek megosztani a tudást, illetve a másíknak birtokolni.²⁶

Eddig a kijelentés és az eldöntendő kérdés profilját tekintettük; hogy illik ebbe a képbe a felszólítás profilja, ahol az övével azonos bemeneti tudást feltételez a feladó a címzetről? Eddig azt vettem alapul, hogy a megnyilatkozás kiváltója egy különbség kiegyenlítésére való törekvés. „Ássuk fel a kertet!” – ezt akkor mondhatja valaki, ha (úgy) tudja, hogy a kert nincs (még) felásva, és azt feltételezi a beszédpartnerről is, hogy az is (így) tudja.

A különbség a felszólítás esetében az ismert és a vágyott világállapot között feszül. Az ideális kimeneti állapotot azzal a terminológiával tudom lényegre töreően jellemezni, amit a fizika használ azzal a megfogalmazással, hogy „erőt

²⁶ Elsődlegesen a toldalékolt *szertint*-alakok olyan diskurzusjelölőként szolgálnak, ami segít a tudásáramlásba harmadik személyt is bevonni a beszédrésztvevőkön kívül; pl. „A nagybátyám szerint lezárták a hétvégre a Pécs környéki kirándulóhelyeket.” (I. SZETELI-DÓLA-ALBERTI 2019).

közlünk egy objektummal”. A kommunikáció során „információt közlünk” a körülöttünk lévő világgal, ebbe nemcsak a hallgatóinkat beleértve, hanem azt is, „aki az idő egészét áthatja”. Az, hogy a kertre egy lehetséges jövőbeli pillanatban már igaz, hogy felástuk, világunk egészének információállapotában bekövetkezett változásként fogható fel. A „kiegyenlítődé” pedig oly módon történt meg, hogy a feladó, a címzett és a világról való tudás összességét számon tartó „orákulum” immár ugyanazzal az igazságértékkel rendelkezik az adott tartalom tekintetében.

A vágyak/érdekek D-dimenzióját az összesítés elve hatja át, amire a táblázatban közvetetten az átlagolást jelentő MEAN utal. Első pillantásra talán úgy gondolhatja az olvasó, hogy a felszólítás a feladó érdekét hivatott szolgálni („Főzz nekem valami finomat!”), míg a kijelentés a címzettét („Holnap adja a tévé azt a filmet, amit évek óta szeretnél megnézni.”); a kérdés pedig szintén a feladót, hiszen a kérdés végső soron speciális felszólítás (egy megfelelő kijelentés megtételére a feladó információállapotának módosítása végett).²⁷ Érdekes azonban egyből olyan általánosítást megfogalmazni, amiből végső soron az imént számba vett lehetőségek is adódnak.

Az általánosítás azon alapul, hogy a beszélőt úgy tekintjük, mint aki potenciálisan az adott megnyilatkozás tartalma kapcsán érdemben szóba jöhető valamennyi személyre nézve felméri, hogy az milyen valószínűséggel milyen mértékben érdekelt az adott kérdésben, pontosabban önös szempontjai alapján szűkítheti is a figyelembe vettek halmazát. Ebből a valószínűségek alapján súlyozva összesítheti a releváns vágyakat/érdekeket, a hallgatónak pedig (nagyjából) ki kell találnia, hogy a beszélő milyen „érdekkalkulációt” vett tekintetbe. A táblázatban a MAX arra utal, hogy alternatívát képező lehetőségek közül ideális esetben a legnagyobb összérdeket kell figyelembe venni (félreértések persze elő-előfordulnak).

Néhány gondolatkísérlettel világítjuk meg ezt az általánosnak szánt, és ebből adódóan nyilván kissé szövevényes teóriát.

„Amálka, azt hallottam, ma este játszik a Fradi, és közvetítik is” – jelenti ki például Ede a kolléganőjének, aki utálja a focit, sőt Edéről is úgy tudni, hogy közömbös a foci iránt. Amália – először arra jutva, hogy sem neki, sem Edének nem érdeke ez az információmegosztás – már majdnem hangot ennek a meglátásnak („És ez ugyan kit érdekel, Edus?”), amikor rátalál egy olyan „kalkulációs” lehetőségre, ami mégis értelmet ad Ede kijelentésének. Rájön, hogy Ede, aki jobban van Amália férjével, annak érdekében osztja meg az adott információt.

²⁷ SEARLE 1969. 69.

„Köszönöm, Edus, az uram értékelni fogja az infót” – válaszolja hát, ezzel explicitté téve, hogy hogyan értelmezi az érdekháttér.

„Most hagyjuk abba ezt a beszélgetést!” – mondja ezt a felszólító mondatot Amália egy másik esetben Edének. Explicitté is teheti, hogy a figyelembe vett „halmaz” éppen ők ketten: „Elmég esedne köztünk ez a vita, amilyen fáradtak vagyunk most, és ez egyikünknek sem tenne jót.”

„Hoztál zseblámpát?” – kérdezi Ede egy kirándulás találkozáján Amáliát, aki még hazaugorhat a zseblámpájáért, ha elfelejtkezett volna róla. A kontextustól függ, hogy kinek az érdekét szolgálja a kérdés feltevése. Az egyik változatban Amáliáét, akinek nehezebb lesz a barlangban zseblámpa nélkül elboldogulnia. A másik esetben akár egy egész csoportét, akiknek – Ede kérésére – Amália hozta volna a zseblámpát. Egy harmadik változatban Edéét, aki van annyira lovas, hogy ha Amáliának nincsen zseblámpája, akkor odaadja neki a sajátját, viszont nem szeret a barlangban zseblámpa nélkül maradni.

Talán túl korlátlanok tűnik a halmazszűkítés mechanizmusa, de a kommunikáció során folyamatosan élünk ilyen típusú referenskereséssel.²⁸ „Na, hogy döntöttetek?” – egy ilyen jellegű kérdésnél nem mindig könnyű eldönteni, hogy a 'ti' kikre is vonatkozik. „*Mindenki* ott volt a tegnapi értekezleten?” – egy ilyen kérdésnél is adódhatnak problémák az általános névmás pontos referenciájának meghatározásával (például hogy az éppen anyasági ellátáson lévőkre is vonatkozik-e). „Nos, *ilyesmi* miatt vagyok rád kibukva” – ha egy ilyen kijelentés hangzik el egy 50 perces szóáradat után, akkor sem egzakta a névmási referencia. Mindenesetre az első szakaszban ismertetett beszélő-feladó-elkülönítés alapján a súlyozott érdeklátolást mint a feladói konvenciórendszer elemét egzakta rendszerkomponensnek tekinthetjük, függetlenül attól, hogy a beszélő önmagában maradéktalanul specifikálja-e annak minden kicsiny részletét, illetve hogy a hallgató milyen specifikációt állít elő magában.

A szándékok I-dimenziójában egy olyan *hatásláncolat* döntő láncszeme jelenik meg, ami az autoritás A-dimenziójában ragadható meg a maga teljes általánosságában. Szemléltesse e gondolatot egy olyan felszólítás, amit mondjuk egy férfi mond a feleségének az összcsaládi nyaralóban elromlott tévére vonatkoztatva: „Javíttassa már meg a bátyád a tévét az apósával!” Az autoritást olyan általánosan értjük, hogy lefedje az após műszaki érzékét vagy szakképzettségét a tévéjavítás tekintetében éppúgy, mint azt, hogy két ember viszonya és kapcsolatának jellege mit enged meg a kommunikáció adott színterein. Az autoritás profilalkotó karakterére is onnan következtethetünk, hogy ha nem

²⁸ VISZKET 2015; 2018; VISZKET-DÓLA 2019; KLEIBER-VISZKET-DÓLA 2019,

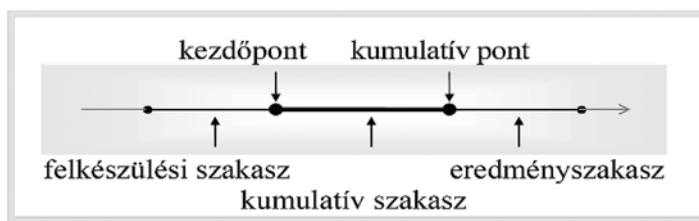
áll rendelkezésre megfelelő szinten, akkor ezt a hallgató felróhatja a beszélőnek: „Az életben nem volt képes még egyetlen tévét sem megjavítani a Jenő bácsi!”, vagy „Ilyen hangon te nem beszélhetsz velem azok után!”, vagy „Sajnos a Piri-ügy óta nem vagyok beszélőviszonyban a bátyámmal”.

Még az autoritásnál maradva, a felszólítással ellentétben (ahol általában kézenfekvő, hogy a megnyilatkozásban szereplő esemény előállításában mi lehet a címzetti képesség/jogosultság szerepe), egy kijelentés esetében kevésbé nyilvánvaló tényezők merülnek fel. „Tivadar ott volt a tegnapi gyűlésen” – közli mondjuk Ede Amáliával, aki így reagál: „Honnan veszed?! Úgy tudom, te ott sem voltál azon a gyűlésen.” A személyes észlelést kéri számon Amália, mint egy kijelentés megbízhatóságának legmagasabb szintjét. Ha Ede azzal védekezik, hogy az egyik büféslánytól hallotta, akkor Amália megjegyezheti, hogy ő azokban egyáltalán nem bízik (és Ede különben is mit csacsog a büféslányokkal?!). Az állítólag diskurzusjelölővel lett volna mód a legkorrektebb módon eljárni: „Tivadar állítólag ott volt a tegnapi gyűlésen”.

További autoritási kérdés, hogy egy hallgató jogosult-e tudni valamiről; a *titok* és a *bizalmas* információ fogalma ezt a kérdéskört érinti. Olyan esetet is lehet említeni, amikor a hallgató jogosult ugyan az információra, mégsem adható az át adott módon: például telefonon nem szabad közölni bizonyos orvosi információt.

A szándék meghatározó elemeként azt rögzítettük a profilrendszerben, hogy a feladó szándéka az, hogy a címzettben megfelelő szándékot ébresszen valamire. A felszólítás esetében ez eléggé nyilvánvaló. „Menj most haza!” – aki az utasítást kiadja, annak az a szándéka, hogy beszédcselekvésének hatására a másik szándékos cselekedetet hajtson végre, otthona felé irányuló mozgás révén. Az ugyanakkor a maga teljes általánosságában fogas kérdés, hogy milyen vágy vagy érdek jelenti a valódi célt. A házigazda célja lehet annyi a tárgyalt megnyilatkozással, hogy a kapatosan kötekedő vendége távozzon tőle, ne legyen ott az ő lakásában. De lehet, hogy azt tartaná kívánatosnak, hogy a hallgatója otthon legyen a feleségével, aki már minden bizonnyal nagyon várja őt. Arra kifejezetten nehéz lenne példát fabrikálni, hogy a cél magának a hazafelé irányuló mozgásnak a (mondjuk 23 percen át való) fenntartása – noha ez lett közvetlenül szavakba öntve.²⁹ Az 5. ábrán megadott eseményszerkezeti modellre alapozva adhatunk számot a megfogalmazott szándék és a háttérben álló potenciális vágyak/érdekek összefüggéseire.

²⁹ A krimikben az alibigyártás lehetne erre példa: „Menj haza pontosan 17:03 és 17:18 között a főutcán, feltűnő ruhában, és gondoskodj róla, hogy sokan lássanak! Vásárolj a zöldségesnél is út közben, esetleg felejtssd ott az esernyődet, és menj vissza érte, hogy feltétlenül emlékezzen majd rád a zöldséges!”

5. ábra. A teljes eseményszerkezet egy modellje³⁰

Ami a hazamenéses példát illeti, az első változat esetében a házigazda célja annyi, hogy a hallgató túl legyen a kezdőponton, tehát elinduljon hazafelé. A második változatban viszont az eredményszakasz elérése a cél: az, hogy a hallgató immár tartózkodjon otthon.

A kérdéstípus esetében a háttérben álló felszólítás arra irányul, hogy a címzettben felébredjen a szándék a válasz megadására. Ez intuícióbarát eredménynek tekinthető. A kijelentéstípus esetében viszont felmerülhet, hogy a szándékot nem szükséges olyan bonyolult módon meghatározni, hogy „a feladó arra törekszik, hogy a címzettben felébredjen a szándék a kapott információ be- (és el-) fogadására”, hanem elegendő lenne így meghatározni: „a feladó arra törekszik, hogy a címzett elméje a kapott információt be- (és el-) fogadja”. A különbség értelmezése segíthet minket a helyes meghatározáshoz.

Bizonyos reklámok működnek úgy, hogy ki akarják kerülni a potenciális befogadó tényleges szándékmechanizmusát, vagyis azt, hogy a hallgató mérlegelje, hogy adott információ be- és elfogadására hajlandó-e. „Ön megérdemli a piacon kínált legmegbízhatóbb, legkényelmesebb autót, az új Terra Terriquát” – hangzik mondjuk a reklámszöveg. A mondatban a mérlegelésre felkínált állítás az, hogy a hallgató megérdemel valamit. Erre persze triviális válaszreakció az, hogy „de még mennyire”. Közben *előfeltevésként* beküszik a tudatunkba az a tartalom, hogy az új Terra Terriqua a piacon kínált legmegbízhatóbb, legkényelmesebb autó. Ezen attribútumok alapján lehet azonosítani a típust – sugallja a reklám. A kijelentőmondat szándékaxiómájának vitatott két meghatározása között éppen ez a különbség, és e különbség világos megtételének céljából a kettős szándék meghatározás mellett kötelezzük el magunkat.

³⁰ FARKAS-OHNMACHT 2012.

Összegzés, alkalmazási területek

4. kép: *A valódi látványt jelző kürtszó*³¹

Úgyse hiszi senki el magának,
Hogy amit lát, az tényleg van,
Hanem várja, hogy a valódi látványt
Jelző kürtszó felharsan.
Szól a kürt, ellibben a függöny.
Amit most látsz, az tényleg van.
Kár, hogy mikor körbenéznél,
A szélben a mécsesed ellobban.
(LOVASI 1993)

³¹ Alberti Dorina krétarajzzá átalakított kompozíciója. A szövegrészlet Lovasi András (1993) *Zsákmányállat* című művéből származik.

Öt ábrán szemléltettem az előző három szakaszban, hogy nemcsak a művész hoz létre képzeletbeli világokat, hanem a legközönségesebb mondatainkkal is *lehetséges világokat* alkotunk, illetve bennünk létre jött világokat mutatunk be beszélgetársainknak.

Amellett érveltem, hogy az anyanyelvtudásunk részeként élő nyelvi konvenciók sokkal pontosabban meghatározzák ezeket a lehetséges világokat, mint azt gondolnánk. Ez a rendszer segít minket abban, hogy jelezzük egymás számára tapasztalatainkat, vélekedéseinket, vágyainkat, lehetőségeinket, szándékainkat, sőt azt is jelezzük, hogy beszélgetőtársunk tapasztalatairól, vélekedéseiről, vágyairól, lehetőségeiről, szándékairól milyen feltételezésekkel élünk. Tovább haladva a rekurzió útján, még azt is figyelembe tudjuk venni, hogy a másikban milyen kép él rólunk – jogosan vagy éppen tévesen –, vagyis hogyan *mentalizál* minket. Ez teszi ideálisan gördülékennyé köztünk a kommunikációt: olvasunk egymás elméjében, a felnőtté válás során egyre hatékonyabban.³² És képesek vagyunk beszélőként „kívülről szemlélni” önmagunkat a kiválasztott feladói szerepben, hallgatóként pedig kellő körültekintéssel fogadni a címzetti szerepünkben dekódolható üzenetet, az elménkben összegyűlt információ releváns szegmenseit aktivizálva.

Túl a „végső kérdésekre” irányuló alap kutatások örök gyönyörűségén, számtalan gyakorlati haszna van annak, ha egy nagyságrenddel mélyebbre hatoló, egzaktabb, konkrétabb leírást tudunk adni minderről.

Mindenekelőtt azokon kísérhetünk meg segíteni, akik pragmatikai/kommunikációs defektussal élnek, hiányzik, sérült vagy nem aktiválható az elmeolvasási képességük. Az autizmussal élők közül a magasan funkcionálók csoportja például – akik közül sokan rendkívüli, például matematikai képességekkel rendelkeznek, de szociokommunikációs fejlesztésre szorulnak – hasznosítani tudnák a kommunikáció feltárás alatt álló finommechanizmusainak leírását.³³ Naiv romantikus filmekből csak közhelyszerű ismereteket lehet szerezni e mechanizmusokról, amikkel aligha boldogul valaki a való élet kíméletlen világában.

A nyelvtechnológia szférájában – a számítógépes fordítás „előbbé” tétele mellett – az adattömegek „humán stratégiájú” tárolásával nyithatnánk új lehetőségeket.³⁴ Hiszen nemcsak az adat érdekes, hanem az is, hogy ki tud(hat) róla, és ki nem; és esetleg még az is számíthat, hogy ki kiről tudja, hogy annak birtokában van vagy lehet az adott információ. Az előző bekezdésben említett, pragmatikai defektussal élő csoport éppen e területen szorul segítségre.

³² WIMMER-PERNER 1983.

³³ ALBERTI-KLEIBER-SCHNELL-SZABÓ 2016; ALBERTI-KLEIBER-KÁRPÁTI 2017; ALBERTI-SCHNELL-SZABÓ 2017; VISZKET et alii 2019a, b.

³⁴ ALBERTI-NÓTHIG 2015a; b; NÓTHIG-SZETELI 2018; SZETELI-ALBERTI-KLEIBER-DÓLA 2018.

Végül, de nem utolsó sorban, a nyelvoktatás és a fordítástudomány különféle szinterein tehetnének közkinccsé a főmondattípusok kommunikációs szerepét új megvilágításba helyező eredményeket és a diskurzusjelölők finomhangoló szerepéről nyert ismereteket.³⁵ Sokan még ma is azt gondolják, hogy az olyan diskurzusjelölők, mint például a *hát* – mivel a mondat logikai szempontból (kézenfekvő módon) megragadható jelentéséhez nem járulnak hozzá – fölösleges töltelékszavak.³⁶

Rövidítések

Források

- ADY 1914 ADY Endre: Őrizem a szemed. In: Ady Endre összes versei. Bp., 1914. 437.
 DÁNIEL 2015 DÁNIEL András: Smorc Angéla nem akar legóba lépni. Bp., 2015.
 JÓZSEF 1950 JÓZSEF Attila: Eszmélet. József Attila összes verse. Szerk. Kardos László. Bp., 1950. 274.
 LOVASI 1993 LOVASI András: Zsákmányállat. A Kispál és a Borz Ágy asztal tv című lemezéről. Bp., 1993.
 WEÖRES 1944–1945 WEÖRES Sándor: A gondolatok visszája és színe. In: A teljesség felé. Bp., 1944–1945. 89–89.

Feldolgozások

- ALBERTI 2000 ALBERTI, Gábor: Lifelong Discourse Representation Structures. *Gotthenburg Papers in Computational Linguistics* 5. (2000) 13–20.
 ALBERTI 2011 ALBERTI Gábor: ReALIS: Interpretálók a világban, világok az interpretálóban. Bp., 2011.
 ALBERTI 2012 ALBERTI, Gábor: Where are Possible Worlds? II. Pegs, DRSS, Worldlets and Reification. In: Vonzásban és változásban. Szerk. Alberti Gábor – Farkas Judit – Kleiber Judit. Pécs, 2012. 308–323.
 ALBERTI 2016 ALBERTI, Gábor: Hát a meg meg a hát. In: „Szavadd ne feledd!” Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére. Szerk. Kas Bence. Bp., 2016. 17–27.
 ALBERTI et alii 2019a ALBERTI, Gábor – DÓLA, Mónika – KÁRPÁTI, Eszter – KLEIBER, Judit – SZETELI, Anna – VISZKET, Anita: Towards a cognitively viable linguistic representation. *Argumentum* 15. (2019) 62–80.

³⁵ ALBERTI-SZABÓ 2015; ALBERTI-DÓLA-KÁROLY-RÓZSAVÖLGYI 2017.

³⁶ SCHIRM 2011; ALBERTI 2016; SZETELI-ALBERTI 2018; SZETELI 2019; SZETELI-GOCSÁL-ALBERTI 2019.

- ALBERTI et alii 2019b ALBERTI Gábor – DÓLA Mónika – KÁRPÁTI Eszter – KLEIBER Judit – SZETELI Anna – VISZKET Anita: Kérdéssé viláagaink. *Jelentés és Nyelvéhasználát* 6. (2019):2. 11–35.
- ALBERTI-DÓLA-KÁROLY-RÓZSAVÖLGYI 2017 ALBERTI, Gábor – DÓLA, Mónika – KÁROLY Márton – RÓZSAVÖLGYI Edit: Magyar nyelvtan helyett Magyar nyelvtan és általános nyelvi világkép tanóra. In: Találkozások az anyanyelvi nevelésben 3.: Szabályok és/vagy kivételek. Szerk. Prax Levente – Hoss Alexandra. Pécs, 2017. 9–28.
- ALBERTI-KLEIBER 2012 ALBERTI, Gábor – KLEIBER, Judit: Where are Possible Worlds? (Arguments for \Re ALIS). *Acta Linguistica Hungarica* 59. (2012) 3–26.
- ALBERTI-KLEIBER 2014 ALBERTI, Gábor – KLEIBER, Judit: \Re ALIS: Discourse Representation with a Radically New Ontology. *Olomouc Modern Language Series* 4. (2014) 513–528.
- ALBERTI-KLEIBER-KÁRPÁTI 2017 ALBERTI Gábor – KLEIBER Judit – KÁRPÁTI Eszter: Reális (\Re ALIS) kép a másik elméjéről. In: Más elmék. Szerk. Márton Miklós – Molnár Gábor – Tózsér János. Bp., 2017. 237–257.
- ALBERTI-KLEIBER-SCHNELL-SZABÓ 2016 ALBERTI, Gábor – KLEIBER, Judit – SCHNELL, Zsuzsanna – SZABÓ, Veronika: Intensional profiles and different kinds of human minds: „Case studies” about Hungarian imperative-like sentence types. *Linguistics Beyond and Within* 2. (2016) 6–26.
- ALBERTI-NÓTHIG 2015a ALBERTI, Gábor – NÓTHIG, László: \Re ALIS2.1: The Implementation of Generalized Intensional Truth Evaluation and Expositive Speech Acts in On-Going Discourse. *Int. J. on Advances in Intelligent Systems* 8. (2015):1–2. 85–106.
- ALBERTI-NÓTHIG 2015b ALBERTI, Gábor – NÓTHIG, László: HumInA projektsoport a \Re ALIS1.1 bázisán. In: XI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. Szerk. Tanács Attila – Varga Viktor – Vincze, Veronika. Szeged, 2015.
- ALBERTI-SCHNELL-SZABÓ 2017 ALBERTI Gábor – SCHNELL Zsuzsanna – SZABÓ Veronika: Autizmussal élni: más elmével élni. In: Más elmék, Szerk. Márton Miklós – Molnár Gábor – Tózsér János. Bp., 2017. 259–277.
- ALBERTI-SZABÓ 2015 ALBERTI Gábor – SZABÓ Veronika: A tanári kérdések vizsgálata formális diskurzuszemantikai keretben In: Találkozások az anyanyelvi nevelésben 2. Hagyomány és modernitás. Szerk. Prax Levente – Hoss Alexandra – Nagy Tamás. Pécs, 2015. 22–29.
- ALBERTI-VADÁSZ-KLEIBER 2014 ALBERTI Gábor – VADÁSZ, Noémi – KLEIBER, Judit: Ideal and Deviant Interlocutors in a Formal Interpretation System. In: *The communication of certainty and uncertainty. Benjamins Dialogue Studies Series* 25, ed. by Zuczkowski, Andrzej – Bongelli, Rita – Riccioni, Ilaria – Canestrari, Carla. Amsterdam, 2014. 59–78.
- ANDOR 2011 ANDOR, József: Reflections on Speech Act Theory: An Interview with John R. Searle. *International Review of Pragmatics* 3. (2011) 1–12.
- AUSTIN 1975 AUSTIN, John L.: How to Do Things with Words. Oxford, 1975.

- CANTARINI et alii 2014 CANTARINI, Sibilla – ABRAHAM, Werner – LEISS, Elisabeth (eds.): Certainty–uncertainty and the attitudinal space in between. (Studies in Language Companion Series 165.) Amsterdam, 2014.
- CONDORAVDI-LAUER 2012 CONDORAVDI, Cleo – LAUER, Sven: Imperatives: Meaning and illocutionary force. In: Empirical issues in syntax and semantics 9, ed. by Piñon, Christopher. Paris, 37–58.
- É. Kiss 2013 É. Kiss, Katalin: Mit adhat a magyar nyelv és a magyar nyelvészet az általános nyelvészetnek? In: Pécsi Tudományegyetem Bölcsész Akadémia (1.). Szerk. Böhm Gábor – Fedeles Tamás. Pécs, 97–109.
- FARKAS-ROELOFSEN 2017 FARKAS, Donka – ROELOFSEN, Floris: Division of labor in the interpretation of declaratives and interrogatives. *Journal of Semantics* 34. (2017) 237–289.
- GRICE 1975 GRICE, Paul: Logic and conversation. (Syntax and Semantics 3.) New York, 1975. 41–58.
- GUNLOGSON 2008 GUNLOGSON, Christina: A question of commitment. *Belgian Journal of Linguistics* 22. (2008) 101–136.
- GYURIS 2013 GYURIS, Beáta: Megjegyzések a pragmatika tárgyról és hasznáról. *Magyar Nyelv* 109. (2013):2. 162–170.
- GYURIS 2018 GYURIS, Beáta: *Ugye* in Hungarian: towards a unified analysis. In: Boundaries Crossed, at the Interfaces of Morphosyntax, Phonology, Pragmatics and Semantics. Ed. by Bartos, Huba – Den Dikken, Marcel – Bánréti, Zoltán – Várdi, Tamás. Cham, 2018. 199–212.
- KÁRPÁTI 2006 KÁRPÁTI, Eszter: A szöveg fogalma. Bp., 2006.
- KÁRPÁTI-KLEIBER 2019 KÁRPÁTI, Eszter – KLEIBER, Judit: But let your ‘Yes’ be ‘Yes,’ and your ‘No,’ ‘No.’: Meaning construction in medical encounters. *LingBaW* 5. (2019) 46–60.
- Kiss 2019 Kiss, Angelika: The pragmatics of the Hungarian tag question *mi?*, as characterized by dependent and independent commitments. Talk at *ICSH14*, Potsdam, June 11–12, 2019.
- KLEIBER 2005 KLEIBER, Judit: Across world(let)s in a representationist interpretation system. In: *Proc. of the 10th ESSLLI Student Session*, Gervain, Judit. Edinburgh, 2005. 112–121.
- KLEIBER 2012 KLEIBER, Judit: Keresd a szándékot! – Az információállapot változása eldöntendő kérdéseknél. In: *Vonzásban és változásban*. Szerk. Alberti Gábor – Farkas Judit – Kleiber Judit. Pécs, 2012. 332–352.
- KLEIBER 2018 KLEIBER, Judit: Similar intentions with different underlying wishes: Intensional profiles of imperatives in Hungarian. *Jezikoslovje* 19. (2018) 365–391.
- KLEIBER-ALBERTI 2017 KLEIBER, Judit – ALBERTI, Gábor: Compositional Analysis of Interrogative Imperatives in Hungarian. *Linguistics Beyond and Within* 3. (2017) 117–135.

- KLEIBER et alii 2016 KLEIBER, Judit – ALBERTI, Gábor – SZABÓ, Veronika: The intensional profiles of five Hungarian imperative sentence types. *Linguistica* 56. (2016) 161–172.
- KLEIBER-VISZKET-DÓLA 2019 KLEIBER, Judit – VISZKET, Anita – DÓLA, Mónika: A gyermekirodalmi szövegek névelőhasználatának és a nyelvhasználat fejlődésének lehetséges összefüggései. In: Az anyanyelv-elsajátítás folyamata hároméves kor után. Szerk. Bóna Judit – Horváth Viktória. Bp., 2019. 273–293.
- KUGLER 2012 KUGLER, Nóra: Az evidencialitás jelölői a magyarban, különös tekintettel az inferenciális evidenciatípusra. Bp., 2012.
- LAUER 2013 LAUER, Sven: Towards a Dynamic Pragmatics. Stanford, 2013.
- MAIER 2016 MAIER, Emar: Attitudes and Mental Files in DRT. *Rev. Phil. Psych* 7. (2016) 473–490.
- MARSILI 2014 MARSILI, Neri: Lying as a scalar phenomenon: Insincerity along the certainty-uncertainty continuum. In: Certainty-uncertainty – and the attitudinal space in between. (Studies in Language Companion Series 165.) Ed. by Cantarini, Sibilla – Abraham, Werner – Leiss Elisabeth. Amsterdam, 2014. 153–173.
- MONTAGUE 1970 MONTAGUE, Richard: English as a formal language. In: Formal Philosophy: Selected Papers of Richard Montague. Ed. by Thomason, Richmond H. New Haven and London, 1974. 188–221.
- NÓTHIG-SZETELI 2018 NÓTHIG László – Szeteli Anna: Nagyfelbontású pragmaszemantikai igazságértékelés egy játékprogramban. In: XIV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. Szerk. Vincze Veronika. Szeged, 2018. 56–65.
- OISHI 2014 OISHI, Etsuko: Discursive functions of evidentials and epistemic modals. In: *Certainty-uncertainty – and the attitudinal space in between*, ed. by Cantarini, Sibilla – Abraham, Werner – Leiss, Elisabeth. *Studies in Language Companion Series* 165. Amsterdam, 2014. 239–262.
- OISHI 2016 OISHI, Etsuko: Austin's Speech Acts and Mey's Pragmemes. In: Pragmemes and Theories of Language Use, ed. by Allen, Keith. *Perspectives in Pragmatics, Philosophy & Psychology* 9. (2016) 335–350.
- PARTEE et alii 1990 PARTEE, Barbara H. – TER MEULEN, Alice – WALL, Robert E.: Mathematical Methods in Linguistics. (Studies in Linguistics and Philosophy 30.) Dordrecht, 1990.
- SCHIRM 2011 SCHIRM, Anita: A diskurzusjelölők funkciói: a *hát*, az *-e* és a *vajon* elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján. Szeged, 2011.
- SEARLE 1969 SEARLE, John R.: Speech acts: An essay in the philosophy of language. Cambridge, 1969.
- SZETELI 2019 SZETELI, Anna: Towards Describing the Extremely Multifunctional Hungarian Discourse Marker *hát*. In: Language Use and Linguistic Structure. Proc. of the Olomouc Linguistics Colloquium 2018. Ed. by Emonds, Joseph –Janebová; Markéta – Veselovská, Ludmila. Olomouc, 2019. 355–372.

- SZETELI-ALBERTI 2018 SZETELI, Anna - ALBERTI, Gábor: Hát igen, más hát! In: *Mesterek és Tanítványok 2. Tanulmányok a bölcsészet- és társadalomtudományok területéről*. Szerk. Czeferner Dóra - Böhm Gábor - Fedeles Tamás. Pécs, 2018.
- SZETELI-ALBERTI-KLEIBER-DÓLA 2018 SZETELI, Anna - ALBERTI, Gábor - KLEIBER, Judit - DÓLA, Mónika: The World is Built with our Words to Each Other - Basic and Fine-Tuned Intensional Profiles in Hungarian. In: XIV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. Szerk. Vincze Veronika. Szeged, 2018. 78-88.
- SZETELI-DÓLA-ALBERTI 2019 SZETELI, Anna - DÓLA, Mónika - ALBERTI, Gábor: Pragmasemantic Analysis of the Hungarian Inferential-Evidential Expression 'szertint'. *Studies in Polish Linguistics* 14:1 (2019) 207-225.
- SZETELI-GOCSÁL-ALBERTI 2019 SZETELI, Anna - GOCSÁL, Ákos - ALBERTI, Gábor: Szemafor hát! *Jelentés és Nyelvhasználat* 6. (2019) 33-63.
- VADÁSZ-ALBERTI-KLEIBER 2013 VADÁSZ, Noémi - ALBERTI, Gábor - KLEIBER, Judit: The Matrix of Beliefs, Desires and Intentions. *International Journal of Computational Linguistics And Applications* 4:1 (2013) 95-110.
- VARGA 1994 VARGA, László: A hanglejtés. In: *Strukturális Magyar Nyelvtan 2. Fonetika*. Szerk. Kiefer Ferenc. Bp., 1994. 468-549.
- VISZKET 2015 VISZKET, Anita: Határozottan a névelőről. In: *Hagyomány és modernitás. Találkozások az anyanyelvi nevelésben 2.* Szerk. Prax Levente - Hoss Alexandra - Nagy Tamás. Pécs, 2015. 147-160.
- VISZKET 2018 VISZKET, Anita: A névelő szerepe a mondat szerkezetének egyértelműsítésében. In: *Egy- és többértelműség a nyelvben*. Szerk. Gecső Tamás - Szabó Mihály. Bp., 2018. 252-260.
- VISZKET-DÓLA 2019 VISZKET, Anita - DÓLA, Mónika: A névelő hasznáról. *Argumentum* 15. (2019) 665-673.
- VISZKET et alii 2019a VISZKET, Anita - Hoss, Alexandra - KÁRPÁTI, Eszter - ALBERTI, Gábor: Recalculating: The atlas of pragmatic parameters of developmental disorders. *Linguistics Beyond and Within* 5. (2019) 148-160.
- VISZKET et alii 2019b VISZKET Anita - Hoss Alexandra - KLEIBER Judit - ALBERTI Gábor: A fejlődési zavarok pragmatikai atlasza formális nyelvészeti keretben (ReALIS). In: *Az anyanyelv-elsajátítás folyamata hároméves kor után*. Szerk. Bóna Judit - Horváth Viktória. Bp., 2019. 77-94.
- WIMMER-PERNER 1983 WIMMER, Heinz - PERNER, Josef: Beliefs about beliefs: Representation and constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception. *Cognition* 13. (1983) 103-128.
- ZUCZKOWSKI et alii 2014 ZUCZKOWSKI, Andrzej - BONGELLI, Rita - RICCIONI, Ilaria - CANESTRARI, Carla (eds.): *The communication of certainty and uncertainty*. (Benjamins Dialogue Studies Series 25.) Amsterdam, 2014.

P. MÜLLER PÉTER

.....

Hogyan vált a színházi előadásból irodalmi mű, és miért?*

How has the theatrical performance become literary work and why?

According to the public opinion and the traditional theatrical practice, literary work (drama) exists first from which theatrical performance is produced. But it does not mean that it had always been so nor that it has to be exclusively like that. From a historical point of view, dramas originate from performative actions, which originally did not belong to literature. In the ancient Greek and early modern English examples first the speech became fixed from the theatrical performance. And because the contemporary audience was the witness of the event it was not necessary to describe the other components of the performance, like actions, locations. I. e. there was no need for instructions, to use a later term. But as the dramatic work has been separated from the practice of staging so the way of performance became forgotten and the text of the play started to include parts which originally were not there, like the list of dramatis personae, their characterization, description of scenes etc. Based partly on these interventions, the work gradually moved into the institutional system of literature. Then the bourgeois drama and theatre created the opposite practice; the author writes – often completely independently from the theatre – the play, which then becomes staged. Most people think that this has always been and will eternally be so. But in the text-based theatre in the past decades reoccurred – rather as an exception – the practice, that the staged text is not created in advance of the process of rehearsal (as a literary work), but this text is born during the rehearsal process, as one part of the production.

Keywords: performativity, literariness, authorial instruction, editorial intervention, text-based

A közfelfogás és a modern nyugati színház hagyományos gyakorlata szerint először van az irodalmi mű (a dráma), amelyből utóbb színházi előadás készül. Ebből a nézetből azonban nem következik az, hogy ez mindig is így volt, illetve hogy kizárólag így kell lennie. Színháznak és drámának szűken értett

.....

* A kutatás az NKFI 119580 sz. pályázata keretében valósult meg.

felfogása szerint a színházi előadáson egy korábban megírt szöveg (egy irodalmi mű, dráma) betanulását, és annak színrevitelét kell érteni. Drámán pedig azt az irodalmi műnemet, amely három szövegfajtából (név, dialógus, instrukció) áll, amely mű szerkezetileg egy, a történetet megalapozó szituációra épül (ennek jellegzetes típusa a konfliktus), és amely szöveget előadásra szántak. Ez a szűk színház- és drámafogalom nemcsak a köztudatban szilárdult meg, egyrészt jelentős mértékben a közoktatás által képviselt felfogás nyomán, másrészt a kőszínházi működésben domináns gyakorlat következtében, de emellett igen szívósan tartja magát a humántudományok képviselőinek körében is.

A színháznak és drámának tágan értett felfogásában színháznak, színházinak, teátrálisnak tekinthető és tekintendő minden színrevitel, valamennyi performatív cselekvés (szövegtől függetlenül). Ebbe a tág fogalomba beleértendőek azok a műfajok, amelyek a test médiumát előtérbe állítva, rögzült kereteken belül, elkülönült műfajokként intézményesülve működnek (például a tánc, a pantomim, a cirkusz stb.), de épp így azok az életesemények is, amelyek tovább hagyományozódott szertartásszerűséget képviselnek, vagy spontán jönnek létre a nyilvánosság különféle tereiben. A dráma efféle tágas fogalma pedig bármely szöveget ekként fogad el, amely színre vihető, azaz az előadás, a performativitás felől legitimálja dramatikusként az adott szöveget.

A drámák történeti szempontból performatív cselekvésekből erednek, amelyek eredetileg nem tartoztak az irodalomhoz. A színházi előadásból e történeti példákban először a beszéd került rögzítésre, és mivel a kortárs közönség tanúja volt az eseménynek, nem volt indokolt a beszéden kívüli összetevők (cselekvések, helyszínek) leírása. Azaz – későbbi terminussal élve – nem volt szükség a dráma szövegében instrukciókra. Ahogy azonban egy-egy drámai mű levált a színrevitel gyakorlatáról, a feledés homályába veszett a megjelenítés mikéntje, és bekerült a dráma nyomtatásban megjelenő szövegébe az, ami eredetileg nem volt benne: a szereplők névsora, a róluk adott jellemzés, a jelenetek helyszínének leírása, stb. Mindezt pedig nem a halott szerzők írták bele a műveikbe. Részben ezeknek az intervencióknak a következtében is, a mű fokozatosan átkerült az irodalom intézményrendszerébe. A polgári dráma és színház pedig megteremtette a korábbihoz képest fordított gyakorlatot: a szerző (gyakran a színháztól teljesen függetlenül) megírja a színdarabját, amit aztán színre visznek. Erről tartja azt a közfelfogás, hogy ez mindig is így volt és örökké így kell lennie.

Történeti szempontból a performatív cselekvések, a színházi előadás sajátosságai nyomot hagynak a szövegben. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a dráma

megkövült színház.¹ Az nem kíván magyarázatot, hogy a dráma szövege nem azonos az előadás egészével. A drámaszöveg eredete azonban figyelmet érdemel. Az európai nagy színháztörténeti korszakokban az előadások szövege a színházi működés keretében, azt szolgálva jött létre, nem attól függetlenül, nem önállóan. Vagyis nem írtak drámát színházi előadástól függetlenül, pusztán szövegként. A színpadi szövegek sajátosságait nagymértékben alakították az adott kor színházi gyakorlatának szabályai. Amikor pedig az adott színházi gyakorlat eltűnt, akkor lehetséges volt, hogy az előadásban használt szöveg fennmarad, de az is igen gyakran megtörtént, hogy a színházi gyakorlattal együtt a dráma szövege is eltűnt, feledésbe merült.

Antik példák

Nézzünk először néhány példát az antikvitás idejéből! A színház a maga történeti létében meglehetősen későn nyeri el a saját autonómiáját, legtöbbször valamilyen művészetén kívül társadalmi cselekvési kontextusba ágyazódik, rítusba, társasági eseménybe, udvari reprezentációba, és így tovább. A görög színház rituális cselekvésekből ered és azokkal együtt volna pontosabban megérthető. Ha most a drámaversenyek egyik műfajaként kialakult tragédia sajátosságait vesszük alapul, akkor – Ritoók Zsigmondot idézve – kijelenthető, hogy a tragédia „valószínűleg egy sajátos jellegű, folklorisztikus műfajból fejlődött ki”. A tágabb kontextusra utalva Ritoók Zsigmond azokat az ünnepeket említi, amelyek a társadalomban uralkodó értékhierarchiát felfüggesztik, mint a farsang, a karnevál, a szilveszter, majd kiemeli, hogy az ezekben az ünnepi rítusokban képviselt gyakorlatot és értékrendet, a tragédia „alakította komollyá, többé-kevésbé egy értékrendszerűvé”. A görög színház másik műfaja pedig a másik oldal „kifejezésére, a viszonylagosság érzékeltetésére [...] fejlődött ki, a satírdráma, melynek tehát éppen az volt a feladata, hogy az egyértékűséget megkérdőjelezve egy másik értékrendet mutasson be mint a tragédia világgépének értékrendszerével egyenrangút”.²

A színházi műfajok kialakulásának további vonatkozásait itt most nem érintem, csak pár mozzanatot emelek ki. Amikor az ókori görög drámaversenyeken a színre került művekről szavaztak, akkor a rangsort a bírálók az előadások összehatása alapján alakították ki, nem csak a szöveg alapján. Vagyis voltaképpen a színházi produkciókat, nem pedig a drámaszövegeket értékelték. A drámaver-

¹ SPIRÓ 1997. 8.

² RITOÓK 1984. 950-951.

senyek megszűntével az előadások is elenyésztek, és velük a színre vitt művek túlnyomó része is elveszett.

1. kép. Epidauros színháza, Kr. e. 4. század, kb. 14.000 néző

Jelenlegi tudásunk szerint Aiszkhülosz 90 drámát írt, amelyből hét maradt fenn. Szophoklészről úgy tudni, hogy 123 drámát alkotott, ezek közül ugyancsak hetet ismerünk teljes terjedelmében. Euripidész 90-nél több drámájából pedig 18 hagyományozódott ránk. A tragikus triász mintegy 300-320 drámájából 32-t ismerünk teljes egészében. Ez műveiknek körülbelül a 10%-a. És rajtuk kívül olyan szerzők is voltak, akiknek nevét, esetleg műveik címét, azok töredékeit ismerhetjük, de ennél többet nem. Ez a helyzet Theszpisz, Phrünikhosz, Khoirinosz, Pratinasz drámáinak esetében. A különös nem az, hogy „csak” ennyi őrződött meg a korszak több száz színre vitt művéből, hanem az, hogy ennyi egyáltalán megmaradt.

A megmaradt művek is egy-egy színházi előadás részét képezték. Arra, hogy milyen nyomot hagy az előadás a szövegen, arra csak egyetlen ismert összefüggést említek. Köztudott – bár legtöbbször figyelmen kívül hagyott, mellékesnek tekintett – tény, hogy az ókori görög drámák színrevitele során a színre lépő szereplők száma kötött volt. A jelenből visszanézve korlátozásnak tűnhet az, hogy

Aiszkhülosznál legfeljebb kettő, Szophoklész esetében legfeljebb három szereplő lehetett egyszerre a színen. Mindez azonban egy bővülési folyamatba illeszkedik. Azaz a nullához képest az egy szereplő kilépése és párbeszédbe kerülése a kórusral radikális változást jelentett, miként az is, amikor már nemcsak egyetlen szereplő lépett interakcióba a kórusral, hanem a kettőre növelt szereplőszám lehetővé tette, hogy a két szereplő egymással folytasson párbeszédet, ne csak a kórusral.

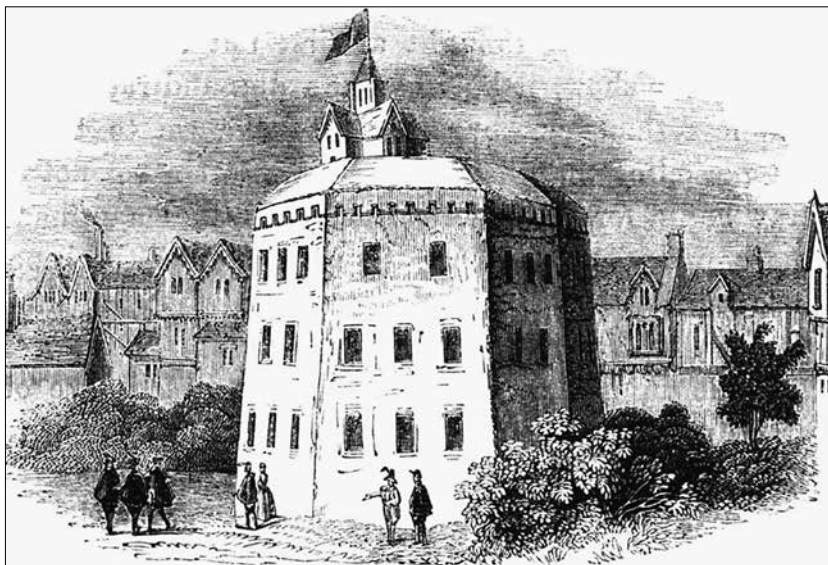
Ha rápillantunk a fennmaradt 32 dráma szereplőlistájára, azt látjuk, hogy egyikben sincs csupán kettő vagy három szerep. Mindenütt több van ennél. Igen ám, de színészből, aki a drámát eljátssza, csak kettő, majd pedig három áll rendelkezésre. Ez egy színházi gyakorlat. És ez a szabály belekövült a dráma szövegébe. Oly módon, hogy az a kettő vagy három színész, aki eljátszotta a dráma ennél több – öt-hat-hét stb. – szerepét, olyan módon kellett, hogy színre vigye a cselekményt, hogy a történetben az ugyanazon színész által játszott különböző szereplők nem találkozhattak egymással, nem lehetett közös jelenetük. Vagyis a színházi gyakorlat szabta meg a dramaturgiát. Anélkül, hogy a technikai részletekbe belemerülnék, az úgynevezett szerepkettőzés gyakorlata alapján a – maradjunk Szophoklész gyakorlatánál – három színész úgy vihette színre például az *Antigoné* történetét, hogy volt, aki felváltva játszott a történetben két vagy három szerepet (ez a hagyományos értelemben vett kettőzés). És volt, aki akkor vett fel egy másik szerepet, amikor az általa addig megformált alak kikerült a történetből, és megjelent egy olyan szereplő, aki korábban nem lépett színre. Ez utóbbira példa Eurüdiké, aki akkor jelenik meg a dráma vége felé, amikor Antigoné és Haimón már meghalt.

Miután az itt jelzett színházi gyakorlat felbomlott, eltűnt a drámák mögül az az előadásforma, amelyen keresztül saját korukban a szövegek értelmezhetőek voltak. Az antik színház virágkora körülbelül egy évszázadig tartott. Hogy mégsem tűnt el valamennyi drámaszöveg, annak az volt az egyik oka, hogy „a legnépszerűbb tragédiák az iskolai tananyagban is szerepeltek, és századokon át másolták őket (iskolai szükségletre).”³

Az Erzsébet- és a Jakab-kor mint átmenet

A koramodern angol színház résztvevői (Shakespeare és kortársai) ugyancsak a színpadi gyakorlat mesterei voltak, amelyhez a színrevitelen kívül hozzá tartozott az előadható szövegek létrehozása is. A korban a költészetet és a pró-

³ KALLISZTOV 1983. 183.

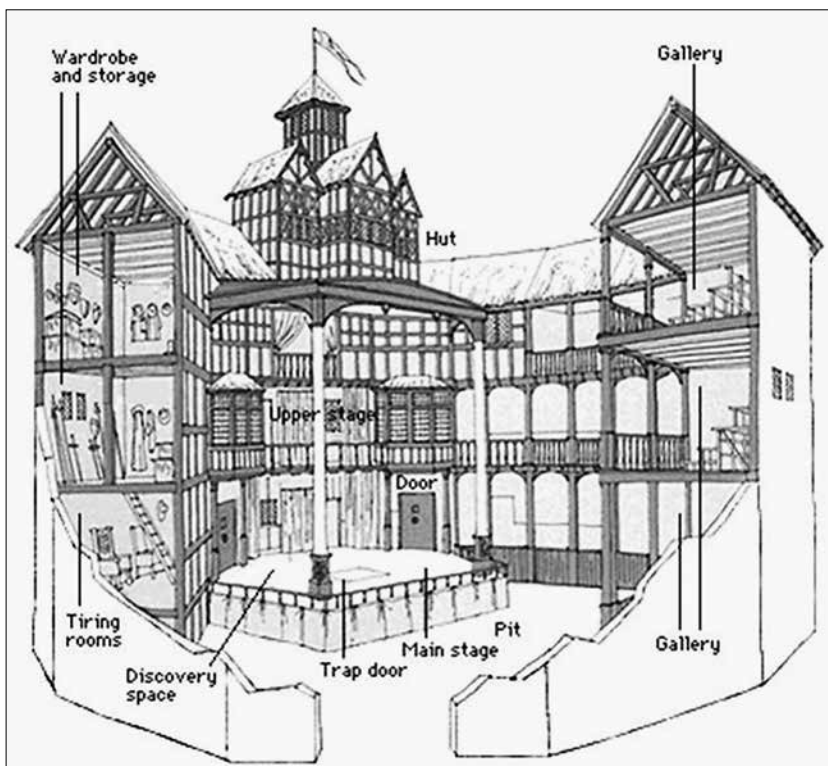

2. kép. A Globe vélelmezett külseje

zát tekintették irodalomnak, a színdarabokat nem, így ez utóbbiak kiadásával Shakespeare például nem törődött. Sikere éppen ezért a saját életében nem az olvasóközönség, hanem a színházba járók körében volt.

Amikor a drámákat elkezdték nyomtatásban (kvartó formátumban) megjelentetni, hosszú ideig nem tüntették fel a drámaíró(k) nevét. Ez volt a helyzet Shakespeare-rel is, mint ezt az öt évvel ezelőtti Bölcsész Akadémia előadásomban ismertettem.⁴ Volt azonban Shakespeare-nek egy olyan pályatársa, aki eltérő írói gyakorlatot folytatott és magatartást tanúsított. Ben Jonsonról van szó, akit az angol színháztörténet-írás Shakespeare után a kor második legjelentősebb drámaírójának tekint, és aki a színpadi műveinek sorsával kialakított – Shakespeare-ével homlokegyenest ellenkező – viszony révén elévülhetetlen érdemeket szerzett abban, hogy az Erzsébet- és a Jakab-kor drámairodalmából ennyi mű fennmaradt. A kiadástörténetben több olyan megoldás fűződik a nevéhez, amelyre az első példát Ben Jonson szolgáltatta.

⁴ P. MÜLLER 2015.

3. kép. A Globe belső szerkezete. A színpad két oldalán a „Door” (ajtó) felirat

Jonson eladdig példátlan dolgot tett 1600-ban, amikor a színdarabok nyomtatásban való megjelenítésének meglévő gyakorlatától és hagyományától eltérően részletes szereplőleírást adott a színdarab elején a dráma szereplőiről új művének kvartó kiadásában. A borítón a mű teljes címe így szerepelt: *The Comicall Satyre of Every Man out of his Humor as it was first composed by the author B. I. Containing more than hath been publikely Spoken or Acted. With the severall Character of every Person.* Azaz a szerző és a kiadó – a terjenzős cím legvégén – fel is hívta a figyelmet arra, hogy a könyv a dráma minden egyes szereplőnek (*every Person*) számos tulajdonságát (*severall Character*) külön is tartalmazza.

The Comickall Satyre of
EVERY MAN
OUT OF HIS
HVMOR.

AS IT WAS FIRST COMPOSED
by the Author B. I.

Containing more than hath been publikely Spoken or Acted.

With the feuerall Character of euery Person.

*Non aliena meo pressipede | * si propius sites
Te capient magis | * & decies repetita placebunt.*

LONDON,
Printed for *William Holme*, and are to be sold at his shoppe
at Saricants Inne gate in Fleetstreet.
1600.

4. kép. Ben Jonson: *Everyman out of his humor* című drámájának címlapja

[HOLME'S QUARTO]

[3]

ASPER his Character.

Folio

HE is of an ingenious & free spirit, eager & constant in reproofe, 39
without feare controuling the worlds abuses; One whom no ser-
uile hope of Gaine, or frosty apprehension of Danger, can make
5 to be a Parasite, either to Time, Place, or Opinion.

MACILENTE.

A Man well parted, a sufficient Scholler, and trauail'd; who (wanting
that place in the worlds account, which he thinks his merit capable
of) falls into such an enuious Apoplexie, with which his iudgement is so
10 daseled and distasted, that he growes voilently impatient of any opposite
happinesse in another.

PVNTARVOLO.

A Vaine-glorious Knight, ouer-Englisbing his trauels, and wholly con- 50
secrated to Singularity; the very Iacobs staffe of Complement: a
15 Sir that hath liu'd to see the reuolution of Time in most of his appa-
rell. Of presence good ynough, but so palpably affected to his owne praise,
that for want of flatterers, he commends himselfe to the floutage of his
owne familie. He deales vpon returns, and strange performances, resol-
uing, in despight of publike derision; to sticke to his own particular fa-
20 shion, phrase, and gesture.

CARLO BVFFONE.

A Publik-scurrulous, & prophane Iester; that (more swift than Circe 59
with absurd Simile's wil transforme any person into Deformity. A
good Feast-hound or Bankel-beagel, that wil sent you out a supper some
25 three mile off, and sweare to his patrons (God dam me) he came in Ours
when he was but wasted ouer in a Sculler. A slaue that hath an extraor-
dinary gift in pleasing his Pallat, & wil swil vp more Sack at a sitting,
than would make all the Guard a Posset. His Religion is railing, and
his discourse Ribaldrie. They stand highest in his respect, whome he stu-
30 dies most to reproch.

PASTIDIVS BRISKE.

A Neat, spruce, affecting Courtier, one that weares clothes wel, and in 69
Fashion; practiseth by his glasse how to salute: speakes good Rem-
nants (notwithstanding the Base-violl, and Tabacco:) sweares tersely,
A ij and

QUARTO]

[5]

SHIFT.

75 **A** Thredbare Sharke. One that neuer was Soldior, yet liues vpon lendings. His profession is skeldring and odling, his Banke Poules, and his Ware-house Pict-hatch. Takes vp single Testons vpon Oths til dooms day. Fals vnder Executions of three shillings, & enters into five groat Bonds. He waylates the reports of seruices, & cons them without booke, damning himselfe he came new from them, when all the while he
80 was taking the diet in a bawdy house, or lay pawn'd in his chamber for rent & victuals. He is of that admirable & happy Memory, that hee will salute one for an old acquaintance, that he neuer sawe in his life before. He vsurps vpon Cheats, Quarrels, & Robberies, which hee neuer did, only to get him a name. His chiefe exercises are taking the Whiffe,
85 squiring a Cocatrice, and making priuy searches for Imparters.

CLOVE and ORENGE.

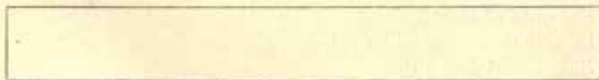
AN inseperable Case of Coxcoms, city-born: The Gemini or Twins 126
of fopperry: that like a paire of wodden Foiles, are fit for nothing, but to be practis'd vpon. Being well flatter'd, they'le lend money, and repent
90 when they ha'd on. Their glory is to feast players, & make suppers. And in company of better ranke (to auoyd the suspect of insufficiency) wil enforce their Ignorance most desperatly, to set vppon the vnderstanding of any thing. Orenge is the more humorous of the two (whose small portion of iuice (being squeez'd out) Cloue serues to stick him with cōmendatiōs.

95 CORDATVS.

THe Authors friend; A man inly acquainted with the scope & drift 136
of his Plot: Of a discreet & vnderstanding Iudgment, and has the place of a Moderator.

MITIS.

100 **I**S a person of no Action, and therefore we haue REASON to af- 140
foud him no Character.

IT was not neere his thoughts that hath published this, either to deest traduce the Authour; or to make vulgar and cheape, any the peculiar & sufficient deserts of the Actors: but rather (whereas many Censures flutter'd about it) to giue al leaue, and leisure, to iudge
106 with distinction.

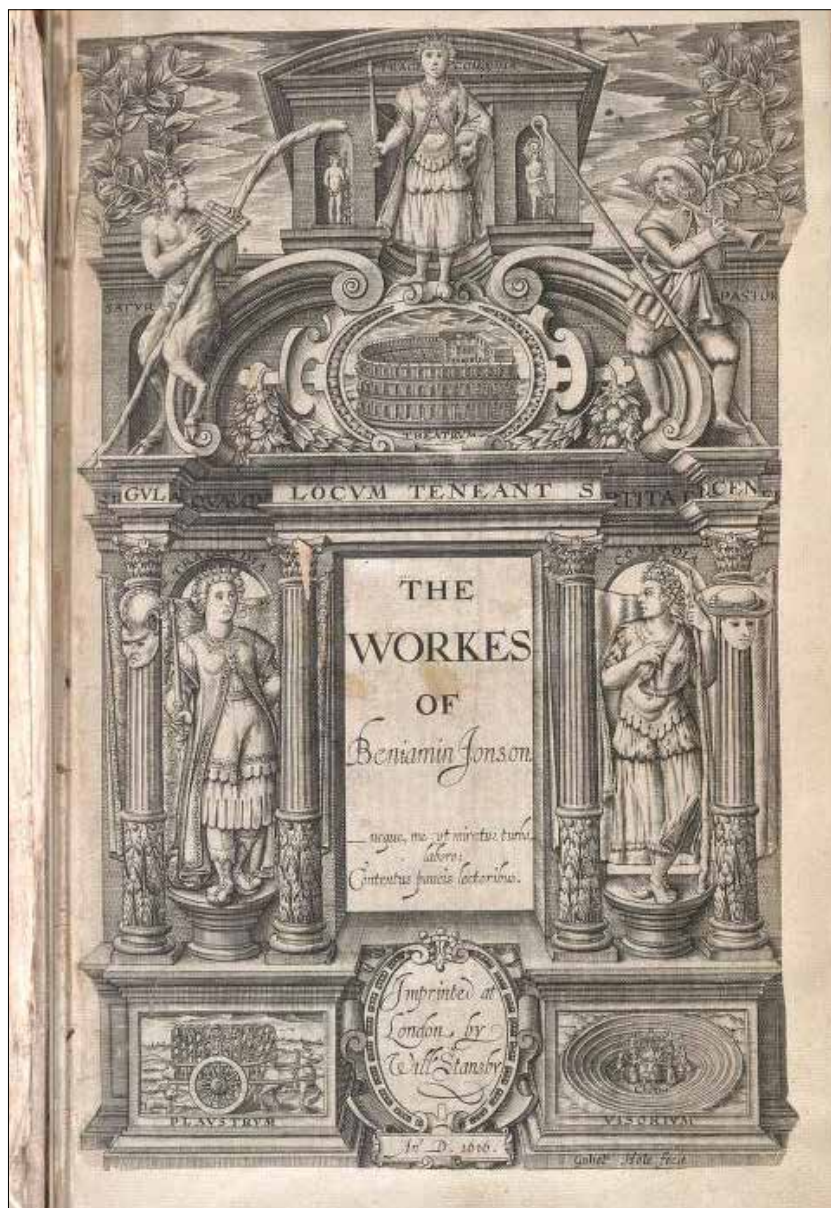
A darab élén 15 szereplő leírása olvasható. Nincs szükség valamennyit ismertetni, példaként nézzük meg az elsőt! Asper jelleme: „ő egy találékony és szabad szellem, aki buzgón és állhatatosan, félelem nélkül bírálja és korlátozza a világban meglévő visszaéléseket. Olyasvalaki, akit sem a haszonszerzés szolgálai reménye, sem a veszély fagyos előérzete nem tehet élősködővé, soha, sehol, semmiben.” A többi szereplő esetében egyrészt hasonló jellemvonásai, másrészt társadalmi státuszuk és/vagy más szereplőhöz fűződő (rokon) kapcsolataik kerülnek leírásra. A listában szereplő utolsó drámai alakról írottak az igazán érdekesekek. Ez áll a jellemzések végén, az utolsó alak esetében: „Mitis olyan személy, aki nem cselekszik, ezért indokolt, hogy ne legyen jelleme/jellemvonása sem”. (!)

Jonson ezzel a darabjával nemcsak a humor szó addig használt jelentését változtatta meg, hanem a karakter szót is új jelentéstartalommal bővítette. Látható, hogy az első kiadás alcímében és az első szereplő leírásakor is a karakter szót használja. Az *Oxford English Dictionary* tanúsága szerint a *character* szó elsődleges jelentése: „egy olyan megkülönböztető jegy, amelyet rányomnak, rávésnek vagy más módon rávisznek egy felületre; egy védjegy, bélyeg.” Az egyik részjelentés pedig ez: „az erkölcsi és szellemi tulajdonságoknak egy olyan együttese, amely megkülönböztet egy egyént vagy egy népet attól, hogy homogén egésznek tekintsük; egy személy vagy egy csoport egyedisége, amely a környezetből, kultúrából, tapasztalatból stb. ered...” Ennek a jelentéstartalomnak a megjelenése pedig Ben Jonson itt tárgyalt művéhez köthető: „1600 B. JONSON *EVERY MAN OUT OF HIS HUMOR* DRAM. PERS. SIG. AIII *Asper his Character. He is of an ingenious and free spirit, eager and constant in reproof*”.⁵

Jonson tehát egyszerre teremtett precedenst a drámaszövegben elkülönülten, instrukcióban megjelenő jellemrajzra, illetve a karakter szónak jellemként, jellemvonások együtteseként történő alkalmazására. Noha későbbi színpadi műveinek kiadásában nem élt ezzel az eszközzel, mind a szereplők önálló jellemrajzával, mind a karakter szónak adott új jelentéstartalommal utat nyitott a performatív eredetű műveknek irodalmi művekként történő elfogadtatásához.

Ebben az elfogadtatási folyamatban az igazi fordulatot nem az 1600-ban feltalált önálló jellemrajz és a karakternek jellemvonásként való átértelmezése jelentette, hanem Jonson összes műveinek (*Works/Művek*) 1616-os főlíó kiadása. Nagyrészt ennek köszönhető az a szemléletváltozás, amely a színházak által játszott darabokat lassanként azok eredeti közegén kívül is elkezdte értékel-

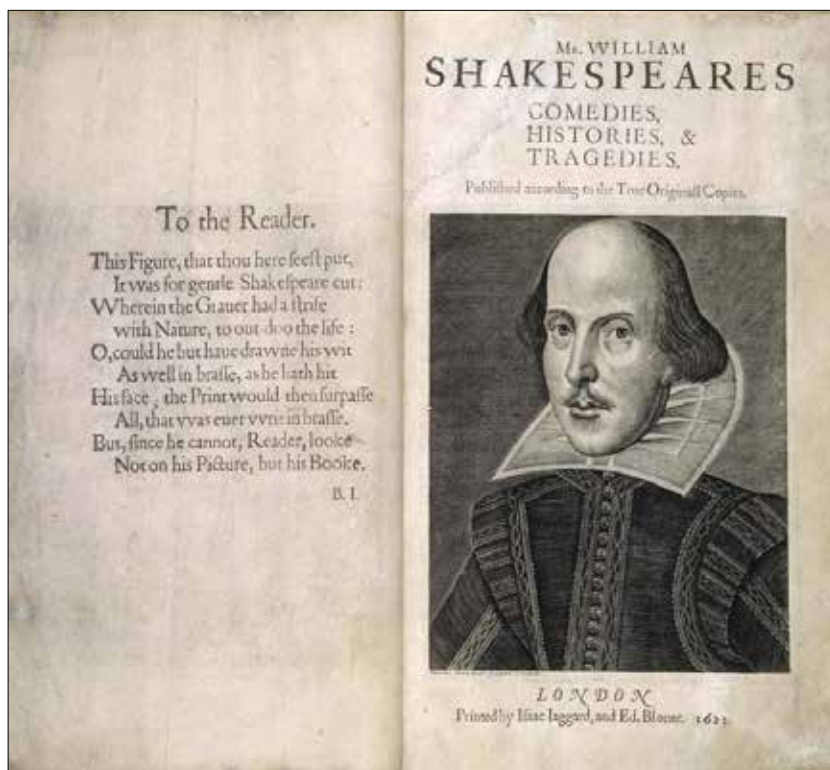
⁵ OED

7. kép. Jonson: Works főliójának bortója

ni. Először még köznevetség tárgyává tette magát londoni színházi körökben Jonson a fólió formátumban kiadott drámái miatt. Az az írói műgond, amellyel darabjainak kiadását kísérte, csak évszázadokkal később vált jellemzővé a drámaírók alkotói gyakorlatára és szöveghez való viszonyára.⁶

Ez az 1616-os fólió adott mintát az 1623-as első Shakespeare fólió kiadásnak, majd pedig Beaumont és Fletcher 1647-es fóliójának. A Shakespeare-fólió elején (a portréval átellenben) Jonson „Az olvasóhoz” [*To the Reader*] című tízsoros ajánlóverse olvasható, melynek zárósora azt hangsúlyozza, hogy az olvasó ne a szerzőnek a képét nézze, hanem a szerző könyvét: „looke / Not on his Picture, but his Booke”.

8. kép. Jonson ajánlóverse Shakespeare 1623-as fóliójának elején

⁶ P. Müller 2008. 24.

Jonson 1616-os fóliója nemcsak az ő írói pályáján, de a nyomtatási kultúra történetében is vízvázalztó.⁷ Több szempontból is. Az Erzsébet- és a Jakab-kor idején a színházi előadások szövegét nem tekintették a költészetével azonos rangú irodalomnak. Ebben a könyvformátumban csak a komoly irodalmat adták ki, ide értve az elbeszélő műveket és a költészetet. Fólió formátum csak az ókori klasszikusok – Plautus, Terentius, Arisztophanész – drámái jelentek meg korábban. A kortárs színdarabokat a pamfletekhez hasonló méretben, olcsó papíron, könnyen terjeszthető formában jelentették meg. A drága fóliók súlyos, nehezen kezelhető kiadványok voltak, melyeket könyvtárakban, olvasóállványokon helyeztek el, és csak a gazdagok engedhették meg maguknak, hogy ezeket saját tulajdonukra megvásárolják. Jonson fellépéséig a fólió halott szerzők meghatározott műfajú műveinek (amelybe a drámák – a fenti kivételekkel – nem tartoztak bele) exkluzív kiadványa volt.

Ebben a *Works* című fólióban Jonson többféle műfajba tartozó művet jelentetett meg, a színpadi alkotások közül sem csupán a drámáit, hanem emellett udvari maszkijátékokat, amelyek a gyakorlatban általában több szerző közös munkái voltak. Ezeket a műveket is a sajátjaiként tüntette fel a kötetben. Nemcsak ez, hanem az egész vállalkozás és az ebben kifejezésre jutó önreprezentáció is azt a törekvést képviselte, hogy a szerző kontrollt gyakorolhasson a saját recepciója fölött.⁸ A borjúbőrbe kötött, színpadi művekből emelt emlékmű a kortársak többsége szemében elfogadhatatlan, nevetséges hivalkodásnak tűnt. Drámákat és udvari maszkijátékokat sohasem jelentettek meg borjúbőrbe kötve, és a versein kívül minden, amit Jonson írt, a kortársak szemében efemer dolognak számított.⁹ Egy névtelen szerző így gúnyolta Jonsont és vállalkozását egy epigrammában:

Pray tell me Ben, where doth the mystery lurke
What others call a play you call a work (*Wits Recreations* 1640)

Esedezem, mondd meg nekem Ben, hol rejlik a titok,
hogy amit mások színjátéknak hívnak, azt te műalkotásnak hívod.

A saját recepciója fölötti ellenőrzés igénye Jonsont arra sarkallta, hogy még életében biztosítsa a halhatatlanságot, amit a színpadi művek esetében azzal

⁷ MESKILL 2008. 178.

⁸ LOEWENSTEIN 2002. 93-94.

⁹ MESKILL 2008. 183.

igyekezett elérni, hogy irodalmi művekké minősítette a drámáit. És ennek a törekvésnek a tárgyiasult zárómozzanata az volt, hogy fólió formátumban jelentette meg az írásait.

Jonson tehát átkeretezte a korábban kizárólag és kitüntetett módon a színházi előadás efemer közegében látott drámát, és arra tett erőfeszítést, hogy – legalább is a saját színpadi művei esetében – ezek az irodalom kontextusában legyenek elfogadottak. E törekvésnek volt az eszköze – többek között – a szereplőkről a dialógustól elkülönülten adott leírás, és a korábbi kvartó kiadásokon eszközölt módosítások. A *Ki-ki a maga bogara nélkül* esetében Jonson például annak érdekében, hogy a darab beleilljen a fólió kiadásba, a korábbi változat gördülékeny színpadi technikáját egy olyan scenikus struktúrává formálta, amely irodalmbb jellegű, szakaszolt és pontosabban rögzített volt, ezáltal a megjelenítésre szolgáló színdarabot olvasásra való szöveggé alakította.¹⁰ A módosított tipográfia és tördelés révén Jonson a szövegbe kódolta a játékmód bizonyos gesztikus és retorikai elemeit.¹¹

És végül még egy mozzanat, amely a *Works* kapcsán említést érdemel, tekintettel a színháziból az irodalmiba való átkeretezésre. Míg a kötet tartalomjegyzékében (katalógusában) kilenc dráma esetében van megjelölve személy vagy intézmény, akinek a mű ajánlása szól, addig a kötet egésze nincs senkinek sem ajánlva. Az *opus magnum*nak sem ajánlása, sem ajánlottsága nincsen. A gyűjteménybe felvett kilenc dráma esetében Jonson megtartotta az eredeti, kvartó változatban szerepelt ajánlást, de az egész kötetet az 1616-os kiadásban nem ajánlotta senkinek. 1631-ben pedig egy még szokatlanabb dolgot tett. A *The New Inn, or The Light Heart (Az új fogadó, avagy a könnyű szív)* című vígjátékának két évvel későbbi oktávó kiadásában a darabot egy patrónus helyett az olvasónak ajánlotta.

THE
NEW INN:
OR,
The Light Heart.
A COMEDY.

As it was never Acted, but most negligently Play'd by some, the
KINGS SERVANTS.

¹⁰ OSTOVICH 1999.

¹¹ MESKILL 2008. 184.

And more squeamishly Beheld and Censured by others, the
K I N G S S U B J E C T S.
Now at last set at Liberty to the R E A D E R S, His Majesty's Servants
and Subjects, to be judg'd of. 1631.
By the Author, B. Johnson.

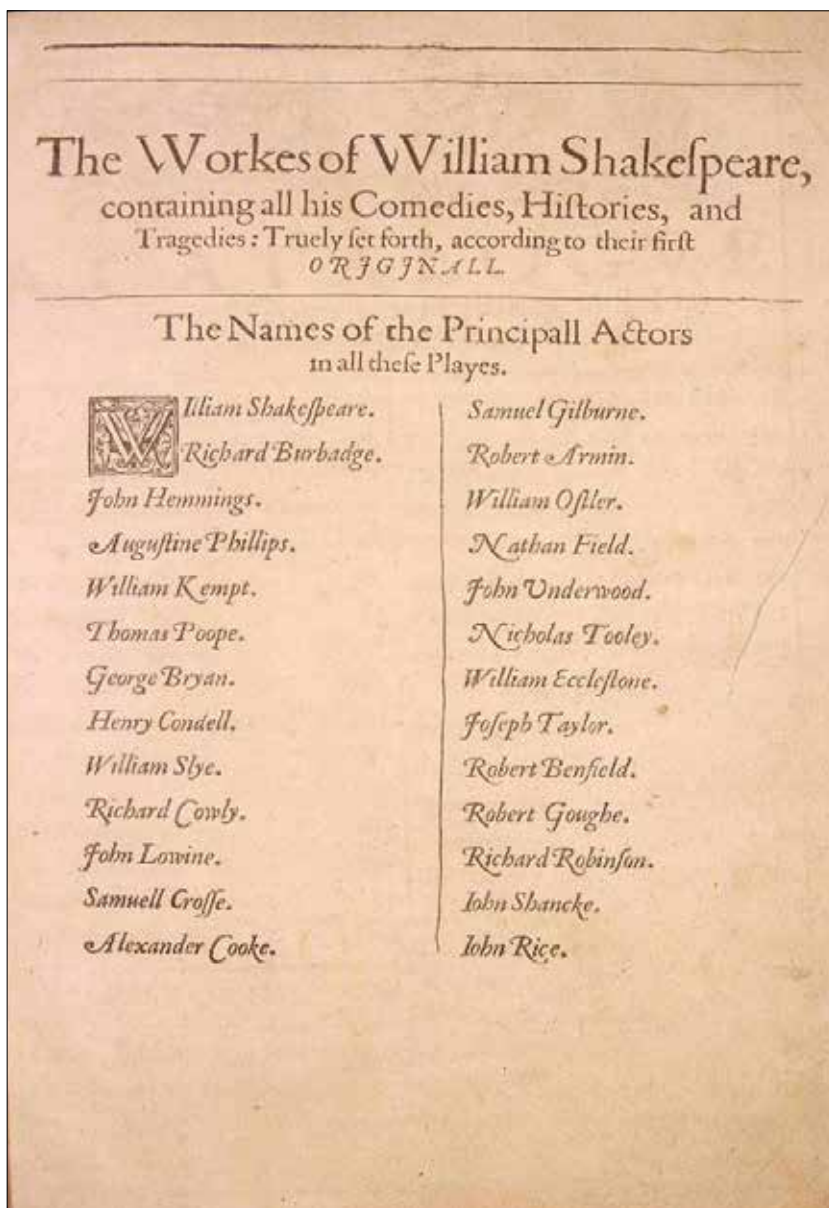
AZ ÚJ FOGADÓ,
AVAGY
A könnyű szív.
K O M É D I A.

Úgy, ahogyan sohasem vitték színre, csupán a leghanyagabb módon eljátszotta
a KIRÁLY NÉHÁNY SZOLGÁJA,
és finnyáskodva visszatartotta és megcenzúrázta
a KIRÁLY NÉHÁNY ALATTVALÓJA.
Most végre az OLVASÓKNAK,
őfelsége szolgálóinak
és alattvalóinak szabadságában áll megítélni. 1631.
A szerző, B. Johnson által

Ezzel a gesztussal pedig Jonson az egyes patrónus helyett az általában vett olvasót választotta, és végérvényesen elkötelezte magát a színház vagy irodalom alternatívájában az utóbbi mellett. Az 1600-ban a szereplőkről adott irodalmi leírás végül elvezetett a teljes drámai alkotás irodalmiságának előtérbe állításáig. De ennek általánosabb elterjedésére még hosszú ideig várni kellett.

Ha összevetjük Jonsonnak a drámai szereplők leírására vonatkozó gyakorlatát azzal, ahogyan a szereplők Shakespeare drámáinak első fílió kiadásában megjelennek, markáns különbséget láthatunk. Az 1623-as fílióban a drámák élén a szereplők nincsenek felsorolva, egyetlen esetben sem. A kiadvány élén ott olvasható viszont a drámákban fellépő színészek névsora (szerepeiktől függetlenül). A fílió a szerepeket játszó színészeket nevezi meg, és nem a színdarabokban lévő szereplőket.

Több dráma esetében pedig a mű végén, mintegy függelékként olvasható az adott dráma szereplőinek listája. Ez a gyűjtemény még magától értetődő módon a színház közegében látja és láttatja Shakespeare drámáit, és nem az irodalomban.

9. kép. Shakespeare főliójának elején a drámákban fellépett színészek nevei

THE TRAGEDIE OF
HAMLET, Prince of Denmarke.

Actus Primus. Scœna Prima.

Enter Barnardo and Francisco two Centinels.

Barnardo.

Ho's there?

Fran. Nay answer me: Stand & unfold
your selfe.

Bar. Long live the King.

Fran. Barnardo?

Bar. He.

Fran. You come most carefully vpon your houre.

Bar. 'Tis now strook twelue, get thee to bed *Francisco.*

Fran. For this reliefe much thanks: 'Tis bitter cold,
And I am sicke at heart.

Bar. Haue you had quiet Guard?

Fran. Not a Mouse stirring.

Bar. Well, goodnight. If you do meet *Horatio* and
Marcellus, the Riualls of my Watch, bid them make hast.

Enter Horatio and Marcellus.

Fran. I thinke I heare them. Stand: who's there?

Hor. Friends to this ground.

Mar. And Leige-men to the Dane.

Fran. Giue you good night.

Mar. O farwel honest Soldier, who hath relieu'd you?

Fra. *Barnardo* ha's my place: giue you goodnight.

Exit Fran.

Mar. Holla *Barnardo.*

Bar. Say, what is *Horatio* there?

Hor. A peece of him.

Bar. Welcome *Horatio*, welcome good *Marcellus.*

Mar. What, ha's this thing appear'd againe to night.

Bar. Thau scene nothing.

Mar. *Horatio* saies, 'tis but our Fantasie,
And will not let beleefe take hold of him
Touching this dreaded fight, twice scene of vs,
Therefore I haue intreated him along
With vs, to watch the minutes of this Night,
That if a gaine this Apparition come,
He may approue our eyes, and speake to it.

Hor. Tush, tush, 'twill not appeare.

Bar. Sit downe a-while,

And let vs once againe assaile your eares,
That are so furnished against our Story,
What we two Nights haue scenee.

Hor. Well, sit we downe,

And let vs heare *Barnardo* speake of this.

Bar. Last night of all,

When yond same Scarre that's Westward from the Pole
Had made his course 'tillume that part of Heauen

Where now it burnes, *Marcellus* and my selfe,
The Bell then beating one.

Mar. Peace, breake thee of:

Looke where it comes againe.

Bar. In the same figure, like the King that's dead.

Mar. Thou art a Scholler; speake to it *Horatio.*

Bar. Lookes it not like the King? Marke it *Horatio.*

Hor. Most like: It harrowes me with feare & wonder

Bar. It would be spoke too.

Mar. Question it *Horatio.*

Hor. What art thou that vsurp'st this time of night,

Together with that Faire and Warlike forme

In which the Maiesty of buried Denmarke

Did sometimes march: By Heauen I charge thee speake.

Mar. It is offended.

Bar. See, it stalkes away.

Hor. Stay: speake; speake: I Charge thee speake.

Exit the Ghost.

Mar. 'Tis gone, and will not answer.

Bar. How now *Horatio*? You tremble & look pale:

Is not this something more then Fantasie?

What thinke you on't?

Hor. Before my God, I might not this beleefe

Without the sensible and true auouch

Of mine owne eyes.

Mar. Is it not like the King?

Hor. As thou art to thy selfe,

Such was the very Armour he had on,

When th'Ambitious Norwey combatted:

So frown'd he once, when in an angry parle

He smot the fledde Pollax on the Ice,

'Tis strange.

Mar. Thus twice before, and iust at this dead houre,

With Marriall stalk, hath he gone by our Watch.

Hor. In what particular thought to work, I know not:

But in the grosse and scope of my Opinion,

This boades some strange eruption to our State.

Mar. Good now sit downe, & tell me he that knowes

Why this same strict and most obseruant Watch,

So nightly toyles the subiect of the Land,

And why such dayly Cast of Brazon Cannon

And Forraigne Mart for Implements of warre:

Why such impresse of Ship-wrights, whose fore Taske

Do's not diuide the Sunday from the weeke,

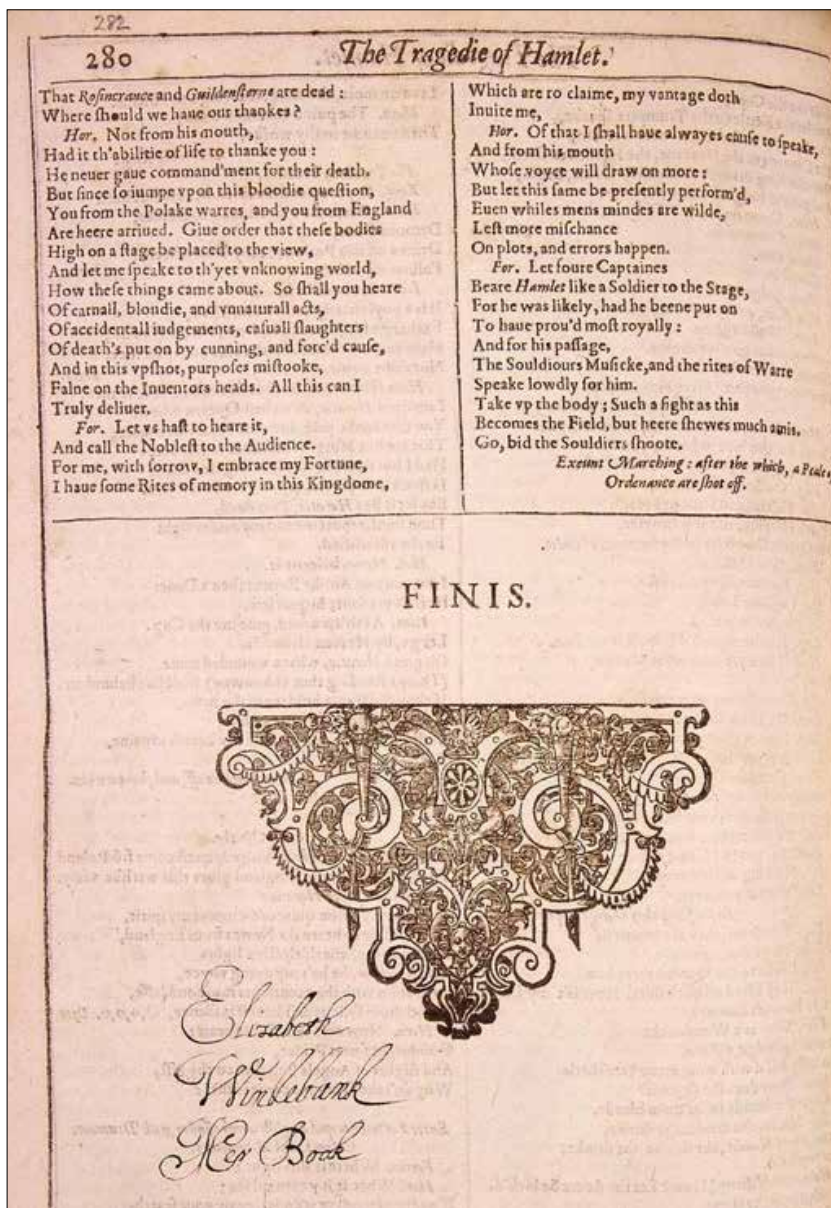
What might be toward, that this sweety haft

Doth make the Night ioynt-Labourer with the day:

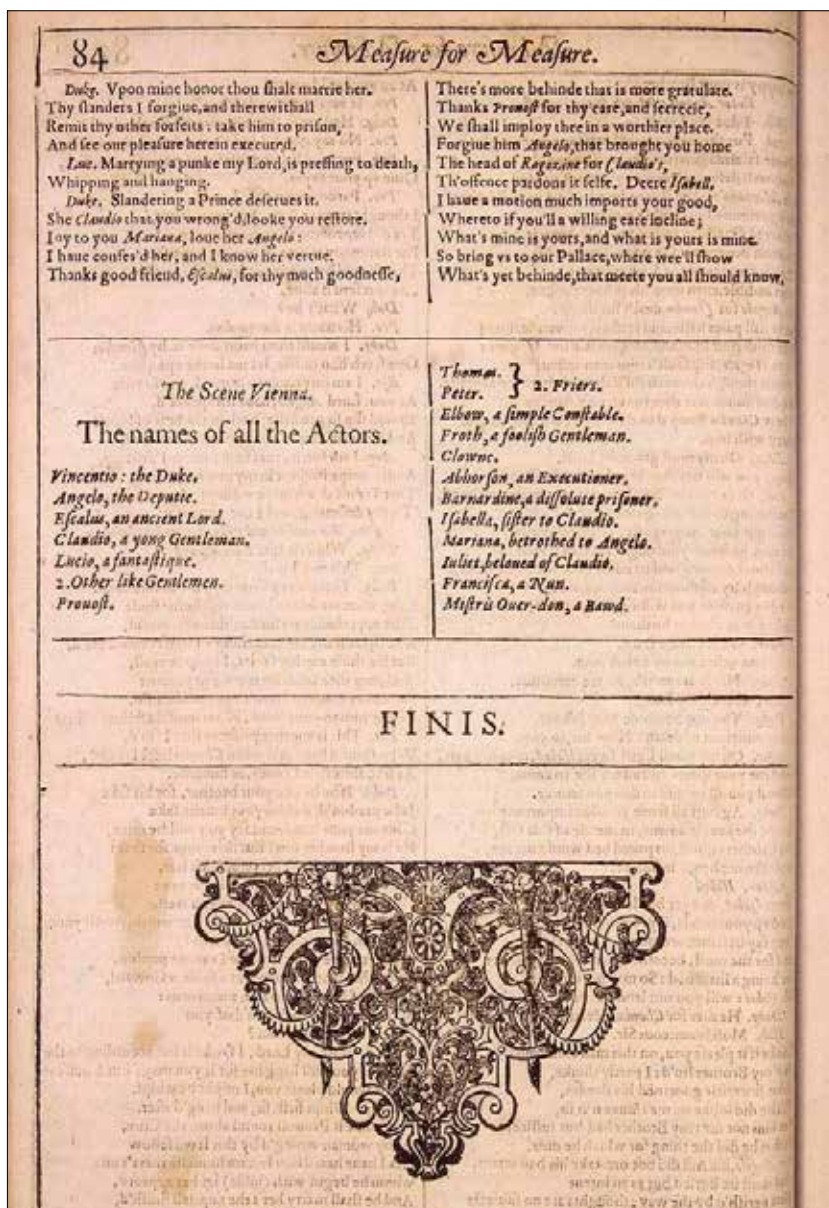
Who is't that can informe me?

Hor. That can I,

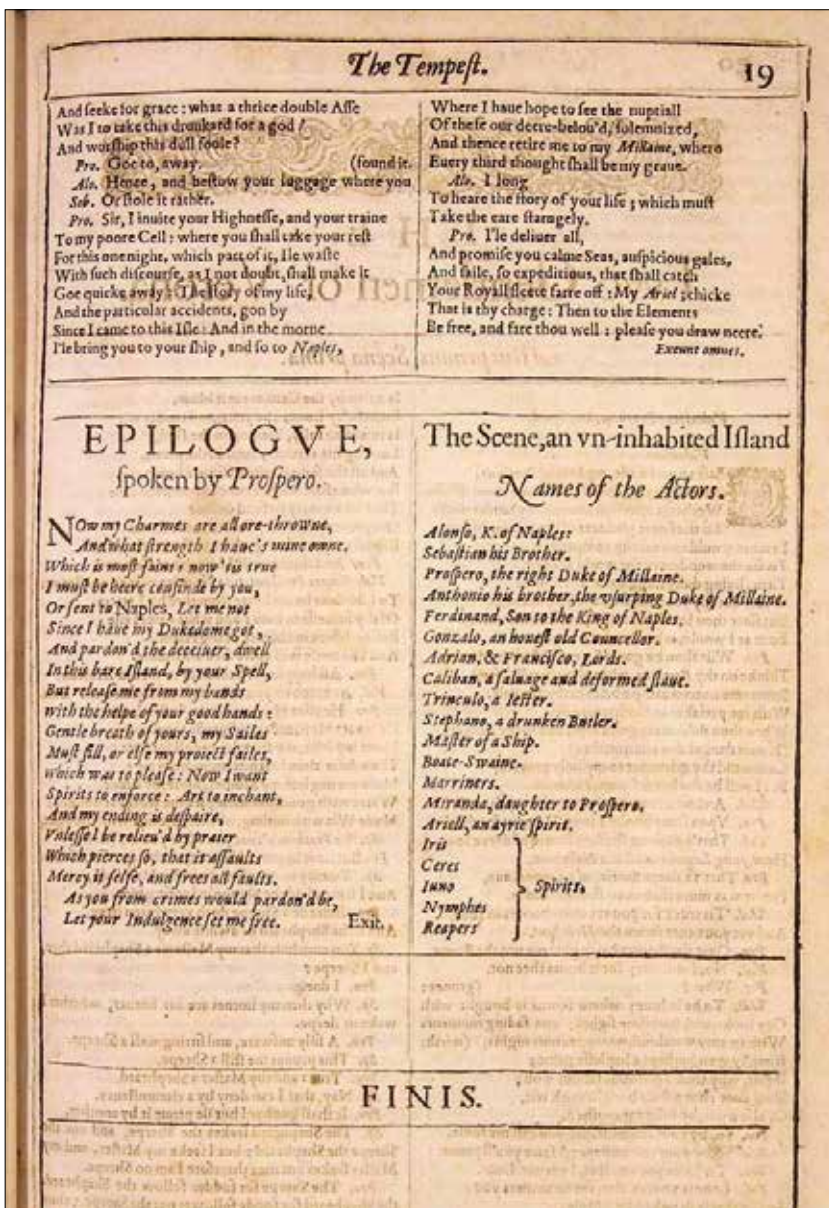
At

11. kép. A *Hamlet* utolsó lapja a fólióban, szereplőlista nélkül

12. kép. A Szeget szeggel utolsó lapja a fölióban, szereplőlistával

The Tempest.

And seeke for grace: what a thrice double Ass
Was I to take this drunkard for a god?
And worship this dull foole?

Pro. Goe to, away.

(found it.)

Al. Hence, and bestow your luggage where you
See. Or stole it richer.

Pro. Sir, I inuite your Highnesse, and your traine
To my poore Cell: where you shall take your rest
For this one night, which part of it, he waste
With such discourse, as I not doubt, shall make it
Goe quicke away: The History of my life,
And the particular accidents, gon by
Since I came to this Ile: And in the morne
Ie bring you to your ship, and so to Naples.

Where I haue hope to see the nuptiall
Of these our detre-belou'd, solemniz'd,
And thence retire me to my *Milaine*, where
Every third thought shall be my graue.

Al. I long.

To heare the story of your life; which must
Take the care strangely.

Pro. Ie deliuer all,
And promise you calme Seas, auspicious gales,
And safe, so expeditious, that shall catch
Your Royall fleet farre off: My *Ariel* shall
That is thy charge: Then to the Elements
Be free, and fare thou well: please you draw neere.

Exeunt omnes.

EPILOGVE,
spoken by *Prospero*.

NOW my Charmes are all-re-throwne,
And what strength I haue's mine owne.
Which is most faint: now 'tis your
I must be deere consider'd by you,
Or sent to Naples. Let me not
Since I haue my Dukedom got,
And pardon'd the deceiver, dwell
In this bare Island, by your Spell,
But release me from my bands:
With the helpe of your good hands:
Gentle breath of yours, my Sailes
Must fill, or else my project failles,
which was to please: Now Inuit
Spirits to enforce: Art to inchant,
And my ending is despaire,
Vlesse I be reliev'd by prayer
Which pierces so, that it assaults
Mercy it selfe, and frees all faults.
As you from crimes would pardon'd be,
Let your Indulgence set me free.

Exit.

The Scene, an vn-inhabited Island
Names of the Actors.

Alonso, K. of Naples.
Sebastian his Brother.
Prospero, the right Duke of Millaine.
Antonio his brother, the usurping Duke of Millaine.
Ferdinand, Son to the King of Naples.
Gonzalo, an honest old Councillor.
Adrian, & *Francisco*, Lords.
Caliban, a salvage and deformed slave.
Trinculo, a lecher.
Stephano, a drunken Butler.
Master of a Ship.
Boate-Swaine.
Mariners.
Miranda, daughter to *Prospero*.
Ariel, an ayrie Spirit.
Iris
Ceres
Juno
Nymphes
Reapers

Spirits

FINIS.

13. kép. A Vihar utolsó lapja a főlíóban, szereplőlistával

Mindez addig érdekes, amíg az adott színházi gyakorlat és annak működtetői léteznek. Ezek megszűntével érdektelenné válik az egykor a drámákban fellépő színészek nevének kinyomtatása. 1642-ben a parlament bezáratta a londoni színházakat. 1660-ban a restaurációval a városban két színház kapott királyi pátenst, játsszási engedélyt. Mire két évtizednyi szünet után a színházak újra kinyitottak, megszűnt és elhomályosult az a típusú színházi gyakorlat, amely számára Shakespeare a drámáit írta. De a szövegek fennmaradtak. És a drámaolvasást segíti, ha a mű kezdetén az olvasó kap egy listát a dráma szereplőiről. Ez vált a továbbiakban (immár irodalmi) gyakorlattá.

Bár Ben Jonson később nem tért vissza ahhoz a gyakorlathoz, hogy a dráma elején leírást adjon a szereplőkről, példája az angol-szász irodalomban a későbbi évszázadok során számos követőre talált, akik vagy a drámák szereplőlistáján, vagy a nyitó instrukcióban, vagy a figura első színre lépésekor részletes jellemzést adtak az egyes karakterekről, miként az oly gyakran előfordul G. B. Shaw, Eugene O'Neill, Arthur Miller, Tennessee Williams, Brian Friel, Sam Shepard és mások drámáiban.

A helyszín leírások elterjedése a drámaszövegekben

A drámákban megidézett helyszínek külön – instrukcióban – történő leírása ugyancsak történeti fejlemény, és ugyancsak a színházi működés változásával és a drámaírói szituáltság átalakulásával függ össze, de megjelenése és elterjedése később következett be, mint a szereplők jellemének leírása.

Az egyes jelenetek helyszínének leírását az elemzők az instrukciók körében tárgyalják. Az eddigiekben érintett korszaknak, a 17. század első harmadának jellemzője, hogy a helyszínről leírást nem, csak megnevezést találunk a drámaszövegekben, adott esetben még megnevezést sem. Ez utóbbi a helyzet például Ben Jonson *Volpone* című vígjátékának 1606-os (első) kvartó kiadásában, amelyben semmilyen színpadi instrukció nincsen. A jelenetek helyszínei sincsenek megnevezve.

Ha mai kiadásban olvassuk az Erzsébet- és a Jakab-kor drámáit, akkor viszont azt látjuk, hogy a jelenetek helyszínei rögzítettek. Ez a szövegkiadások szerkesztőinek a keze nyomát mutatja, akik közül – a Shakespeare-drámák esetében – az első meghatározó személy Nicholas Rowe, aki az 1709-es hatkötetes (kvartó méretű) Shakespeare-kiadásban valamennyi dráma elejére szereplőlistát (*dramatis personae*) helyezett, egységesítette a drámák felvonásokra és je-

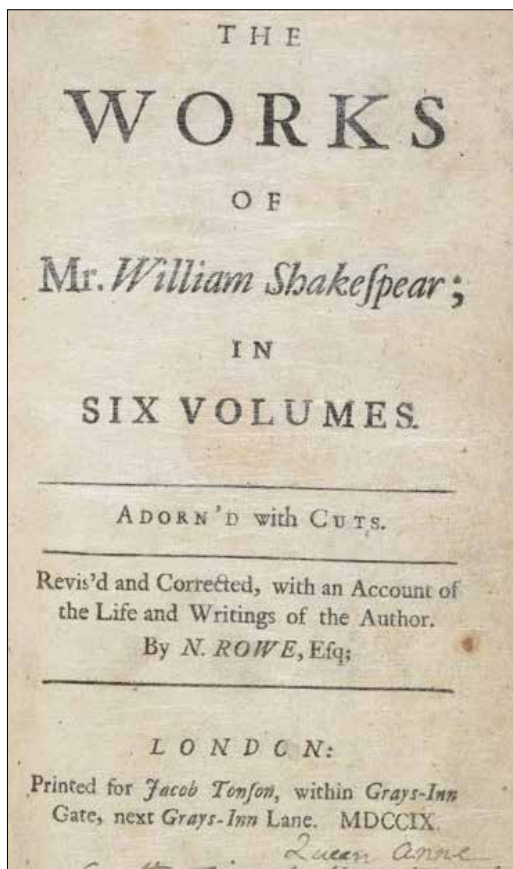
From his owne hand, without a co-adiutor,
 Nouice, iourney-man, or tutor.
 Yet, thus much I can giue you, as a token
 Of his playes worth, no egges are broken;
 Nor quaking cuttards with fierce teeth affrighted,
 Wherewith your rout are so delighted;
 Nor haies he in a gull, old ends reciting,
 To stop gaps in his loose writing;
 With such a deale of monstrous, and forc'd action:
 As might make *Bet'lem* a faction:
 Nor made he' his play, for iests, stolne from each table,
 But makes iests, to fit his fable.
 And, so presents quick *comadie*, refined,
 As best Criticks haue designed,
 The lawes of time, place, persons he obserueth,
 From no needfull rule he swerueth.
 All gall, and coppresse, from his inke, he drayneth,
 Onely, a little salt remaineth;
 Wherewith, he'll rub your cheeks, til (red with laughter)
 They shall looke fresh, a weeke after.

Act I. Scene I.

VOLPONE, MOSCA.

Good morning to the day; and, next, my gold:
 Open the shrine, that I may see my *saint*.
 Haile the worlds soule, and mine. More glad then is
 The teeming earth, to see the long'd-for sunne
 Peepe through the hornes of the celestiaall *ram*,
 Am I, to view thy splendor, darkening his:
 That, lying here, amongst my other hoords,
 Shew if like a flame, by night; or like the day
 Strooke out of *ebson*, when all darkenesse fled
 Vnto the center. O, thou sonne of *SOL*,
 (But brighter then thy father) let me kisse,
 With adoration, thee, and euery relique
 Of sacred treasure, in this blessed roome.
 Well did wise Poets, by thy glorious name,
 Title that age, which they would haue the best;
 Thou being the best of things: and far transcending
 All stile of ioy, in children, parents, friends,
 Or any other waking dreame on earth.
 Thy lookes, when they to *VENVS* did ascribe,
 They should haue giu'n her twentie thousand *CVRIDS*;

Such

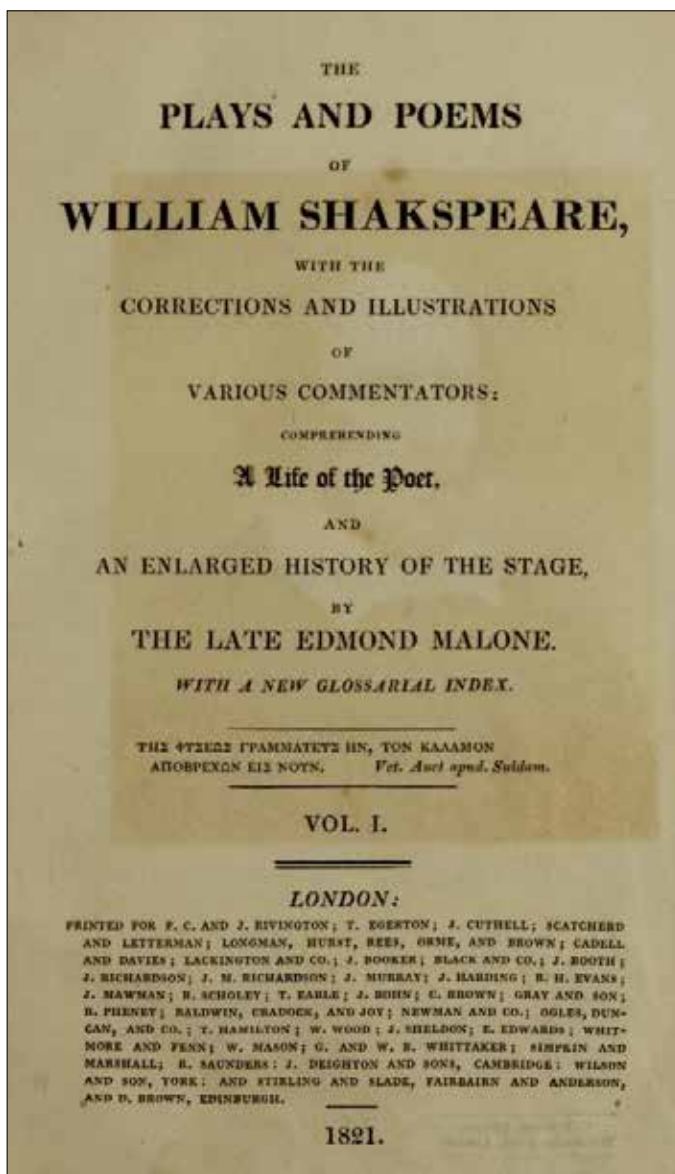

15. kép. Nicholas Rowe hatkötetes Shakespeare-kiadásának címlapja

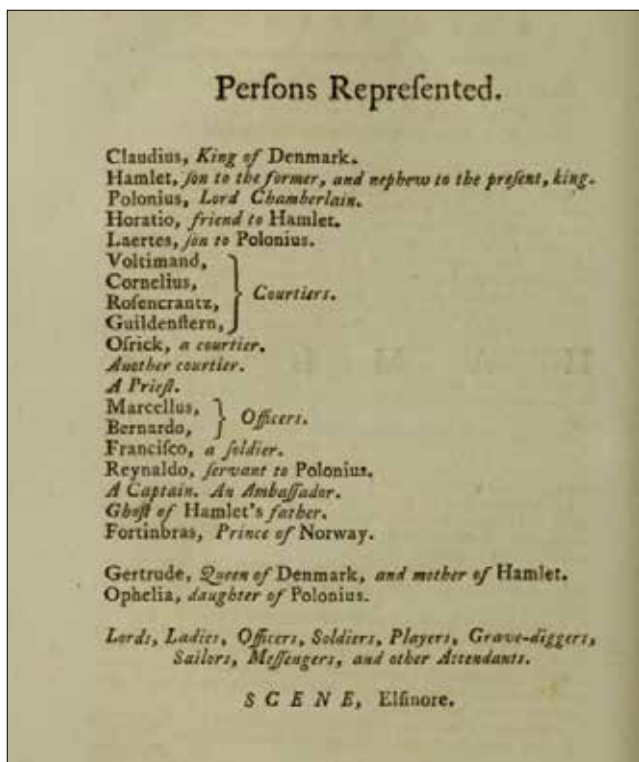
lenetekre való tagolását, továbbá színpadi utasításokat írt a drámák szövegébe (beleértve a helyszínek meghatározását is).

A következő kiemelkedő jelentőségű szerkesztő Edmund Malone, aki az 1790-es, tízkötetes Shakespeare-összes kiadójaként az előszóban kijelentette, hogy „az a néhány színpadi utasítás, amely a régi kiadásokban szerepel, nem a kéziratból került oda, hanem a színészek révén [...]. Ebben a kiadásban valamennyi színpadi utasítást a saját hatáskörömbe vontam és legjobb képességeim szerint szabályoztam”.¹² Emellett sűrű jegyzetekkel látta el a drámák szövegét.

¹² Idézi DESSEN 1984. 29.

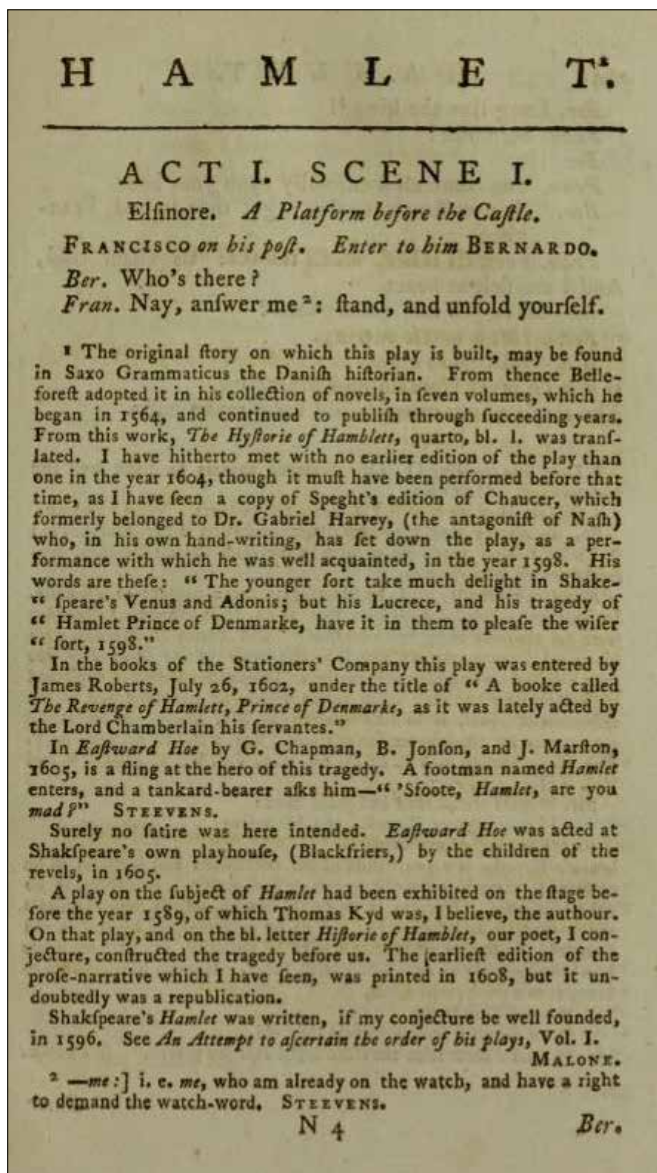
16. kép. Edmond Malone tízkötetes Shakspeare összes kiadása
első kötetének címlapja

17. kép. A szereplőlistával megtoldott Hamlet Malone kiadásában

A színpadi tér leírására szórványos példákat találhatunk csak ebből a korszakból. A szereplőkre vonatkozó drámai instrukciók mértéke is elenyésző, azok többsége is a szereplők bejövetelére és a kimenetelére korlátozódik. Az instrukciók kidolgozottságának ez a mértéke 1580–1640 között nagyjából állandó. Jellemző és lényeges, hogy az adott darabot melyik színházépületben játszó társulatra írták, a szöveg ugyanis követi az adott színpadnak a sajátosságait. A színészek és a nézők közös, kölcsönösen ismert színházi szótárral rendelkeztek, amelynek keretében, ha egy jelenet a bíróságon, a csatatéren, a kocsmában stb. játszódott, akkor ez nem igényelt külön leírást, elég volt kellekkel, gesztussal, néhány kifejezéssel jelezni.¹³

¹³ DESSEN 2009.

18. kép. A Hamlet kezdősorai a Malone által a szövegbe írt instrukciókkal és hosszú lábjegyzettel

ACT II. SCENE I.

A Wood near Athens.

Enter a Fairy at one door, and Puck at another.

PUCK. How now, spirit! whither wander you?

FAI. Over hill, over dale,²
Thorough * bush, thorough * briar,
Over park, over pale,
Thorough flood, thorough fire,
I do wander every where,
Swifter than the moon's sphere³;* So quarto B. ; quarto B. and first folio, *through*.

" ——— fiddler, strike ;

" I'll strike you, else, and cut your begging bowstrings."

Again, in *The Ball*, by Chapman and Shirley, 1659 :

" ——— have you devices to jest the rest ?

" *Lac.* All the regiment of 'em, or I'll break my bowstrings."The *bowstrings* in both these instances may only mean the strings which make part of the bow with which musical instruments of several kinds are struck. The propriety of the allusion I cannot satisfactorily explain. Let the curious reader, however, consult Ascham's *Totophilus*, edit. 1589, p. 38, b. *STRINGS*.To meet, *whether bowstrings hold or are cut*, is to meet in all events. To cut the *bowstring*, when bows were in use, was probably a common practice of those who bore enmity to the archer. "He hath twice or thrice cut Cupid's bowstring," (says Don Pedro in *Much Ado about Nothing*;) and the little hanguan dare not shoot at him." MALONE.² Over hill, over dale, &c.] So Drayton, in his *Nymphidia*, or Court of Fairy :

" Thorough brake, thorough briar,

" Thorough muck, thorough mire,

" Thorough water, thorough fire." JONSON.

³ — the moon's sphere ;] Unless we suppose this to be the Saxon genitive case, (as it is here printed,) the metre will be defective. So, in Spenser's *Fairy Queen*, b. iii. c. i. st. 15 :

" And eke through feare as white as whaler bone."

Again, in a letter from Gabriel Harvey to Spenser, 1580 :

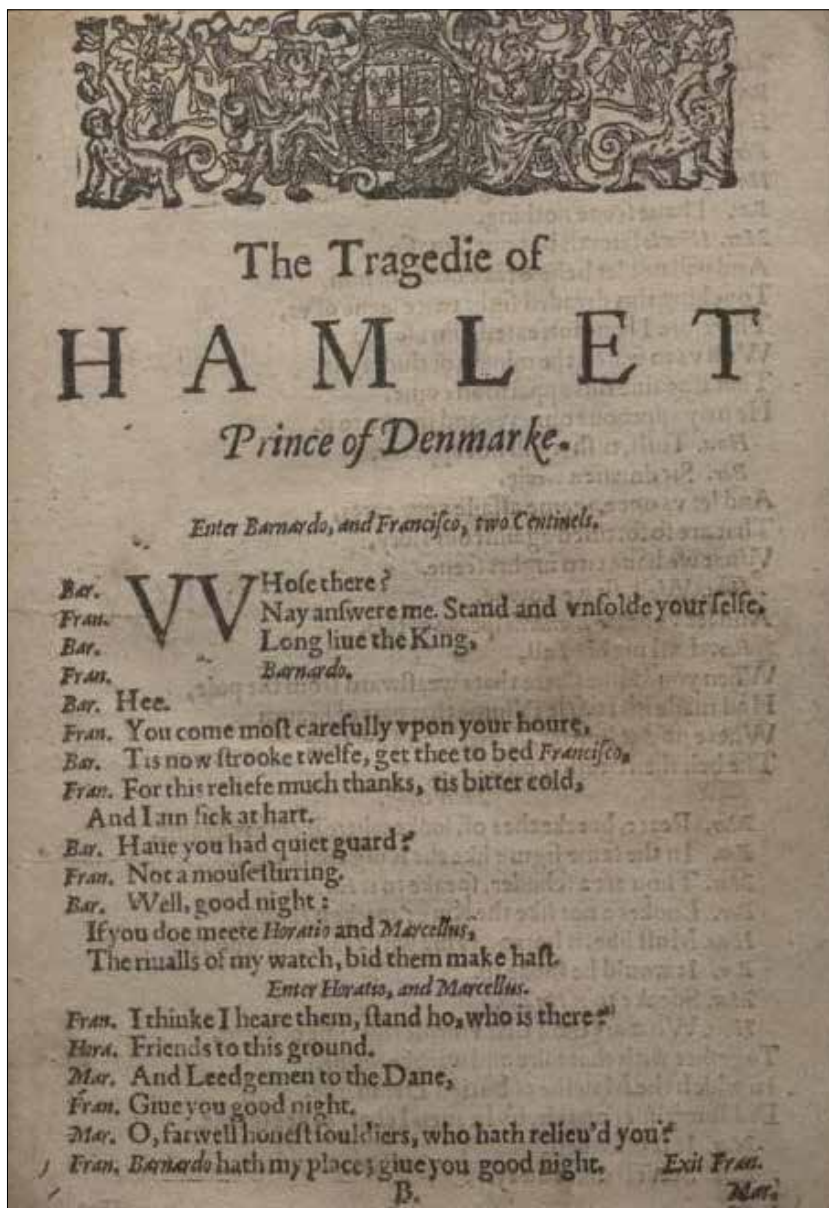
" Have we not God's eye wrath, for Goddes wrath, and a thousand

Az igazán lényeges az a színháztörténetileg meglévő különbség, hogy az adott jelenet helyszínét a szereplők hozzák-e be magukkal, avagy a szereplők egy már létező helyszínre jönnek be, amikor színre lépnek. Ez a különbségtétel a modern színház és korunk teátruma esetében (mind az alkotók, mind a közönség szempontjából) alapvetően értelmezhetetlen, ugyanis a színházi gyakorlat és az ennek nyomán kialakult befogadói elvárások csak azt a lehetőséget akceptálják, hogy a színpad egy egyedivé tett világot ábrázol, amely látványvilág az adott drámának – és csak annak – a szolgálatában áll.¹⁴ A 17. század első felének angol színházában nem ez volt a helyzet. Ott a minden előadás esetében azonos térbe és színpadképbe belépő szereplők hozták be megnevezéssel, rámutatással az eljátszott jelenet fikciós helyszínét. Ami ily módon mindig ideiglenes volt, és a szereplők távozásával megszűnt.

A színpadi és a megidézett fikciós térre vonatkozó leírások közötti különbségtétel közül az előbbi a létező színpadi struktúrára és annak részleteire vonatkozik, az utóbbi pedig a történet valamely konkrét térbeli elemére. A *Szentivánéji álom* esetében például a II. Felvonás (*Act*) nyitó instrukciója szerint „*Enter a Fairie at one doore, and Robin goodfellow at another.*” (Azaz bejön egy tündér az egyik ajtón, és Puck egy másikon.) Az ajtók nem az erdő ajtajai, hanem a színpadéi. Edmund Malone a maga Shakespeare-összesének ötödik kötetében ezt a felvonás kezdő leírás a következővel egészíti ki: „*A Wood near Athens. Enter a Fairy at one door, and Puck at another*” (Arany János fordításában: „Erdő Athén közelében”). Azaz itt a színpadi és a fikciós tér leírása egyszerre van jelen.

A *Hamlet*ből véve példát, ha a kezdőjelenet instrukcióit nézzük, az 1605-ös kvartóban és a Főlió kiadásban (1616) ez áll: „*Enter Bernardo and Francisco two centinels.*” (Bernardo és Francisco, két őrszem be.). A párbeszédükből derül ki, hogy őrségben vannak, illetve őrségváltásra készülnek. A dráma későbbi kiadásaiban, Malone szerkesztői beavatkozásait követően a mű ezzel az instrukcióval kezdődik: „*Elsinore. A platform in front of the castle. FRANCISCO at his post. BERNARDO enters and goes up to him.*” Arany János fordításában (számos magyar kiadásban) a nyitó instrukció ez: „Helsingör. Emelt tér a kastély előtt. Francisco őrt áll. Bernardo jó szembe.” Itt a helyszín megnevezése, rövid leírása, és a szereplők térbeli elhelyezkedésének leírása révén a két fiktív alak egy előre meghatározott térbe lép be. És ezt várja el a dráma olvasója (és az előadás nézője) is. Az Erzsébet- és a Jakab-kor drámáinak későbbi kiadásaiba a „hiányzó” vagy csak a színpadi térre vonatkozó leírások helyére a továbbiakban a fikciós tér leírásai kerültek.

¹⁴ BECKERMAN 1981. 152., 158.

20. kép. A Hamlet első lapja az 1605-ös kvartóban

HAMLET,
PRINCE OF DENMARK.

ACT I. SCENE I.

Elsinore. A Platform before the Castle.

FRANCISCO on his Post. Enter to him BERNARDO.

BER. Who's there ?

FRAN. Nay, answer me ²: stand, and unfold Yourself.

BER. Long live the king ³ !

FRAN. Bernardo ?

BER. He.

FRAN. You come most carefully upon your hour.

BER. 'Tis now struck twelve ⁴ ; get thee to bed, Francisco.

FRAN. For this relief, much thanks : 'tis bitter cold,

And I am sick at heart.

BER. Have you had quiet guard ?

FRAN. Not a mouse stirring.

BER. Well, good night.

² — me :] i. e. *me* who am already on the watch, and have a right to demand the watch-word [as Mr. Jennens has remarked].

STEEVENS.

³ Long live the king !] This sentence appears to have been the watch-word. MALONE.

⁴ 'Tis now struck twelve ;] I strongly suspect that the true reading is—*new* struck, &c. So, in *Romeo and Juliet*, Act I. Sc I.:

“ But *new* struck nine.” STEEVENS.

A színpadi és a fikciós térre vonatkozó leírás egyidejű jelenlétére eklatáns példa a 20. század közepéről Samuel Beckett két drámája. Noha a *Godot-ra várva* nyitó képe a színleírás szerint ez: „Országút, mellette fa”, ám amikor Vladimir dolgát végezni indul, Estragon így instruálja: „A folyosó végén balra.”¹⁵ *A játszma vége* francia nyelvű változatában pedig Clov – az instrukció szerint – egyszer csak „(... felveszi a messzelátót, a nézőtér felé irányítja) S lelkesedéstől... őrvöngő... tömeget látok” – mondja.¹⁶ Mindez azt jelzi, hogy Beckett több darabjában is a szereplők helyzetét nem, vagy nem csupán a fikciós térben, hanem egyúttal a színpadon való helyzetként írja le.

Az Erzsébet- és a Jakab-korból fennmaradt drámák mennyiségéről az állapítható meg, hogy a korszakban mintegy háromezer mű keletkezett. Ezeknek a 80%-át csak címről ismerjük. 230 dráma szövege maradt fenn nyomtatásban, melyek közül számosan ismeretlen a szerzője. Mint a korábbi Bölcsész Akadémia előadásomban erről említést tettem, Shakespeare neve kezdetben nem szerepelt drámáinak első kiadásaiban, sem azok borítóján, sem a belső oldalakon.¹⁷ A tőle fennmaradt 37 dráma kimagasló arány a korszak egészét tekintve. Ha a bevezetőben említett antik görög drámákhoz viszonyítjuk ezeket a számokat, akkor elmondható, hogy a két korszakban hasonló a keletkezett és elveszett/fennmaradt drámaszövegek aránya.

A restaurációs színház időszakáról

A Ben Jonson által elindított folyamat, amely a színpadi szövegek drámákként, irodalmi művekként történő elfogadását előbb szándékában kezdeményezte, majd pedig következményében eredményezte, ha Shakespeare-re nem is, de közvetlen pályatársaira abban az értelemben meghatározó hatást gyakorolt, hogy Shakespeare halála után úgy döntöttek, összegyűjtik – és Jonson példáját követve – fólió formátumban megjelentetik színésztársuk színpadi műveit. Ezt a lépést, az olvasmánná tett Shakespeare-drámák további irodalmiasodását erősítette a 18. század folyamán kialakuló Shakespeare-filológia, amely a színpadi gyakorlat mellett (részben annak helyén) az olvasói befogadást, a képzeleti színházat terjesztette el.

A színházi praxis pedig messze elszakadt a Shakespeare-korabeli gyakorlattól. Különböző vadhajtások jelentek meg a színrevitelben. A szöveghasználat „szabadossá” vált, és létrejöttek Shakespeare műveinek átírt, átszerkesztett,

¹⁵ BECKETT 1998. 36.

¹⁶ Uo. 121.

¹⁷ P. MÜLLER 2015. 65–66.

megváltoztatott kimenetelű színpadi változatai. 1660 után, a restaurációval kezdődően Londonban alig egy-két színház működött, a közönség összetétele szűk volt, egy-egy darabot csak néhányszor tudtak játszani. A színpadkép és a színleírás szempontjából fontos fejlemény volt – főként az 1700-as évek folyamán –, hogy megjelent a mozgatható díszlet, ami mind a színrevitelnek, mind pedig a színházi gondolkodásnak szerves részévé vált. Emellett a színpad formája is átalakult, a játéktér fokozatosan elveszítette a mélységét, amellyel, hogy megmaradt az előszínpad. A színpad belső oldalfalai a nézőtérre merőlegessékké váltak, emiatt a nézőtér közepétől kijebb lévő helyekről a játéktér alig volt látható.

A korszakban „a díszletek szerepe olyannyira megnőtt, hogy gyakran a darab főszereplője lett”.¹⁸ E kiemelt funkcióhoz pedig részletes színleírásnak kellett társulnia, mely lefestette a látványt és az abban bekövetkező változásokat. Erre egy jellemző példa Thomas Shadwell (kb. 1642–1692) drámaírónak a Shakespeare *Viharja* alapján készített átirata, amelyben minden a színpadi gépezetnek és látványnak volt alárendelve. Mindezt természetesen úgy, hogy a látvány nemcsak az előadásban megvalósult képiség volt, hanem a drámaszövegben részletesen leírt (irodalmi jellegű) instrukció is. Shakespeare-nél a *Vihar* nyitójelenetének instrukciója ez: „*A tempestuous noise of Thunder and Lightning heard: enter a Ship-master, and a Boteswaine*”. (Dörgés és villámlás viharos zaja hallatszik, a Kapitány és a Kormányos be.)

Shadwell átiratában az első jelenethez viszont ez a leírás társul: „állandóan morajló tenger, számos félelmetes dologgal, mint pl. szörnyű alakú szellemekkel, amelyek le-leszállnak a tengerészek közé, majd ismét felröppennek a levegőbe. És amikor a hajó elsüllyedt, akkor az egész színház elsötétül, és tüzese hullik a hajóra. A vihar végéig ezt dörgés és villámlás kíséri.”¹⁹ A második jelenetet Shadwell a következő helyszínleírással vezeti be: „A tűzzápor közepén a szín megváltozik. A felhős ég, a sziklák, a tenger eltűnnek, és amikor ismét világos lesz, akkor a szigetnek egy gyönyörű része tárul fel, az, amelyik Prospero lakóhelye. Ezt három ciprusfákból álló sétány tagolja, mindegyik sétány egy-egy barlanghoz vezet, ezek egyikében tartja Prospero a lányait, a másikban Hippolitot. A középső sétány mélyen benyúlik, és a szigetnek egy nyitott területére vezet.”²⁰ Ez a színleírás egyfelől feltételezi a megváltozott színházi gyakorlatot és feltételrendszert, másfelől azonban feltételezi azt az olvasót, aki ez alapján a leírás alapján alkot képet a jelenetek helyszíneiről.

.....
¹⁸ FÖLDÉNYI 1983. 205.

¹⁹ Idézi: FÖLDÉNYI 1983. 207.

²⁰ SHADWELL 1674.

THE TEMPEST.

Actus primus, Scena prima.

A tempestuous noise of Thunder and Lightning heard: Enter a Ship-maister, and a Boatswaine.

Maister.

BOatswaine, Heere Maister: What cheere?

Maif. Good: Speake to th' Mariners: fall too't, yarely, or we run our selues a ground, be shure, be shure. *Exit.*

Enter Mariners.

Boats. Heigh my hearts, cheereely, cheereely my hearts: yare, yare: Take in the toppe-saile: Tend to th' Maisters whistle: Blow till thou burst thy winde, if roome enough.

Enter Alonso, Sebastian, Antonio, Ferdinand, Gonzalo, and others.

Alon. Good Boatswaine haue care: where's the Maister? Play the men.

Boats. I pray now keepe below.

Ant. Where is the Maister, Bolson?

Boats. Do you not heare him? you marre our labour, Keepe your Cabines: you do asist the storme.

Gonz. Nay, good be patient.

Boats. When the Sea is: hence, what cares these roisters for the name of King? to Cabine: silence: trouble vs not.

Gonz. Good, yet remember whom thou hast aboard.

Boats. None that I more loue then my selfe. You are a Counsellor, if you can command these Elements to silence, and worke the pease of the present, wee will not hand a rope more, vie your authoritie: If you cannot, giue thanks you haue litt'd so long, and make your selfe readie in your Cabine for the misadance of the houre, if it so hap. Cheereely good hearts: out of our way I say. *Exit.*

Gonz. I haue great comfort from this fellow: methinks he hath no drowning marke vpon him, his complexion is perfect Gallowes: stand fast good Fate to his hanging, make the rope of his destiny our cable, for our owne dole little advantage: If he be not borne to bee hang'd, our case is miserable. *Exit.*

Enter Boatswaine.

Boats. Downe with the top-mast: yare, lower, lower, bring her to Try with Main-course. A plague

Any within. *Enter Sebastian, Antonio & Gonzalo;*

vpon this howling: they are lower then the weather, or our office ycs againe? What do you heere? Shal we giue ore and drowne, haue you a minde to fiske?

Sebas. A poxe o' your throat, you howling, blasphe-mous incharitable Dog.

Boats. Worke you then.

Ant. Hang cur, hang, you whose insolent Noys-maker, we are lesse afraid to be drownde, then thou art.

Gonz. Ile warrant him for drowning, though the Ship were no stronger then a Nut-shell, and as leaky as an vnslanched wench.

Boats. Lay her a hold, a hold, set her two courses off to Sea againe, lay her off.

Enter Mariners etc.

Maif. All looff, to prayers, to prayers, all looff.

Boats. What must our mouths be cold?

Gonz. The King, and Prince, at prayers, let's assist them, for our case is as theirs.

Sebas. I am out of patience.

Ant. We are merely cheated of our liues by Crankards, This wide-chopt-ras-call, would thou mightst lye drowning the washing of ten Tides.

Gonz. Hee'l be hang'd yet.

Though every drop of water sweare against it, And gape at widit to glut him. *A confused noise within. Mercy on vs.*

We split, we split, Farewell my wife, and children,

Farewell brother: we split, we split, we split.

Ant. Let's all sinke with King

Seb. Let's take leaue of him. *Exit.*

Gonz. Now would I giue a thousand furloges of Sea, for an Acre of barren ground: Long heath, Browne firs, any thing: the wils about be done, but I would faine dye a dry death. *Exit.*

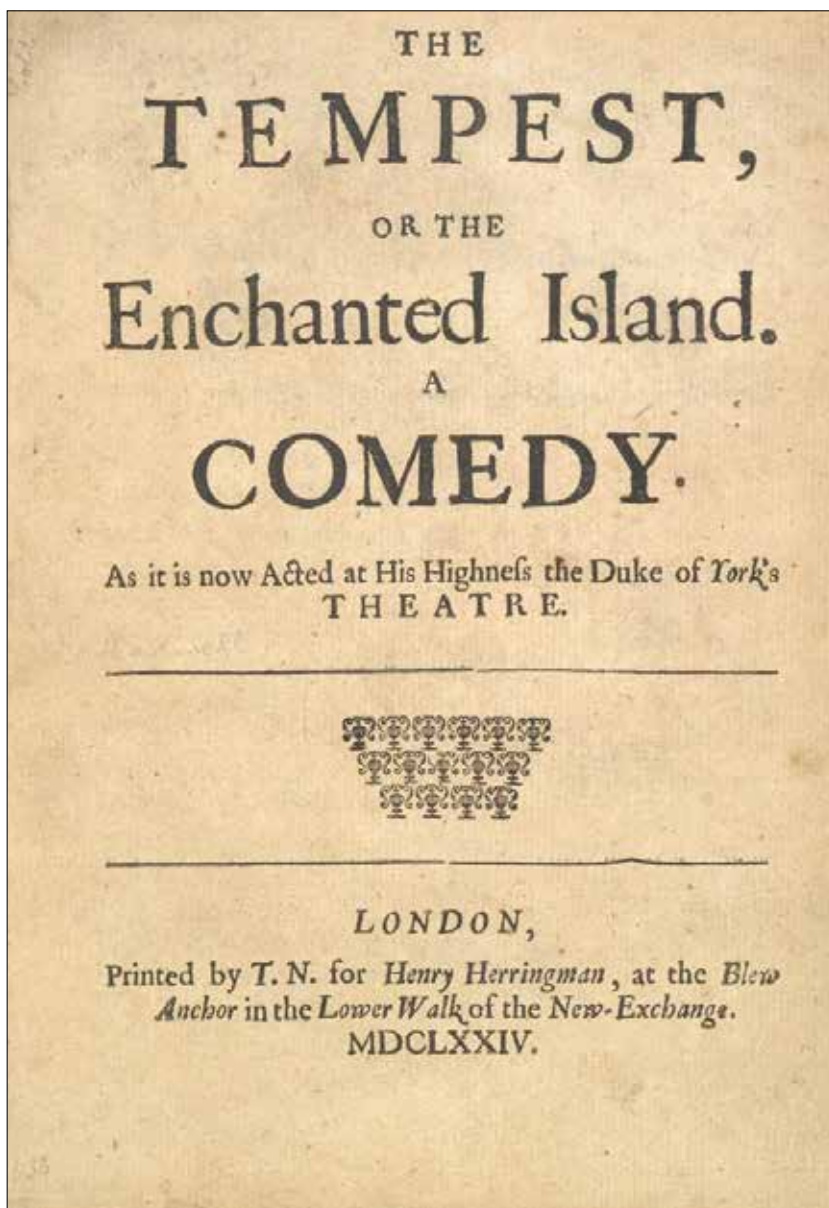
Scena Secunda

Enter Prospero and Miranda.

Mira. If by your Art (my deereest father) you haue Put the wild waters in this Rore: I say them The skye is seeme would powre downe sinking pitch, But that the Sea, mounting to th' weikins cheekes, Dashes the fire out. Oh! I haue suffered With those that I saw suffer: A braue vessel

A

(Who

23. kép. Shadwell Vihar átiratának címlapja

A polgári színház és dráma hatása az irodalmiság megerősödésére

A könyvnyomtatás, a folyóiratkiadás és az olvasási kultúra széleskörű elterjedésével a színház és a dráma viszonya is markánsan átrendeződött. Ekkor alakult ki a ma általános színházfelfogás, amely a polgárság kulturális intézményeként tekint a színházra, és amely az irodalmi dráma színrevitelét tekinti a színház elsődleges feladatának.²¹ Ebben a folyamatban a hangzó helyett az olvasott (némán olvasott) irodalom kerül előtérbe, és kialakul az olvasott dráma autonómiája, amelyet tehát a színházi előadástól függetlenül lehet befogadni, megítélni.

A fentebb említett antik görög és koramodern angol drámatörténeti adatok után itt, a polgári dráma kapcsán német példákkal élve elmondható, hogy a 18. század közepétől a 19. század első harmadáig Németországban kiadott (tehát nem, illetve nem elsősorban a színpadra vitt) drámák száma a következőképpen alakult: az 1751 és 1760 közötti évtizedben 125 dráma jelent meg (ami évi 12-13 művet jelent). Az 1791 és 1831 közötti bő négy évtizedben 1002 darabot adtak ki nyomtatásban (ez évi 24-25 művet, azaz az előző példa dupláját jelenti). És ha mindehhez hozzászámítjuk az ugyanebben a négy évtizedben kiadott átdolgozásokat és fordításokat is, akkor ez már 3.500-4.000 művet tesz ki (ami pedig évi 35-40 színdarab).²²

A drámai műveknek ez az expanziója aztán elvezet majd a 20. század elején ahhoz, hogy lesz olyan szerző, aki egyenesen kárhozthatni fogja drámáinak a színre vitelét, és minden mozzanat fölött az írói kontroll alkalmazását tartja egyedül üdvözítőnek. G. B. Shaw ennek kapcsán kifejtette, hogy „az a tény, hogy egy gyakorlott kézzel megírt darab sokkalta jobban adaptálható mindenféle színjátszásra, mint amennyire a rendelkezésre álló színjátszás alkalmazható a legkülönbélebb darabokra [...] végül a szerzőt arra a következtetésre juttatja, hogy a saját művére vonatkozó elképzelését csak ő maga adhatja át. És mivel egymaga nem tudná eljátszani a darabot, még akkor sem, ha képzett színész volna, ezért az irodalmi kifejezésben rejlő erejéhez kell folyamodnia, ahogy azt más költők és prózaírók is teszik”.²³

Shawnak ez, az írói szerepet hangsúlyozó és képviselő álláspontja rámutat arra a helyzetre, amikor a dráma nem egy színházi működés keretében, nem egy, a színrevitelt a megírásba magától értetődő módon belekalkuláló situá-

²¹ KOTTE 2017. 85.

²² KOTTE 2017. 95.

²³ G. B. Shaw-t idézi PFISTER 1994. 14-15.

cióban jön létre, ráhagyatkozva a színrevitelhez kapcsolódó, abban jelenlévő praxisra és tapasztalatra, hanem exkluzív módon irodalomként. És mivel az irodalmi szöveg címzettje az olvasó (mindegy, hogy egyébként, az olvasáson túl fogtechnikus-e, pék, sírásó, avagy színházi alkotó stb.), ezért nem tűnik indokoltnak a dráma szövegét elkülöníteni az epikától és a lírától, hiszen valamennyi olvasásra való. Még akkor is, ha a drámát elő is lehet színházban adni!

Am a szövegalapú színházban az elmúlt évtizedek során újra megjelent (bár inkább kivételként) az a gyakorlat, amely a színre vitt szöveget nem a próba-folyamatot megelőzően hozza létre (irodalomként), hanem a szöveg e folyamat során – az előadás részeként – születik meg. Erre ad hazai példát Mohácsi János és fivére, Mohácsi István színpadi gyakorlata,²⁴ valamint Kárpáti Péternek²⁵ az elmúlt évtizedben társulati improvizációkból felépülő és azt utóbb irodalom-má desztilláló tevékenysége. Ezek a példák azonban nem ellensúlyozzák, csupán árnyalják azt a helyzetet, amelynek kialakulásáról a fentebbi oldalakon szóltam.

Rövidítések

BECKERMAN 1981	BECKERMAN, Bernard: The Use and Management of the Elizabethan Stage. In: The Third Globe. Ed. C. W. Hodges, C.W. – Schoenbaum, S. – Leone, L. Detroit, 1981. 151–163.
BECKETT 1998	BECKETT, Samuel: Összes drámái. Bp., 1998.
DESSEN 1984	DESSEN, Alan C.: Elizabethan Stage Conventions and Modern Interpreters. Cambridge, 1984.
DESSEN 2009	DESSEN, Alan C.: Stage Directions and the Theatre Historian. In: The Oxford Handbook of Early Modern Theatre. Ed. Richard Dutton. London, 2009. (= http://www.sddictionary.com/downloads/Dessen-SD1.pdf ; utolsó letöltés: 2020. 05. 31.)
FÖLDÉNYI 1983	FÖLDÉNYI F. László: A dramaturgia csapdája. A polgári dramaturgia kialakulása Angliában. A restaurációs dráma. Bp., 1983.
KALLISZTOV 1983	KALLISZTOV, Dmitrij: Az antik színház. Ford. Bárány György. Bp., 1983.
KÁRPÁTI 2018	KÁRPÁTI Péter és barátai: Színház az orrod hegyén. Bp., 2018.
KOTTE 2017	KOTTE, Andreas: Bevezetés a színháztudományba. Ford. Edit Kotte. Bp., 2017.

²⁴ MOHÁCSI 2017.

²⁵ KÁRPÁTI 2018.

- LOEWENSTEIN 2002 LOEWENSTEIN, Joseph: *The Author's Due: Printing and the Prehistory of Copyright*. Chicago, 2002.
- MESKILL 2008 MESKILL, Lynn S.: Ben Jonson's 1616 Folio: A Revolution in Print? *Etudes Epistémé* 14. (automne 2008) 177-191.
- MOHÁCSI 2017 MOHÁCSI István – MOHÁCSI János: *Múltépítés avagy meghalni könnyű, élni a nehéz*. Bp., 2017.
- OED Oxford English Dictionary (=http://www.oed.com/view/Entry/30639?rskey=SmAlKM&result=1#eid; utolsó letöltés: 2020. 05. 31.)
- OSTOVICH 1999 OSTOVICH, Helen: "To Behold the Scene Full": Seeing and Judging in Every Man Out of His Humour". In: *Re-presenting Ben Jonson: Text, History, Performance*. Ed. Martin Butler. Houndsmills, 1999. 76-92.
- P. MÜLLER 2008 P. MÜLLER Péter: *Hamlettől a Hamletgépig*. Bp., 2008.
- P. MÜLLER 2015 P. MÜLLER Péter: Shakespeare, a meg sem született szerző, avagy a műveitől megfosztott alkotó. In: *Pécsi Tudományegyetem Bölcsész Akadémia 2.* Szerk. Böhm Gábor – Fedeles Tamás. Pécs, 2015. 45-70.
- PFISTER1994 PFISTER, Manfred: *The Theory and Analysis of Drama*. Trans. John Halliday, Cambridge, 1994.
- RITOÓK 1984 RITOÓK Zsigmond: Utószó. In: *Euripidész Összes Drámái*. Bp., 1984. 947-966.
- SHADWELL 1674 SHADWELL, Thomas: *The Tempest or the Enchanted Island*. London, 1674.
- SPIRÓ 1997 SPIRÓ György: *Shakespeare szerepösszevonásai*. Bp., 1997.

VITÁRI ZSOLT
.....

Volksbund és Német Ifjúság *A magyarországi németek náci szervezetei?*

Volksbund and German Youth: Nazi organizations of the Hungarian Germans?

History of the Hungarian German between the two world wars proves to be a difficult subject-matter until these days, in which the Volksbund plays an important role. In this, the better-known but demonized Volksbund played an important role, but we also have to mention its almost unknown youth organization, the German Youth. Mobilization, politization and partial uniformization of Germans – especially the younger generations – was realised through these two organizations. The study seeks answer to the following question: which were the prerequisites of these processes in the German communities, that were previously hardly sensitive to these movements, proved to be apolitical and focused almost primarily on the issues of the economy? It investigates the place and role of the youth within the German families and communities and the mechanisms related to their socialization. As the socialization within the community was done on the bases of centuries old practices, community became the foundation of emancipation. As a result of this, there was no demand for youth organizations, which appeared mainly in the Hungarian cities, in Transylvania and in the southern regions of the country. German communities were not responsive to politics until the economic positions became endangered. This environment started to change in larger degree after the first world war, which lead to the fact that social and economical tendencies, Hungarian ethno-political endeavours as well as the more and more intensive German connections started the controlled emancipation, mobilization and politization of the German Youth.

Keywords: Hungarian Germans, youth, politization, mobilization, national socialism, Volksbund

A hírhedt Volksbund, s kevésbé ismert ifjúsági szervezete, a Német Ifjúság máig gyakran egyoldalúan démonizált szervezetei voltak a magyarországi németeknek, melyeket általában a nemzetiszocialista világnézet hordozóinak és a birodalmi érdekek maradéktalan kiszolgálóinak állítanak be. Miközben a kép

jóval differenciáltabb, s kétségtelen, hogy a Volksbundban a nemzetiszocialista színezet is megtalálható volt, a szervezet elsődleges célja a magyarországi németek németségben való megtartása volt, s elsősorban a negyvenes években volt megfigyelhető további radikalizálódás, miután a magyar kormányzat az ún. bécsi népcsoportegyezménnyel gyakorlatilag kiszolgáltatta a magyarországi németek közösségét a Harmadik Birodalomnak. Ezt követően erősödtek fel, s válóultak meg részben a gleichschaltolási törekvések, vált szabadon terjeszthetővé a nemzetiszocializmus, került egyre inkább előtérbe – főleg a revízióval visszatért területeken élő német vezetők nyomására – a Magyarország iránti lojalitás negligálása és a birodalmi igényeknek való mind teljesebb megfelelés. A Német Ifjúság 1941-ben már ebben a légkörben született szerveződés volt, melynek egyértelmű célja volt a magyarországi német ifjak náciává nevelése, amit a háborús körülmények azonban nemigen tettek lehetővé. S a szervezet tagjainak vélhetően nagyobb része sem e céltól vezérelve vált a szervezet tagjává, hanem németsége megélésének fórumaként tekintett rá.

Politikai mozgalmak és események történeti feltárása és interpretálása esetében hajlamosak vagyunk arra, hogy a benne érintett szereplőket izoláltan kezelve, minden egyéb kötődésüket figyelmen kívül hagyva, kizárólag az adott politikai cselekmény kapcsán ítéljük meg. Különösen akkor, ha egy addig a politikum világától jobbra távolmaradó csoport „hirtelen” politikai szereplővé válik. Az ilyesfajta megközelítés teljesen ignorálja azt az életvilágot, azt a gazdasági-társadalmi rendszert, amely egy ilyen csoportot és annak tagjait körbe veszi, s alapvetően sokkal inkább meghatározza mindennapjait, mint a politizálódást is magába foglaló szervezeti tagság. A faluközösség ugyanis olyan gazdasági és szocio-kulturális kapcsolatok rendszerét jelentette, amely 1848 után is, egészen a 20. század közepéig működőképes maradt, jóllehet változott is.¹

E miliő vizsgálatával világossá válik, hogy a politikum világát nem érdemes abszolutizálni, még egy olyan korszakban sem, mint a két világháború közötti időszak, amikor a németség politizálódása a korábbiakhoz mérten feltűnően nagy mértéket öltött. Továbbra is elsődleges volt azonban az a társadalmi-gazdasági környezet, amelyben ez a német csoport a mindennapjait élte, s amely igazából egyben gátja is volt annak, hogy még nagyobb kiterjedésű politikai mobilizálás valósuljon meg.

A magyarországi német ifjúság német mozgalomban betöltött szerepének, mobilizálásának és politizálódásának vizsgálatakor nem kerülhető meg annak a miliőnek a feltárása, amely révén válaszokat remélhetünk a következő kérdé-

¹ WEBER-KELLERMANN 1978. 341.

sekre: mindehhez mennyiben voltak adottak a feltételek? Egyáltalán hol volt a helye egy gyermeknek és ifjúnak a magyarországi németeknél, milyen társadalmi pozíciókkal rendelkezett?

E tanulmányban ezt a miliőt kívánjuk elemzés tárgyává tenni, s rámutatni arra, hogy ez a közeg mennyiben segítette vagy gátolta az 1920-as és 1930-as évek politikai jellegű mozgalmát, mennyiben voltak meg benne a politizálódás és az önszerveződés alapjai.

Gyermek és ifjú a magyarországi németek társadalmi és gazdasági miliójében

A gyermek a gazdaság gyarapításának alapja, a társadalmi és gazdasági reprodukció záloga, a munkaerő-kapacitás növelésének az origója volt. Éppen ezért mind a gyermekáldás, mind pedig az egészséges születés fontos, elősegítendő körülmény volt. A magyarországi német lakosság különösen nagy hangsúlyt helyezett a csecsemő- és gyermekhalandóság visszaszorítására, tudatosan törekedett arra, hogy mindenképpen rendelkezésre álljon bába a településen, hogy a terhesség lefolyása szakszerűen végig kísérhető legyen, és maga a születés is sikeresen megtörténjen.² A német családok jellemzően sokgyermekesnek számítottak. A gyermekszám alakulásában fontos szerepet játszott a németek törzsöröklési rendszere is, hiszen emiatt nem kellett tartani a birtokaprózódástól.³ Így a németek száma a 18. századtól kezdve az 1880-as évekig folyamatosan nőtt, ami elsősorban a természetes szaporulat, kisebb részben a nagy betelepítések utáni szerény bevándorlásnak volt köszönhető, majd a növekedés gyakorlatilag megállt, sőt a századforduló után – vélhetően elsősorban a kivándorlás következtében – még csökkent is. Ha azonban az 1850 és 1880 között elmagyarosodott, nagyjából fél millió főre tehető nemzetiségi népesség nagy részét is a németekhez számítjuk,⁴ akkor gyakorlatilag folyamatos népességnövekedés mutatkozik. A német családokban tehát a gyermekek és ifjak száma a többi etnikai csoporthoz képest általában magasnak volt mondható.

² L. GÓZSY 2009. 38–42.; GAZSÓ-MIREISZ-HASENFRATZ-VAVRIK-FÖRSTER 2009. 108–110.; GYERMEKVILÁG 2003. 5.; MIHALIK 2008. 182.

³ Elsősorban ott volt döntően nagyobb a születésszám, ahol a németek a magyarokkal vegyesen éltek. Ahol a németek többségbe kerültek vagy kizárólagos etnikummá váltak, lecsökkent a születésszám náluk is. FAAS 1936. 41.

⁴ KATUS 1979. 1151.

A születés bár fontos családi és közösségi esemény volt, de nem írhatta felül a németekre oly jellemző gazdasági racionalitást. A német családokban a születést követő rövid várakozási idő után azonnal megkezdődött az anyák reintegrációja a mindennapi munka világába. Mivel nem volt jellemző a többgenerációs együttélés, a munkafolyamatokba való újbóli bekapcsolódást ösztönözni kellett hozni a gyermekek felügyeletével és a róluk való gondoskodással. E kényszerhelyzet azonban sok pozitívummal járt. Az önálló mozgásra még képtelen csecsemőket az anyák ugyanis hordozókendőkben magukra kötötték, ami erősítette az anya-gyerek kapcsolatot,⁵ és hozzájárult annak az érzelmi biztonságnak a megalapozásához, mely elősegítette a kiegyensúlyozott felnőttlét kialakulását. Ez a megoldás egyúttal talán az első észrevétlen, tudatalatti közvetítését jelentette a munka világának, amelyre a megfelelő felkészítés a németek esetében mindig is prioritással bírt. Ennek fontosságát az is alátámaszthatja, hogy a hordozókendők igazi műalkotásokká váltak az idő folyamán, s azt a fajta igényességet is visszatükrözte a külvilág számára, melyet a németiség az újszülöttekre tekintett.⁶

A közösség fenntartása és gyarapodása szempontjából is kulcskérdés volt, hogy a felnövekvő gyerekek miként válhattak a közösség értékes tagjaivá. A német faluközösség összetartása pedig már-már közmondásos, a sikeres gazdasági rendszer működtetésének elengedhetetlen alapja volt. Így a német gyerekek idejekorán beleszoktak abba gazdasági-társadalmi rendszerbe, értékrendbe és mentalitásba, amelyben nekik is megvolt a megfelelő helyük.

A gazdaságközpontúság és az öröklési rendből fakadó jótékony kényszerek eredményezték azt is, hogy a német családok gyermekeik képzésére jóval nagyobb gondot fordítottak, mint a többi nemzetiség. Jóllehet erre anyagi helyzetük is a legkedvezőbb alapot nyújtotta, de éppen a kölcsönhatás felismerése révén értették meg, hogy a tudás növelése a gazdaság fenntartását éppúgy szolgálta, mint az utószülött gyerekek boldogulásának megalapozását.

Mivel a magyar családokra részben a többgenerációs együttélés volt jellemző, emiatt bőven volt munkaerő, a magyar családok nem voltak okvetlenül rászorulva a gyermekek munkájára és arra, hogy minél előbb kitanulják a munkafolyamatokat. Így vált szokássá a gyermek pásztornak, kondásnak, csordásnak küldése.⁷ Mindebből az következett, hogy a magyar és más nemzetiségű gyere-

⁵ A sokácoknál hasonló hagyománya volt a hordozókendőnek. ANDRÁSFALVY 2004a. 151.; ANDRÁSFALVY 2004b. 120-121.

⁶ L. SZEPESI 2010; ANDRÁSFALVY 2004b. 121.

⁷ ANDRÁSFALVY 2011a. 435.

kek nem is szoktak bele abba a tudásba, azokba a munkaerőkölcsökbe, melyek a sikeres gazdálkodást előmozdították volna.⁸

A németek gondolkodásából fakadóan azonban nemcsak a paraszti nevelésre helyeztek hangsúlyt, hanem az iskolai oktatásra is, amikor az már lehetővé vált. 1780-ban a német parasztcsaládokban az iskoláskorú gyerekek 73%-a járt már iskolába, míg a nem német falvakban ez az arány ennek mindössze a felét, 37%-át tette ki.⁹ Ezt a mentalitást a betelepült némettség a kivándorlási területekről hozta magával. A kivándorlók között nem sok olyan volt, aki három keresztet írt volna a neve helyett.¹⁰ Nem véletlenül összegezte Klimó György pécsi püspök 1757-es ebbéli tapasztalatait: „ez a német nemzetiségű nép dicsérendő jámborsága, erkölcsossége miatt, és főleg azért, mert gyerekeit jól neveli, és tanítót tart”.¹¹

Baranyában szembeötlő volt, hogy sokkal több iskola volt a német falvakban. II. József 1782/83-ban felmérést készíttetett a megyei tanítók nyelvismere­téről. Baranya 134 községében 122 tanár dolgozott, akiknek 72%-a volt német, 43% a magyar, 22% pedig a szerb nyelvet bírta, a tanárok fele pedig csak németül beszélt.¹² Persze ez összefüggésben állt a megye nemzetiségi arányaival is, de az eltérés, főleg német-magyar viszonylatban így is szembeötlő. Nem volt ez másként a tolnai falvakban sem, melyekben Egyed Antal szerint a 19. század elején télen naponta jártak iskolába a gyerekek, hol több, hol kevesebb.¹³ Gyakran iskolát is építettek, hogy ne kelljen messzire vinni a gyerekeket, netán más felekezetű iskolába adni.

A német lakosság igényelte a lelki gondozást, a gazdasági és kulturális emelkedést egyaránt, ezért nagyon áldozatkésznek mutatkozott a pap és a templom javára.¹⁴

A 19. század elejére már voltak olyan vidékek az országban, ahol a németek iskolázottsága a 100%-ot közelítette, de még mindig meglehetősen nagy volt a szórás: a kassai közigazgatási kerületben 91, a vajdaságiban 85, a pozsonyi kerületben viszont csak 61%-os volt az arány. A magyar lakosság esetében átlag 64–68% járt iskolába, de a Vajdaságban csak 48%, tehát majdnem a német haj-

⁸ A paraszti családokban a gyermekek és ifjak németeknél kiemelt helyét és annak különbözőségét más népekkel szemben a 18. század végétől a 19. század közepéig többen is megfigyelték. Vö. TESSEDIK 1979; WINKLER; BERZSENYI 1968; HÖLBLING 1845. stb.

⁹ SENZ 1997. 66.; SEEWANN 2015b. 228.

¹⁰ HARTMANN 1935a. 29–39.; KRAUSS 2003.

¹¹ HARTMANN 1935a. 29–39.

¹² SÁNDOR 1977. 138.

¹³ EGYED 1829.

¹⁴ SEEWANN 2015a. 149., 164., 227., 232.; GÓZSY 2009.

landóság felét tette ki. A szláv lakosoknál a kassai kerületben 42, a vajdaságiban viszont csak 35%-ot mértek.¹⁵

Mindamellet, hogy a német családok általában gondot fordítottak gyermekeik taníttatására, egy gyereket – általában a legkisebb fiút – hosszabb ideig, legalább a középfokú, de gyakran a felsőfokú végzettség megszerzéséig taníttattak. Felsőfokú tanulmányoknál a teológia volt közkedvelt, ami a németek vallásosságából is fakadt, de népszerűek voltak a tanítói, orvosi, állatorvosi tanulmányok is. Főleg azért, mert ezek lehetővé tették, hogy a kitaníttatott fiatalok visszatérjenek saját faluközösségükbe, és azt újonnan megszerzett tudásukkal szolgálják.¹⁶ A 19. század második felében a magyar lakossághoz viszonyítva a németek kétszer akkora arányban küldték gyermekeiket kézművességet tanulni.¹⁷ Az oktatásra fordított idő mellett a munka világába való folyamatos és a kornak megfelelő integrálás is a tudatos gondolkodás és gondoskodás eredménye volt.¹⁸

Az iskolai tudást a német fiatalok azonban egyre kevésbé szerezték meg anyanyelvükön. A 19. század elején a magyar nemzeti mozgalom hatására lassan megindult az iskolák nyelvváltása is, amely az 1867 utáni drasztikus mértéknek azonban még a közelébe sem jutott. 1869 és 1905 a német nyelvű iskolák száma az ötödére csökkent. Az 1905-ben számon tartott 272 német iskola csaknem mindegyike Erdélyben volt, 1912-ben a Bánátban már csak 31, a Bácskában 1914-ben csupán 19 német népiskola működött. A németek esetében az egy nyelvű iskolák megszüntetése mindazonáltal még nem adott volna okot elégedetlenségre, hiszen a német lakosság jól felfogott gazdasági érdekeit szem előtt tartva kifejezetten preferálta a kétnyelvű oktatást. A jelzett időszakban azonban a kétnyelvű iskolák száma is jelentős mértékben, több mint 60%-al csökkent. 1910-ig aztán ez a típus meg is szűnt.¹⁹

Ezzel az 1910-ben 10,4%-os arányt képviselő németiség az összes iskolának már csak 4,3%-át mondhatta magáénak. Így mindössze a német gyerekek 22%-a részesülhetett anyanyelvű népi iskolai oktatásban. A felsőbb iskolák (gimnázium, reáliskola) közül az 1906/7-es tanévben a nyolc német iskola mindegyike Erdélyben volt, így csupán a német anyanyelvű diákok alig több mint egyharmada jutott középfokú oktatáshoz az anyanyelvén.²⁰

¹⁵ DEÁK 2000. 252.

¹⁶ HAMPE 2015.; SEEWANN 2015b. 110.

¹⁷ A németnél 11%, magyaroknál 6% volt ennek aránya. FATUSKA 2006. 34.

¹⁸ PALÁDI-KOVÁCS 2006. 306–310.

¹⁹ A 331 németül is oktató iskola fele ugyan német egynyelvű iskolává változott, a másik fele viszont magyar nyelvűvé. SCHÖDL 1995. 377–378.

²⁰ Az 54,5%-ot kitevő magyarság ezzel szemben az iskolák 89,4%-ával rendelkezett. – BELLÉR 1990. 440.; SEEWANN 2015b. 49.; MACARTNEY 1969. 724.

Mindezzel együtt is a németek körében az írni-olvasni tudók aránya tovább emelkedett, az 1890-es 63%-ról 1910-re 70,7%-ra, ha csak az erdélyi németeket vesszük 68-ról 75,9%-ra, amivel a németség – a zsidók és az örmények mellett – utcahosszal előzte meg az ország többi nemzetiségét, és egyúttal jelentősen meghaladta az 58,2%-os átlagot is.²¹ Mindemellett a németek voltak a legambiciózusabbak a tanítás-tanulás feltételeinek megteremtésében is. A fenti adatok bizonyítják, hogy a németség ezt az előnyét az első világháborúig megőrizte, sőt még növelte is.

Bár az iskolamagyarosítás nem a németek kívánságára történt, megpróbálták ezt a körülményt is előnyükre fordítani, amennyiben boldogulásuk és gazdálkodásuk számára most már iskolában szerzett magyartudással rendelkeztek, melyre korábban leginkább a cseregyermek-rendszer révén tettek szert. E rendszert, mely bár más népek vonatkozásában is divatos volt, s Magyarországon kimutathatóan már a 16. századtól jelen volt, legkiterjedtebben és leghosszabban, generációkon átívelően (1945-ig) azonban csak a német lakosság alkalmazta. E szisztéma olyan komplex formává vált, mely révén a német gyerekek nemcsak magyar (vagy más) nyelvismeretüket alapozhatták meg, más gazdasági eljárásokat és szemléletet, új állatfajtákat, növényeket, szerszámokat és gépeket ismertek meg. E kapcsolatok egyúttal gazdasági együttműködést is jelentettek, egymás tevékenységének kiegészítését, a megtermelt javak kicserélését, illetve e folyamatok elősegítésére közvetítő funkciókat láttak el egymás számára. A gazdasági kapcsolatokon és hasznon túl az érintett családok kvázi rokoni kapcsolatba (pl. keresztszülőség) kerültek egymással, gyakorlatilag szülőknek tekintették a befogadó párt is, meghívták egymást a családi ünnepekre. Sokszor tartották a kapcsolatot felnőttkorban is.²²

Amint a magyarországi németek sikeresen megvetették lábukat a betelepítések után, e többrétegű tudással a német parasztcsaládok hatékony, tudásalapú, innovatív, folyamatok alkalmazkodásra képes családi gazdaságokká váltak, amelyben nagyfokú szolidaritás uralkodott, amit az öröklési rend csak fokozott. Mind az öröklő gyerek, mind pedig a nem öröklő fiútestvérek érdekeltek voltak abban, hogy együttműködve minél nagyobb vagyont gyűjtsenek és ezáltal jövőbeni boldogulásukat elősegítsék.²³ Az így felhalmozott és szétosztott vagyon lehetővé tette, hogy egyrészt már fiatalon iparosnak vagy tanulni küldjenek egy-egy gyereket, illetve a helyben maradókat kifizetve az önálló gazdaság megalapozását

²¹ PUTTKAMER 2003. 169.

²² ANDRÁSFALVY 2011b. 21.; ANDRÁSFALVY 1978. 307.; PALÁDI-KOVÁCS 1981. 66–70.; LISZKA 1991. 507.

²³ ANDRÁSFALVY 2011c. 124.

segítették elő.²⁴ Az utószülöttek kifizetése gyakran évekig húzódott, amiből földet vehettek, műhelyt nyithattak. A beltelket és a „postdomális” tartozékait csak az örökös örökölte, a paraszti portán felül szerzett írtásokból, szőlőkből, nem telki legelőkből, megszerzett földekből a többiek is részesülhettek. Előnyös házasság esetén a lány által hozott földekből, szőlőből is ki lehetett elégíteni a többieket.²⁵

Az utószülöttek gyakran a faluvégen találtak házhelyet, a szellérek között. Többségük viszont kénytelen volt elvándorolni, ha helyben nem talált magának helyet, vagy máshol kedvezőbb feltételek adódtak. Elsődleges célpontot természetesen a más gazdasági szerkezetben működő magyar falvak jelenthettek, hol a kisebb jövedelmezőség miatt, s így a gazdaságok feladása következtében lehetőség nyílt azok felvásárlására. Így vetették meg a németek a lábukat a szintén egykézű szerb falvakban is.²⁶ A 19. század első felétől-közepétől a saját portához, szellértelekhez jutás lehetőségei azonban beszűkültek, amelynek egyik következménye a nem öröklő testvérek szülői házban való hosszabb maradása volt,²⁷ másrészt valószínűleg ehhez is, illetve az együtt élő szokásrendszerek hasonulásához is kötődött az öröklési rend megváltozása. A németeknél is megjelent fiúági örökösödés: valamennyi fiú örökséghez jutott. A Dunántúlon és a Délvidéken, a Tisza-Maros szöge német vagy némettel kevert népességében azonban továbbra is inkább a törzsöröklés volt jellemző. A 20. században már az egyenlő osztályú öröklés is terjedt a németiség körében.²⁸

A fiatalok motivált, a munka világába autonóm szereplőként való belépését rendkívül ösztönözte, hogy az apa 60 éves kora környékén átadta a gazdaság teljekörű irányítását örökös fiának, s cserébe ellátmányt (*Ausbehalt*) alkudott ki magának élete végéig.²⁹ A magyaroknál a gazdaság átadása jóval később, 80 éves kor körül, vagy a családfő halálával következett be. A túl hosszú ideig „hivatalban” maradó családfő miatt az utódok is olyan korban kerültek meghatározó pozícióba a paraszti gazdaságban, amikor már ők is korosnak minősültek (60 év), s amikor a fogékonyságuk az újításra erősen visszaesett. A németek esetében a gazda korai „visszavonulása” viszont azt eredményezte, hogy a birtokot öröklő fiú már 40 éves kora körül, de akár még előtte is átvette az irányítást, így a birtok és a gazdálkodás új helyzetekhez való hozzá igazítására sokkal kedvez-

²⁴ ANDRÁSFALVY 2004c. 172.

²⁵ H. CSUKÁS 1997. 182–183.; FATUSKA 2006. 33–34.

²⁶ ANDRÁSFALVY 2004c. 444.; ANDRÁSFALVY 2011c. 125.

²⁷ Őri 2014. 226.

²⁸ MATTYASOVSKY 1904. 404., 412–413.

²⁹ WEBER-KELLERMANN 1978. 345.; FATUSKA 2006. 42.; PALÁDI-KOVÁCS 2006. 309.; ANDRÁSFALVY 2011a. 453.

zőbb volt a kilátás. Ez az innovatív hajlam mutatkozott meg a szőlők vagy dohány telepítésében, de akár más munkaintenzív kultúrák alkalmazásában is.³⁰

A mindennapi munkának is megvoltak a maga törvényszerűségei. A fentebb említett szolidaritásból fakadt, hogy mindenki saját ereje alapján vette ki a részét a munkából. Mivel a német szemlélet szerint a munka elvégzése volt a leglényegesebb, hiszen ezen alapult a gazdaság fenntarthatósága és gyarapítása, nem rögzült az egyes munkafolyamatokhoz személyi hozzárendelés, az asszony és a gyerek is dolgozott.³¹ Ez a fajta értékrend – benne a földéhség is – a hagyományok mellett valószínűleg azért tudott konzerválódni, esetleg fokozódni, mert táplálta az új hazában való újrakezdet emléke, illetve a 19. században már talán a kisebbségi lét is.³²

A 19. század végére az innovatív gazdálkodást már a magyarok és a délszlávok is átvették, egyre inkább átálltak az árutermelésre, a piaci értékesítésre, kertgazdálkodásra, állattartásra, szőlészetre.³³ A Buda-hegyvidéki mikrogazdasági környezetben és Budapest vonzáskörzetében ez szimbiózissá vált, ezért a települések itt lakosságtól függetlenül nagyon hasonlóak voltak, és racionális munkamegosztást működtettek, így a falvak zártsága is sokkal hamarabb kezdett oldódni.³⁴

A munka és az iskola világa, valamint a család önmagukban is fontos szocializációs intézmények voltak a németek körében is, amelyek már létükkel, a faluközösséget is közvetítették a gyermekek és ifjak felé. Hogy velük együtt „minden településlakó erős kötelekeként” – így Eimann³⁵ – építsék fel a falu- és szolidaritási közösséget, mert csak kölcsönös segítséggel tudták működtetni gazdasági rendszerüket, illetve megküzdeni a mindennapok, a természeti és tűzkatasztrófák kihívásaival, valamint olyan teljesítményeket létrehozni, melyek az egyének erejét meghaladták, így például a templomot vagy iskolát építeni, továbbá az özvegyek és árvák szociális ellátását biztosítani. Mindennek következtében a munka és gyermekélet szimbiózisából kialakult egy olyan falusi gyermekkultúra, amely gyakorlatilag a második világháború végéig fennmaradt.

Ugyanilyen fontos kérdés volt azonban az is, hogy az egy korcsoporthoz tartozókat mi köti össze,³⁶ hiszen számukra az egész közösségen belül nem utol-

³⁰ Vö. ANDRÁSFALVY 2011d. 160., 196.

³¹ VÁRADY 1896. 267.; HAAS 1845. 51.

³² MATTYASOVSKY 1904. 412–413.

³³ SZITA 1979. 521.

³⁴ ANDRÁSFALVY 1978. 302–303.; SOMLAI 2014. 14–47.

³⁵ EIMANN 1822. 65.

³⁶ MANNHEIM 1969.

só sorban a munka rendjéből fakadó közös munkák és a közös iskolalátogatás, de még inkább az azokon túli közösségi élmények adták a kohéziót. A bácskai Szentfülöpon a család és faluközösség között éppen a fiatalok integrációját elősegítendő jött létre egy köztes szint a *kameradschaft*, mely a korai ifjúkorban alakult ki, és 10-30 fiatal közösségét jelentette, külön a fiúknál és külön a lányoknál. A „*Komrüdinnen und Komeraden*” elnevezés Sváb Törökországban is használatban volt, amelyekből az iskolai időszakra kialakultak a külön lány és fiú kameradschaftok, melyek nagyjából évfáratonként épültek fel. A kameradschaftok tagjai a legtöbb szabadidős tevékenységet együtt végezték: színművek betanulását, játékokat, utcai mókázást, hétköznapi utcai bandázását, éneklést, táncot stb. A párválasztásnak is fontos terepét jelentették, jóllehet a frigyről a szülők döntöttek. Az iskolába járó fiúknak és lányoknak a tanulás és a munka mellett már kevesebb szabadidejük maradt, amit leginkább énekléssel és táncal töltöttek. Minden fiatal része volt egy ilyen közösségnek, így nem sok olyan ember akadt a faluban, aki kirekesztődött vagy magányosnak érezte magát. Sokszor persze összetűzések is voltak egy-egy ilyen „klikk” között.³⁷

A fiatalok közül elsősorban a legények alközössége manifesztálódott a mindennapokban. Éppen ezért a közösségbe való belépés 16-17 évesen és onnan a házasság révén való kilépés fontos mérföldkövek voltak. E csoport legtekintélyesebb tagjai a regruták voltak, akiknek búcsúztatása már a teljes faluközösség ünnepe volt.³⁸

Vagyis a gyerekek és ifjak testükre szabott, életkorukhoz alakított ceremóniákkal tarkították életüket, a felnőttek ünnepi szokásaiból eljátszani egy-egy fő- vagy mellékszerepet „valamennyiük vágyának netovábbja volt”, ezáltal pedig átsegítették egymást a felnőttkorba való átmenet nehézségein, egymást nevelték és szocializálták.³⁹ A faluközösségen belül megvoltak a kialakult formák, senkinek sem volt lehetősége arra, hogy csak „lógjon”. A modern szabadidő-alakítási trendek viszont nemigen törtek be az agrárius vidékekre.

Ez a falusi gyermek- és ifjúközösség azonban nem volt örökéletű, hiszen előbb-utóbb elérkezett a kiválás ideje. Ennek egyik módja lehetett a magasabb iskoláztatás, melyet követően azonban gyakran vezetett vissza az út a faközösségbe. A fiúk esetében a katonaság jelenthetett átmeneti kiszakadást, mely során sokféle etnikai közösségből, társadalmi rétegből érkezőket kovácsolt össze a hadsereg kemény kiképzése és a békeidőben is rideg környezete. Ez egy-

³⁷ HARTMANN 1935b. 203–204.; WILDMANN 1982. 140–141.; HARTMANN 1992. 15–16.

³⁸ FOGARASSY-FETTER 1998. 372.

³⁹ ILLYÉS 1955. 145.; GAZDA 1980. 107.

úttal a tudástranszfer fóruma is volt, hiszen a fiatalok eltérő értékrendekkel, munkakultúrával, technológia eljárásokkal ismerkedtek meg,⁴⁰ és tértek vissza szintén a közösségbe. Ezek után a településen belül a házasság pecsételte meg a klasszikus ifjúsági létet.

Egyesületi kultúra

Magyarországon a 18–19. század fordulóján kezdett fellendülni a társadalmi egyesületek alapítása, ami eleinte leginkább olvasókörok formájában jelentkezett. Az igazi konjunktúra a reformkorra tehető,⁴¹ majd a fejlődés két évtizedes megtorpanást követően a kiegyezés után vett megállíthatatlan lendületet. Kezdetben az egyesületek a korabeli gyökerekhez visszanyúlva elsősorban a céhekhez és a vallásos testvérületekhez álltak közel, és társadalmi bázisuk is meglehetősen szerény volt. A felvilágosodott gondolatok, a maga sorsát irányító egyén és közösség eszméje, a gazdasági fejlődés, az egyelőre szerény mértékben, de mégiscsak meginduló polgárosodás, s nem utolsó sorban a nemzeti törekvések révén az egyre szaporodó olvasókörok, dalárdák, kaszinóegyesületek, lövészegyletek, önszegélyező egyesületek stb. már a városi lakosság szélesebb köreit voltak képesek megszólítani, amihez elengedhetetlen volt az infrastruktúra és a kommunikáció fejlődése.⁴²

A szervezetek száma 1878-ra 4000-re emelkedett, melyek 672 000 tagot tömörítettek. S bár ez jelentős fejlődés volt, a birodalom másik felében háromszor ennyi szervezet működött. A fejlődés azonban nagyon egyenetlen volt, hiszen Magyarország járásainak több mint negyedében még a járási székhelyen sem jött létre polgári szerveződés. Az egyesületek döntő többsége pedig inkább önszegélyező és érdekvédelmi, illetve társasegylet volt.⁴³ A virágzó egyesületi élet azonban a hatalom fenntartásait és ellenérzését is életre hívta.⁴⁴

A magyar nemzeti mozgalom mentén a 19. század első felében a nemzetiségek is hozzáálltak saját szervezeteik kialakításához, melyek közül az első, a Matica Srpska 1824-ben alakult meg, melyet további hasonló szerveződések követtek.⁴⁵ A nemzetiségi öntudatosodást szimbolizáló egyesületeket

⁴⁰ ANDRÁSFALVY 2011a. 466–467.

⁴¹ BEZDÁN 1995 323.

⁴² PAJKOSSY 1991; MANNOVÁ 1995a. 89–97.; SEEWANN 2015b. 120.

⁴³ REISZ 1988. 940–941.; VARGHA 1881.

⁴⁴ SEBESTYÉN 2012. 87–88.

⁴⁵ KATUS 2012. 222–227.; MANNOVÁ 1995a; SEEWANN 2015b. 120.

a magyar nemzeti mozgalom a magyar nemzeti törekvések hátráltatóinak és akadályozóinak tekintette. A forradalomig rájuk vonatkozóan azonban nem születtek szabályozások, amit a szabadságharc leverése és a neoabszolutista időszak is elodázott.

E rendelkezések az 1860-as évektől jelentek meg. Az 1864. évi 44. tc. alapján bármely nemzetiségű állampolgárnak joga volt „A nyelv, tudomány, gazdaság, ipar és kereskedelem előmozdítására szolgáló más intézetek mellett is az állam törvényszabta felügyelete alatt társulatokba vagy egyesültekbe összeállni”.⁴⁶ Az 1868-as nemzetiségi törvény szintén garantálta ugyan a nemzetiségi egyesülési szabadságot, de az 1873. évi 1394. sz. belügyminiszteri körrendelet az egyesületek működését miniszteri engedélyhez kötötte.⁴⁷ 1875-től az ellenőrzés tovább szigorodott, a nemzetiségek ettől kezdve csak közművelődési és irodalmi egyleteket alapíthattak, politikait nem.⁴⁸

Nem véletlen tehát, hogy mindössze az egyesületek 5%-a volt a nem magyar nemzetiségekhez köthető, és az egyesületek kétharmada kifejezetten hangsúlyozta magyar nemzeti jellegét.⁴⁹ Egyes kivételektől eltekintve nem volt jellemző a lokalitáson és regionalitáson túlnyúló, pláne országos szervezetek létrejötte sem.⁵⁰

Az 1878. évi V. törvény bevezette a nemzetiség elleni izgatás tényállását, mely alapján a szóban, írásban vagy képi ábrázolással gyűlöletre uszítókat fogházzal és pénzbírsággal lehetett sújtani.⁵¹ A törvény alkalmazása mutatta azonban, hogy az elsősorban a magyar nemzetiség „védelmét szolgálta”. Ennek nyomán lassanként a közvélemény is megismerte a pánszlávizmus és pángermanizmus „veszélyét”.

Valószínűleg az egyesületek számának növekedése, s talán a magyarosító szándékok erősödése vezetett oda, hogy 1898-ban az 1136. sz. BM-rendelet az alapszabály nélküli működést vagy az attól való eltérést már pénzbírsággal, illetve elzárással szankcionálta.⁵² A kilencvenes évektől több rendeletben hívták fel a tanfelügyelőket arra, hogy az iskolát elhagyó ifjúságot egyesületek szervezésével tartsák össze, s különösen a nem magyar területeken helyezzenek nagy hangsúlyt arra, hogy a nem magyar fiatalokat magyar ifjúsági szervezetekbe

⁴⁶ MÓRÓ 1977. 169.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ BÓRZE 1997. 17–20.

⁴⁹ REISZ 1988. 940–941.

⁵⁰ MANNÓVÁ 1999. 60.

⁵¹ 1878. évi. V. tc., A magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről, 172. paragrafus.

⁵² P. MIKLÓS 1997.

tömörítés.⁵³ Ezzel ki lehetett küszöbölni az iskola elhagyásával megszűnő magyarosító hatás hiányát.

Mindazonáltal úgy tűnik, hogy egy évtized alatt nem érték el a kellő eredményt, így a 20. század elején a Vallás- és Közoktatási Minisztérium (VKM) országos igénnyel új lendületet adott az ügynek, és már a közigazgatási szerveket is segítségül hívta. Ennek meg is lett az eredménye, hiszen 609 ilyen egyesület jött létre, a nemzetiségi vidékeken pedig 620. Így az iskolák 3,7%-a, az államiaknál 21–22% teljesítette a minisztérium elvárásait.⁵⁴

Hasonló formában kívánták elősegíteni az ifjúság test- és fegyvergyakorlatait. Szórványos és elégtelen sikerek után az Országos Testnevelési Tanács (OTT) létrehozásával találták meg e tevékenységek végső formáját, amely kidolgozta az ifjúság honvédelmi képzésének rendszerétét,⁵⁵ amely végül 1921-től a Levente szervezetében öltött testet, s természetesen nemcsak a honvédelmi felkészítést szolgálta, hanem a keresztény-nemzeti értékrend közvetítését, de egyúttal a magyarosítást is.

A nemzetiségi egyesületi működés pontos megfigyelését a közigazgatási szervek számára a rendeleti és törvényi szabályozások mellett azzal is elő akarta segíteni a kormányzat, hogy 1911-ben a Királyi Központi Statisztikai Hivatallal olyan térképeket és grafikonokat készíttetett városokra és községekre lebontva, amelyekből az adott területi egységek vezetői a nemzetiségi viszonyokról, így a nemzetiségi igazítás veszélyességi fokáról is tájékozódhattak.⁵⁶ Így alakult ki már a dualizmusban az a gyakorlat, hogy az engedélyezés hosszú időt, akár két évet is igénybe vehetett, hiszen a teljes apparátus megvizsgálta a szervezetek megbízhatóságát.

Nem véletlen, hogy a nemzetiségi egyesülési kísérletek kreatív hozzáállást igényeltek annak érdekében, hogy a hatóságok figyelme kevésbé terelődjön rájuk. Már az alapszabály betervezése esetében igyekeztek titkolni tényleges

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ „A magyar nemzeti érdekek szempontjából szükséges állandó éber figyelem és működés eredményes gyakorolhatása érdekében könnyen áttekinthető segédeszköz álljon rendelkezésre.” A belügyminiszter azonban nagy körültekintést is elvárt a főispánoktól: „Felkérem Méltóságodat, hogy a térkép-lapokat saját hivatalos helyegekben gondosan elzárva a bizalmas iratok módjára kezelje, nehogy azok adatai nyilvánosságra, s így esetleg a nemzetiségi vezéreknek is tudomására jussanak, mert ez által az illetők olyan adatokra nézve nyernének szemléltető és könnyen áttekinthető módon tájékozódást, amilyenekhez most egykönnyen nem juthatnak hozzá, mert másrészt a térképek adatainak közrebocsátásával a nemzetiségeknek a védekezésre magunk adnók kezükbe a fegyvert, és esetleg a részükről indítandó rendszeres akciókhoz a szükséges eszközt.” Idézi: SEBESTYÉN 2012. 89.

céljaikat, mint például a Pomázi Szt. György Temetkezési Egyesület, mely sem nyelvi, sem felekezeti feltételt nem támasztott a tagságnál, miközben alapvetően a szerb identitás ápolása volt a célja.⁵⁷

A rendelkezésre álló szankciós eszköztárat szükség esetén ifjúsági egyesületek ellen is használták. 1914. augusztus 24-én a belügyminiszter felfüggesztette a budapesti szerb ifjúsági kört, a Kola Mladik Szrba nevű szervezetet, s hasonlóan jártak el később a lórévi egyesülettel. Már az egyesület engedélyezésének mérlegelésekor is a következőképpen nyilatkozott Pest vármegye főispánja, aki az alispánt kérte annak kiderítésére, hogy „vajon ezen egyület megalakító egyének megbízhatósága elég biztosítékot nyújt-e, hogy ezen egylet a nemzetiségi irányzatot nem fogja erősíteni, s ez által a szükséges magyarodásnak nem fog-e gátjául szolgálni.”⁵⁸

Nemzetiségi szervezetek létrehozása a németiség esetében nem nagyon volt jellemző. Ezt támasztja alá, hogy Pozsonyban, ahol sokáig német dominancia érvényesült, majd megindult a magyarosodás, a gazdag egyesületi életben – noha a német nyelvet használták (majd magyarra váltanak) – 1918-ig nem volt olyan szerveződés, amely magát etnikai értelemben németnek tekintette, és így az egyesületek nevében sem alkalmazták a német jelzőt. Vagyis a polgári társulás és társas együttlét alapja Pozsonyban nem az etnicitás volt, ami arra volt visszavezethető, hogy a polgárság lojalitása és többes kötődése miatt nem is tudott, és nem is akart választani, s ezt nem is tartotta fontosnak, sőt milőidegennek tekintette azt. Mindez valószínűleg a többi városban sem lehetett másként. Sokkal inkább a magyar hazafiságukat semmint a német etnicitásukat hangsúlyozták, s a népszámlásokon is egyre inkább magyarnak vallották magukat, miközben a családokban a nyelvváltás valóban folyamatban volt.⁵⁹ Budapest környékén az élénk egyesületi élet szintén a magyarosodás bizonyítékául szolgált.⁶⁰ Vagyis a német polgárság magyarosodása következtében a németiség elvesztette szociális felső rétegét – ez egyedüli jelenség volt a nemzetiségek között –⁶¹ ez pedig rendkívüli módon hátráltatta az etnikai színezetű egyesületi kultúra kialakulását.

Vidéken részben hasonló jelenséget tapasztalunk, amikor azt látjuk, hogy a német paraszti réteg felső rétege magát nyilván az elit részének érezvén az or-

⁵⁷ Idézi: SEBESTYÉN 2012. 91.

⁵⁸ Idézi: SEBESTYÉN 2012. 91., 94.

⁵⁹ MANNOVÁ 1995b. 64., 75–76.; L. a pécsi Angster család példáját, METZ 2004, illetve Márai Sándor családját, MÁRAI 2008. 21.

⁶⁰ Vö. SOMLAI 2014. 35.

⁶¹ HUTTERER 1978. 293.

szágos elithez is kötődni kívánt, ami etnikai értelemben magyarnak számított.⁶² Ez viszont megint csak magyarázatot ad arra, hogy azokban a rétegekben, melyek vidékén hordozhatták volna az etnikai mozgalmat, akár ifjúsági alapon, az egyes személyek távol tartották magukat az etnicitás felvállalásától, az alsóbb rétegekből viszont kevésbé volt erre fogékonyság.

Ezt tetézte, hogy az értelmiség sorába vidékről felemelkedő német fiatalok a népiskolát elhagyva – ha nem volt már az is magyar – a középszintű és felsőszintű oktatásban nem kerülhették el a magyar nemzeti nevelés hatását, akár egyházi, akár állami tanintézetben tanultak. Így ez a felemelkedő réteg, amely sok esetben tért vissza szülőhelyére szintén nem lehetett hordozója etnikai alapú mozgalomnak.⁶³

Az agrárvidékeken, falvakban szintén sorra jöttek létre a szervezetek. Márfi Attila kutatásai szerint Baranya megyében – a németek egyik legfontosabb településterületén – 1867-et követően 800 egyesület jött létre a települések valamivel kevesebb mint felében. Ezek közül mindössze harmincnek volt nemzetiségi jellege, köztük 12 volt német: 10 katolikus olvasóköri, egy énekegyesület és egy pécsi kaszinóegyesület. A századfordulón a Sváb Törökország három megyéjében 400 olyan német lakossal is bíró település létezett, amelyben működött valamilyen egyesület, így a nagykorú német lakosság 19%-a aktivizálta magát társadalmi tekintetben. Mivel azonban ezek az egyesülések elsősorban vallási és kulturális, illetve gazdasági és önszegélyező (temetkezési, tűzoltó stb.) egyesületek voltak, „csak korlátozott mértékben voltak hatékonyak a politikai mobilizálás, a társadalmi modernizáció és/vagy a nemzeti emancipáció eszközeként”.⁶⁴ Elsősorban a tradicionális rend fenntartásának eszközei voltak.

⁶² Herczeg Ferenc ezt szemléletesen a következőképpen fogalmazta meg: „Akkoriban azt tartották a Délvidéken, hogy az ember csak ötszáz holdig lehet rác vagy sváb, azon felül magyarrá kell lennie, ha a vagyonához méltó életet akar élni.” – NÉMETH G. 1985. 85.

⁶³ „Lelkünket nyolc éven keresztül magyar kulturális javakkal táplálták. Minden, ami a jóra és a szépre fogadókész ifjonti kedélyünket gyönyörködtette és megragadta, magyar köntösben lépett elénk. A szép magyar dalok, a megragadó magyar versek, az irodalom és a benne dicsőített tájak magyar szellemet árasztottak. A történelemoktatás során a magyar nép nagy alakjaira és tetteire irányították a figyelmet. A magyar költők, szónokok, államférfiak és hősök váltak az ideáljainkká. A magyar nép, amelyet nekünk a világ első és legnemesebb népeként mutattak be, dicső tetteivel megigézett bennünket. Büszkéek voltunk arra, hogy mi is ehhez a néphez tartozunk. Sokat hallottunk arról, hogy a németek gyakran háborúztak a magyarokkal, és újra és újra megpróbálták elnyomni őket, de a magyarok mindig győzedelmeskedtek. A németek számunkra a nemes magyar nép ellenségei voltak.” – WIESER 1952. 41.

⁶⁴ MÁRFI 2004. 9.; SZITA 1991. 244.; GOTTAS 2006. 1205.

Ez a német magatartás az ország nagy részére állt, ettől eltérő egyesületi kultúrát Erdélyben találunk, ahol ezt nagymértékben segítette a vallási különállás. Itt az egyesületi élet teljes spektrumát megtaláljuk, amelyben gazdasági, kulturális szerveződések éppúgy jelen voltak, mint a nőszervezetek, vagy tornaegyletek, melyek java része szintén a 19. század második felében jött létre.⁶⁵ Különösen az 1870-es végétől ezek a tradicionális szász miliő veszélybe kerülése miatt az etnikai oldalukat is egyre jobban kinyilvánították.

Szintén eltérő polgári fejlődést mutatott a Bánát. A terület hosszú autonómiája következtében, amely a 19. század közepén, 1849–1860 között újra létrejött, itt Bécs felé orientálódó polgárság alakult ki, amely német nyelvű egyesületek, újságok és kulturális létesítmények sokaságát hozta létre. Egy olyan hálózat alakult ki, melyben a gazdasági szereplők, az értelmiségiek és az agrárlakosság egyaránt megtalálta a helyét, amely e rétegek egymás iránti nyitottságát mutatta. Ezért nem véletlen az sem, hogy az autonómia felszámolását követően Erdélyen kívül, ide köthetők a németek politizálódásának kezdetei is.⁶⁶

Mindebből az következik, hogy a magyarországi németeknél az erdélyi szászokon kívül leginkább a Bánátban és onnét kisugározva, kisebb mértékben a Bácskában jelentkeztek egyrészt a társadalmi önszerveződés alapjai, másrészt a gazdasági szempontokat szem előtt tartó politizálódás csírái, amelyre már mind belső késztetésből, mind külső sugallatra rá-rá vetült az etnikai tényező is. Ennek alapfeltételei voltak a gazdasági potenciál és az ennek megfelelő társadalmi rétegződés, az Erdélyben inkább, a Bánátban szerényebb mértékben meglévő társadalmi mobilitás és ezen keresztül egy képzett társadalmi vezetőréteg kialakulása, Erdélyben inkább annak megőrzésének képessége.⁶⁷ Ezt a szintet más német területek nem érték el az országban, Sváb Törökországban mindössze a gazdasági érdekek óvása váltott ki önszerveződési reakciót (Parasztszövetség), de ezen túllépni az első világháborút megelőzően már nem sikerült.

Ezeket a társadalomszerveződési hagyományokat az első világháború és a forradalmak időszaka jelentősen visszavetette.

⁶⁵ Például: Siebenbürgisch-Sächsischer Landwirtschaftsvereine (Erdélyi Szász Mezőgazdasági Egyesület); Siebenbürgischer Verein für Naturwissenschaften (Erdélyi Egyesület a Természettudományokért); Siebenbürgischer Gustav-Adolf-Verein (Erdélyi Gustav Adolf Egyesület); Siebenbürgischer Karpathenverein (Erdélyi Kárpát Egyesület), Allgemeiner Evangelischer Frauenverein (Általános Evangélikus Nőegylet); Verband Sächsischer Turnvereine (Szász Tornaegyletek Szövetsége). TEUTSCH-TEUTSCH 1984. 189.; GOTTAS 1980. 378.; EGRY 2009.

⁶⁶ SEEWANN 2015b. 105.

⁶⁷ Uo. 102–109.

Ifjúsági szerveződések

A 18. század végétől már Magyarországon is megtalálhatók voltak az első ifjúsági szerveződések, amelyek a nyugati mintákat követve itt is elsősorban az egyetemi, főiskolai ifjúságot tömörítették. Ezek azonban egyelőre nagyon szűkkörűek és marginálisan működő szervezetek voltak, amelyek még azt az összetett célrendszert sem tükrözték, mint a későbbi hasonló szerveződések. Az egyesületi élet 1867 utáni felfutásával rendkívüli módon megszorodott az ifjúsági egyesületek száma is, amelyek túlnyomó többsége azonban még mindig inkább asztaltársaságként, vagy egy-egy rendezvény szervezésért felelős társaságként volt értelmezhető. Majd megindult az ifjúsági szervezetek specializálódása: önképző, testgyakorló, tanonc, honvédó stb. egyesületek tucatjai kezdték meg működésüket.⁶⁸

Egyházi, illetve vallásos ifjúsági szerveződések helyenként már régebb óta működtek egyes településeken. A 18. századtól kezdve alakultak meg Magyarországon is az ifjúság elmélyült vallásos nevelését szem előtt tartó diákkongregációk. Ezek alapítása a 19. század második felében, de különösen az első világháború előtti másfél évtizedben új lendületet vett. XIII. Leó pápa társadalmi egyesületek alapítására felhívó 1886-os, *Quod multum diuque* körlevele után az iskolán kívüli ifjúságot gondozó legény-, leány-, iparos és ifjúsági egyletek is terjedni kezdtek. Némileg szerényebb mértékben létrejöttek protestáns ifjúsági egyesületek is. E szervezetek Budapest környékén a német településeken is nagyszámban alakultak meg és működtek.⁶⁹

A német szóhasználat alapján a Habsburg Monarchiát is magába foglaló Délkelet-Európa német ifjúsági hagyományai is alapvetően két törzsről fakadtak. Miután Erdélybe a reformációhoz hasonlóan a 19. században is viszonylag gyorsan eljutottak az aktuális birodalmi szellemi áramlatok, az ifjúsággal kapcsolatos új szervezeti formák és eszmények is megjelentek.⁷⁰ Az anyaországhoz képest pár évtizedes késéssel, 1848-ban Medgyesen alakult meg az *Erdélyi-német Ifjúsági Szövetség* (Siebenbürgisch-deutscher Jugendbund) *Stephan Ludwig Roth* vezetésével, zászlóbontását 200 résztvevő jelenlétében ünnepelte, fiatalosságával pedig a nép újjászületését kívánta szolgálni. A szervezet a frankfurti nemzetgyűlést köszöntő, Roth által írt üdvözlésében „Germánia anya” „távoli gyerme-

⁶⁸ UJVÁRY 1991. 65.; P. MIKLÓS 2005. 23–48.

⁶⁹ P. MIKLÓS 2005; BONOMI 1933. 23.; STADLER 1986. 242.

⁷⁰ Die Siebenbürger Sachsen 1957. 56.

keiként” és „előretolt keleti német állásként” aposztrofálta az erdélyi szászsgot, de egyértelművé tette „a magyar királyok iránti hűség[ünk!]” fontosságát is, „akiknek elődei bennünket több mint 700 évvel ezelőtt ide hívtak. [...] Azok akarunk lenni és maradni, amik mindig is voltunk, tisztességes német nép és annak az államnak a becsületes polgárai, amelyhez tartozunk. Az egyik jól megfér a másikkal: sőt az egyik csak a másikkal együtt lehetséges”.⁷¹

A szervezet igazi modern intézményként alapszabályzattal is rendelkezett, amely feladatul szabta az erdélyi németek népiségének emelését, a fiatalok közösséget segítő szolgálata iránti érdeklődés felkeltését. Mindezt tornával, énekekkel, lövészettel, vívással kívánta elérni, vagyis a Friedrich Ludwig Jahn-féle tornamozgalmi hagyományok is táptalajra letek benne. Saját rendszeres lap indítását is tervezték. Az egyesület több mint 300 taggal bírt, akiket a nagyszombeni, segesvári, brassói, medgyesi körzetekbe fogtak össze, köztük az utóbbi volt a legjelentősebb, a tagok mintegy kétharmadával.⁷²

A forradalmi és szabadságharcos időszak azonban meghiúsította a további nagyszabású összejövetelek tartását. Mindenesetre e szövetség létrejötté már önmagában is katalizáló hatású volt, hiszen az első világháborúig több hasonló szerveződés jött létre, jóllehet általános maradt a városi-értelmiségi jellegük, vagyis a teljes társadalmat átfogó hatásuk nem mutatkozhatott meg. Az egyetemi szervezetek közül néhány (*Arminina*, *Teutonia*, *Alemannia*) túlélte az első világháborút és az új Romániában is tovább folytatta tevékenységét.⁷³

Az 1899-ben Bécsben Edmund Steinacker és Adam Müller-Guttenbrunn bábkodásával megalakult *Magyar Korona Országai Sváb/Német Főiskolásainak Egyesülése* (Vereinigung Schwäbischer/Deutscher Hochschüler aus Ländern der Ungarischen Krone) a nem szász területeken is meghonosította az ifjúsági szerveződést és a német népiség gondozásának igényét; csoportok alakultak Budapesten, Kolozsvárott, Debrecenben, Pécsen és Szegeden.⁷⁴ Hasonló céllal jöttek létre 1918-ban Budapesten a tevékenységüket a magyarországi németiségre összpontosító *Gothia* és az inkább birodalmi német mintákat és kapcsolatokat ápoló *Longobardia* hallgatói egyesületek, de Budapesten alapították a Keletnémet Főiskolások Egyesületét (*Vereinigung ostdeutscher Hochschüler*) és a Sváb Főiskolások Honfitársi Egyesületét (*Landsmannschaft der schwäbischen Hochschüler*) is, melyek tagjait ifjú sváboknak is nevezték.⁷⁵

.....
⁷¹ FOLBERTH 1964. 78–80.

⁷² DER DEUTSCHE JUGENDBUND 1848. 6–8., 30–33.

⁷³ ALBRICH-CHRIST-HOCKL 1969. 22–26.

⁷⁴ TAFFERNER 1966. 40.; SPANNENBERGER 1997. 42.

⁷⁵ Uo.

Az 1899-ben alapított német főiskolai egyesülés 1918 után addigi formájában megszűnt, de utódszervezetei az utódállamok fővárosaiban *Suevia*, Budapesten *Suevia Budapestina* néven tovább folytatták munkájukat. A budapesti utódszervezetben tevékenykedő ifjú értelmiségiek az új országterületen megtestesítették a német ifjúság felsőbb korosztályának emancipációját, ami fontos tapasztalat volt az ifjúság szélesebb körű megszervezéséhez, de egyelőre viszonylag marginális jelenség lehetett, hiszen a magyar iskolarendszert végig járó német egyetemisták és főiskolások ráléptek a magyarosodás útjára, s valószínűleg még ekkor is követték azt a dualizmus idején érvényes nézetet, hogy az elithez csak német etnikai vonásaikat feladva csatlakozhatnak. A Suevia a korábbi hagyományokat követve saját kezdeményezés nyomán tartotta fontosnak, hogy működését a szervezet újjáalakításával legalizálja. E törekvés már a Magyarországi Németek Népművelődési Egyesületének (MNNE) megalapítása előtt napirenden volt, amivel hamarosan Bleyer Jakabot is felkeresték, aki hamar felismerte az ifjúságban rejlő perspektívát. Számos későbbi munkatársa származott innét.⁷⁶

Délkelet-Európában a legényegyletes politizálódás viszont sosem tudott igazán gyökeret verni, mint ahogy később, a századforduló környékén az a fajta ifjúsági szocializációs és emancipációs kísérlet sem, amit Németországban a merev társadalmi konvenciókból kiszakadni akaró *Vándormadár* (*Wandervogel*) képviselt a maga politikai-társadalmi programmal felérő apolitikusságával.

A 20. század elején azonban a Monarchiában is megjelent a klasszikus, tizenéveseket tömörítő ifjúsági mozgalom, amely a legényegyletek után a fiatalabb generációt is elindította az emancipáció útján. Az Osztrák Vándormadár kezdeti időszakáról mára már jobbára csak bizonytalan információkkal rendelkezünk, melyek szerint az első csoportok Prágában jöttek létre. Innen főleg a későbbi szudétanémetnek nevezett vidékeken terjedt el a mozgalom, de alakultak csoportok Morvaországban, majd az osztrák örökös tartományokban is.⁷⁷ Magyarországon az erdélyi területeken vetette meg a lábát a mozgalom először. Az első vándorcsoportot *Theodor Fabini* alapította Segesváron a Bischof-Teusch Gimnáziumban. Fabini berlini tanulmányai során került kapcsolatba a steglitzzi „ős” Vándormadárral. S Segesváron valóban azt az ifjúsági romantikát, a vissza a természetbe attitűdöt, azt a vándormadaras idealizmust és depolitizáltságot valószínűleg meg, német énekekkel, sátorláborkokkal, 1913-ban birodalmi német vándormadarak fogadásával, ami a birodalmi német mozgalom értékeit tükrözte vissza, s hamarosan Erdély, illetve Magyarország más részén is elterjedt.

⁷⁶ Uo., STEYER 1988.

⁷⁷ WESSELY 1993.

Erdély területén Brassóban, majd hamarosan Nagyszében és Szászrégen központtal, délen, a bánáti területeken Temesvár központtal jöttek létre újabb csoportok, de elterjedtek a birodalom egészen keleti területein – pl. Lembergben, Czernowitzban –, de még Triesztben is. A világháború előestéjén, 1913-ban, Fabini lánycsoportot is alakított, amely azonban nem sokáig állt fenn. Az első világháború előtti időszakra a Vándormadár révén már paraszti agrárterületeken is megjelent az ifjúsági mozgalom eszméje.⁷⁸ A mozgalom azért is válhatott éppen a Szászföldön virulenssé, mert Németországhoz hasonlóan, sőt talán még erőteljesebben, itt is azok a rögzült, merev társadalmi-közösségi formák álltak fenn, amelyekből a felnövekvő generáció menekülni szeretett volna.

Magyarországon valószínűleg sokkal szimplább volt a Vándormadár is, nem érte annyi hatást, mint a modernista-„dekadens” német városi környezetben a németországi Wandervogel: ezek közé tartozott többek között a vegetáriánusság, az alkoholmentesség, a ruhareformerek, a hamvasztás követelése, a nudizmus, a nőmozgalmárok, a fajhigiénikusok, a telepesszorgalmak és további elképzelések.⁷⁹ Németországban éppen emiatt jellemezte az egész mozgalmat nagyon kifejezett, nemcsak etnikai alapú népnevelő jelleg.⁸⁰

Jakob Lichtenberger, a horvátországi német népcsoport vezetőszemélyisége, 1944 novemberétől horvátországi népcsoport-vezető a délkelet-európai német ifjúsági jelenségek kapcsán a bensőségesésre és népi hagyományszeretetre utalt. Szerinte a délkeleti német ifjúság „a mélyebb erejű gyökereknek a pusztas felzínes konstrukciókkal szembeni ellenállásáról és a fennmaradó hagyományokról” szólt,⁸¹ ami nacionalizálódó monarchiában új értelmet is kapott.

Az ifjúságszerveződés erőteljesebb, területi tekintetben is számottevőbb forrásvidéke a Habsburg Monarchiában is az egyház, illetve egyházak voltak. A monarchia erős német közösségi tudatot megjelenítő területein, a későbbi Szudéta-vidéken, vagy a Szászföldön, de akár még a Bánátban is, nemcsak a legényegyleti és Vándormadár-hagyományok jelentek meg és maradtak fenn, hanem az ifjúsági szerveződések egyéb, a lokalitást túllépő formái is. A katolikus *Frankonia* legényegylet a németországi Katolikus Német Legényegyesületek Szövetsége (*Cartellverband der katholischen deutschen Studentenverbindungen*

⁷⁸ Vö. pl. REISENBERGER 1986. 113.; DIE SIEBENBÜRGER SACHSEN 1957. 56.; ZIMER-WOLF 1961. 294–297.; ALBRICH-CHRIST-HOCKL 1969. 22–26., 33–36., 42–51.; SEEWANN 1974. 59–120; JOVY 1984. 18–19.

⁷⁹ ROST 1993.

⁸⁰ A gyermekvédő szervezetek, amelyeknek a 19. század végétől ugyancsak egyfajta hőskorszaka kezdődött meg, nem tartozik témánkhoz, hiszen bár azok szintén a polgári társadalom vívmányai voltak, de elsősorban szociális szerepük volt, nem pedig szocializációs-emancipációs.

⁸¹ Idézi: ALBRICH-CHRIST-HOCKL 1969. 7.

/CV/) tagja volt.⁸² Kifejezetten erős, működési folytonosságát 1918 után is megőrző katolikus német ifjúsági mozgalmakat találunk (*Reichsbund der deutschen katholischen Jugend, Quickborn, Reichsmädchenbund St. Gertud* etc.) a szudétanémetiség körében, amelyek néhány ezres tagságot mutattak fel, viszont helyi csoportjaik száma akár a több százat is elérhette. Német hagyományra vezethető vissza a cseh-szláv, 1862-ben alapított *Sokol* és a működését 1896-ban megkezdő *Orel* is.⁸³

Magyarországon az egyház berkein belül – elsősorban Erdélyben – a közösségsszervezés régi, a már bemutatott délvidéki és dél-dunántúli kameradschaftnál szervezetezbb, sokkal inkább az egyesületi lét felé mutató formáját jelentette, hogy a fiatal fiúkat és jóval később a lányokat *testvériségekbe* tömörítették (*Bruderschaft és Schwesternschaft*), amelyek mind a munka, mind a játék, mind pedig az ünnepi pillanatok kialakításában közreműködtek, vagyis az élet minden területen fenntartották az ifjúsági közösséget az iskola elhagyásától a házasságig. Ráadásul az így kialakult rendet nagyon hamar írásban is rögzítették, ezeknek a szerveződéseknek tisztségviselőket (*Altknecht, Jungalknecht, Wortknecht, Irtenknecht* etc.) választottak, vagyis egyfajta öngazgatás jött létre, de a század társadalom merev viszonyai közepette mindvégig megmaradt a felnőttek felügyeleti joga, vagyis a társadalmi hierarchia e téren is teljesen visszatükröződött, s így nem a későbbi Vándormadárhoz hasonló ifjúsági különútról volt szó.⁸⁴

Az iskolai vonalon fejlődött ki az elsősorban az idősebb iskolás diákok iskolán belüli és kívüli életét szervezni próbáló, főleg a reformáció óta, Honterus nyomdokain megerősödő „Coetus”, hogy azután a 20. század elejére egyre inkább hallgatói túlsúlyú szerveződéssé váljon. Elsősorban „polgárosultabb” településeken akadt példa az egyháztól független, iskolához kötődő, fiatalabbakat tömörítő egyesületekre.⁸⁵

Az 1912-ben alapított magyar cserkészmozgalom még szintén gyermekcipőben járt. Egyelőre nem rendelkezünk kimutatással arról, hogy az ország vezető ifjúsági egyesülete, a Magyar Cserkészszövetség mekkora mértékben volt képes beszervezni nemzetiségi ifjakat. Mivel azonban e szervezet elsősorban az ifjúsági elitet jelenítette meg, a tagjai is elsősorban urbánus területekről érkeztek, vagyis alapvetően nem vagy többnyire nem jelentettek konkurenciát a magyarországi német ifjúság megszervezéséhez. Egy vélhetően az 1920-as évek második feléből

⁸² ALBRICH-CHRIST-HOCKL 1969. 26.

⁸³ HUBER 1960.; DUBSKÝ 1993.

⁸⁴ ALBRICH-CHRIST-HOCKL 1969. 19–21.; DIE SIEBENBÜRGER SACHSEN 1957.

⁸⁵ ALBRICH-CHRIST-HOCKL 1969. 21–22.; Például a fővároshoz közel fekvő Budakeszin 1910-ben alapított legényegylet. STADLER 1986. 242.

származó statisztika szerint viszont a cserkészzet budapesti fellegvára hozzájárulhatott ahhoz, hogy a Budapest környéki településeken is elszívja a német fiatalokat, ráadásul az egyesület vallásos jellege még elnököket is jelentett az etnikai alapú ifjúságszervezéssel szemben. Ebből a kimutatásból kiderül, hogy a Német Ifjúság későbbi törzsterülete, vagyis a Sváb Törökország megyei a cserkészcsapatok számát tekintve a középmezőny alsó szegmensében voltak találhatóak.⁸⁶

Mindebből viszont körvonalazódik, hogy az ifjúság megszervezése és önszerveződése megint csak azokon a német településterületeken volt jelentősebb – Erdélyben és a Délvidéken – ahol a gazdasági fejlettség, az urbanizáltság, a települési viszonyok miatt is aktívabb társadalmi élet bontakozott ki, ahol maguk a német politikai mozgalmak is gyökeret vertek. A rurális vidékeken a németeknél sem volt igazán jelentős az ifjúsági mozgalom. Ráadásul valószínűleg a meglévő ifjúsági szervezetek között is csak nagyon laza volt a kohézió, nem lett ebből olyan ifjúsági szubkultúra mint Németországban. Éppen ezért Magyarországon nem segítette ez a németeknél sem az emancipált közösség eszméjének megalapozását, amit azután politizálni lehetett volna.

Így az első világháború utáni Magyarországon a német ifjúsági mozgalomnak csak szerény öröksége mutatkozott, csupán az egyetemi hallgatói réteg exponálta magát olyan megtűrt, de gyakorlatilag nem legálisan működő szervezetekben mint a Gothia, majd a Suevia, melynek tagjai a német közösség és ifjúság érdekében egyre élénkebb vidéki látogatásokkal próbáltak utat törni az ifjúságszerveződésnek az addig teljesen érintetlen magyar vidéki svábság körében. A vidéki közösségi tevékenység egyben azt a hiátust is pótolhatta, hogy a magyar közigazgatás árgus szemei mellett e szervezetek többnyire kénytelenek voltak mellőzni azt a fajta látványos külsőséget, amelyet a hasonló birodalmi szervezetek olykor a mai napig megtartottak. Tevékenységüket később az MNNE szolgálatába is állították, amely e módon nagyon enyhe mértékben kompenzálhatta azt a mindig is jogosan hangoztatott sérelmét, hogy nem fért hozzá a német ifjúsághoz. Albrich, Christ és Hockl ezt a tevékenységet erősen túlzó módon kitörésnek nevezték, sőt forradalomnak, „mert az, hogy a hallgatók egy asztalhoz ültek a paraszti ifjúsággal, a feudális Magyarországon egyfajta forradalom volt, és az, hogy a ‚buta svábok‘ ahelyett, hogy felemelkedtek volna a magasabb magyar kultúrába, saját anyanyelvükön képezték magukat, egyenesen hallatlan volt”.⁸⁷ Erről azonban egyáltalán szó sem volt, csupán arról, hogy most az MNNE köpönyegébe bújtatták a helyi faluközösségek ünnepi perceit, ahol idős és ifjú

⁸⁶ Vö. BODNÁR 1989. 86., 129–136.

⁸⁷ ALBRICH–CHRIST–HOCKL 1969. 117.

egyaránt régtől fogva jelen volt, újdonság csupán e messziről jött emberek talán inspiráló jelenléte volt, ami azonban egyelőre sem az idősebbeket, sem pedig az ifjakat nem tette mozgalmatudattá. Utóbbi esetben erre egyelőre a lehetőség sem adatott meg, de hogy az elvi felkészültség is mennyire hiányzott, arról éppen az a tény tanúskodik, hogy amikor végre lehetővé vált az önálló német ifjúsági mozgalom, akkor is nagyon lassan és a szükséges tudás nélkülözésével valósult meg. A gleichschaltolás ezen a talapzaton viszont könnyebb volt, mivel itt nem kellett oly sokféle ifjúsági szervezetet betagozni, gyakorlatilag ezt az egész kultúrát újonnan kellett megteremteni.

Politázálódás

A 19. század kétségtelenül a politikai társadalom expanziójának időszak volt, amely viszonylag jól nyomon követhető volt a választójog bővülésén egészen az általános férfi választójogig. Ez a folyamat az Osztrák Császárságban, majd Ausztria-Magyarországon óhatatlanul lassabban és nagyobb kilengéseket leírva ment végbe, de a 20. század elejére az osztrák birodalmi részen szintén megvalósult az általános választójog. Magyarország ezzel szemben a cenzusos választójog fellegrvárának számított, amellyel Európában az egyik legalacsonyabb szinten tartotta a választójogosultak arányát (6,1%).⁸⁸

Az alsóbb rétegek távoltartásával a magyar politikai elit saját primátusának biztosítása mellett elsősorban az ország etnikai homogenizálásának programját tartotta szem előtt, mindkettőt meglehetősen sikeresen. Az alsóbb rétegek távoltartásával már önmagában is több nemzetiségi polgárt lehetett távoltartani, hiszen a társadalom felsőbb rétegei jóval nagyobb arányban vallották magukat magyarnak. Miközben 1910-ben a nem magyar lakosság aránya a teljes lakosságon belül 46%-os volt, a parlamenti mandátumoknak mindössze 5%-át birtokolták a nem magyar etnikum képviselői. A választási rendszert a korlátozottsága mellett korrupciósága is a figyelem középpontjába állította, hiszen mind a választókerületek beosztása, mind a jelöltállítás, mind pedig a választási eljárás, annak nyíltsága és a szavazat leadás földrajzi korlátozottsága még a választójoggal rendelkezők felét is visszatartotta attól, hogy ténylegesen éljen ezzel a jogával.⁸⁹

Ebből következett, hogy Magyarország nemzetiségeinek politizálódását annak egyik legnagyobb ösztönzője, a közügyekbe való tényleges beleszólás

⁸⁸ Révész 2000. 1024.

⁸⁹ Uo. 1027–1028.

intézménye nem nagyon ösztönözte. A rendszer nemzetiségek számára politikai kilátástalanságot jelentő természete miatt a nem magyar pártok nem egy esetben hívtak fel bojkottra.⁹⁰ Legnagyobb számban nem magyar képviselőként az erdélyi szászok jutottak mandátumhoz.

A politizálódás másik elősegítője politikai szervezetek, egyesületek és pártok működése lehetett volna. Pártokból több is működött, de részben parlamenten kívül rekedésük és az egyéb hatósági retorziók miatt tevékenységük korlátozott maradt. Pártokon kívül politikai vagy részben politikai tevékenységet is végző egyesületek alapítását 1875-től törvény zárta ki. Ennek megfelelően a politikai és közéleti szemszögből nézve meglehetősen szűk mezsgye állt rendelkezésre a nem magyar népesség politikai mobilizációjára. Kérdés, hogy a gazdasági és társadalmi szempontok ezt a szűk ösvényt szűkítették vagy tágították-e?

A politika világára való fogékonyság, egyáltalán az abba vetett hit, hogy ezen a módon fokozatosan mindenki részt vehet a közügyek alakításában, vidéken, így a német vidékeken is nehezen vert gyökeret. Kivált olyan környezetben, amelyben a munka határozta meg a mindennapok világát, korlátozta nagyon végesre a szabadidőt, rendelt maga alá a lakhatástól, a táplálkozásán keresztül az öltözködésen át a szórakozásig mindent. Ez a gazdaságközpontú gondolkodás és a vallásos lét, a közösség ezt elősegítő diszciplináltsága és szolidaritása szabta meg a közösségi élet formáit is, így az egyesületi kultúrát is. A falvakban ezért – mint fentebb szó volt róla – nem látunk mást csak a szolidaritást kifejező önszegélyező tevékenységet, a lelki erőt és megnyugvást szolgáló vallásos szerveződések és a jobb gazdasági működést elősegítő kulturális egyesületeket.

Ez a mentalitás kizárta a politikát a mindennapok világából, és azt a gazdasági gyarapodást zavaró tényezőként a faluközösségek életén kívül rekesztette. Ebből következett, hogy a politikának csak akkor lehetett esélye, ha e rendszernek nem a veszélyeztetését jelentette, hanem a fejlesztését. Amíg azonban a németek kiszámítható boldogulása adott volt, addig a politikára – a szászok kivételével – nem tekintettek ilyen tényezőként. Vagyis csakis akkor keletkezett olyan konstelláció, amelyben a németiség egyáltalán megfontolás tárgyává tehető a politika felé fordulást, ha gazdasági pozíciói megrázkódtatást szenvedtek. Ez valószínűleg csak Budapest környékén, a fővárosi politikai élet intenzívebb kisugárzása következtében különbözött.

Erre volt példa Edmund Steinacker kísérlete a Magyarországi Német Néppárttal, (*Ungarländische Deutsche Volkspartei*, UDVP), amely azonban csak a Délvidéken volt képes azoknak a németeknek az érdeklődését felkelteni, akik

⁹⁰ Uo. 1028.

az átmeneti autonómiájuk újbóli megszűnése után évtizedeken át érezték pozícióik fokozatos romlását. Ez a válságtudat úgy tűnik, hogy a 20. század elejére érett oly erőssé, hogy egyáltalán ideiglenesen szimpatizáltak egy ilyen kezdeményezéssel, de mivel az nem volt képes világos programot nyújtani, hamar újra el is fordultak tőle. Persze a válságérzet tudatosításában egy olyan új elem is megnyilvánult, amelyre részben az UDVP révén, részben attól függetlenül egyidejűleg egy másik alternatívát is felkínált. Miközben az UDVP az 1867/68-as időszak századfordulóhoz képest liberálisabb magyar nemzetállamához való visszatérés programjával állt elő, a pártot is támogató új szereplő a németországi Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband, ADV) a német népközösség gyógyírjét próbálta megoldási receptként kínálni. Míg az egyik olyan múltba mutatott, amely már nem volt reprodukálható, a másik radikális innovációként teljes értetlenségre talált a magyar államhoz való lojalitást megkérdőjelezhetetlen axiómának tekintő magyarországi németségnél.⁹¹

A kísérlet azonban hosszabb távú következményekkel járt: megmutatta, hogy a realitásérzékében nem csalatkozó magyarországi németség nem lát perspektívát az idealizált múltban. Másrészt ráirányította a figyelmet, hogy bizonyos válságérzuletek és gazdasági pangás és megrázkódtatás nyomán keletkezhet némi fogékonyság arra, hogy ezeket a problémákat etnizálva, az érintett lakosságot ezzel mobilizálva keressenek megoldást, s sorakozzanak fel egy adekvát program mögé. Harmadrészt a köztudatba emelte egy patronáló erő igénybevételének lehetőségét, illetve az erről való gondolkodás alternatíváját, amely a másik oldalon viszont a pángermanizmus ettől kezdve soha le nem mosható bélyegét ragasztotta bármilyen német mozgósítási kezdeményezésre. Ilyesfajta tapasztalatszerzésként Steinacker mérőföldkőnek számított, s kezdeményezése minden bizonnyal a Délvidéken kívül is inkább számíthatott szimpátiára, mint a mindig is izoláltak tekinthető szász kezdeményezések, melyek érdekeltek sem voltak az ország többi német településterületével való együttműködésben.

* * *

A magyarországi németek tehát egy olyan racionális gazdasági rendszert honosítottak meg, amely minden tekintetben versenyképes volt, és haszonoptimalizáló hatással lehetőséget teremtett a folyamatos gyarapodásra, amely a másik oldalon versenylőnyt is jelentett. Az óhazából magukkal hozott munkakultúrával és mentalitással a német fiatalok magukévá tették a paraszti státus pri-

⁹¹ SENZ 1977; SCHÖDL 1978; SEEWANN 2015b. 136–137.

orítását, és ez az utószülött gyerekeket is célirányos gazdasági tevékenységre ösztönözte, amellyel valóban sokan emelkedtek fel a közösségben legnagyobb presztízzsel rendelkező tisztas paraszti státusba (horizontális mobilitás), vagy tanítatásuk révén tanítóként, papként, orvosként stb. léptek feljebb (vertikális mobilitás). A siker másik záloga azonban az volt, hogy a Magyarországon megtelepülő németek megfelelő alkalmazkodóképességük révén beilleszkedtek az új haza politikai, társadalmi és kulturális rendjébe.⁹²

Vagyis kialakult a szocializációnak egy olyan tradíciója, amelyben ezek az átadási folyamatok összegződtek, és ez az átadás „kollektív meggyőződéseken” alapult, ebből pedig egyfajta „elvárás és cselekvési biztonság” fakadt,⁹³ ami lokális fegyvelmezési miliót teremtett. Éppen ezért nem volt igény arra, hogy nagyobb közösségek irányába lépjenek.⁹⁴ A néphagyomány, a népi életformák olyannyira meghatározók és szilárdak voltak, hogy abba nem szűrődtek be a modern emancipációs jelenségek, hiszen a közösség a jól bevált évszázados recept alapján szocializált, s a közösség maga volt az emancipáció alapja, nem pedig annak egyes részei. A német faluközösségek szilárdságának másik kulcsa a vallás volt. A fegyvelmezett szociális hierarchiában⁹⁵ a gyerekek és az ifjúnak megvolt a szilárd helye, előre kiszámítható világ volt ez, de egyúttal perspektivikus is. A lassan tudatosodó kisebbségi lét ezt az összetartást pedig tovább szilárdította. Ezért nem nagyon volt előformája az ifjúsági mozgalomnak. A fiatalok nem érezték magukat elidegenedve, elgyökértelenedve ebben a világban, mert a közösség gondot fordított rájuk, meghagyott nekik valamennyi szabad teret is, de fokról-fokra integrálta őket. Mindez kifejtettebb tekintélytisztelést eredményezett, a németek alapvetően engedelmes állampolgárnak minősültek, akik kerülték a konfliktust a felsőbbbséggel.⁹⁶

A korosztályi alközösségek ebben a rendszerben nemzedékről-nemzedékre hagyományozták a szokásokat, felfogásokat stb. Mind az azonosulás, mind az idegen számontartása kialakult, ami e továbbhagyományozás elengedhetetlen alapja volt. Andrásfalvy Bertalan szerint a faluközösség nem azért bomlik fel, mert egyéni érdekek akarnak felülkerekedni, hanem azért, mert értékrendjétől eltérő eszmények után indulnak tagjai, vagy mert a felkínált szerepekkel nem

⁹² SEEWANN 2015a. 346.

⁹³ BAUSINGER 1993. 218–219.

⁹⁴ MEFFERT 2000. „Az együtt élő csoport, amelynek termelési módja azonos, közössége stabil, óhatatlanul is kialakít egy olyan belső struktúrát, az egyénekre kötelező olyan szabályrendszert, amely az egész életet szabályozza”, de ez a szabályrendszer képes differenciáltan működni és alkalmazkodni a körülményekhez. NAGY 1989. 281., 289–294.

⁹⁵ BEHRISCH 2010; SCHULZE 1987.

⁹⁶ ANDRÁSFALVY 2004c. 338.; WEBER-KELLERMANN 1978. 358.

elégedettek a tagjai, elidegenednek a közösségen belül.⁹⁷ Erre az első világháború előtt semmi nem utalt.

A gazdasági újításra mindig nagy volt a hajlam, a politikaira nem, mert amíg akadályozhatta az előbbit, addig tartózkodtak tőle, a fogékonyság csak akkor emelkedett, amikor a gazdasági pozíciók kerültek veszélybe. Bár a multietnikus településeken kialakult egy olyan gazdasági rendszer, amelyben minden népcsoport megtalálta a helyét, de a hierarchikus reláció nagyon is jelen volt, s a németek, illetve jelentős részük ennek a hierarchiának általában a tetején vagy felső részében foglalt helyet. Ez még kevésbé sarkalt arra, hogy megváltoztassák a közösség kialakult rendjét. A tolerancia és a szolidaritás tehát kézzelfogható volt, de ezzel szemben egymás értékrendjének lenézése, csúfolása, és a megnyilvánuló irigység az etnikai konfliktus csíráját jelenthették, mely kedvezőtlen helyzetekben, válságos időszakokban virulenssé válhatott, különösen akkor, ha hozzá politizálódás társult.

Nem alakult ki így önálló ifjúsági szubkultúra sem, főleg nem vidéken, de ez a jelenség a városokban sem számottevő. S főleg nem alakult ki ifjúsági szubkultúra etnikai jelleggel, a politizálódás lehetőségével. Ez egyúttal a merev helyi társadalmi konvenciók átgombolását is jelentette volna, hiszen a lokális közösséget ifjúsági, adott esetben etnikai alapon szervezte volna részközösségbe. Az iskola és a család/falu mellé nem telepedett meg tehát egy ilyesfajta harmadik szocializációs instancia. A magyarországi német vidék kapuinál a nyugati transzferjelenségek elakadtak, jóllehet Németországban is inkább városi jelenség az ifjúsági emancipáció, de a kisvárosokban is jelen volt.⁹⁸ Így nemcsak a faluközösségen túlmutató *Gemeinschaft* (közösség) és *Volksgemeinschaft* (népközösség) nem jelenik meg, de nem alakul ki az önálló ifjúsági lét kultúrája sem (kirándulások, ifjúsági otthonok, munkatáborok stb.)

1918 előtt tehát nem beszélhetünk sem ifjúsági emancipációról, sem pedig politikai szocializációról, ezek mind a Népművelődési Egyesület radikalizálódó szárnyához, az ebből létrejövő Népi Német Bajtársi Szövetséghez, majd a Volksbundhoz kötődően, illetve később a *Deutsche Jugend*-ban jelennek meg, ezért is válik annyira feltűnővé, hogy egyszer csak az ifjakat a politika porondjára léptetik, mi több magyarellenesnek értelmezett céllal és a nemzetiszocializmus beszivárgásának lehetőségével.

Vagyis 1918–20 után egy olyan németiségnek kellett az önszerveződés útjára lépnie, amely addig erre nem sok hajlandóságot mutatott, de egy hosszabb

⁹⁷ ANDRÁSFALVY 2011e. 563.

⁹⁸ MEFFERT 2000.

folyamat eredményeként mégis megtette. Kérdés, hogy mindez miért következett be? Kétségtelen, hogy az összeomlás már önmagában minden egyes csoportot önmaga újradefiniálásra készítette, s ez alól a németiség sem lehetett kivétel. Bizonyosan ösztönzően hatott, hogy egy rövid átmenet után a magyar kormányzat, illetve politikai és társadalmi elit a nemzeti homogenizáció újabb hullámát indította el.

Kétségtelen, hogy mind a világháborúval, mind az osztrák, majd német társadalmi szervezetek aktivizálódásával, illetve a határon túli németek gondozását a nagypolitika rangjára emelő Gustav Stresemann külügyminiszterrel Németország léte, kulturális rokonsága, népközösségi propagandája egyre érzékelhetőbbé vált. A döntő lökést azonban mégis csak az a szerény elitréteg adta meg, amely Bleyer Jakabbal az élen képes volt e tényezők németekre gyakorolt hatását tudatosítani: a húszas években még csekély eredménnyel, de e tényezők súlyosbodása és az új vezetőréteg dinamizmusa képes volt megtenni hatását.

Az általános gazdasági pangás a húszas években egyelőre ugyan nem rengette meg a hazai németiség gazdasági lehetőségeit, itt etnikai színezetet mutató földreform sem volt, de az elhúzóódó recesszió a megszokott gyarapodás tempóját vélhetően jelentősen korlátozta, majd a gazdasági világválság ezeket a pozíciókat alaposan meg is rengette. A gazdasági világválságra pedig már nemcsak gazdasági alapú válasz érkezett, hanem etnikai is. Sőt a népi német bajtársak és a Volksbund eredményességének éppen az volt az egyik kulcsa, hogy a gazdasági szükségleteket etnikai burokba csavarva tudott mozgósítani, mert a körülmények hatására erre megvolt már az érzékenység és a készség.

Ezek a hatások pedig együttesen teremtették meg azt a helyzetet, hogy a kedvezőtlen előfeltételek ellenére elinduljon a magyarországi németek mobilizálása, dinamizálása és politizálása, amely a Volksbundban, majd a Német Ifjúságban öltött testet, s melyeket ugyan nem lehet náci szervezeteknek minősíteni, de kétségtelen, hogy a Harmadik Birodalom árnyékában és a magyar kormányzat asszisztálásával, a visszacsatolt területekről érkező markánsabb hatásokkal a nemzetiszocializmus egyre hangsúlyosabbá vált, s az ifjúság nevelését a szándékok alapján már teljesen ebben a szellemben akarták megvalósítani a Német Ifjúságban, amit azonban a háborús körülmények és egyéb tényezők csak részben tettek lehetővé.

Rövidítések

1878. évi. V. törvénycikk A magyar büntető törvénykönyv a büntettekéről és vétségekről. Ezer év törvényei. (= <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=87800005.TV&txtreferer=94500007.TV>; utolsó letöltés: 2020. 04. 09.).
- ALBRICH-CHRIST-HOCKL 1969 ALBRICH, Gerhard – HOCKL, Hans Wolfram – CHRIST, Hans: Deutsche Jugendbewegung im Südosten. E. und W. Giesecking, Bielefeld, 1969.
- ANDRÁSFALVY 1978 ANDRÁSFALVY, Bertalan. Die Arbeitsbeziehungen zwischen ungarischen und deutschen Dörfern in der Umgebung von Budapest. In: Ingerborg Weber-Kellermann (hgg.): Zur Interethnik. Donauschwaben, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn. Frankfurt/M., 1978. 301-315.
- ANDRÁSFALVY 2004a ANDRÁSFALVY Bertalan: A néphagyomány értékei napjaink kultúrájában. In: Uő: Hagyomány és jövőndő. Népmismereti tanulmányok. Lakitelek, 2004, 142-163.
- ANDRÁSFALVY 2004b ANDRÁSFALVY Bertalan: Mit jelent a néphagyomány a jövő műveltségében? In: Uő: Hagyomány és jövőndő, 110-135.
- ANDRÁSFALVY 2004c ANDRÁSFALVY Bertalan: Ellentétes értékrendek összeütöközése és a polgárosodás. In: Uő: Hagyomány és jövőndő, 167-178.
- ANDRÁSFALVY 2004d ANDRÁSFALVY Bertalan: A népek együttélése magyar hagyománya a honfoglalástól. In: Uő: Hagyomány és jövőndő, 179-198.
- ANDRÁSFALVY 2011a ANDRÁSFALVY Bertalan: Az anyagi kultúra változása és az életmód átalakulása. In: Máté Gábor (szerk.): Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai. Bp., 2011. 405-485.
- ANDRÁSFALVY 2011b ANDRÁSFALVY Bertalan: Néprajzi jellegzetességek az Észak-mecseki bányavidék gazdasági életében. In: Együtt élő népek, 15-67.
- ANDRÁSFALVY 2011c ANDRÁSFALVY Bertalan: Népi kultúra és életmód [Sásd]. In: Együtt élő népek, 105-148.
- ANDRÁSFALVY 2011d ANDRÁSFALVY Bertalan: Komló és peremközségei lakosságának történeti földrajza. In: Együtt élő népek, 149-220.
- ANDRÁSFALVY 2011e ANDRÁSFALVY Bertalan: Egyén és közösség a hagyományos társadalomban. In: Együtt élő népek, 553-564.
- BAUSINGER 1993 BAUSINGER, Hermann: Identität. In: BAUSINGER, Hermann – JEGGLE, Utz – KORFF Gottfried – SCHARFE, Martin: Grundzüge der Volksunde. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1993. 204-263.

- BEHRISCH 2010 BEHRISCH, Lars: Sozialdisziplinierung. In: Friedrich Jäger (Hrsg.): Enzyklopädie der Neuzeit. Band 12: Silber – Subsidien. Stuttgart u. a., 2010. 220–229.
- BELLÉR 1990 BELLÉR Béla: Die ungarische Nationalitäten-Schulpolitik von der Ratio Educationis bis heute. In: Glatz, Ferenc (Ed.): Ethnicity and Society in Hungary. Bp. 1990, 433–454.
- BERZSENYI 1968 BERZSENYI Dániel: A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól. In: Berzsenyi Dániel összes művei. Bp., 1968. 329–357.
- BEZDÁN 1995 BEZDÁN Sándor: Egyesületítépusok alakulása Orosházán 1867–1918. In: Szabó Ferenc (szerk.): Tanulmányok a kétszázötven éves Orosháza és vidéke történetéből. Orosháza, 1995. 319–334.
- BODNÁR 1989 BODNÁR Gábor: A magyarországi cserkészlet története. Bp., 1989.
- BONOMI 1933 BONOMI Jenő: Az egyházi év Budaörs német község nyelvi és szokásanyagában. Bp., 1933.
- BŐSZE 1997 BŐSZE Sándor: „Az egyesületi élet a polgári szabadság...” Somogy megye egyesületei a dualizmus korában. Somogyi Almanach 53. Kaposvár, 1997. 17–20.
- DEÁK 2000 DEÁK Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860. Bp., 2000.
- DER DEUTSCHE
JUGENDBUND
1848 Der Deutsche Jugendbund in Siebenbürgen. Johann Götz Buchdruckerei, Brassó (Kronstadt), 1848.
- DIE SIEBENBÜRGER
SACHSEN 1957 Die Siebenbürger Sachsen. Ostkundliche Studie für Schulen und Jugendgruppen. Deutsche Jugend des Ostens. Bundesgruppe der deutschen Jugend aus Siebenbürgen. Schriftenreihe „Unser Arbeitsbrief”, Heft 7, 1957, 44–57.
- DUBSKÝ 1993 DUBSKÝ, Vladimír: Die tschechische Jugendbewegung 1918–1938. In: Becher, Peter (Hg.) Deutsche Jugend in Böhmen 1918–1938. München, 1993. 49–55.
- EGRY 2009 EGRY Gábor: Nemzeti védgát vagy szolid haszonszerzés? Az erdélyi szászok pénzügyi rendszere és szerepe a nemzeti mozgalomban (1835–1914). Csíkszereda, 2009.
- EGYED 1829 EGYED Antal: Összeírás és korrajz Tolna vármegyéről (1829). In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): A nemzetiségek néprajzi felfedezői. Bp., 2006. 198–213.
- EIMANN 1822 EIMANN, Johann: Der Deutsche Kolonist, oder die deutsche Ansiedlung unter Kaiser Joseph dem Zweyten in den Jahren 1783–1787 absonderlich im Königreich Ungarn in dem Bácsér Comitat, Pest, 1822.
- FAAS 1936 FAAS, Otto: Deutsches Bauerntum im Bergland der Schwäbischen Türkei. Stuttgart, 1936.

- FATUSKA 2006 FATUSKA, János: Zur Erbregehung und Grundstückgestaltung der Ungarndeutschen. In: Hausgeschichten. Studien zur ungarndeutschen Kultur in Transdanubien. Hg. Radek, Tünde, Szilágyi, Anikó. Veszprém, 2006. 29–46.
- FOGARASSY-FETTER 1998 FOGARASSY-FETTER Mihály: Pilisvörösvár története és néprajza. Pilisvörösvár, 1998.
- FOLBERTH 1964 FOLBERTH, Otto (Hg.): Stefan Ludwig Roth: Gesammelte Schriften und Briefe. Bd. 7. Berlin, 1964.
- GAZDA 1980 GAZDA Klára: Gyermekvilág Esztelneken. Bukarest, 1980.
- GAZSÓ-MIREISZ-HASENFRATZ-VAVRIK-FÖRSTER 2009 GAZSÓ-MIREISZ, Éva – HASENFRATZ-VAVRIK, Katalin – FÖRSTER, Judit: Pflege und Erziehung der Kleinkinder von der Geburt bis zum 3. Lebensjahr in Werischwar/Pilisvörösvár. In: Manherz Károly – Erb Mária (Hg.): Beiträge zu Volkskunde der Ungarndeutschen 24. (2009) 106–139.
- GOTTAS 1980 GOTTAS, Friedrich: Die Deutschen in Ungarn. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hg.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Bd. 3,1.: Die Völker des Reiches. Wien, 1980. 340–410.
- GOTTAS 2006 GOTTAS, Friedrich: Vereine, Parteien und Interessenverbände der ungarländischen Deutschen. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Bd. 8. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft, 1. részkötet: Vereine, Parteien und Interessenverbände als Träger der politischen Partizipation. Hg. v. Helmut Rumpler und Peter Urbanitsch, Wien, 2006. 1205–1241.
- GŐZSY 2009 GŐZSY, Zoltán: Die Deutschen in Szigetvár im 18. Jahrhundert. In: Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südöstlichen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag. Hg. v. Zsolt Vitári. Pécs, 2009. 35–46.
- GYERMEKVILÁG 2003 Gyermekvilág Magyarországon. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum kiállítása. Szentendre, 2003.
- H. CSUKÁS 1997 H. CSUKÁS Gyöngyi: A településmód és öröklési szokások összefüggései néhány Balaton-felvidéki faluban. In: Kuti Klára (szerk.): Morzsák. Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére. Bp., 1997. 177–193.
- HAAS 1845 HAAS Mihály: Baraya földirati, statistikai és történeti tekintetben. Pécs, 1845.
- HAMPE 2015 HAMPE, Henrike: Kinderwelten entlang der Donau. Ulm, 2015.
- HARTMANN 1935a HARTMANN, Rudolf: Die Schwäbische Türkei im 18. Jahrhundert. Bp., 1935.
- HARTMANN 1935b HARTMANN Rudolf: Deutsche Volkskunde in Ungarn. (Das Deutschtum im Ausland, Monographie-sammlung. Das Deutschtum in Ungarn) Dresden, 1935.

- HARTMANN 1992 HARTMANN, Rudolf: Die Schwäbische Türkei und ihre Volkstrachten. München, 1992.
- HÖLBLING 1845 HÖLBLING Miksa: Baranya vármegyének orvosi helyirata. Pécs, 1845.
- HUBER 1960 HUBER, Augustin P.: Aufbruch der sudetendeutschen katholischen Jugend 1918–1938. In: Umbruch in Mitteleuropa, München, 1960. 3–20.
- HUTTERER 1978 HUTTERER, Claus Jürgen: Die deutsche Volksgruppe in Ungarn. In: Weber-Kellermann, Ingerborg (Hg.): Zur Interethnik. Donauschwaben, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn. Frankfurt/M., 1978. 290–294.
- ILLYÉS 1955 ILLYÉS Gyula: Puszták népe. Bp., 1955.
- JOVY 1984 JOVY, Ernst-Michael: Jugendbewegung und Nationalsozialismus – Zusammenhänge und Gegensätze. Versuch einer Klärung. Münster, 1984.
- KATUS 1979 KATUS László (szerk.): Magyarország története 1848–1890, 2. kötet. Bp., 1979.
- KATUS 2012 KATUS László: A modern Magyarország születése. Magyarország 1711–1914. Pécs, 2012.
- KRAUSS 2003 KRAUSS, Karl Peter: Deutsche Auswanderer in Ungarn. Ansiedlung in der Herrschaft Bóly im 18. Jahrhundert. Stuttgart, 2003.
- LISZKA 1991 LISZKA József: Cseregyerek-rendszer a Kisalföld északi felén. In: Duna menti népek hagyományos műveltsége. Szerk. Jalász Péter. Bp., 1991. 505–508.
- MACARTNEY 1969 MACARTNEY, Carlile Aylmer: The Habsburg Empire 1790–1918. London, 1969.
- MANNHEIM 1969 MANNHEIM, Karl: A nemzedéki probléma. In: Huszár Tibor – Sükösd Mihály (szerk.): Ifjúságszociológia. Bp., 1969. 31–67.
- MANNOVÁ 1995a MANNOVÁ, Elena: Das Vereinswesen in der Slowakei und der mitteleuropäische Kontext 1848–1918. In: Mack, Karlheinz (Hg.): Revolutionen in Ostmitteleuropa 1789–1989. Schwerpunkt Ungarn. Wien/München, 1995. 89–97.
- MANNOVÁ 1995b MANNOVÁ, Elena: Identitätsbildung der Deutschen in Pressburg im 19. Jahrhundert. *Halbasien. Zeitschrift für deutsche Literatur und Kultur Südosteuropas* 5. (1995) 60–76.
- MANNOVÁ 1999 MANNOVÁ, Elena: Das Vereinswesen in Ungarn und die Revolution 1848/49 (am Beispiel von Oberungarn/Slowakei). In: Fischer, Holger (Hg.): Die ungarische Revolution von 1848/49. Hamburg, 1999. 57–67.
- MÁRAI 2008 MÁRAI Sándor: Egy polgár vallomásai. Bp., 2008.

- MÁRFI 2004 MÁRFI Attila: Baranya nemzetiségi egyesületei a dualizmus idején. *Kisebbségek együttélése* 6. (2004) 9–15.
- MATTYASOVSZKY 1904 MATTYASOVSZKY Miklós: Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás. Bp., 1904.
- MEFFERT 2000 MEFFERT, Reimund: Pommern und sein reformpädagogisches Erbe. In: Buchholz, Werner (Hg.): Kindheit und Jugend in der Neuzeit 1500–1900. Interdisziplinäre Annäherungen an die Instanzen sozialer und mentale Prägung in der Agrargesellschaft und während der Industrialisierung. Das Herzogtum Pommern (seit 1815 preußische Provinz) als Beispiel. Stuttgart, 2000. 223–245.
- METZ 2004 METZ, Franz: Josef Angster. Das Tagebuch eines Orgelbauers. München, 2004.
- MIHALIK 2008 MIHALIK Béla Vilmos: A meddő anya, a boszorkányos bába és a pénzen vett gyermek. Fejezetek egy 19. század eleji erdélyi nemesi perpatvarból. *Sic itur ad astra* 58. (2008) 177–207.
- MÓRÓ 1977 MÓRÓ Mária Anna: Olvasóegyletek és népkönyvtárak Baranyában 1914-ig. *Baranyai Helytörténetírás* 1977, 169–196.
- NAGY 1989 NAGY Olga: A törvény szorításában. Bp., 1989.
- NÉMETH G. 1985 NÉMETH G. Béla (Szerk.): Herczeg Ferenc emlékezései. Bp., 1985.
- ŐRI 2014 ŐRI Péter: Mozaikok... Három Pest megyei község (Zsámbék, Tök, Perbál) népességtörténeti vázlata. In: Őri Péter (szerk.): Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére. Bp., 2014. 207–245. (= <http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografuskonyvtar/article/view/2630/2452>; utolsó letöltés: 2020. 04. 09.
- P. MIKLÓS 1997 P. MIKLÓS Tamás: „Ifjúsági szerveződések évszázadai” – gyermek- és ifjúsági szervezetek a XIX–XX. századi Magyarországon. *Új Pedagógiai Szemle* 47. (1997):11. 35–43.
- P. MIKLÓS 2005 P. MIKLÓS Tamás: A magyar gyermek- és ifjúsági szervezetek a dualizmuskori Magyarországon (1867–1918). *Neveléstörténet* 2. (2005): 1-2. 23–48.
- PAJKOSSY 1991 PAJKOSSY Gábor: Polgári átalakulás és nyilvánosság a magyar reformkorban. Bp., 1991.
- PALÁDI-KOVÁCS 1981 PALÁDI-KOVÁCS Attila: Cseregyermek (Népi kapcsolatok és nyelvtanulás Gömörben). In: Botík, Ján – Méry Margit (szerk.): A csehszlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatása. A Dunaszerdahelyen 1980. május 26-28-án megrendezett szeminárium beszámolója. Bratislava, 1981. 63–72.
- PALÁDI-KOVÁCS 2006 PALÁDI-KOVÁCS Attila: A nemzetiségek néprajzi felfedezői. Bp., 2006.

- PUTTKAMER 2003 PUTTKAMER, Joachim von: Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914. München, 2003.
- REISSENBERGER 1986 REISSENBERGER, Wolf, Das verlorene Paradies. Erinnerungen an eine siebenbürgische Jugend. Stuttgart, 1986.
- REISZ 1988 REISZ, László: Egyletek a dualizmuskori Magyarországon. *Statisztikai Szemle* 66. (1988) 930–946.
- RÉVÉSZ 2000 RÉVÉSZ László: Parlament und Parlamentarismus im Königreich Ungarn. In: Urbanitsch, Peter – Helmut, Rumpfer (Hg.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Bd. 7. Verfassung und Parlamentarismus, 1. részkötet: Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften. Wien, 2000. 1007–1060.
- ROST 1993 ROST, Carsten: Die Wandervogelbewegung. Anfänge – Elemente – Stile. In: Becher, Peter (Hg.) Deutsche Jugend in Böhmen 1918–1938. München, 1993. 6–15.
- SÁNDOR 1977 SÁNDOR László: Adatok a baranyai népoktatás történetéhez 1770–1848. *Baranyai Helytörténetírás* 1977, 131–167.
- SCHÖDL 1978 SCHÖDL, Günter: Alldeutscher Verband und deutsche Minderheitenpolitik in Ungarn 1890 bis 1914. Zur Geschichte des deutschen „extremen Nationalismus“. Frankfurt a. M., 1978.
- SCHÖDL 1995 SCHÖDL, Günter: Am Rande des Reiches, am Rande der Nation: Deutsche im Königreich Ungarn (1867–1914/18). In: Ders. (Hg.): Deutsche Geschichte im Osten Europas. Land an der Donau. Berlin, 1995. 349–452.
- SCHULZE 1987 SCHULZE, Winfried: Gerhard Oestreichs Begriff „Sozialdisziplinierung in der frühen Neuzeit“. *Zeitschrift für historische Forschung* 14. (1987) 265–302.
- SEBESTYÉN 2012 SEBESTYÉN Éva: Szerb egyesületek és nemzetiségi politika Pest megyében a dualizmus időszakában. In: Tanulmányok Pest Megye múltjából IV. Bp., 2012. 85–96.
- SEEWANN 1974 SEEWANN, Gerhard: Österreichische Jugendbewegung 1900 bis 1938. Frankfurt a.M., 1974.
- SEEWANN 2015a SEEWANN, Gerhard: A magyarországi németek története, 1. kötet. Bp., 2015.
- SEEWANN 2015b SEEWANN, Gerhard: A magyarországi németek története, 2. kötet. Bp., 2015.
- SENZ 1977 SENZ, Ingomar: Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem Ersten Weltkrieg. Eine Entwicklung im Spannungsfeld zwischen Alldeutschtum und ungarischer Innenpolitik. München, 1977.

- SENZ 1997 SENZ, Ingomar (Hg.): Donauschwäbische Geschichte, Band 2: Wirtschaftliche Autarkie und politische Entfremdung 1806 bis 1918. München, 1997.
- SOMLAI 2014 SOMLAI Péter Ferenc: A magyarországi németiség története a Budai-hegyvidéken Budakeszi település példáján (1935–1946). Doktori disszertáció az ELTE-n, Kézirat, Bp., 2014.
- SPANNENBERGER
1997 SPANNENBERGER, Norbert: Ungarndeutsche akademische Jugend in der Zwischenkriegszeit. *Suevia Pannonica. Archiv der Deutschen aus Ungarn* 15. (25.) (1997) 41–48.
- STADLER 1986 STADLER, Josef: Über das Vereins- und Musikleben sowie sonstige Freizeitvergnügungen in Wudigeß. In: Follath, Franz (Hg.): Wudigess/Budakeszi. Verband der Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn. Heidelberg, 1986. 241–259.
- STEYER 1988 STEYER, Stefan: Treue Bewahrung, tapfere Bewahrung. Erinnerungen. *Suevia Pannonica. Archiv der Deutschen aus Ungarn*, 6. (16.) (1988) 5–9.
- SZEPESI 2010 SZEPESI Anna (szerk.): Hordozókendők és női sorsok. Hordozókendő a baranyai németek viseletében. Textilmúzeum, Budapest, 2010. április 29 – szeptember 30. Bp., 2010.
- SZITA 1979 SZITA László: Adatok a baranyai nemzetiségek kulturális törekvéseihez a 19. század második felében. *Baranyai Helytörténetírás* 1979, 501–536.
- SZITA 1991 SZITA László, Adatok a Magyarországi Németek Országos Gazdaszövetsége történetéhez (1909–1921). In: Somogyi Éva (szerk.): Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Bp., 1991. 243–255.
- TAFFERNER 1966 TAFFERNER, Anton: Ungarndeutsche Studentenvereinigungen unter Jakob Bleyer. Teil I. *Suevia Pannonica. Archiv der Deutschen aus Ungarn* 3. (1966) 40–41.
- TESSEDIK 1979 TESSEDIK Sámuel: A parasztember Magyarországon. In: Tessedik Sámuel – Berzeviczy Gergely (szerk.): A parasztlak állapotáról Magyarországon. Bp., 1979. 109–263.
- TEUTSCH–TEUTSCH
1984 TEUTSCH, Daniel – TEUTSCH, Friedrich: Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk, 1–4. kötet, Leipzig – Hermannstadt, 1874–1926 (utánnomás: Köln, 1984).
- TILKOVSKY 1982 TILKOVSKY Loránt: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenysége a német nemzetiség körében, 1919–1931. *Párttörténeti Közlemények* 28. (1982): 4. 63–105.
- UJVÁRY 1991 UJVÁRY Gábor: Egyetemi ifjúság a „neobarokk társadalomban”. *Válóság* 34. (1991): 5. 64–73.

- TILKOVSKY 1989 TILKOVSKY Loránt: Die Nationallitätenfrage und die Sozialdemokratie in Ungarn 1918–1948. *Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35. (1989): 1–4. 149–167.
- VÁRADY 1896 VÁRADY Ferenc: Baranya múltja és jelenje. I. kötet. Pécs, 1896.
- VARGHA 1881 VARGHA Gyula: Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban. Bp., 1881.
- VITÁRI 2012 VITÁRI Zsolt: A Hitlerjugend és Délkelet-Európa. Bp., 2012.
- WEBER-
KELLERMANN
1978 WEBER-KELLERMANN, Ingeborg: Die Familie in einem gemischtsprachigen Dorf des rumänischen Banats. In: Ingerborg Weber-Kellermann (Hg.): Zur Interethnik. Donauschwaben, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn. Frankfurt a. M., 1978. 340–365.
- WESSELY 1993 WESSELY, Herbert: Entstehung und Wirken des sudetendeutschen Wandervogels 1910–1938. In: Becher, Peter (Hg.) Deutsche Jugend in Böhmen 1918–1938. München, 1993. 56–62.
- WIESER 1952 WIESER, Stefan: Wir zogen aus Schwaben nach Osten. In: Schmied Stefan (Hg.): Heimatbuch der Sathmarer Schwaben. Wangen/Allgäu, 1952. 5–67.
- WILDMANN 1982 WILDMANN, Georg: Das donauschwäbische Dorf als Struktur und System. In: Entwicklung und Erbe des donauschwäbischen Volkstammes. Festschrift für Josef Volkmar Senz zum 70. Geburtstag. Hg. Georg Wildmann. München, 1982. 128–147.
- WINKLER WINKLER János hátrahagyott feljegyzései. Összegyűjtötte Galambos Ferenc. Kézirat. Idézi: ANDRÁSFALVY Bertalan: Népi kultúra és életmód [Sásd]. In: Együtt élő népek, 105–148.
- ZIMER-WOLF 1961 ZIEMER, Gerhard - WOLF, Hans: Wandervogel und Freideutsche Jugend. Voggenreiter, Bad Godesberg, 1961.

GULD ÁDÁM
.....

„Vetkőzni csak maszkig tud, aki arctalan”

Késő modern celebkultúra a Kelemen Anna-jelenség tükrében

“The Faceless can only undress to the mask.”

Late modern celebrity culture in the light of the Kelemen Anna phenomenon

Over the past 15 years, Anna Kelemen has become a fixed star in the Hungarian celebrity world, some admire her, but the majority of the public enjoys forming harsh opinions about the celebrity's dubious functioning. This high level of visibility could only be achieved by a comprehensive media presence that includes the press, television, radio, book publishing, and online media - all of which also demonstrate that interest in the celebrity has been constant for many years. The phenomenon also raises a number of exciting questions. What characterizes today's celebrities, and why do we find the concepts of celebrity society and celebrity culture increasingly relevant? Who are celebrities at all, and what role do they play in the era of late modern mediatized publicity? What may be behind the increased interest in celebrities, and what strategies do the most successful celebrities use to maintain public interest? In the study below, we seek answers to these questions through an examination of the Anna Kelemen phenomenon.

Keywords: star studies, celebrities, celebrity culture, celebrity society, tabloid media

Bevezetés

Kelemen Anna a magyar celebvilág egyik legismertebb, kategóriájában az egyik legsikeresebb szereplőjének tekinthető. A celebnő 2005-ben jelent meg először a szélesebb nyilvánosság előtt, amikor részt vett az Év Playmate-je versenyen.¹ Bár a megmérettetésen csak második helyezést ért el, a média azonnal felfigyelt a fiatal nő időnként szokatlanul kihívó és kacér, máskor ironikus vagy éppen szenttelen megnyilatkozásaira. A versenyt követő néhány hét során ezeknek

.....
¹ <https://sztarlexikon.24.hu/sztar/kelemen-anna/>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

köszönhetően kiderült, hogy Kelemen Anna nem csak egy a sok közül a Playmate lányok hosszú sorában; szókimondó, humoros stílusa a bulvármédia rendszeres szereplőjévé tette. Ezt követően Kelemen Anna személye alig néhány hónap leforgása alatt fogalommá vált a hazai szórakoztatóiparban. Megszületett a magyar Paris Hilton,² vagyis Annácska³ karaktere, akivel rövidesen nem csak a tabloidok hasábjain lehetett találkozni, hanem a televízióban és a rádióban is, szerepelt felnőtt filmekben, az életéről könyvek születtek,⁴ az utóbbi években pedig már a közösségi média felületein is aktív.

Az elmúlt 15 év során Kelemen Anna a magyar celebvilág állócsillagává vált, talán alig akad még olyan ember az országban, aki soha ne hallott volna róla. Egyesek csodálják, viszont a nyilvánosság nagyobb része élvezettel alkot sarkos véleményeket a celebnő kétes működésével kapcsolatban. Ezt a nagymértékű láthatóságot csak az az átfogó médiajelenlét teremthette meg, aminek az imént említettek szerint része a sajtó, a televízió, a rádió, a könyvkiadás és az online média, és ami egyben azt is igazolja, hogy a celebnő iránti érdeklődés hosszú évek óta töretlen a közönség soraiban. Mindez számos kérdést is felvet. Vajon mi jellemzi napjaink celebkultúráját? Egyáltalán kik azok a celebek, és milyen szerepet játszanak a késő modern, mediatizált nyilvánosság korszakában? Mí állhat a celebek iránti felfokozott érdeklődés hátterében, illetve milyen stratégiákat alkalmaznak a legsikeresebb celebritások a közönség érdeklődésének fenntartása érdekében? Az alábbi tanulmányban ezekre a kérdésekre keressük a válaszokat a Kelemen Anna-jelenség vizsgálatán keresztül.

Kik azok a celebek? Celebkultúra a 20. századtól napjainkig

A 20. század második felében az ismertségipar komoly változásokon ment keresztül. A kivételes tehetségű sztárok mellett egyre több olyan ismert ember jelent meg a médiában, akik korábban csak távoli szemlélői lehettek volna a hírességek csillogó világának. A jelenség motorjának a tabloidmédiát tekinthetjük, ami figyelemfelkeltő tartalmaival, a hírességekkel kapcsolatos leleplezések és botrányok áradatával keltette fel a közönség érdeklődését. Az említett vál-

² Hogyan lett Kelemen Anna a magyar Paris Hilton? <https://velvet.hu/celeb/phka061115/>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

³ Míg a sajtó a 2005-ben megrendezett Év Playmate-je verseny kapcsán még többnyire a „Kelemen Anna” megnevezést használta, a rendszeressé váló médiamegjelenésekkel párhuzamosan egy idő után már csak „Annácska” néven utalnak a celebnőre.

⁴ Lásd: HAVAS 2007; KELEMEN 2014.

tozások eredményeként a celebek és a bulvármédia szférái elválaszthatatlanul összefonódtak egymással, gyökeresen átalakult a tartalom- és hírfogyasztás gyakorlata, a nyilvánosság szerkezete és az abban megjelenő szereplők köre is. A jelenség értelmezésében komoly szerepet játszik a médiaipar működésének gazdasági logikája is, de a folyamat megértéséhez elengedhetetlen azoknak a kulturális és társadalmi hatásoknak a vizsgálata, amelyek magyarázatot adnak azokra a kérdésekre, hogy miért és hogyan alakult át a nyilvánosság a 20. század második felében, milyen szerepet játszott ebben a média bulvarizálódása, illetve az, hogy ez általánosan milyen következményekkel jár a hírnév és az ismertség viszonyaira.

A téma alaposabb vizsgálatát az indokolja, hogy a celebek ma már minden médiafelületen megjelennek, találkozhatunk velük a bulvársajtóban, a rádióban, televízióban és az online felületeken egyaránt. A celebek komoly szeletet hasítanak ki a szórakoztatóiparból is, de a funkciójuk a szórakoztatásnál sokkal összetettebb. Amellett, hogy a celebeknek csoportképző szerepe van, a velük kapcsolatos hírek hétköznapi társalgások gyakori témái, néhányuk példaképpé válik, mások a botrányaikon keresztül a normarendszerek működését teszik láthatóvá; tetteik egyértelművé teszik, hogy a társadalom számára mi számít elfogadható magatartásmódnak, és mi az, ami nem. A celebek világa a 21. század elején is virágzik, a közönség soraiban szűnni nem akaró érdeklődés mutatkozik a kétes hírnévvel rendelkező szereplők iránt. Sőt, a kortárs társadalom és nyilvánosság vizsgálata közben egyre több szerzőnél találkozhatunk a *celebtársadalom* és *celebkultúra* fogalmakkal is.⁵ Ezek a kategóriák egyértelműen arra utalnak, hogy nem egy gyorsan elillanó divathullámról van szó, hanem egy olyan átfogó trendről, amely hosszú évtizedekre meghatározza a társadalomban és a kultúrában zajló folyamatokat.

A tömegmédiában megszerezhető hírnév megjelenése óta eltelt bő egy évszázad során az ismertség számos transzformációja jelent meg. A 20. század első felében még a sztárok uralták a hírnév világát. Mivel akkoriban kevés csatorna létezett, mind a megjelenő személyek száma, mind pedig a megjelenések gyakorisága viszonylag szűkös keretek között mozgott, így csak keveseknek adatott meg, hogy országos vagy nemzetközi hírnévre tegyenek szert. Akiknek ez mégis sikerült, azok az esetek döntő többségében kiemelkedő tehetséggel bíró, különleges képességű személyek voltak, akiknek az ismertsége, teljesítménye és életmódja megközelíthetetlennek tűnt a hétköznapi emberek számára. E tekintetben komoly változás csak a 20. század második felétől figyelhető

⁵ CASHMORE 2014.

meg, s ez szorosan összefügg a médiatechnológia átalakulásával. A bulvársajtó megjelenése és megerősödése mellett, a televíziózás átalakulása gyakorolta a legnagyobb hatást a sztárkultúrára. A közvetítés módjának fejlődése, a földfelszíni sugárzás modernizációja, a kábeltechnológia és a műholdas műsorszórás megjelenése, a csatornák számának robbanásszerű növekedését eredményezte. A több csatorna egyben több műsoridőt is jelentett, ami eleinte nagyszerű lehetőségként, később már komoly nyomásként jelentkezett a tartalom-előállítók, tartalomszolgáltatók piacán, hiszen önmagában a sok csatorna mit sem ér, ha nincs rajta megfelelő mennyiségű vonzó tartalom. A nagyobb számú csatorna a hírnév világában is komoly változásokat eredményezett, hiszen az egyre több felület egyre több feltörekvő hírességnek biztosított megjelenési lehetőséget, így a tömegmédián keresztül ismertté váló szereplők száma is ugrásszerűen megnőtt. Az ismert emberek nagyobb tömege szükségszerűen ahhoz vezetett, hogy a szereplők egy széles köre már nem rendelkezett átlag feletti tehetséggel vagy képességekkel, éppen ellenkezőleg: ők pusztán csak a nagyfokú láthatóságuknak köszönhetően váltak ismertté. Ők azok, akik arról lettek híresek, hogy híresek, s ezzel meg is született az ismert emberek egy újabb típusa, amelyre a továbbiakban *celebként*⁶ fogok utalni.⁷

A hírességekkel foglalkozó társadalom-, média- és kultúratudományi diskurzusban a mai napig nem alakult ki olyan egységes kategóriarendszer, amely világos, egyértelmű választ adna arra a kérdésre, hogy valójában kik is azok a celebek. A szerzők egy része nem tesz éles különbséget a sztár és a celebritás kategóriája között, de ezzel a gyakorlattal a sajtóban és a hétköznapi nyelvhasználatban is gyakran találkozhatunk.⁸ Ugyanakkor az alábbiakban én világos különbséget szeretnék tenni e két fogalom használata között. A továbbiakban a *sztár* kifejezést, azokra a hírességekre használom, akik kiemelkedő képességeik, tehetségük és elismerésre méltó teljesítményük eredményeként emelkednek ki a tömegből, míg a *celeb* kategóriájába azokat a híres embereket sorolom, akiknek az ismertsége magából a médiából származtatható, vagyis a nagyfokú láthatóságukkal magyarázható. Az alábbiakban azokat a szerzőket és fogalmi

⁶ A továbbiakban a celebritás és celeb kifejezéseket azonos értelemben használom.

⁷ BOORSTIN 1961.

⁸ Érdemes például összevetnünk a „sztár” és „celeb” kifejezéseket a Magyar etimológiai szótár alapján, lásd a sztár szó jelentését itt: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/search/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZXhpa29ub2tfRjE0RDMiXX0sI-CJxdWVyeSI6ICJZenRcdTawZTFyICJ9> és a celebritás szó jelentését itt:

keretrendszereket tekintjük át részletesebben, amelyek hasonló megközelítés alapján értelmezik a celebek típusait.

A fentiek alapján Ellis Cashmore fogalmi rendszerében leginkább a hírhedt emberek azonosíthatók a celebekkel. A szerző egyik elhíresült idézete szerint, a „botrány olyan, mint a novokain, minél többet veszünk be belőle, annál kevésbé vagyunk érzékenyek”.⁹ Cashmore az említett idézettel arra utal, hogy a celebkultúra megjelenése és kiteljesedése óta eltelt évtizedekben egyre gyakoribb és egyre nagyobb botrányok robbannak ki a feltörekvő hírességek körül. Eközben a botrányok a „celebgyártás” megszokott eszközévé váltak, s míg a 20. század közepéig a filmstúdiók és a kiadók mindent elkövettek annak érdekében, hogy a sztárok körüli botrányokat eltussolják, addig a század második felétől az ismertségipar teljesen új logikát követett. Kiderült, hogy a botrányok nem csak arra képesek, hogy szinte teljesen ismeretlen embereket az érdeklődés középpontjába állítsanak, hanem arra is, hogy lecsúszóban lévő sztárok karrierjét revitalizálják. Az azonban nyilvánvaló, hogy a hírhedség kategóriájában születő, illetve az ebbe belesodródó ismert emberek nem a tehetségük alapján kerülnek a figyelem középpontjába, hanem a személyiségük és a magánéletük válik érdekessé.

Cashmore szerint a celebgyártó botrányok közül a szexbotrányok tűnnek a leghatékonyabb megoldásnak, ennek pedig az a bizonyítéka, hogy a 2000-es évektől kezdődően egyre több olyan celeb jelenik meg a médiában, akiket egy szexvideó emel a globális ismertség szintjére. A szerző rávilágít arra, hogy a jelenségben kiemelkedő szerepe van Madonnának, aki az 1980-as évek közepétől tudatosan használta a szexualitás tematikáját a karrierépítésben. Cashmore szerint Madonna óriási hatást gyakorolt a populáris kultúra működésére, s ennek egyik legegységelműbb bizonyítéka az, hogy az énekesnő alapjaiban változtatta meg a szexualitás ábrázolásának hagyományait és az ahhoz kapcsolódó kulturális kódokat. Ez a folyamat olyan celebek felemelkedése előtt nyitotta meg az utat, mint Paris Hilton vagy Kim Kardashian.¹⁰ Érdeemes megjegyezni, hogy ők már a szexbotrányok előtt is rendelkeztek egy bizonyos fokú ismertséggel, de igazán átfogó, globális hírnevet csak a szexvideók segítségével szereztek, Hilton 2001-ben, Kardashian pedig 2002-ben.¹¹ Ezt követően feltörekvő celebek

⁹ CASHMORE 2014. 126.

¹⁰ A történet érdekessége, hogy a 2000-es évek elején Kardashian még Hilton stylistjaként dolgozott, így nem nehéz kitalálni, hogy kitől leste el az ötletet.

¹¹ A szerző szerint a férfiak esetében ritkábban fordul elő, hogy egy szexbotránynak pozitív hatása legyen a karrierre, de ilyen ritka példa Rob Lowe esete, aki az egyik legelső férfi sztár volt, akinek a szexvideója nyilvánosságra került. Ennél sokkal gyakrabban fordul elő, hogy a férfiak szexbotránjának semleges hatása van a karrierre (pl. Colin Farrell), speciális esetekben pedig megsemmisítő erejű is lehet (pl. Michael Jackson, R. Kelly). A szerző ezzel kapcsolatban arra

egész soráról kerültek elő szexvideók, miközben a botrányok a celebvilág szerzés részévé váltak.¹²

A sztárokkal kapcsolatos egyik legkorábbi osztályozási rendszer Francesco Albertoni nevéhez köthető.¹³ Albertoni a hírességeket hatalmi pozíciójuk alapján két csoportra osztja fel; a valódi hatalommal és befolyással rendelkező elitre, valamint a szimbolikus befolyással rendelkező kulturális elitre. Albertoni értelmezése alapján a celebek a második kategóriába kerülnek, hiszen hivatalos, intézményes pozíciók hiányában, amit a politika, az egyház vagy a gazdasági élet biztosít, a celebek nem gyakorolhatnak valódi társadalmi hatalmat. A szerző szerint a celebek mégis befolyással bírnak az életünkre, s ezt a hatást nevezi „láthatatlan hatalomnak”. Ez a szimbolikus, kulturális befolyás alapvetően abban nyilvánul meg, hogy a celebek életmódja, magánélete vagy karrierje, a médián keresztül folyamatosan láthatóvá válik, s ez elkerülhetetlenül hatással van arra, ahogyan a körülöttünk lévő valóságot érzékeljük. A celebek az elmúlt évtizedekben a hétköznapi állandó szereplői lettek, ezzel kulturális referenciapontokká váltak. Vagyis amellet, hogy szórakoztatják a közönséget, komoly befolyással vannak arra is, hogy miként gondolkodunk a magánéletéről, karrieréről, sikerről vagy bukásról.¹⁴

James Monaco értelmezése szerint a celebritás passzív kategória, s ilyen értelemben a hősökkel állítható szembe.¹⁵ Monaco szerint míg a hősök a hírnév világának aktív szereplői, a médiától független komoly teljesítmény áll a hátuk mögött (feltalálók, úrhajósok, tudósok), addig a celebekre a passzivitás jellemző abban az értelemben, hogy az ő ismertségük alapvetően magából a médiából származik. Monaco értelmezése alapján a celebek főleg a személyiségük okán válnak érdekessé, de ez olyan tehetséges színészekre is igaz lehet, akik nem „munka közben” tűnnek fel a médiában, például egy filmben vagy egy színházi előadás közvetítésében, hanem olyan szórakoztató jellegű műsorokban, mint amilyenek a talk show-k vagy a vetélkedők. A celebritásnak ebből kifolyólag az ismert ember egész karrierjére komoly hatása lehet, mivel – a szerző példájával élve – a közönség egy idő után nem azért járt moziba, hogy azt lássa, Marlon

is kitér, hogy a színesbőrű sztárok botrányai mindig sokkal negatívabb megítélés alá esnek az amerikai nyilvánosságban abból kifolyólag, hogy az ő általános megítélésük is rosszabb, mint a fehér sztároké, celebeké. CASHMORE 2014. 140–144.

¹² 38 *Celebrities Caught with Sex Tapes*. <https://www.ranker.com/list/celebrities-caught-with-tapes/celebrity-events>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

¹³ MUNK 2009.

¹⁴ ALBERTONI 2007.

¹⁵ Monaco a sztárok három kategóriájával dolgozik, ezek a „hősök”, „sztárok” és „kvazárok”. Jelen írásban ezek közül csak a celebritásokkal kapcsolatban releváns értelmezésekkel foglalkozom.

Brando egy új szerepben hogyan lényegül át egy másik személlyé, hanem azért, hogy Marlon Brandót lássa a filmvásznon. Monaco másik, a celebritásokkal még szorosabb hasonlóságot mutató fogalma a *kvazár*. A szerző meghatározása alapján, ebbe az alacsony státuszú csoportba olyan hírességek tartoznak, akik nem saját elhatározásuk okán válnak ismertté. Ehelyett az életük egy bizonyos pontján egy olyan szokatlan, váratlan vagy különleges esemény szereplőivé válnak, ami felkelti a média érdeklődését, s így akár egyik napról a másikra globális hírnévre tehetnek szert. A kvazárok egyik legjellemzőbb tulajdonsága, hogy nem ők irányítják az ismertségük alakulását, sőt kifejezetten gyakori, hogy inkább elszenvedik mintsem élvezik a média által generált figyelmet. Monaco rámutat, hogy ettől függetlenül a kvazárként feltűnő hírességek is ikonokká alakulhatnak az idő múlásával, ami egyértelmű jele annak, hogy a kollektív tudat, illetve a kultúra szövetének szerves részévé válnak.¹⁶

Chris Rojek hírességekről alkotott rendszerében két olyan kategóriát is felfedezhetünk, ami kapcsolatba hozható a celebritás itt tárgyalt formájával. A médiának tulajdonított ismertség (*attributed celebrity*) fogalma olyan hírességeket jelöl Rojek szövegeiben, akik mögött nem áll komoly eredmény, és ismertségüket nagyrészt a médiának köszönhetik. A szerző érvelése szerint a médiának tulajdonított hírnév eléréséhez nem feltétel a kimagasló teljesítmény, de az is hozzájárulhat a médián keresztül megszerezhető láthatósághoz. E tekintetben Rojek elképzelése hasonló Albertoni passzív celeb kategóriájához, amiben – ahogyan azt a fentiek alapján már láthattuk –, akár híres színészek vagy művészek is megjelenhetnek attól függően, hogy a média milyen mértékben foglalkozik a szakmai teljesítményükkel vagy a személyiségükkel, magánéletükkel. Rojek másik releváns kategóriája a *celetoid* elnevezést kapta, amit olyan hírességek esetében használ a szerző, akik rövid idő alatt nagyfokú láthatóságot szereznek a médiában, s ezáltal széleskörű ismertségre tesznek szert a nyilvánosságban. Azonban a celetoidok rövid életű karriert futnak be, ami ritkán tart tovább néhány hónapnál, majd ugyanolyan gyorsan tűnnek el a nyilvánosságból, amilyen gyorsan megjelentek. Többségük a bulvármédiának köszönheti az ismertségét, elsősorban a televízióknak, ahol olyan műsorokban tűnnek fel, mint a talk show-k, a vetélkedők, a valóságshow-k vagy a tehetségkutatók.¹⁷

A fentiek alapján azt látjuk, hogy Albertoni és Rojek is azt gondolja, hogy a médiában, elsősorban a bulvársajtó esetében gyakran előfordul, hogy a nagy teljesítménnyel rendelkező sztárok is celebként jelennek meg. Ilyen esetekben

¹⁶ MONACO 1978.

¹⁷ ROJEK 2001.

a média nem a hírességek eredményeivel, tehetségével foglalkozik, hanem sokkal inkább a sztárok magánéletével, hétköznapi ügyes-bajos dolgaival. Itt érdemes kihangsúlyozni, hogy ez a jelenség nem kérdőjelezi meg a fent vázolt koncepciót, vagyis a sztárok és celebek határozott megkülönböztetésének gyakorlatát. Ehelyett rámutat arra, hogy a celeb vagy celebritás nem csak a híres emberek egy típusaként értelmezhető, hanem egy reprezentációs stratégia is, egy olyan diszkurzív műfaj, amelyet a kereskedelmi érdekek, a tömegmédia és a reklámpia hoz létre.¹⁸

Fikciós biográfiai rekonstrukció: kutatási kérdés és módszerek

A celebritás fogalmának tisztázása után, a magyar bulvármédia egyik legismertebb szereplőjének működésén keresztül azt szeretném bemutatni, hogy a nyilvánosságban hosszú ideig sikeres celebek milyen stratégiákat alkalmaznak annak érdekében, hogy folyamatosan a figyelem középpontjában maradhassanak. Értelmezésem szerint a legsikeresebb celebek média perszónája egy olyan társadalmi, kulturális, gazdasági konstrukció, ami mindig a figyelemgazdaság aktuális érdekei szerint változik, és sohasem a „valós” személyt mutatja. Ehelyett a hosszú időn keresztül aktív celebek nyilvános személye, személyisége (*public persona*) médiaipari terméknek tekinthető, egy olyan maszknak, ami amellett, hogy a bulvármédia közönségét szórakoztatja, nem csak profitot termel, de a társadalmat foglalkoztató kérdéseket is tematizál, illetve ezen keresztül a normarendszerek működését is láthatóvá teszi.¹⁹

A vizsgálat során a *fikciós biográfiai rekonstrukció* módszerét használtam.²⁰ A megközelítés a klasszikus biográfiai elemzést tekinti a módszertan kiindulópontjának,²¹ vagyis a cél egy konkrét személy pályafutásának rekonstruálása, miközben elfogadjuk, hogy az illető élettörténete csak *társadalmi konstrukcióként* értelmezhető.²² A módszer elnevezésében használt fikciós jelző ebben az esetben azt teszi egyértelművé, hogy az vizsgálat során nem a hagyományos

¹⁸ TURNER 2004.

¹⁹ L. CSÁSZI 2002; TURNER 2002; DURKHEIM 1974.

²⁰ A kifejezés Isabel Ferreira Gould tanulmányában fordul elő hasonló értelemben, a saját céljaimnak megfelelő értelmezést l. alább. GOULD 2008.

²¹ A biográfiai leírás és elemzés gyakorlata egyaránt megjelenik a szociológia eszköztárában, az irodalomtudományokban és a sztárkutatásokban is. Interdiszciplináris jellegénél fogva olyan univerzális módszernek tekinthető, amely komplex társadalmi és kulturális jelenségek leírására alkalmas. A módszerről bővebben l. GOODWIN 2012.

²² BERGER-LUCKMANN 1966.

adatgyűjtési módszereket követjük, azaz nem a hivatalos, hitelesnek tekinthető források és adatközlők beszámolóira hagyatkozunk, úgymint a narratív életútinterjúk²³ vagy dokumentumok tartalomelemzése.²⁴ Ehelyett az élettörténet felvázolása a bulvármédiában megjelenő szövegek alapján történik azzal a belátással, hogy a tabloidok nem törekednek az „objektív valóság” bemutatására, hanem bevett gyakorlatként morális tanmeséket állítanak a közönség elé. Ezekben a tanmesékben a valóság és a fikció sajátos módon keverednek, miközben a bulvármédia a műfajra jellemző szempontok szerint torzítja a szereplők személyiségét és élettörténetet, egyes eseményeket kiemel és felnagyít, másokat ignorál vagy elhallgat.²⁵ A bulvármédia tehát *dekontextualizálja* és *rekontextualizálja* az celebek élettörténetének bizonyos elemeit, s ezáltal nemcsak egy a tabloidokra jellemző jelentéstöbblet jön létre, hanem egy olyan részben fikciós karakter is, ami egyszerre szolgál társadalmi, gazdasági és kulturális célokat. Vagyis ez a gyakorlat nem csak arra alkalmas, hogy a megkonstruált karaktereken keresztül a bulvármédia megragadja és fenntartsa a közönség figyelmét, hanem arra is, hogy profitot termeljen, illetve útmutatást nyújtson a társadalom által elfogadhatónak és kívánatosnak tartott viselkedés szabályait illetően.

A fentieknek megfelelően, a kutatás korpuszát három népszerű online bulvárlap szolgáltatta: a Blikk.hu, a Borsonline.hu és a Velvet.hu. A kutatásban a bulvároldalak öt évnvi termése került elemzésre, a három portálon összesen 364 darab cikk jelent meg Kelemen Annáról 2015. január 1. és 2020. február 29. között. A portálokon megjelent írásokban a celebnő olyan jelentősebb életeseményeit igyekeztem beazonosítani, amelyeket a bulvármédia érdemesnek tartott arra, hogy azokról beszámoljon. Az elemzés két lépésben valósult meg. A kutatás első fázisában az egyes cikkekben felbukkanó történeteket vagy életeseményeket a Császi Lajos által leírt kisrítusokba soroltam az alábbiaknak megfelelően.²⁶

- *Leleplezés típusú tabloidok*: a leleplezés eredményeként elinduló pletykák, majd az abból kirobbanó botrányok, szinte kivétel nélkül ismert emberek életéhez kötődnek, és egy sötét titok nyilvánosságra kerülésével hozhatók összefüggésbe. A leleplezés típusú bulvártartalmakban többnyire negatív rítusok vannak jelen.

²³ L. SCHÜTZE 2007.

²⁴ Erről bővebben l. HODDER 2012.

²⁵ DAYAN-KATZ 1992.

²⁶ CSÁSZI 2002.

- *Próbatétel típusú tabloidok*: a kategóriába tartozó bulvárhírek jellemzően balestekről és szerencsétlenségekről szólnak, vagyis olyan kellemetlen, negatív helyzetekről, amikor az élet normális rendje váratlanul felbomlik. A bulvármédia a negatív körülmények leírása mellett komoly hangsúlyt fektet a szereplők bátor helytállásának bemutatására is, s ezzel az aktuussal hétköznapi hősöket állít a közönség elé. A próbatétel típusú tabloidokban sajátosan keverednek a pozitív és negatív rítusok.
- *Újjászületés típusú tabloidok*: olyan hírek, amelyek sztárok vagy hétköznapi emberek életében bekövetkező sorsfordító eseményekkel foglalkoznak. Altípusai: lelki megújulás, testi megújulás, anyagi megújulás – ezekben egyaránt felbukkanhatnak pozitív és negatív rítusok is.

A kategorizálás után kialakuló szövegcsoportokat, illetve az azokban megjelenő életeseményeket először platformként vizsgáltam, majd az eredmények összesítésével vázoltam fel Kelemen Anna bulvármédiában kirajzolódó élettörténetét az elmúlt öt évre vonatkozóan.

A Kelemen Anna életéről szóló bulvárcikkek elemzése

BLIKK.HU

A mintában szereplő cikkek döntő többsége, 197 darab írás, a Blikk.hu oldalán jelent meg, amiből az is rögtön látszik, hogy az online sajtómegjelenések szempontjából a portál messze a legerősebb online platformnak tekinthető a Kelemen Anna-jelenség kapcsán. A Blikk.hu-n megjelent cikkek többsége kifejezetten rövid, az írások jelentős része mindössze négy-öt mondatban foglal össze egy-egy izgalmasabb életeseményt. A szövegek kidolgozottsága alacsony színvonalú, nyelvileg az egyszerűség, stilsztikailag a figyelemhajtás, bulvarizáló, zsurnalisztikus fordulatok dominanciája jellemző. A portálon megjelent bulvárcikkek tartalom szerinti megoszlása az alábbi táblázat szerint alakul.

Leleplező típusú tabloid	Próbatétel típusú tabloid	Lelki megújulás	Testi megújulás	Anyagi megújulás
164	9	14	9	1

1. táblázat. *Blikk.hu*, $n=197$

Leleplezések

A Blikk.hu oldalon megjelenő cikkek döntő többsége a leleplezés típusú tabloidok csoportjába sorolható, ami a korábbiak alapján nem számít meglepetésnek. Kelemen Anna 2015-ben leginkább a szexbotránnyai miatt szerepelt az oldalon, ezekkel a hírekkel összefüggésben gyakran bukkant fel témaként a prostitúció (*Kelemen Anna megint pénzért árulja a testét,*²⁷ *Egy menet negyvenezer*²⁸), a celebnő botránnyos viselkedése (*Kelemen Anna megmarkolta Cinthya mellét!*,²⁹ *Bedrogozva szórakoztatott négy olimpiai bajnokot*³⁰) valamint pikáns posztokról, képekről és videókról szóló cikkek (*Kelemen Anna meztelen képeket posztolt*³¹). Az említett témák mellett csak elvétve akadt egy-egy olyan hír, ami Annácska aktuális, állítólagos párkapcsolatával foglalkozott (*Jáksó László és Kelemen Anna egy pár!*³²), és még ennél is kevesebb szövegben jelentek meg az előző témához képes már-már hétköznapiinak tűnő svindlik és kisebb botránnyok (*Kelemen Anna 100 ezrekkal verte át a szépségszalont*³³). 2016-ban viszonylag kevesebb leleplezés típusú bulvárhír jelent meg Kelemen Annáról a Blikk.hu oldalán, ezek pedig vagy az új kapcsolatáról adtak hírt (*Új sztárpár a láthatáron? Kelemen Anna és Cooky közt forrt a levegő*³⁴), vagy focistákkal folytatott kalandjaira tettek félreérthetetlen utalásokat (*“A focisták jól kavarnak” – ezzel lepné meg a Fradit Kelemen Anna*³⁵). Ahogyan arról korábban már szó esett, Kelemen Anna 2017-től vált aktívabbá a közösségi média felületein, az év során megjelent leleplezések többsége is ezzel a témával kapcsolatos, a hírek pikáns képekről és videókról szólnak. Ebben az esetben a „leleplezés” kifejezést akár szó szerint is érthetjük,

²⁷ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/kelemen-anna-megint-penzert-arulja-a-testet/ceed6fe>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

²⁸ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/annacska-egy-menet-negyvenezer/zlcw91z>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

²⁹ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/kelemen-anna-megmarkolta-cinthya-mellet/qs716qz>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

³⁰ <https://www.blikk.hu/sport/csapat/bedrogozva-szorakoztatott-negy-olimpiai-bajnokot/1b3ftm8>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

³¹ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/kelemen-anna-meztelen-kepet-posztolt/tyyz7t>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

³² <https://www.blikk.hu/jakso-laszlo-es-kelemen-anna-egy-par/6dsr97w>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

³³ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/kelemen-anna-100-ezrekkal-verte-at-a-szepsegszalont/7d4jcyd>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

³⁴ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/kelemen-anna-es-cooky-kozt-forrt-a-levego/lxtvgbm>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

³⁵ <https://www.blikk.hu/blikk-tv/sztarvilag/a-focistak-jol-kavarnak-ezzel-lepne-meg-a-fradit-kelemen-anna-video/q9p6vv1>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

hiszen a cikkek döntő többsége arról ad hírt, hogy a celebnő éppen melyik platformon, milyen ruhadarabjától vált meg, illetve melyik testrészét mutatta meg a rajongóknak (*Kelemen Anna orbitális szilikonmellével köszönti az ünnepeket*,³⁶ *Szexi: brutális dekoltázzsal köszönti a tavaszt Kelemen Anna*³⁷). Ezzel együtt Annácska a szexpartnerkereső alkalmazásokkal is megismerkedett, és különböző applikációk segítségével próbált magának párt, illetve szexpartnereket találni – kevés sikerrel, mert szerinte a „Tinder nem Kelemen Anna kompatibilis” (*Szexoldalon keres párt Kelemen Anna – szakítása után így ismerkedik*³⁸). A 2018-as év hasonlóan telt az azt megelőzőhöz, a leleplező típusú bulvárhírek többsége továbbra is Annácska testével foglalkozott, amit a celeb a korábbi éveknél is gyakrabban és nyíltabban mutatott be a közösségi média legkülönbözőbb felületein. A posztok az online statisztikák szerint óriási sikert arattak, ezzel szintén önálló cikkek foglalkoztak a felületen, ahol hosszabb idézeteket is közöltek Annácska megosztásából: „Eddig 800.000-en nézték meg a posztomat. Köszönöm. Ez kétszer annyi ember, mint ahányan a Szulejmánt vagy az Esti Frizbit nézték a múlt héten. Ugyanannyi ember, mint amennyien a Tényeket a TV2-en és az RTL Híradóját nézték! És négyszer annyian tartották érdekesebbnek posztomat, mint a Pretty Womant (Micsoda Nő) a Cool Tv-n!” (*Döbbenetes adatokat tett közzé Kelemen Anna*³⁹). Kelemen Anna 2019-ben és 2020 elején leginkább Instagram karrierje miatt szerepelt a *Blikk* felületén. Továbbra is rendszeresen posztolt pikáns fotókat magáról, de a kapcsolódó szövegekben már inkább saját bölcsességeit és életvezetési tanácsait fejtette ki. A leleplező képek mellett, ezekben az években Annácska követői és az újság olvasói egyaránt megismerhették a celebnő véleményét különböző politikai és kulturális témákban. Viszont nyilvánvalóvá vált az is, hogy a közönséget alapvetően nem Kelemen Anna gondolatai foglalkoztatják, hanem továbbra is a testi kitérülése vonzza a figyelmet (*Mégis mit művel a lába között Kelemen Anna? – elég meredek fotót posztolt magáról*,⁴⁰ *Hűha, Kelemen Anna teljesen pucér! – üzent is nekünk*⁴¹).

³⁶ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/kelemen-anna-orbitalis-szilikonmellel-koszonti-az-unnepeket-foto/9sk0rpy>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

³⁷ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/dogos-fotoval-koszonti-a-tavaszt-kelemen-anna/v7zgz7n>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

³⁸ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/szexoldalon-keres-part-kelemen-anna-szakitasa-utan-igy-ismerkedik/m4frw95>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

³⁹ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/dobbenetes-adatokat-tett-kozze-kelemen-anna/816811n>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁴⁰ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/kelemen-anna-foto-meresz-szortelenites-instagram-poszt/rddjz1z>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁴¹ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/kelemen-anna-meztelen-pucer-foto/9bhee3y>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

Próbatételek

A Blikk.hu írásai szerint, 2015-ben és 2016-ban nem akadt kifejezetten komoly próbatétel Kelemen Anna életében, leszámítva, hogy a TV2 *Ezek megőrültek!* című műsorának forgatásán a melletti hátráltatták a játékban való eredményes részvételben (*Melle miatt került bajba Kelemen Anna*⁴²), illetve hogy a celeb egyre megterhelőbbnek érezte a közösségi médiában való szereplést, ezért törölni akarta magát a Facebookról (*Micsoda? Kelemen Anna le fogja törölni magát a Facebookról!*⁴³). Az utóbbi esetről ő maga is nyilatkozott a Blikknek, akkor így fogalmazott: „Megváltoztam. Tíz éve a fél karomat adtam volna azért, ha egy fotós még kettővel több képet készít rólam, de ez ma már nem én vagyok. Szinte fizikai fájdalom számomra a gondolat, hogy készítsek és feltöltsék magamról egy szelfit.” 2017-ben annyi baj történt Annával, hogy egy ismeretlen nő az ő képeivel és személyiségével regisztrált egy szexoldalra, viszont saját állítása szerint ő ekkor már boldog párkapcsolatban élt, így azt nyilatkozta, hogy régóta nem él efféle lehetőségekkel, illetve örülne, ha többé nem is érnék hasonló vádak a nyilvánosságban (*Szexhirdetésben bukkant fel a neten Annácska*⁴⁴). Annával kapcsolatban az elmúlt öt év egyik lehangosabb botránya, s egyben legnagyobb nyilvánosságot kapott próbatétele akkor történt, amikor 2018-ban kidobták a Művészetek Völgye egyik irodalmi programjáról. Az indoklás szerint Annácska öltözéke nem volt méltó az eseményhez, ezért biztonsági őrök vezették el a helyszínről (*Balhé: Kelemen Annát kidobták a kultúrprogramról, nem nehéz kitalálni, miért!*⁴⁵). Az eset komoly nyilvánosságot kapott, a konfliktusról nem csak a bulvárlapok cikkeztek, hanem a televíziós műsorok is beszámoltak. A Blikk.hu írásai alapján úgy tűnik, hogy Annácska az utóbbi másfél évben kevés próbatétel típusú szituációba keveredett, ennek pedig az elsődleges oka az, hogy a közvetlen magánéletével kapcsolatban egyre ritkábban nyilatkozik, illetve azok az ügyek, amelyek mellett kiáll, jellemzően széles társadalmi támogatással bírnak. Ilyenek például a természetvédelem, az állatok jogai vagy a globális felmelegedés elleni küzdelem. Az utóbbi hónapokban komolyabb kritikát csak a Schobert Norbertet támogató felszólalásáért

⁴² <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/melle-miatt-kerult-bajba-kelemen-anna-video/myx6vrx>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁴³ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/kelemen-anna-letorli-magat-facebookrol/bzzwwr2>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁴⁴ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/szexhirdetesben-bukkant-fel-a-neten-annacska/4e18ej4>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁴⁵ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/balhe-kelemen-annat-kidobtak-a-kulturprogramrol-nem-nehez-kitalalni-miert/ct9q3g6>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

kapott, amikor is amellett érvelt, hogy valóban a nők elhízása vezet a válások többségéhez (*Kelemen Anna: Schobert Norbi nem közellenség, az emberek kurvára álszentek*⁴⁶). A helyzetet egy hosszabb bejegyzéssel próbálta menteni, amelyben így fogalmazott: „Nem értem ezt az egész helyzetet. Az emberek kurvára álszentek és ráadásul agresszíven támadnak, ha valaki mást mond, mint amit hallani szeretnének. Rengeteg igazság van abban, amit Norbi mondott, de ilyen országban élünk, ahol rögtön betámadják azt, aki őszinte kiáll a véleménye mellett. Nem számít, megy az össznépi fáklyás menet, gyűlölködnek, szidnak mindent, a lényegen pedig senki nem gondolkodik. Egyébként azt látom, hogy közutálat tárgya, bármit mond, azon rögtön felhördülnek az emberek. Szegény Rékát pedig nem engedem bántani, szomorú, hogy sokan rajta keresztül akarnak bosszút állni. Ami nevetséges, hisz egy olyan téma miatt bukott ki az egész örület, ami a külsőségekről szól, akkor miért pont ezzel akarnak visszavágni?”⁴⁷ A megszólalással összefüggésben Anna széleskörű és durva kritikák célpontjává vált számos felületen, s jó néhány hétre volt szűkés, hogy ez a konfliktus a nyilvánosságban lecsengjen.

Újjászületés

A Blikk.hu az elmúlt öt évben számos olyan írást közölt, amelyek Kelemen Anna testi újjászületésével foglalkoztak, ezek döntő többsége a celebnő különböző plasztikai műtétjeiről számolt be. 2015 és 2018 között Anna mellnagyobbításairól szóltak a hírek (*Kelemen Anna: örült mellcsere*⁴⁸), illetve arról, hogy eltávolíttatott a melléről egy régebbi tetoválást (*Micsoda? Leszedette tetkóját Kelemen Anna az orbitális melléről*⁴⁹). Ezt követően Annácska óriási meglepetést okozott azzal, hogy néhány hónap csend után visszafogottabb külsővel és stílusváltással tért vissza a rajongóihoz, amiről így számolt be a portál: „Az egykori ledér, kicsapongó stílusáról ismert modell az utóbbi időben tudatosan maradt távol a médiától, ám most gondolt egyet és elhatározta, 2017-ben visszatér – ismét bekapcsolódik a magyar celebvilág vérkeringésbe. Ennek első lépése

⁴⁶ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/kelemen-anna-megvedte-schobert-norbit-elhizott-nok-nem-kozellenseg/e7hvedd>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁴⁷ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/kelemen-anna-megvedte-schobert-norbit-elhizott-nok-nem-kozellenseg/e7hvedd>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁴⁸ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/kelemen-anna-orult-mellcsere/rwdk259> ; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁴⁹ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/micsoda-leszedette-tetkojat-kelemen-anna-az-oribitalis-mellerol/mkh8vvz>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

volt az a fotózás, ahol búcsút intett korábbi stílusának, és visszafogott, elegáns ruhákban pózolt a fényképezőgép előtt.” (*Kelemen Anna visszatért, így még nem látta, az fix.*⁵⁰).

Annácska a testi újjászületés mellett, lelki változásokon is keresztülment ugyanebben az időszakban, többek között leszokott a kokainról, állítása szerint már nem a pénz állt az első helyen, ha férfiakról volt szó, ráadásul 2016-ban megtalálta a szerelmet, stabil párkapcsolata lett, vidékre költözött és gyereket nevelt. Az említett időszakban a korábbi megszólalásokhoz képest meglepően nyílt és érzelmes hangnemet ütött meg, a Blikk.hu-nak például így nyilatkozott a magánéletéről: „A párom 41 éves, kétgyermekes apuka. Két kislánya van, 6 és 9 évesek, és mindig igazuk van. Nagyon tanulságos időszak ez a számomra, picit olyan, mintha pótanya lennék. Amúgy az anyasággal semmilyen kapcsolatom nincsen még. Én nem éltem eddig házasságban, vagy úgy férfivel, hogy ez a téma felmerüljön. Nálam megvan a sorrend: vegyenek feleségül először. Most van párom, de nem jegyezték még el. Alapvetően nem vagyok szerelmes típus, és próbálok magam távol tartani a szerelemtől, de most benne vagyok. Párkapcsolatban vagyok, de megtartom az agyamat. Nem veszítem el a fejemet, kihívás maradok a páromnak. Amúgy a terveim között nem szerepel az anyaság, de a szerelem sem volt tervben... Huszonévesen volt egy olyan hatalmas szerelmi csalódásom, hogy akkor megfogadtam, senkit nem fogok már szeretni.” Az idill viszont nem tartott sokáig, 2017-ben már arról cikkezett a portál, hogy Annácska újra szingli, és a szakítás fájdalmait egy újonnan felfedezett hobbival, a festéssel gyógyítja (*Kelemen Anna szakított párjával, elképesztő, ahogy vigasztalódní akar*⁵¹). A megújulás egy másik mozzanataként a celebnő árverést rendezett régi, megunt holmijaiból, amelyeket a legnagyobb rajongók akár meg is vásárolhatnak. Ezek között olyan exkluzív darabok is feltűntek, mint Annácska egyszer hordott ruhái vagy a kedvenc vázája (*Kelemen Anna kiárusítja mindenét*⁵²). Ezt követően 2018-ban már újra a testi megújuláson volt nagyobb hangsúly, Annácska legalább egy új plasztikai műtéten esett át, emellett pedig egy újabb tetoválását is eltávolíttatta (*Nem tud leállni a plasztikával Kelemen Anna, ilyen fotót osztott meg magáról*⁵³). A Blikk.hu írásainak tanul-

⁵⁰ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/kelemen-anna-visszatert-igy-meg-nem-latta-az-fix/p6w94hd>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁵¹ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/kelemen-anna-szakitott/1rxpr69>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁵² <https://www.blikk.hu/galeria/megszabadult-ruhaitol-kelemen-anna/n9kb8m7>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁵³ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/nem-tud-leallni-a-plasztikaval-kelemen-anna/2lq7byc>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

1. kép. Kelemen Anna visszafogott stílusa 2017-ből

sága szerint, 2019-ben és 2020-ban Kelemen Anna visszatért régi stílusához és életmódjához, ilyen értelemben valódi megújulás nem történt, ehelyett a celeb újra a meztelenséggel és pikáns hozzászólásokkal hívta fel magára a figyelmet (*Lehidal Kelemen Anna csupasz fenekes fotója láttán*⁵⁴). A kitárulkozó posztok mellett ebben az időszakban már egyre több környezetvédelemmel, közélettel és politikai témával foglalkozó szöveg jelent meg az erotikus fotók és videók mellett (*Kelemen Anna megoldotta a közel-keleti viszály*⁵⁵). A szokatlan párosítást a celebnő azzal indokolta, hogy csak ezekkel a szexuális tartalmakkal tudja felhívni az emberek figyelmét a valóban lényeges problémákra (*Kelemen Anna mellei mentik meg a Földet, ha ez így megy tovább*⁵⁶). A Blikk.hu így számolt be az egyik ilyen akcióról: „(Kelemen Anna szerint) a magyarok gondolkodása

⁵⁴ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/lehidaltak-a-kovetok-kelemen-anna-csupasz-fenekes-fotoja-lattan/kt1b5tf>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁵⁵ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/annacska-megoldotta-a-kozel-keleti-viszalyt/3xnpk19>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁵⁶ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/kelemen-anna-mellei-megmentik-a-foldet/lm-1199e>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

elég provinciális és belterjes. Megemlítette a vidéken élőket, valamiért nem túl pozitív színben feltüntetve őket, közben egyetértését fejezte ki a dízelek tiltása kapcsán, és mindenkit arra buzdított, hogy legyen véleménye. Mindezt úgy, hogy a képernyő csaknem negyedét fantasztikus keblei töltötték be. Ezzel pedig megtalálta azt a módszert, hogy az is hallgasson klímaváltozásos témában gondolatokat, aki amúgy nem arra lenne kíváncsi. Ügyes, na! (*Kelemen Anna megoldotta a közel-keleti viszályt*⁵⁷).

BORSONLINE.HU

A mintában szereplő cikkek másik jelentős része, 108 darab írás, a Borsonline.hu oldalán jelent meg. Tartalmi szempontból a cikkek részben új történéseket tematizálnak Annácska életéből, részben pedig ugyanazokról az eseményekről esik szó, amelyekkel a Blikk.hu is foglalkozott. Nyelvi és stilisztikai szempontból nem találunk komoly eltérést a Blikk.hu és a Borsonline.hu írásai között, az egyetlen különbség, hogy a Borsonline.hu valamivel hosszabb írásokat közölt a celebnőről. A portálon megjelent bulvárcikkek megoszlása az alábbi táblázat szerint alakul a tabloidok típusa szerint.

Leleplező típusú tabloid	Próbatétel típusú tabloid	Lelki megújulás	Testi megújulás	Anyagi megújulás
54	17	14	14	9

2. táblázat. *Borsonline.hu* $n=108$

Leleplezések

A Borsonline.hu Kelemen Annával kapcsolatos cikkeinek döntő többsége a leleplező típusú tabloidok kategóriájába tartozik. A legtöbb esetben a leleplező a testi kitarulkozással függ össze, s a cikkek nagyrésze elítélő hangnemben ír Annácska akcióiról annak kapcsán, hogy a celebnő egy-egy újabb Instagram vagy Facebook posztban provokálja a közönséget. Annácska a 2015 és 2020

⁵⁷ <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/annacska-megoldotta-a-kozel-keleti-viszalyt/3xnpk19>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

között született posztokat általában saját magáról töltötte fel az online felületekre, ezeken jellemzően kacér, kihívó stílusban, kevés ruhában, félreérthető szituációkban ábrázolja önmagát (*Meztelenül tolt szelfit a szoliból Kelemen Anna*,⁵⁸ *Húst villantott a népnek Kelemen Anna*⁵⁹). A megosztott képek gyakran annyira erotikusra sikerültek, hogy a közösségi oldalak végül törölték ezeket, így fényképekről szóló és az elemzésbe bekerülő cikkek között is számos olyan példa akad, ahol a megosztott kép helyén már csak azt az üzenet találjuk, hogy a bejegyzést eltávolították. A problémáról így számolt be az oldal: „A celeb tudja, hogyan kényeztesse a negyvenezer követőjét az Instagramon, mostanában sorra posztolja a fehérneműs képeket, amik közül egyik-másik gyorsan el is tűnik a felületről, mert Annácska túl sokat is mutat magából. Kelemen Anna most újra megpróbálkozott egy dögös képpel, ami alá azt írta, hogy reméli, ennyi ruha azért elegendő lesz ahhoz, hogy ne töröljék a képét. És igen, azért így is elég sokat megmutat. Nézze csak!” (*Kelemen Annának nagyon ki kell centiznie, hogy ciciből is eleget mutasson, és az Instagram se tiltsa le*⁶⁰). A Borsonline.hu előszeretettel cikkezett arról is, hogy Annácska különösen ünnepnapok alkalmából szereti meglepni a közönségét egy-egy újabb erotikus képpel, legyen szó húsvétról, karácsonyról, Valentin napról vagy akár március 15-éről (*Mivel okoz Húsvétkor merevedést Kelemen Anna? - szavazzon!*⁶¹, *Marokra fogta a csokimikulást: így kíván boldog karácsonyt Kelemen Anna*,⁶² *Kelemen Anna csipkében ünnepli március 15-ét - videó*⁶³). A megjelent fotók között időnként előkerül egy-egy olyan fénykép is, amin Annácska smink nélkül látható, de ezek olyan ritkák, hogy az ilyen esetek önmagukban is hírértéket képviselnek. Az egyik esetről így számolt be a portál: „Szegény Annácska erre biztosan nem számított. Egy reggeli felvételre sietett smink nélkül, de vesztére belefutott az éppen forgató Berki Krisztiánba, aki azonnal lecsapott rá. Hiába próbálta elrejteni a csupasz arcát, Berki meggyőzte, hogy vállalja önmagát, így

⁵⁸ <http://www.borsonline.hu/celeb/meztelenul-tolt-szelfit-a-szolibol-kelemen-anna-fotok/102148>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁵⁹ <http://www.borsonline.hu/celeb/hust-villantott-a-nepnek-kelemen-anna/107114>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁶⁰ <http://www.borsonline.hu/celeb/kelemen-annanak-nagyon-ki-kell-centiznie-hogy-cicibol-is-eleget-mutasson-es-az-instagram-se-tiltsa-le/160687>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁶¹ <http://www.borsonline.hu/celeb/mivel-okoz-husvetkor-merevedest-kelemen-anna-szavazzon/110666>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁶² <https://www.blikk.hu/sztarvilag/sztarsztorik/igy-kivan-boldog-karacsonyt-kelemen-anna/27eff21>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁶³ <http://www.borsonline.hu/celeb/kelemen-anna-csipkeben-unnepli-marcius-15-et-video/110378>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

nem maradt sokáig a tenyerei biztos fedezékében, és milyen jól tette!” (*Lebukott: így néz ki smink nélkül Kelemen Anna*⁶⁴).

2. kép. Ritka pillanat: Kelemen Anna smink nélkül az *Édes Élet* című műsor forgatásán Berki Krisztián társaságában

A leleplező típusú írások közül néhány önleleplezésnek is tekinthető, ezekben Anna olyan titkokról rántja le leplet, mint hogy többször is a testével keresett pénzt, és nem titkolja azt sem, hogy egy-egy ilyen alkalomért milyen árat kért el (*Fél nap 370 ezer forint Kelemen Annával – fotók*⁶⁵). Egy 2017-ben megjelent írás egy olyan interjúrészletet is közöl, amelyben a celebnő arról is őszintén beszél, hogy hány vendége van, illetve a pénzen kívül milyen ajándékokat kapott már a szolgáltatásaiért (*Kelemen Annának tegnap is és ma is volt fizetés kuncsaftja*⁶⁶). Ezek mellett csak időnként tűnik fel egy-egy olyan szöveg, amely

⁶⁴ <http://www.borsonline.hu/celeb/lebukott-igy-nez-ki-smink-nelkul-kelemen-anna/130766>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁶⁵ <http://www.borsonline.hu/celeb/fel-nap-370-ezer-forint-kelemen-annaval-fotok/109764>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁶⁶ <http://www.borsonline.hu/celeb/kelemen-annanak-tegnap-is-es-ma-is-volt-fizetos-kuncsaftja/141850>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

Annácska párkapcsolatába enged betekintést, például arról közöl információt, hogy mivel töltik a szabadidejüket (*Döbbenet: Kelemen Anna sakkozik is a szerelmével*⁶⁷), illetve a celebnőnek milyen anyagi elvárásai vannak a párjával szemben (*Annácska pasija havi tízmilliót keressen!*⁶⁸).

Próbatételek

Kelemen Anna életének kisebb-nagyobb próbatételeit jól nyomon lehetett követni a Borsonline.hu cikkeinek segítségével az utóbbi öt év során. 2015 és 2016 között elsősorban Annácska szerelmi megpróbáltatásairól cikkezett az oldal, ebben az időszakban a celebnő eltökélten kezdte keresni az igaz szerelmet, eleinte azonban nem sok sikerrel. A portálon megjelent írások némelyike ezzel kapcsolatban kíméletlen kritikákat is közölt, alapvetően azt a kérdést boncolgatva, hogy egy Annácskához hasonló „bukott nőnek” van-e joga a felhőtlen boldogsághoz. Egy 2015 végén megjelent írás ezzel kapcsolatban így fogalmaz: „Szerelmes akar lenni, és a viszontszeretés eufórikus érzésében szeretne lubizkolni, csak hát ugye, az a fránya múlt. Húzzák csak a szájukat, nyugodtan lehet kuncogni is, én is pontosan tudom mire gondolnak a szívük legmélyén. Annácska aktmodell volt, később pornózott, pénzért árulta a testét, kokainozott, hát mit vár ez a nő az élettől egyáltalán? Mit képzelsz magáról? Majd pont ő lesz az, akit minden hibájával együtt meg fog tudni szeretni valaki? Elhasználódott már mindene! A legtöbb ember így gondolkodik: kinek kell egy ilyen rongy nő?” Bár a cikk írója érzékletesen foglalja össze a többségi társadalom feltételezett véleményét, a szöveg végére mégis megenyhül a szerző, és sok sikert kíván a hírességnek: „Annácska hülye volt, nem is kicsit, de legalább belátta. Sok időbe telt az biztos, és nem is mindennapi életet tudhat maga mögött, van mit megbánni. De szerintem önmagában az, hogy Annácska végre szeretne szeretve lenni, az igenis szerethető tulajdonság.” (*Vélemény: Hajrá, Kelemen Anna!*⁶⁹) 2016-ban a Borsonline.hu is részletesen foglalkozott azzal, hogy Annácska elfogadta a TV2 felkérését, hogy szerepeljen az *Ezek megőrültek!* című műsorban. A celebnő valódi kihívásként élte meg a műsor forgatásait, ahol az lett a legfőbb célja,

⁶⁷ <http://www.borsonline.hu/celeb/dobbenet-kelemen-anna-sakkozik-is-a-szerelmével/131193>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁶⁸ <http://www.borsonline.hu/celeb/annacska-pasija-havi-tizmilliot-keressen/106738>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁶⁹ <http://www.borsonline.hu/velemeney/velemeney-hajra-kelemen-anna/106232>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

hogy legyőzze a félelmeit és a saját határait feszegetse (*Annácska kamerák előtt szabadul meg félelmeitől*⁷⁰). A későbbi cikkekből az is kiderült, hogy a műsor során a legnagyobb problémát Anna mellbősége okozta, hiszen egy-egy feladat végrehajtása során nem egyszerűen csak akadályt jelentettek a hatalmas méretek, hanem a híresség testi épsége is veszélyben forgott. Öniróniától sem mentes nyilatkozatában Annácska így beszélt az említett problémáról: „Megijedtem, hogy mi lesz velem a Nagy kiugrás című játékban, ahol egy trambulinon ugrálva kell a feladványokat elmutogatni. Kérdéses volt, hogy tudom-e majd kontrollálni az érzéket, és hogyan hat a gravitáció rám és a mellemre. Pontszerzés szempontjából több feladatban is hátrányt jelentett a mellem.” (*Annácskát zavarja a melle*⁷¹) 2018-ban, a választások évében, a celeb egészen új típusú kihívásokkal nézett szembe, amikor célul tűzte ki magának, hogy bekerüljön a hazai politikai életbe. Egy médiahackkel is felérő akció keretében ígéretet tett arra, hogy független jelöltként elindul az országgyűlési választásokon, amennyiben az egyik Facebook megosztása alatt sikerül 5000 lájkot összegyűjtenie (*Politikai pályával fenyegetőzik Kelemen Anna*⁷²). Az akció valójában csak arra volt alkalmas, hogy tesztelje a celebnő népszerűségét és mozgósító erejét, s ebből a szempontból a „próbatétel” sikeresnek volt tekinthető. A szükséges számú támogató lájk mindössze egy nap alatt összegyűlt, amiről így közvetített a portál: „Nem akarunk túlozni, de az igazság az, hogy Kelemen Anna felhívása, hogy: a fotójára küldött 5000 lájkért cserébe elindul az országgyűlési választáson, olyan simán zajlott, mint semmi más a hazai politikában. A korábbi playmate érte el mindezt egy nap alatt, így ha ehhez még 500 aláírást is bezsebel – ilyen szöveggel („A politika orális műfaj és ebben én vagyok a legjobb!”) ez gyerekjáték lesz –, valóban indulhat valamelyik párt színeiben.” (*Kelemen Anna mehet a Parlamentbe*⁷³). Annácska néhány nappal később mégis megváltoztatta döntését, visszalépett a választásokon való tényleges megmérettetéstől, s ezzel a gesztussal az ellenzéki összefogást próbálta népszerűsíteni. Nagy visszhangot kiváltó Facebook posztjában ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „Hölgyeim és Uraim! A tegnapi hódmezővásárhelyi eredményt figyelembe vettem, ezért úgy döntöttem, visszalépek a jelöltségtől. Mert aki esélytelen és nem lép vissza, az a

⁷⁰ <http://www.borsonline.hu/celeb/annacska-kamerak-elott-szabadul-meg-felelmeitol/116571>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁷¹ <http://www.borsonline.hu/celeb/annacska-zavarja-a-melle/119068>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁷² <http://www.borsonline.hu/celeb/politikai-palyaval-fenyegetozik-kelemen-anna-foto/148507>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁷³ <http://www.borsonline.hu/celeb/kelemen-anna-mehet-a-parlamentbe/148570>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

valódi prostituált! Április 8-an mindnyájunknak el kell menni!” (*Mégsem indul Kelemen Anna a választásokon*⁷⁴) A visszavonulás ellenére, a celebnő a közönségi oldalain továbbra is aktívan kampányolt, szavazásra buzdította a rajongóit, miközben azzal motiválta a követőket, hogy közülük fogja kisorsolni azt a szerencsés választópolgárt, aki eltölthet vele egy estét (*Ha vasárnap elmegy szavazni, Kelemen Annával tölthet egy estét!*⁷⁵). A kiválasztás meg is történt, a szerencsés nyertes azonban csak egy csokor virágot küldött maga helyett a randevúra, de Annát ez sem tántorította el attól, hogy tovább keresse élete szerelmét (*Hoppon maradt Kelemen Anna*⁷⁶). A történet lecsengése után a Borsonline.hu 2018 júniusában adott hírt arról, hogy újra visszaéltek Kelemen Anna fotóival, ugyanis egy szemfüles internetező felfedezte, hogy egy ismeretlen felhasználó Annácska képeivel regisztrált egy olasz társskereső oldalon. A híresség mellett, hogy hangot adott felháborodásának, beismerte, hogy online portálokon keres partnereket, de ezzel együtt azt is állította, hogy nincs rászorulva külföldi férfiakra, mivel ő Magyarországon is elég pénzt tud keresni: „Nem csináltam belőle eddig sem nagy titkot, hogy én ugye interneten ismerkedek. Vagy fogalmazunk inkább úgy, hogy ott keresek partnert, ott ismerkedek magyarországi úriemberekkel. Tehát ezzel a részével nincs gond. Tulajdonképpen a személyemet érintő atrocitás az, hogy engem hamisítanak. Persze kíváncsi vagyok, hogy ugyan ki az, akinek ez jut eszébe, és csak így vállalja magát. Azt meg egyáltalán nem is értem, hogy minek ezért Olaszországba, meg Svájcba utazni, mikor itthon is meg lehet keresni ugyanannyi pénzt.” (*Ezért zavarja Kelemen Annát, hogy megint szexoldalon tűntek fel képei.*⁷⁷)

Újjászületés

2015 és 2020 között 37 darab olyan cikk jelent meg a Borsonline.hu hasábjain, ami Kelemen Anna különböző megújulásaival foglalkozik. A szövegek jelentős hányada a celebnő lelki megújulásáról ír, az itt felmerülő témák és történetek alapvetően egybeesnek a Blikk.hu által feldolgozott eseményekkel. A lelki meg-

⁷⁴ <http://www.borsonline.hu/aktualis/megsem-indul-kelemen-anna-a-valasztasokon/148770>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁷⁵ <http://www.borsonline.hu/celeb/ha-vasarnap-elmegy-szavazni-kelemen-annaval-tolthet-egy-estet/150822>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁷⁶ <http://www.borsonline.hu/celeb/hoppon-maradt-kelemen-anna/151508>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁷⁷ <http://www.borsonline.hu/celeb/ezert-zavarja-kelemen-annat-hogy-megint-szexoldalon-tuntel-fel-a-kepei/154681>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

újlásokkal kapcsolatos hírek túlnyomó többsége azt a 2016 és 2017 közötti időszakot idézi meg, amikor Annácska hangot adott annak a felismerésnek, hogy nem csak a külső, a pénz és a sex számít egy kapcsolatban, hanem sokkal fontosabbak a belső értékek és a harmónia (*Megdöböntő! Szűzies lett Kelemen Anna*⁷⁸). A témában megjelent szövegek pozitív fordulatként értékelik, hogy a híresség végre szeretne visszatérni a polgári értékekhez, egy klasszikus párkapcsolathoz, a gyermekszüléshez és a családalapításhoz. Bár szinte minden írás felidézi Annácska botrányoktól sem mentes, zavaros múltját, de az újságírók egyúttal azt is kihangsúlyozzák, hogy az elhatározás és a változásra való hajlandóság önmagában is nagy eredmény. Az egyik cikk erről így ír: „Nem úgy viselkedtem, mint egy reménybeli tisztcsaládanya – vallotta meg a Story magazinnak Kelemen Anna, akinek életét valóban az átlagosnál jóval több botrány tarkította. Anna azonban sokat változott az elmúlt években, talán felnőtt és megkomolyodott, ugyanis ma már megpróbál olyan életet élni, mint egy normális nő, amit több-kevesebb sikerrel meg is tud valósítani. Pontosan tudja, hogy korábban könnyelműen élt, olyan képet mutatott magából, ami a férfiakban előítéleteket kelt, ezen szeretne változtatni. Már csak azért is, mert szerelem nélkül üresnek érzi az életét, szüksége van arra, hogy tartozzon valakihez. Idővel pedig babát is szeretne, hiszen a legerősebb egymáshoz tartozás anya és gyermeke között jöhet létre. Anna keresi azt a férfit, akivel leélhetné az életét, akitől gyerekei születhetnének, és akivel 4-5 év múlva már boldog családanaként élhetne. Csak attól fél, hogy bármennyit is változik holnapra, a tegnapi örökre változatlan marad, s nem biztos benne, hogy lesz olyan ember, aki a múltjával együtt fogja tudni elfogadni a jelenlegi Annát.” (*Szerelemre és gyerekre vágyik Kelemen Anna*⁷⁹). A portál írásai szerint az elhatározást tettek követték, s ennek köszönhetően Annának sikerült is megtalálnia a szerelmet egy elvált, kétgyermekes férfi mellett. Annácska a férfi kedvéért még a karácsonyi szokásait is megváltoztatta, s míg „az elmúlt években Anna részéről egy Vörösmarty téri forralt borozásban merült ki a karácsony ünnepe”, addig 2017-ben már ajándékokat vásárolt és lelkesen csomagolta a kislányoknak szánt meglepetéseket (*Kelemen Anna új párja miatt változtatott*⁸⁰). A vizsgált időszakban még egy komoly jellemfejlődés rajzolódik ki a híresség személyiségé-

⁷⁸ <http://www.borsonline.hu/celeb/megdobbento-szuzies-lett-kelemen-anna/105588>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁷⁹ <http://www.borsonline.hu/celeb/szerelemre-es-gyerekre-vagyik-kelemen-anna/102896>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁸⁰ <http://www.borsonline.hu/celeb/kelemen-anna-uj-parja-miatt-valtoztatott/124957>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

ben; Anna megtanulta helyesen kezelni a közösségi oldalakon megfogalmazott pozitív és negatív kritikákat, s ezen annyira fellelkesült, hogy saját YouTube csatornát indított. Az eredeti elképzelés szerint a csatorna célja az volt, hogy a hírességet érdeklő változatos témák kerüljenek feltöltésre: „Facebook-oldalán jelentette be Kelemen Anna, hogy mivel nagyon sok pozitív visszajelzést kapott a Facebook- és Instagram-oldalára készített videókból, elindítja a saját Youtube-oldalát, ott fog vloggerkedni. Igazi Kelemen Annás cuccok lesznek” – mondta. Hogy ez alatt mire gondol? Minden, ami szépség, egészség, őrülség, művészetek, humor.” (*Újra gyakrabban láthatjuk Kelemen Annát*⁸¹). A korszak lezárulta után ismét egyre több cikk foglalkozott a celebnő testi átalakulásával, miközben a Borsonline.hu cikkeire egyre jellemzőbbé vált, hogy Kelemen Annát úgy mutatták be, mintha nem is ember lenne, hanem egy élő szexjáték. Már a mintában szereplő legkorábbi, 2015-ös cikk is arról szólt, hogy hanyatt fekvő is óriásiak a mellei (*Kelemen Anna mellei között a négyes metró is elférne*⁸²), de aztán sorra jelentek meg a testi átalakulásával kapcsolatos hírek. Megemlítik, hogy lefogyott (*Élő szexbaba lett a lefogyott Kelemen Annából*⁸³), majd külön cikk is készült róla, hogy milyen fogyókúrát folytatott a celeb (*Kelemen Anna fűződiétával lett karcsúbb*⁸⁴). Jellemző, hogy az oldalra számos olyan, Annácska testével kapcsolatos tartalom került fel az elmúlt öt évben, amelyhez alig kapcsolódik szöveg, ehelyett a megjelenések lényegét egy erotikus fotó vagy egy videómegosztás adja. A cikkekből az is kiderül, hogy Anna testét sokan gyönyörűnek és tökéletesnek tartják, sőt elérendő ideálként tekintenek rá. Ezzel kapcsolatban az egyik legextrémebb írás egy Takács Milán nevű fiatalembert mutatott be, aki kijelentette, hogy Kelemen Annává szeretne válni: „Gyermekkorom óta rajongok Kelemen Annáért. Számomra ő a legnagyobb magyar idol. Nagyon becsülöm azért, hogy vállalta a mai Magyarországon azt, amivel foglalkozik. Már fiúként is rá akartam hasonlítani, miatta szőktettem ki a hajam. Nagyon intelligens nőnek tartom. Hasonlítunk abban, hogy mindketten egyfajta szőkenő-szerepet játszunk, holott több eszünk van annál, mint amit mutatunk. Mindketten imádunk szórakoztatni, és megmutatni azt, amink van.” Ezt a vallomást Anna annyira megtisztelőnek tartotta, hogy interjút is adott a

⁸¹ <http://www.borsonline.hu/celeb/ujra-gyakrabban-lathatjuk-kelemen-annat/140909>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁸² <http://www.borsonline.hu/celeb/kelemen-anna-mellei-kozott-a-negy-es-metro-is-elferne-foto/94967>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁸³ <http://www.borsonline.hu/celeb/elo-szexbaba-lett-a-lefogyott-kelemen-annabol/133489>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁸⁴ <http://www.borsonline.hu/test-es-lelek/kelemen-anna-fuzodietaval-lett-karcsubb/100949>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

témában, amelyben így fogalmazott: „Öröömre szolgál, hogy példakép lehetek egy fiatal számára. Megtisztelő, hogy egyesek idolként tekintenek rám, ez minden embernek jólesik. Köszönöm szépen!” (A plasztika se akadály: Kelemen Annává szeretne válni Milán⁸⁵). Borsonline.hu cikkei arról is beszámolnak, hogy az elmúlt öt év során számos anyagi értelemben vett hullámvölgy akadt Kelemen Anna életében. Először is komoly gazdasági veszteséget jelentett számára, hogy 2015-ben csődöt jelentett az Ulpius-ház Kiadó, ami a híresség könyvét is értékesítette. A történet azért érintette különösen érzékenyen a celebnőt, mert éppen a magas bevétel reményében fedte fel élete legintimebb titkait, viszont a kialakult helyzet miatt már csak abban reménykedhetett, hogy jogi úton jut hozzá a bevételeihez (Kelemen Annácska bukta milliós béréért⁸⁶). Még ugyanabban az évben egy újabb anyagi és erkölcsi veszteség is érte Annát, amikor egykori sofőrjével keveredett konfliktusba. Tizenötezer forintot adott a férfinak egy külső merevlemezre, amin filmeket tárolhat, azonban az illető végül csúszott az átadással, majd heves viták alakultak ki köztük (Kelemen Anna: eltűnt a sofőröm a pénzemmel⁸⁷). Szintén 2015-ben történt, hogy Anna beköltözött álomlakásába, a városközponttól távol vásárolt meg egy exkluzív lakóparkban található lakást. Ez újabb anyagi nehézségeket okozott, ugyanis a lakás nem teljesítette az elvárásait, ráadásul az extra kiadások miatt Annácska gépjármű nélkül maradt. A lakást, ahol végül egyetlen napot sem töltött el, el kellett adnia, így elmondása szerint „több milliót fizetett egyetlen éjszakáért” (Milliókat fizetett egy éjszakáért Kelemen Anna⁸⁸). A pozitív fordulatra egészen 2017-ig kellett várni, amikor a Borsonline.hu beszámolója szerint Anna sikeres garázs vásárt rendezett a megunt holmijaiból (Házhoz hív - garázs vásárt tart Kelemen Anna⁸⁹), majd hivatalos Facebook oldala az adott év végén elérte a félmillió látogatószámot, s ezzel a komolyabb követőbázissal rendelkező online influencerek közé lépett (Kelemen Anna félmegtelenül mondott köszönetet - fotó⁹⁰).

⁸⁵ <http://www.borsonline.hu/celeb/a-plasztika-sem-akadaly-kelemen-annava-szeretne-valni-milan/157688>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁸⁶ <http://www.borsonline.hu/celeb/kelemen-annacska-bukta-millios-beret/95738>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁸⁷ <http://www.borsonline.hu/celeb/kelemen-anna-eltunt-a-soforom-a-penzemmel/98610>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁸⁸ <http://www.borsonline.hu/celeb/milliokat-fizetett-egy-ejszakaert-kelemen-anna-18-/102230>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁸⁹ <http://www.borsonline.hu/celeb/hazhoz-hiv-garazsvasart-tart-kelemen-anna/138908>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁹⁰ <http://www.borsonline.hu/celeb/kelemen-anna-felmeztelenul-mondott-koszonetet-foto/145456>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

VELVET.HU

A legnépszerűbb hazai online bulvároldalak közül a Velvet.hu közölte a legkevesebb írást Kelemen Annáról, ezen a platformon mindössze 59 cikk foglalkozott a híresség életével 2015 és 2020 eleje között. Tartalmi szempontból ezek között a cikkek között már alig találunk olyan újdonságot, amit a Blikk.hu vagy a Borsonline.hu ne közölt volna. Ezért ebben az esetben tematizációs szempontból válik érdekessé az, hogy a kevesebb megjelenés mely főbb életeseményekről számolt be, vagyis milyen fordulatokat tartottak elég érdekesnek a szerkesztők ahhoz, hogy arról írások jelenjenek meg a portálon. A Velvet.hu írásaira jellemző, hogy nyelvi és stilisztikai szempontból nem találunk komoly eltérést a portál és a korábban vizsgált oldalak cikkei között; a szövegeket figyelemfelkeltő címek, rövid terjedelem, egyszerű nyelvi eszközök jellemzik, s mindezt képek, esetenként videók egészítik ki. A portálon megjelent bulvárcikkek megoszlása az alábbi táblázat szerint alakul a tabloidok típusa szerint.

Leleplező típusú tabloid	Próbátétel típusú tabloid	Lelki megújulás	Testi megújulás	Anyagi megújulás
24	11	9	11	4

3. táblázat. *Velvet.hu*, $n=59$ *Leleplezések*

Kelemen Annáról a Velvet.hu oldalon megjelenő cikkek döntő többsége kifejezetten negatív hangvételű, a szerzők pedig a saját véleményüket sem rejtik véka alá, nyíltan kinyilvánítják a témával, illetve magával a hírességgel szembeni ellenérzéseiket. Ennek megfelelően az írások között kevés a pozitív tartalom, s még ha elő is fordulnak ilyenek, sokszor azok is szarkasztikus megjegyzésekkel kommentálják a celebnő megnyilvánulásait. A fentiek tükrében nem meglepő, hogy a cikkek többsége a leleplező típusú tabloidok közé sorolható. A Velvet.hu írásai jellemzően a szexualitásra fókuszálnak, vagyis Kelemen Anna prostitúcióval kapcsolatos botrányaival foglalkoznak. A cikkek kimondva-kimondatlanul deviáns magatartásformaként értelmezik a tevékenységet, s ennek megfelelően formálnak véleményt a hírességről – ebbe olykor a trágár

kifejezések is beleférnek. A Velvet.hu 2015 elején az úgynevezett Répás-botrány kapcsán cikkezett Annáról, ugyanis a vád szerint Répás Lajos, a Miss. Hungary és Miss. Tini Hungary szépségversenyek egykori szervezője kerítés-sel foglalkozott, a versenyek résztvevőit közvetítette ki gazdag férfiaknak. A pletykák szerint Répás Kelemen Annának is szerzett fizető vendégeket, bár ezt a híresztelést a celebnő egyik lapnak sem erősítette meg (*Kelemen Annát többször is kiközvetítették gazdag férfiakhoz*⁹¹). 2016-tól kezdve az oldal egyre többet foglalkozott azzal, hogy Annácska képei online szexhirdetésekből tűntek fel, amit a híresség fel is vállalt, majd kifejtette, hogy ezt teljesen átlagos dolognak tartja: „Rákóczi tér, luxusszállodák, magánlakások, Sunset Boulevard, csak a helyszín változik. Mielőtt valaki velem kapcsolatban ilyen kérdést feltesz, javaslok némi történelmi áttekintést a legősibb foglalkozások tekintetében.” (*Hírek kávé mellé - Kelemen Anna szexoldalon hirdeti magát*⁹²) Egy 2017-ben megjelent cikk Anna külföldi oldalon posztolt állítólagos szexhirdetését leplezte le, amiből a portál nem csak a szolgáltatások pontos tarifáját emelte át, hanem a hirdetés szövegét is leközlötték: „Én egy nemzetközi, felső kategóriás escort-lány, magyar playmate és pornósztár vagyok. [...] Nagyon édes vagyok, kiváló társaság minden alkalomra, és üzleti partnerek számára is. Egy érzéki, szenvedélyes lány vagyok, aki imádja a finom urak társaságát. Az ügyfeleim köre válogatott és limitált.” (*Szexoldalon bukkant fel Kelemen Anna*⁹³) Ugyancsak a prostitúció témájához kapcsolódik az a botrány, amit Havas Henrik egyik posztja robbantott ki a magyar celebvilágban 2017 februárjában. Havas Vajna Tímeának címzett írásában félreérthetetlen utalást tett az említett hölgyek foglalkozására: „Vajna Tímea amerikai állampolgár akar lenni. Legyen! Én egyébként nem tudok rá haragudni, különösen azért nem, mert könyvet írtam a kolléganőiről, Kelemen Annáról és Molnár Anikóról, így aztán tudom, hogy nehéz mesterség az övéké!” (*Havas Henrik szerint Vajna Tímea ugyanazt a mesterséget űzi, mint Kelemen Anna*⁹⁴) Az eset komoly hullámokat vetett a bulvármédiában, a hírességek élénk üzengetésbe kezdtek a különböző felületeken, amelyhez Anna is csatlakozott, nem éppen hízelgő megjegyzéseket téve Havas Henrik férfiasságára: „Írt egy könyvet, de ebben is én voltam a lényeg. Valami újjal kellene előállnia. Nem tudom, mi történt velem, nem voltunk rossz-

⁹¹ https://velvet.hu/gumicukor/2015/01/28/kelemen_annot_tobbszor_is_kikozvetitettek_gazdag_ferfiakhoz/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁹² https://velvet.hu/gumicukor/2017/10/25/hirek_kave_melle_/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁹³ https://velvet.hu/gumicukor/2016/02/28/szexoldalon_bukkant_fel_kelemen_anna/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁹⁴ https://velvet.hu/gumicukor/2017/02/28/havas_henrik/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

szban, de azért most megsértett! Talán a férfiasságával akadnak már gondjai, jót tenne neki egy férfi vitaminkúra. A gyógyszere látszólag már elgurult, így is, úgy is.” (*Kelemen Anna szerint Havas Henrik nem komplett*⁹⁵) Havas végül kihátrált a konfliktusból, és később több helyen is azt bizonygatta, hogy a hölgyek magánéleti nehézségei között vont párhuzamot a posztjában, vagyis senkit sem vádolt prostitúcióval (*Havas Henrik: nem kurváztam le senkit!*⁹⁶) Az említett eseményekhez képest a következő évekből már alig találunk hasonló híreket, amit igen, azok jobbára a celebnő testi kitérüléseivel kapcsolatosak (*Kelemen Anna anyaszült meztelenül kritizálta a Jokert*⁹⁷).

Próbatételek

A Velvet.hu oldalon megjelent próbatétel típusú tabloidok többsége Anna 2018-as akciójával foglalkozik, amikor a híresség elhatározta, hogy megméretteti magát az országgyűlési választásokon. A cikkek meglehetősen szűkszavúan fogalmazzak a kihívás kapcsán, aminek az volt a lényege, hogy Anna 5000 lájkért cserébe elindul a választásokon, ugyanakkor az írások hangvételéből jól érzékelhető, hogy az újságírók komolytalan médiahackként értékelték a próbálkozást: „Azt viszont megjegyeznénk, hogy Kelemen Anna nem jelzi posztjában, hogy melyik ország választásán indul. És azt sem, hogy melyik évben. Szóval, lehet, hogy ez egy messziről induló nekifutás a 2022-es magyarországi választásokra, vagy a 2020-as amerikaiakra.” (*Kelemen Anna indul a választásokon*⁹⁸) A később megjelent írásokban Annácska politikai programjára is fény derült, mint írják, a kampány fókuszában a „szeretkezz, ne háborúzz” elv állt. Ezzel együtt az is kiderült, hogy a híresség a legnagyobb politikai vonzerejét a nyíltságában és őszinteségében látta, ezzel kapcsolatban pedig így fogalmazott: „Nem gondolom magam komoly politikusnak, de a hitelességem megkérdőjelezhetetlen. Ha engem megkérdeznek valamiről, akkor én nem hazudok. Rólam már nincs nagyon mit lerántani.” (*Kelemen Anna: Rólam már nincs nagyon mit le-*

⁹⁵ https://velvet.hu/gumicukor/2017/03/01/hirek_meteorologiai_tavasz_melle_kelemen_anna_szerint_havas_henrik_nem_komplett/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁹⁶ https://velvet.hu/gumicukor/2017/03/11/havas_henrik_nem_kurvaztam_le_senkit/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁹⁷ https://velvet.hu/gumicukor/2019/11/19/kelemen_anna_nudista_filmkritikus/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁹⁸ https://velvet.hu/gumicukor/2018/02/21/kelemen_anna_indul_a_valasztasokon/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

3. kép. Kelemen Anna és Havas Henrik
a *Méhkirálynő* című könyv bemutatóján 2012-ben

*rántani*⁹⁹) A Velvet.hu ezt követően csak egy komolyabb próbatételről adott hírt 2019 végén, a cikk alapját egy YouTube-ra feltöltött videó adja, amelyben a celebnő a globális felmelegedés által jelentkező, az emberi civilizációt fenyegető általános veszélyekről beszél. A videó már Annácska új tartalomgyártói stratégiáját tükrözi, vagyis egy komoly társadalmi, gazdasági, környezeti problémát dolgoz fel erotizáló tartalomba ágyazva. Miközben Anna testét alig takarja valami, olyan témákat érint a klímaválsággal kapcsolatban, mint a *Fridays for Future*¹⁰⁰ mozgalom, a tömegközlekedés átszervezése Berlinben és Dunkerque városában, illetve a környezetbarát közlekedés jelentősége. A híresség saját állítása szerint eleget tudna tenni a természettudatosabb életmód kihívásainak, vagyis szívesen változtatna a szokásain abban az esetben, ha az említett jó példák Magyarországon is meghonosodnának: „Ha lenne egy ingyenes, környezetkímélő

⁹⁹ https://velvet.hu/gumicukor/2018/02/22/kelemen_anna_rolam_mar_nincs_nagyon_mit_lerantani/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

¹⁰⁰ <https://www.fridaysforfuture.org/>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

buszjárat én biztos, hogy dobnám a kocsit és azzal közlekednék.” (*Kelemen Anna a kádból ugrott ki, hogy beszéljen a klímaválságról*¹⁰¹)

Újjászületések

A megújulás típusú tabloidok a Velvet.hu oldalán elsősorban Kelemen Anna magánéletéhez kapcsolódó lelki átalakulásokra koncentráltak. A cikkek tanulsága szerint, Annácska a testiségen kívül a tárgyalt időszakban már szerelmet is keresett, vagyis az idő múlásával a lélek is ugyanolyan fontossá vált számára, mint a test. Az átalakulásra utaló jelekről 2015 áprilisában cikkezett először a Velvet.hu, ekkor Annácska azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy a szokásos erotikus tartalmak helyett egy sündisznó megmentéséről posztolt a közösségi médiában (*Kelemen Anna a szexipar után a cukiságiparba tart*¹⁰²). 2015 decemberétől kezdve egymást követték azok a cikkek, amelyek Annácska szerelmi életének megújulást taglalták. Ezek közül az első írás azt fejtette ki, hogy a híresség egyre jobban vágyakozik egy mély érzelmeken alapuló, komoly kapcsolatra, s ezzel párhuzamosan egyre jobban bántják azok a vélemények, melyek szerint „elhasznált nő” lenne. Annácska így nyilatkozott az ügyben: „Szerelmet akarok, de nem mindenáron és nem hamisat! Hús-vér embert szeretnék magam mellé, mert úgy érzem, tudok jól szeretni, nem birtokolni, tisztelni! Én őszintén elmondtam néhány felületen, mi van velem, mert kérdezték, de ha objektívebben írnának rólam (ismerhetnek már ennyire), akkor talán nem kellene a «kinek kell egy ilyen?» vagy «elhasznált», szóval rosszéletű nő! Ezek a szavak bántóak, már csak azért is, mert a szex, a drog, a kíváncsiság, vagy ha úgy tetszik az elhasználódás nem más, mint megtapasztalás! Nem csinálnék semmit másképp! Akkor és azt csináltam, amit akartam, mert szabad vagyok, és nekem ez az életfilozófiám! Az élet túl rövid ahhoz, hogy kalitkába zárjam magam! Ölel mindenkit egy «elhasznált nő!»” A cikk írójának utolsó sorai viszont nem éppen azt sugallják, hogy a változás komolyan vehető, amikor így fogalmaz a szerző: „hasonlót már hallhattunk a celebtörténelemben, akkor Geronazzo Máriaától: Élménygyűjtő vagyok, nem kurva!” (*Kelemen Anna szerelemre vágyik*¹⁰³) A később megjelent

¹⁰¹ https://velvet.hu/gumicukor/2019/09/23/kelemen_anna_a_kadbol_ugrott_ki_hogy_beszelen_a_klimavalsagrol/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

¹⁰² https://velvet.hu/gumicukor/2015/04/23/kelemen_anna_a_szexipar_utan_a_cukisagiparba_tart/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

¹⁰³ https://velvet.hu/gumicukor/2015/12/04/kelemen_anna_szerelemre_vagyik/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

írásokból az is kiderült, hogy Annácska olyan férfit szeretne találni, aki sikeres, akire fel tud nézni, de a legfontosabb mégis az, hogy szerelmet keres, mivel egyre nagyobb hangsúlyt kap az életében a „szeretni vágyás” érzése (*Kelemen Anna: Sikeres fickóra vágyom, akire fel tudok nézni!*¹⁰⁴). Az előzőekben tárgyalt portálokkal ellentétben a Velvet.hu nem foglalkozik azzal, hogy Kelemen Anna valóban párt talált magának, ahogy azzal sem, hogy a kapcsolat végül zátonyra futott. Ehelyett 2019-ben ismét a kisállatok megmentőjeként írtak a celebőről, amikor Annácska a radikális állatvédők mellé állt egy megkínzott teknős ügyében (*A celebvilág is páros lábbal szállt bele a teknősgyilkos nőbe*¹⁰⁵), illetve a híresség újra megfogadta, hogy a jövőben nem fog kihívó ruhákban a közönség elé állni. Kelemen Anna, aki a videóban a felelős kutyatartásról, a macska-allergiájáról és a napvédőkrém használatáról is beszélt, így fogalmazott: „A jövőben nem fogok ilyen számomra nem gyere be cuccokban videót csinálni. Valahogy én ezt kinőttem. Annyira már nem menő, de talán sose volt az.” (*Kelemen Anna: Aki szeret, az t-shirtben is meg fogja nézni a videóimat*¹⁰⁶) A Velvet.hu az elmúlt öt év során előszeretettel cikkezett Kelemen Anna testi megújulásairól is. A kategóriába sorolható írások főként a celebnoé plasztikai műtéteivel és azok eredményeként elért hatalmas kebleivel foglalkoztak, illetve azokkal a fotókkal és videókkal, amelyeket maga a híresség posztolt a saját közösségi média felületeire. 2015 márciusában az oldal arról számolt be, hogy Kelemen Anna olyan smink nélküli fotót posztolt magáról a Facebookon, amin nem lehet felismerni, majd több írás foglalkozott azzal, hogy az évek során hogyan változott meg a teste (*Kelemen Annára rá sem lehet ismerni!*¹⁰⁷). 2019-ben a Velvet.hu Szabó Zsófi *Toplista*¹⁰⁸ című műsora kapcsán írt Kelemen Annáról, az adás témája pedig az volt, hogy kik a legnagyobb átalakulók a hazai celebvilágban. A műsor két sztárja Kelemen Anna és Geronazzo Mária voltak, akik a cikk szerint „köztudottan nem vetik meg a plasztikázást” (*Akkor és most: ennyit változott Kelemen Anna és Geronazzo Mária*¹⁰⁹). 2019-ben Anna visszatért a régi szokásokhoz, és újra erotikus

¹⁰⁴ https://velvet.hu/gumicukor/2015/12/13/kelemen_anna_sikeres_fickora_vagyom_akire_fel_tudok_nezni/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

¹⁰⁵ https://velvet.hu/gumicukor/2019/06/15/teknos-gyilkos_no_elokeritese/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

¹⁰⁶ https://velvet.hu/gumicukor/2019/07/08/kelemen_anna_aki_szeret_az_t-shirtben_is_meg_fogja_nezni_a_videoimat/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

¹⁰⁷ https://velvet.hu/gumicukor/2015/03/16/kelemen_annara_ra_sem_lehet_ismerni/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

¹⁰⁸ <https://rtl.hu/rtlklub/toplista/top-1-gigantikus-szajaval-szerzett-vilaghirnevet/>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

¹⁰⁹ https://velvet.hu/gumicukor/2019/02/27/akkor_es_most_fotok_arrol_hogy_mennyit_valtozott_kelemen_anna_es_geronazzo_maria/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

képekkel árasztotta el a csatornáit, de ebben az időszakban már nem a melleivel, hanem a fenekével próbálta megragadni a közönség figyelmét: „Kelemen Anna újabb meztelen fotóval próbálja magára felhívni a figyelmet. Az egykori playmate nem lett szégyenlősebb az elmúlt időszakban, most a csupasz fenekét villantotta meg egy pucér tükörszelfin, elmondása szerint jelenleg épp a fenekéért rajong a leginkább.” (*Hétvégi szexizésekben: sikamlós bikini, fenékszelfi és szexi fehérneműs pózolás*¹¹⁰) A Velvet.hu mindössze négy olyan cikket közölt 2015 és 2020 eleje között, amely összefüggésbe hozható Annácska pénzügyeivel, s ezekkel a hírekkel a másik két portálon is találkozhatott az olvasó. 2015-ben a Velvet.hu is megírta, hogy Annácska nem kapta meg a könyve után jogosan járó bevételeket (*Kelemen Anna várhat a könyve után járó pénzére*¹¹¹), illetve hogy a sofőrje eltűnt a rábizott pénzzel (*Kelemen Anna sofőrje lelépett a pénzével*¹¹²). Ugyancsak 2015-ös hír, hogy Annácska komoly anyagi veszteséget könyvelhetett el amiatt, hogy olyan ingatlant vásárolt magának, amely nem teljesítette maradéktalanul az elvárásait, hiszen minden ablaka keletre nézett (*Kelemen Anna egy estét bírt ki luxusotthonában*¹¹³). Végül, 2017-ben arról írt az oldal, hogy Annácska garázs-vásárt szervez azért, hogy megszabaduljon a holmijaitól. A cikk írója mindössze néhány sorban ismertette a helyzetet, de arra kitért, hogy a híresztelésekkel ellentétben, az akciónak valószínűleg nincs köze Annácska tényleges anyagi helyzetéhez: „A «garázs vásár» egy nagyon trendi szó, de persze ha Magyarországon használja valaki, akkor nem szabad arra gondolni, hogy tényleg a garázsából árulna, mint Amerikában. Kelemen Anna sem a garázsából fog árulni, hanem egy bútorraktárból, és aki most arra gondol, hogy Kelemen Annának eléggé rossz-szul mehet, ha arra van rászorulva, hogy a régi kacatjaiból pénzt csináljon, az egyrészt rosszmájú, másrészt a meghívónak talán abba a mondatába olvas bele túl sokat, hogy: Fájjó szívvel, de egyszerűen muszáj megtennem! Mindenesetre a vásárban a meghívó szerint csak ruhák lesznek: cipők, kabátok, övek, ruhák, ékszerek.” (Kelemen Anna garázs vásárt tart¹¹⁴)

¹¹⁰ https://velvet.hu/gumicukor/2019/11/30/hetvegi_szexizésekben_czippan_mihalik_kelemen/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

¹¹¹ https://velvet.hu/gumicukor/2015/03/19/kelemen_anna_varhat_a_konyve_utan_jaro_penzere/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

¹¹² https://velvet.hu/gumicukor/2015/05/28/kelemen_anna_soforje_lelepett_a_penzével/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

¹¹³ https://velvet.hu/gumicukor/2015/08/25/kelemen_anna_egy_estet_birt_ki_luxusotthonaban/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

¹¹⁴ https://velvet.hu/gumicukor/2017/09/05/kelemen_anna_garazsvasart_tart/; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

Összegzés: a „kelemenannaizmus”¹¹⁵ kulturális logikája

A fentiek alapján alaposabb elemzés nélkül is könnyen belátható lenne, hogy Kelemen Anna karaktere miért tartja állandó izgalomban a bulvármédia olvasóközönségét. Ugyanakkor a tabloidokból kirajzolódó élettörténet alaposabb vizsgálatával öt különböző, egymással mégis szorosan összefüggő magyarázatot vázolhatunk fel a celebnő átfogó és hosszú ideje tartó láthatóságára és sikerességére vonatkozóan. Ezek a következőképpen alakulnak: 1) *a médiamegjelenések gyakorisága*, 2) *a médiamegjelenések műfaji és tartalmi sajátosságai*, 3) *a megjelenésekből kiolvasható élettörténet jellemzői*, 4) *az élettörténetből kirajzolódó személyiség karakterisztikus jegyei* és 5) *az élettörténetből és személyiségből kiolvasható morális tanmesék vonzereje*.

A *mediamegjelenések gyakoriságát* figyelembe véve a fenti vizsgálatból kiderül, hogy az elmúlt öt év során az online bulvármédia nagy rendszerességgel közvetítette a Kelemen Anna életével kapcsolatos híreket. A cikkek felbukkanásának időpontját figyelembe véve kiderül, hogy a megjelenések gyakoriságában ugyan vannak kiugró és kisebb intenzitású periódusok, de a vizsgált időszakban ritkán telt el egy-két hétnél hosszabb idő anélkül, hogy valamelyik platform ne foglalkozott volna a celebnő életével. Ráadásul a cikkek tartalmi vizsgálata számos összefüggést tárt fel a különböző médiafelületeken történő különböző megjelenések között, például olyan bulvárcikkek esetében, amelyek Annácska televíziós vagy online szerepléseivel foglalkoztak. Ezek alapján könnyen belátható, hogy a híresség tényleges láthatósága a vizsgált időintervallumban jóval nagyobb volt annál is, mint amit a három online portál sugall. Mindebből arra következtethetünk, hogy Kelemen Anna karaktere gyakorlatilag állandó szereplő lett azoknak az életében, akik a bulvármédia rendszeres fogyasztói. A megjelenések gyakorisága pedig arra is rámutat, hogy a hazai celebvilág egyik legismertebb szereplőjéről van szó, aki az évek során olyan ismeretlen ismerőssé vált az olvasók körében, akinek rendszeresen bepillantást nyerhetnek az életébe, megismerhetik a magánéletét, örömét, bánatát.

A *mediamegjelenések műfaji és tartalmi sajátosságait* tekintve megállapítható, hogy a celebnővel foglalkozó cikkek a tabloidok összes jellemző tulajdonságával rendelkeznek. A portálokon megjelent írások rövidek, a szövegek

¹¹⁵ A kifejezés Kelemen Anna szájából hangzik el a következő interjúban: https://azonnali.hu/cikk/20200217_meg-lehet-nezni-a-magas-pozicioban-levo-ferfiak-noi-miben-kulonboznek-a-magamfajtatol-kelemen-anna-az-azonnalinak; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

általában négy-öt mondatban foglalnak össze egy-egy izgalmas történetet. A cikkekhez figyelemfelkeltő, kattintásvadász címek társulnak, amelyek nem egyszer megtévesztő vagy szándékosan félrevezető üzenetekkel próbálják rávenni a közönséget a tartalom fogyasztására. A cikkek nyelvi, stilisztikai kidolgozottsága alacsony színvonalú, a szövegekre a legegyszerűbb, hétköznapi nyelvhasználat jellemző, amiben a bulvarizáló, zsurnalisztikus fordulatok dominanciája jellemző. A szerkesztők a szövegeket szinte kivétel nélkül képekkel vagy videókkal társítják, amelyek nem csak az írott anyag illusztrációjaként jelennek meg, hanem sok esetben a cikkek kiindulópontját vagy éppen azok legfőbb témáját szolgáltatják. Ezzel együtt az álló- és mozgóképeknek magyarázó vagy értékcsökkentő funkciót is tulajdoníthatunk, hiszen gyakran előfordul, hogy a szövegek a vizuális tartalomra reflektálnak, esetenként az írások csak a kép vagy a videó megtekintésével együtt értelmezhetőek. A cikkek műfaji és tartalmi sajátosságai tehát lehetővé teszik, hogy a Kelemen Annáról szóló tabloidok az egyszerűen elérhető, könnyed, gyors szórakozás iránti vágy kielégítésének kézenfekvő forrásai legyenek. Ehhez ráadásul nem kell különösebb felkészültség vagy előismeret, mivel a történetek külön-külön is elég izgalmasak és érdekesek ahhoz, hogy az olvasó figyelmét megragadják és néhány percre lekössék.

A vizsgálat legfontosabb eredményeit részben *a megjelenésekből kiolvasható élettörténet jellemzőivel* kapcsolatban tudjuk megfogalmazni. A bulvárcikkek-ből kiinduló biográfiai rekonstrukció azt sugallja, hogy Kelemen Anna fordulatokban gazdag, mozgalmas időszakot tudhat maga mögött 2015 és 2020 között. Az elmúlt öt év során a celebnő életeseményei egy teljes kört írtak le abban az értelemben, hogy a botrányokban bővelkedő 2015, 2016-os időszakot egy valamivel nyugodtabb, letisztultabb korszak követte 2017 és 2018 eleje között, majd 2018 második felétől kezdve, az egyre intenzívebb politikai és közéleti szerepvállalás mellett, újra megszorodtak a figyelemfelkeltő, polgárpukkasztó hírek is. A vizsgált időszakban a bulvár által bemutatott életesemények jól igazodnak a tabloidok alapvető tematikájához, vagyis a hírek többsége a test, a szex, a pénz és a magánélet kérdéskörével foglalkozik. Kelemen Annáról az elmúlt öt év során megjelent cikkekben a szexualitás legkülönfélébb változataival találkozhatott az olvasó, ezzel szoros összefüggésben állandóan megjelent a prostitúció témája, ahogy a test leleplezése és folyamatos átalakulása is állandó témát biztosított a sajtónak. A hírességről kiderült, hogy drogokat használt, nem csak csalásokkal és lopásokkal gyanúsították, de ő maga is elszenvedője volt hasonló visszaéléseknek. Mindeközben a magánélete is számtalan meglepetést tartogatott, mivel nemcsak nagy lelkesedéssel kereste a szerelmet, hanem meg is találta a párját, vidékre költözött, gyereket nevelt, majd szakított és visszatért

a korábbi botrányos életmódjához. Következésképpen Kelemen Anna életében a legnagyobb mélységek és magasságok váltakoztak, s ezekben az emberi természet sötét oldala és nemes tulajdonságai egyaránt felfedezhetőek. Mindez jól alátámasztja azt a tételt, miszerint a bulvármédia történetei az érzelmekre és az ösztönökre hatnak, ráadásul ezt a hatást a szerkesztők azzal is fokozzák, hogy a híreket olyan értelmezési keretekkel együtt mutatják be, amelyekben elve kódolva vannak a társadalmi elvárásoknak megfelelő normatív rendszerek. Ugyanakkor a Kelemen Annáról szóló történetekre nem jellemző, hogy azok szélsőségesen polarizáltak lennének, vagyis hogy csak a rosszról, vagy csak a jóról szólnának, viszont az újságírók minden esetben olyan kommentárokat fűznek a tartalomhoz, ami egyértelmű útmutatást ad a közönségtől elvárt érzelmi reakciókkal kapcsolatban. Mindent összevetve kijelenthető, hogy Kelemen Anna bulvármédiában kirajzolódó élettörténete egy folytatásos szappanoperához hasonló, ami meglepő pontossággal adagolja a botrányokat, leleplezéseket, próbatételeket és újjászületéseket. A szappanoperákkal való párhuzam pedig még egyértelműbb, ha újra kihangsúlyozzuk Dayan és Katz azon tételét, miszerint a tabloidok nem az „objektív valóság” bemutatását tűzik ki célul, hanem olyan morális tanmeséket állítanak a közönség elé, amelyekben sajátos módon keveredik a valóság és a fikció, miközben a szereplők személyisége és élettörténete a tabloidokra jellemző szempontok szerint torzul, az újságírók egyes eseményeket kiemelnek és felnagyítanak, míg másokat ignorálnak vagy elhallgatnak. A bulvármédia tehát dekontextualizálja és rekontextualizálja a celebek élettörténetének bizonyos elemeit, s ez az a gyakorlat, ami a tabloidokra jellemző jelentéstöbblet is létrehozta.¹¹⁶

A jelenség értelmezésének szempontjából további összefüggéseket tárhat fel az *élettörténetből kirajzolódó személyiség karakterisztikus jegyeinek vizsgálata*. Ezzel összefüggésben az első felismerésünk az lehet, hogy Kelemen Anna nyilvános imázsa jól megfeleltethető a celebritás passzív kategóriájának. Rojek értelmezése szerint a celebek nem az eredményeik, hanem a személyiségük okán válnak érdekessé, ahogy Kelemen Anna is csak médiának tulajdonított ismertséggel (*attributed celebrity*) rendelkezik, hiszen a hírneve mögött nem áll hagyományos értelemben vett komoly teljesítmény.¹¹⁷ A második fontos felismerésünk az lehet, hogy Kelemen Anna bulvármédiában megjelenő személyisége képlékeny, állandó változásban van. A folytonos metamorfózis állapotában lévő karakternek időnként a sötét oldala kerül felszínre a különböző leleplezések és

¹¹⁶ DAYAN–KATZ 1992.

¹¹⁷ ROJEK 2001.

botrányok eredményeként, máskor a nemesebb emberi értékek dominanciája jellemző – utóbbiak a próbatételeken és a pozitív rítusokat tartalmazó újjászületeken keresztül nyilvánulnak meg. Ezzel együtt azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a bulvármédia sohasem a valóságot reprezentálja, vagyis Kelemen Anna esetében is egy olyan részben fikciós karakterről van szó, ami egyszerre szolgál társadalmi, gazdasági és kulturális célokat. Ahogyan ezt korábban már tisztáztuk, ez a gyakorlat nem csak arra alkalmas, hogy a megkonstruált karaktereken keresztül a bulvármédia megragadja és fenntartsa a nyilvánosság érdeklődését, hanem arra is, hogy profitot termeljen és útmutatást nyújtson a társadalmi normák tekintetében. Összegezve az eddigieket, az élettörténetből kirajzolódó személyiség karakterisztikus jegyei egyértelműen igazolják, hogy a celebritás nem csak a híres emberek egy típusaként értelmezhető, hanem egy maszk vagy (ön) reprezentációs stratégia is, egy olyan diszkurzív műfaj, amelyet a kereskedelmi érdek, a tömegmédia és a reklámpiar hoz létre.¹¹⁸

Az élettörténetből és személyiségből kiolvasható morális tanmesék vonzereje ugyancsak komoly szerepet játszhat abban, hogy Kelemen Anna népszerűsége tizenöt éve töretlennek mondható a bulvármédiában. Az évek során megjelent számtalan izgalmas történet mindegyike tartalmaz olyan morális jelentéstöbbletet, ami nem csak a celebnő életére vonatkozóan hordoz fontos tanulságokat, hanem a hétköznapi olvasó számára is eligazodást nyújthat a társadalom által helyesnek és helytelennek ítélt magatartásformák között. A vizsgálat alapján könnyű belátni, hogy a Kelemen Annáról szóló bulvárhírek az érzelmekre és az ösztönökre hatnak, s ezt a hatást az újságírók többek között azzal érik el, hogy a celebnőről szóló történeteket egy olyan értelmezési kerettel együtt tálalják, amelyben kódolva vannak a társadalmi elvárásoknak megfelelő normatív rendszerek. Viszont az átlagos bulvárszereplőkhöz képest Annácska esetében az a különbség, hogy az ő karaktere, illetve a történeteinek összessége, nem szélsőségesen polarizáltak, nem csak a jó, vagy csak a rossz oldal kerül bemutatásra, így az ezekből kiolvasható morális üzenetek is sokfélék. Ezen keresztül a vizsgálat továbbá arra is rámutat, hogy a celebnőről szóló hírek szenzációhajhász, érzelmekre ható, sokkolni és szórakoztatni akaró történetei, amelyek egyszerre közönségesek és humorosak is, gyakran görbe tükröt tartanak az elfogadott értékrendek elé, s egyben leleplezik azok relatív igazságértékét, társadalmilag konstruált jellegét. Kétségtelen, hogy a közönség számára a Kelemen Annáról szóló tabloidok egyik legnagyobb élvezeti értéke éppen a normasértés körül kialakuló vita lehet, látens vagy manifeszt, ami ebben az esetben is nem csak megerősíti, de sokszor

¹¹⁸ TURNER 2004.

újra is alkotja az elfogadható viselkedés szabályait. Ennek megfelelően, a celebnő botrányai olyan rítusokként jelennek meg a nyilvánosságban, amelyekben a szent (jó, rend, tisztaság) kerül szembe a profánnal (rossz, káosz, tisztátalanság), és amelyek morális útmutatást nyújthatnak egy szekularizált világban.

Az itt elvégzett vizsgálat végkövetkeztetése az lehet, hogy Kelemen Anna a 21. század új típusú hírességének tekinthető, s ez a *hibrid celebritás* kifejezéssel írható le a legérzékletesebben. Értelmezésem szerint ez a terminus egyszerre utal a híresség médiamegjelenéseire, valamint annak karakterére, nyilvános imázsának jellemzőire. Kelemen Anna példáján keresztül jól látható, hogy a hibrid celebritások a hagyományos tömegmédiá és az új média lehetőségeinek együttes felhasználásával maximalizálják a láthatóságukat, vagyis a médiakörnyezet fejlődésével párhuzamosan újabb és újabb felületekre terjesztik ki az ismertségüket. A legsikeresebb hibrid celebritások esetében mindemögött egy jól átgondolt tartalomstratégia és tartalommenedzsment is felfedezhető, ami biztosítja, hogy a megfelelő tartalmak megfelelő időközönként kerüljenek ki a megfelelő felületekre. Másfelől a hibriditás a nyilvános karakteren keresztül is kifejezésre jut, hiszen a hosszú időn keresztül sikeres celebek a legkritikább esetben számítanak egyoldalúnak. Éppen ellenkezőleg, ahogy Kelemen Anna példája is mutatja, a hibrid celebritások egyszerre hordoznak pozitív és negatív karakterjegyeket, s ezek egyszerre teszik szerethetővé és a gyűlölet tárgyává a hírességeket. Nyilvános imidzsük jellemzőiből kifolyólag, a hibrid celebritások sohasem unalmasak, állandóan változó személyiségük mindig hosszabb távon is képes megragadni és megatartani a közönség figyelmét.

Rövidítések

ALBERONI 2007	ALBERONI, Francesco: The Powerless Elite. In: Stardom and Celebrity. Holmes, Su – Sean Redmond (eds). London, 2007. 65–77.
BERGER–LUCKMANN
1966	BERGER, Peter – Luckmann, Thomas: The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. Garden City, NY, 1966.
BOORSTIN 1961	BOORSTIN, Daniel J.: The Image: A Guide to Pseudo-Events in America. New York, 1961.
CASHMORE 2014	CASHMORE, Ellis: Celebrity Culture. New York, 1961.
CSÁSZI 2002	CSÁSZI Lajos: A média rítusai. Bp., 2002.
DAYAN–KATZ 1992	DAYAN, Daniel, and Elihu Katz: Media Events. Cambridge, 1992.
DURKHEIM 1974	DURKHEIM, Émile: Sociology and Philosophy. Toronto, 1974.

- ELLIS 1999 ELLIS, John: Television as Working-through. In: Television and Common Knowledge, Jostein Gripsrud (ed). London, 1999. 55-70.
- FOLLINUS 2011 Follinus Anna: Vers a futásod. Bp., 2011.
- GOODWIN 2012 GOODWIN, John. Sage Biographical Research. London, 2012.
- GOULD 2008 GOULD, Isabel Ferreira: Deacting the Past: Africa, Colonialism, and the New Portuguese Novel. *'Recapricorning' the Atlantic: Special Issue of Luso-Brazilian Review*. 45. (2008):1. 182-197.
- HAVAS 2007 HAVAS Henrik: Méhkirálynő – Kelemen Anna története. Bp., 2007.
- HODDER 2012 HODDER, Ian: The Interpretation of Documents and Material Culture. In: Sage Biographical Research. John Goodwin (ed). London, 2012. 171-189.
- KELEMEN 2014 KELEMEN Anna: Harminc nap a nép szolgálatában – Így szexel a magyar elit. Bp., 2014.
- LESKELÄ-KÄRKI
2012 LESKELÄ-KÄRKI, Maarit: Narrating Life Stories in between the Fictional and the Autobiographical. In: Sage Biographical Research. John Goodwin (ed). London, 2012. 69-77.
- MONACO 1978 MONACO, James: Celebrity: The Media as Image Makers. New York, 1978.
- MUNK 2009 MUNK Veronika: A sztárság elméletben. *Médiakutató* 10. (2009):1. 7-16.
- ROJEK 2001 ROJEK, Chris: Celebrity. London, 2001.
- SCHÜTZE 2007 SCHÜTZE, Fritz: Biography Analysis on the Empirical Base of Autobiographical Narratives: How to Analyse Autobiographical Narrative Interviews – Part I (PDF). University of Magdeburg. (=http://www.zsm.ovgu.de/zsm_media/Das+Zentrum/Forschungsprojekte/INVITE/B2_1-p-140.pdf; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.)
- TURNER 2002 TURNER, Victor: A rituális folyamat: struktúra és antistruktúra: a Rochesteri Egyetemen (Rochester, New York) 1966-ban tartott Lewis *Henry Morgan-előadások [ford. Orosz István] Bp., 2002.
- TURNER 2004 TURNER, Graeme: Understanding Celebrity. London, 2004.

FONT MÁRTA
.....

Nyelv, kultúra, gondolkodásmód
A keleti szlávok és nyugati szomszédaik
az írásbeliség tükrében

Language, Culture, Literacy
Eastern Slavs and their western neighbours
through the witness of the writing

One typical phenomenon of the Middle Ages was the difference between the written language and the language used in everyday life. From the very beginnings, Christianity existed in two linguistic and cultural worlds: the Latin Roman and the Greek Byzantine cultural spheres. Slavonic literacy was created on the basis of translations from Byzantine Greek texts. The first translations used a Southern Slavonic dialect (Old-Slavonic) which differed from Eastern Slavonic spoken in the Rus' (Old-Eastern Slavonic). The Hungarian and Polish Kingdoms both belonged to the world of Latin culture, while the Kievan Rus' to the Orthodox Slavonic one. Despite of the differences in cultural traditions, various connections developed "at the border of two worlds", such as diplomatic, dynastic, etc. Remarkable is the fact, that there are many pieces of information in Latin texts on the Rus', and vice versa, in Old-Russian texts on Hungarian affairs. On the one hand, it is certain that the Hungarian Anonymous Notary did not read any Slavonic chronicles, still he knew contemporary information concerning the Rus'; on the other hand, the chronicler of Galician-Volhynian Rus' could get information on Hungarian affairs by word of mouth. Both of them made many mistakes. The first example of Latin-Slavonic translation appears in the second half of 16th century.

Keywords: Hungarian Kingdom, Kievan Rus', Slavonic literacy, translations, information

A beszélt és az írott nyelv ma is eltér egymástól a szóhasználatát, stilisztikai jegyeit illetően. A középkorban ez a különbség még inkább nyilvánvaló volt a beszélt (vulgáris) nyelv és az írásbeliség nyelve között. Európának a római (vagy latin, vagy nyugati) kereszténységhez tartozó részén a latin nyelv a meghatározó az írásbeliségben, de nyomokban – visszaszorulóban – még ott volt

a görög is.¹ A latin azonban nemcsak az írásbeliség, hanem a szóbeli kommunikáció nyelve is volt, ennél fogva számos helyi sajátossággal gyarapodott, és nemcsak az újlatin nyelvet beszélő területen.² A klasszikus latint a humanizmus és reneszánsz fedezte fel újra.

Az írásbeliség háttere: a keresztény kultúra

Az Európa-fogalom az első ezredforduló táján jelentősen eltért a maitól. Európa³ a kortársak szóhasználatában – már ahol felbukkant – a Karoling Birodalom felbomlásától kezdve a 11. század végéig a nyugati kereszténységhez tartozó népek közösségét jelölte. E közösséget azonban egészen a 15. századig *Európa* helyett sokkal gyakrabban illették olyan kora középkorból örökölt elnevezésekkel, mint a „keresztény nemzetközösség” (*respublica Christiana*) vagy a „keresztény világ” (*Orbis Christianus, Christianitas*). E közösségnek további megnevezése a 12. század első felében megjelenő „latin világ” (*latinitas*) volt,⁴ amelynek összetartó erejét a latin egyház adta. A „latin világ” fogalma azokat az országokat ölelte fel, amelyek egyháza elfogadta a pápa főségét, ahol liturgikus-kulturális nyelvként a latint használták. Ez nemcsak az önmeghatározásban jelent meg, hanem a külső értelmezésben is: az ortodox világ is „latinoknak” hívta a nyugati egyház kebelébe tartozókat.

Az Európa szó valódi karrierje a 15. században a humanistákkal kezdődött, akik a latin egyház országait értették alatta, és a *respublica Christiana* szinonimájaként használták. A humanisták azért kedvelték, mert az *Europa* antik eredetű szó volt. A 15. század közepén még jobbára a tudósok körében volt népszerű, a következő évszázadban került át a mindennapi szóhasználatba. A 16–17. században a két fogalom egymás mellett élt, és a kereszténység összetartozását fejezte ki. Csak a 18. századra került háttérbe a *respublica Christiana*, mint a közös hitre utaló terminus. A felekezeti megosztottságot eredményező reformáció hosszú távon nem kedvezett az összetartozásra vonatkozó olyan kifejezéseknek, amelyek egyértelműen a vallásra utaltak. Emiatt került előtérbe a közös hitre nem utaló *Európa* szó, amely a 17. század végére a szuverén államokból álló kontinenst jelentette. Az 1713-as utrechti béke volt az utolsó

¹ L. Magyarországon a veszprémvölgyi apácák számára készült adománylevelet: MORAVCSIK 1988. 100.; francia nyelvterületen: JÓNÁS 2010a.; JÓNÁS 2010b.

² GLOSSARIUM 1983.; LLMH 1987–2017.

³ SASHALMI 2007. 3–4.

⁴ BARTLETT 1993. 44.

olyan békeszerződés, ahol a közös hitre – mint az összetartozás alapjára – utaló *respublica Christiana* kifejezés szerepelt.⁵

Az első ezredfordulón a keresztény világgal azonosnak tekintett Európa „kezdeti kitágulni”, közelített a mai kontinens-fogalmunkhoz. Az ilyen értelemben „egységesülő” Európa azonban kezdettől fogva magában hordott potenciális törésvonalakat, amelyek mentén a 13. századra markánsan megkülönböztethetővé váltak egyes régiók. A törésvonalak egyértelműen kirajzolták *Europa Occidens* és *Europa Oriens* határait, a kettő szomszédságában pedig létrejött egy ún. Köztes-Európa, amely mindkettőtől különböző vonásokat mutatott.⁶ Köztes-Európa fogalmát mindarra a területre kiterjesztve használjuk, ahová a két korabeli nagyhatalom, Bizánc és a Német-római Császárság hatósugara elért.⁷ Mivel az első ezredfordulón a Róma és Bizánc közötti szakadás még nem történt meg, ezért nem látszik indokoltnak a későbbi Közép- és Kelet-Európát megkülönböztetni.⁸

Az első ezredfordulóra a két keresztény császárság határai mentén több olyan hatalmi központ is formálódott, amelyekből kialakult az imént körvonalazott régió. Ezeket a hatalmi központokat ekkor még egységesen kell kezelni, mivel a 11–12. század során még csak formálódott, de nem rögzült véglegesen az a törésvonal, amely e régiók belső határvonalait kialakította. E törésvonalakat a kortársak sem érzékelték, nem új országokról, hanem csak a birodalom szomszédságában fekvő területekről, illetve az ott lakó népekről, csoportokról írtak. Az ezredforduló körüli eseményekről szólva a szláv csoportok közötti különbségeket nem érzékelték, például Brémai Ádám úgy fogalmazott, hogy „*Scлауonia igitur amplissima Germaniae provincia*”.⁹ Az ezredforduló Köztes-Európájának új hatalmi központjai, a leendő keresztény államok csirái azokon a hatalmi gócpontokon keresztül ragadhatók meg, amelyekben gyökeret vert a keresztény térítés (Prága, Poznań, Esztergom, Kijev) a 10. század utolsó harmadában. Közös vonása az egyes központoknak, hogy a keresztény misszió útjai ezekben kereszteltek egymást. Később nyugaton a bizánci hatások szorultak vissza, illetve a keleti részen a latint liturgikus nyelvként használó központokkal változott meg a kapcsolat. A 12. század vége tekinthető korszakhatárnak, amikor az ezredforduló Köztes-Európája Közép- illetve Kelet-Európára vált szét. A 13. századtól kezdve beszélhetünk Európa három történeti régiójáról. A szlávok csoportjai és a szomszédságukban élő magyarság a Közép- és Kelet-Európa lakói voltak.

⁵ SASHALMI 2006. 152–153.

⁶ SZŰCS 1983. 8–10.; HADLER 1996. 34.

⁷ FONT 2005. 16–17.

⁸ FRANKLIN 2002. 83–101.

⁹ BRÉMAI ÁDÁM 311. (II. 18.)

A kereszténység és az írásbeliség

A kereszténység kezdettől fogva két nyelvi-kulturális közegben létezett: a latin-római és a görög-bizánci kultúrkörben. A beszélt (a korabeli megfogalmazásban: „közönséges” vagy vulgáris) nyelv kezdettől fogva különbözött az írásbeliség (korabeli értelmezésben: az irodalom) nyelvétől. A keresztény liturgia nyelve a latin vagy a görög volt, hozzászámítva a Biblia eredeti nyelvét (arámi) alakult ki az ún. *triglosszia* fogalma, amely lényegében három nyelvet fogadott el az egyházi használatban. A missziós tevékenység során, illetve a liturgiában a prédikációk megfogalmazásakor szükségszerűen előtérbe került a beszélt nyelv, hiszen a mondanivaló másképp nem volt érthető a laikusok számára. Ettől függetlenül az írásbeliség nyelve a latin, illetve a görög maradt.

Ezzel a gyakorlattal a szláv közösségek közötti misszió során szakítottak. A latin kultúrkörben ennek egyetlen nyoma van, az ún. *Freisingi töredék*, amely egy latinból fordított ima, gyónásformula és homília részletet tartalmaz.¹⁰ Ettől függetlenül a Róma joghatósága (*iurisdictio*) alá tartozó területen alapvetően megmaradt a latin nyelv az írásbeliségben. A Bizánc érdekszférájába tartozó területen a Konstantin-Cirill és a Metód-féle szláv misszió áttörte az ún. triglosszia hagyományát, és megteremtette a szláv írásbeliséget.¹¹ A szláv népcsoportnak a kereszténységhez való tartozása kettős kulturális kötődést eredményezett: létrejött a *Slavia Latina* és a *Slavia Orthodoxa*. A *Slavia Orthodoxan* belül a beszélt nyelv és a liturgia nyelve közelebb állt egymáshoz, de itt is elkülönült: az egyházi szláv (ószláv) nyelv és különböző redakciói nemcsak a liturgia, hanem az írásbeliség nyelvét is jelentették. A krónikairodalomban azonban megjelent a beszélt nyelv hatása, így az írásbeliség nyelvi differenciálódása a balkáni és a kelet-európai szláv nyelvek differenciálódását követte.

A 12. századtól a latin nyelv kizárólagossága miatt – az egyházi igazgatásban és a liturgiában – joggal tekinthető azonosnak a nyugati és a latin egyház.¹² A latin kultúrkörhöz tartozó közép-európai országokban az írásbeliség nyelve a latin volt, a kora középkor századaiban a beszélt nyelv jobbra a latin szövegekbe betoldott szórványos kifejezéseken és egy-egy nyelvemléken keresztül

¹⁰ A Freisingi töredék 972–1039 között keletkezett ószlovén nyelvemlék. Kiadása: <http://nl.ijs.si/e-zrc/bs/> (Monumenta Frisingensia, letöltés: 2020.03.30.); magyarul: <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Szlavisztika/79Luk%E1cs/main.html> (letöltés: 2020. 03.30.); L. H. TÓTH 2007. 24–34.

¹¹ Metód és a bajor egyház közötti vitákról l. NÓTÁRI 2007. 262–277.

¹² BARTLETT 1993. 18–19.

1. kép. A Freisingi töredék

jelent meg. A latin a szóbeli kommunikációnak is része volt (pl. diplomácia, egyetemi oktatás), azaz mint élő nyelv alakult-változott és helyi sajátosságokkal bővült. Európa nyugati részén is korán megjelent a beszélt nyelv írott változata. Francia nyelvterületen a 12. századtól kezdve tűntek fel az ófrancia nyelven írott krónikák, amelyeknek sokszor latin nyelvű változatai is ismertek.¹³ Német nyelvterületen a 13. századtól ismerünk vulgáris német nyelvjárásban keletkezett szövegeket. Latin előzményekre támaszkodik az ún. Szász tükör, amely a szokásjog írásbeli összefoglalása és kiegészítése.¹⁴

A bizánci érdekszférába tartozó szláv nyelvű közegben a kereszténység felvételével megjelent az ún. fordításos irodalom. Kezdetben liturgikus szövegeket fordítottak a beszélt nyelvhez közelebb álló ószláv (később egyházi szláv, annak is valamely nyelvi differenciálódást mutató verziója) nyelvre. Megjelentek a világi tartalmú bizánci narratív források is szláv nyelven, de rendszerint nem egész

¹³ CSERNUS 1999, 11–33.

¹⁴ Szász TÜKÖR 13.

műveket, hanem csak egy-egy részüket fordították le, illetve ezekből a részlet-fordításokból készültek krónikás kompilációk, amit továbbra is *krönika* (хроника) névvel jelöltek, eltérően az írásbeliségnek azon részétől, amely később felbukkanva a saját múltjukat beszélte el. Ez utóbbit *letopisznek* (летопись) nevezték. Ilyen korai fordítás például Georgiosz Hamartolasz krónikája.¹⁵

A Kijevi Ruszba először a bolgár területen készült fordítások kerültek, ennek példája az első *Szvjatoszlav Gyűjteménye* (1073), amelynek második változata már óorosz nyelvi sajátosságokat tartalmaz, ezért feltehető, hogy a Ruszban készült (1076).¹⁶ Helyben készülhetett az *Ostromir evangélium* néven ismert töredék.¹⁷ Van kutató, aki az ún. fordításos irodalmat nem tekinti valódi irodalomnak az óorosz irodalmi produkció szempontjából.¹⁸

2. kép. *Szvjatoszlav Gyűjteménye* (1073)

¹⁵ HAMARTOLASZ; I. még: VILKUL 2019.

¹⁶ IZBORNİK SVIATOSLAVA; SzK 36–40. (№ 4.), 41–43. (№ 5.); H. TÓTH – FERINCZ 2006. 7.

¹⁷ SzK 33–35. (№ 3.); a többi, részleges bibliafordítást tartalmazó kéziratról ld. SzKK 68–83.

¹⁸ ROTHE 2000. 77–78.

Sajátos helyzet alakult ki Magyarországon, amely a latin kultúrkörhöz tartozott, de területén a korai bizánci misszió nyomai is fellelhetők. Az 1054. évi egyházszakadás után egészen a 12. század végéig még kimutatható a bizánci térítés nyoma a Kárpát-medencében. Ismerünk görög rítust követő monostorokat, közülük a szávaszentdemeteri működött a 12. század végéig. III. Béla korában már feszültség tapasztalható a magyar klérus és a bizánci rítust követő *schizmatikusok* között.¹⁹

Az írásbeliség nyelve a latin lett, de Szent István korából (997–1038) fennmaradt egyetlen görög nyelvű oklevél 12. század eleji átírásban, a mellécsatolt latin fordítással. Volt tehát, aki görög nyelvi ismeretekkel rendelkezett. Az oklevél görög szövege a kezdetlegességig egyszerű, aki írta a beszélt görög nyelv, a mindennapi kommunikáció birtokában volt, esetleg görög származású lehetett. A nyelvi megfogalmazás semmiképpen sem a korabeli bizánci-görög irodalmi nyelv nyomait mutatja.²⁰ A Szent István-kori oklevelet 1109-ben Simon pécsi püspök (1108–1124/1134) írta át, akít erre a feladatra görög nyelvismerete tett alkalmassá.²¹ A 12. század elején egy velencei klerikus, Cerbanus görögből latinra fordította két egyházatya (Maximosz és Ioannész Damaszkénosz) művének egy-egy részletét és Dávid pannonhalmi apátnak (1131–1150) ajánlotta.²² Felmerült a kutatásban, hogy Szent István korában keletkezett *Institutio morum* címet viselő királytűkör megfogalmazása is bizánci kulturális hatást tükröz,²³ azonban nem fordítás. A 13. század eleji Névtelen szerző, *Anonymus Gesta Ungarorum*a tartalmaz görög eredetű szavakat – bár ez nem bizonyítja a szerző görög nyelvi ismeretét.²⁴ Az uralkodói diplomáciában – tudjuk – folyamatosan voltak a magyar királyi udvarnak kapcsolatai Bizánccal, de a bizánci irodalom ismerete nem feltételezhető, és fordítások sem készültek.

A bonyolult szerkezetű 14. századi magyarországi krónikakompozíció egyik változatát németre fordította a szász Heinricus de Mügelin (kb. 1300–1369 után), a neves szász mesterdalnok. A középfelnémetre fordított krónikát²⁵ Rudolf osztrák hercegnek ajánlotta. A szövegnek töredékesen maradt fenn egy latin nyelvű verses változata,²⁶ amelyet a kutatás ugyancsak Mügelin nevével kapcsol össze.

¹⁹ L. a Béla koronázása körüli bonyodalmat, illetve Béla sikertelen kísérletét rilai Szent Iván kultuszának megteremtésére. KRISTÓ – MAKK 1981. 101.

²⁰ KAPITÁNYFY 2003a. 45.; MORAVCSIK 2003. 100.

²¹ Uo.

²² Uo. 101.

²³ L. Havas László véleményét: INSTITUTIO MORUM XXXII–XXXIV.

²⁴ KAPITÁNYFY 2003b. 81–98.

²⁵ SRH II. 87–223.

²⁶ Uo. 227–272.; L. BAGI 2018.

A latin szöveget Nagy Lajos királynak ajánlotta. A német krónika bizonyosan fordítás, de vannak olyan részei, amelyek a latin nyelvű krónikakompozícióhoz képest újabb információkat tartalmaznak.

A latin nyelvű oklevelekbe beszüremkedett egy-egy mondatnyi magyar nyelvű töredék, mint például az 1055-ből származó tihanyi apátság alapítóleveléből. (*Feheruuaru rea meneh hodu utu rea*).²⁷ Az első összefüggő magyar nyelvű szöveg a 12. század végén, egy 1192–1195 között másolt kódexben maradt fenn, amely egy latinból fordított temetési prédikáció fordítása (*Halotti beszéd*).²⁸ A 13. század végéről származik az első magyar nyelvű vers (Ómagyar Mária siralom),²⁹ amelynek latin nyelvű előzménye nem ismert. A liturgia során a vulgáris nyelv (mai fogalmaink szerint: anyanyelv) használatára utalnak. A 14. század közepén keletkezett ún. Königsbergi töredék Mária Istenanyaságáról való elmélkedés, amely egy latin eredeti nyomán domonkos szerzetesek számára készült magyarul is.³⁰

A késő középkorból, az 1470 és 1530 közötti évekből maradtak fenn magyar nyelvű kódexek, amelyek tartalmilag szorosan kapcsolódnak az egyházi irodalomhoz. A fordítás a latinul gyengén tudók számára készült, amely egyúttal az írott magyar nyelv megteremtését célozta.³¹

Slavia Latina – Slavia Orthodoxa

A latin kultúrkörhöz tartozó szláv népek (*Slavia Latina*) körében több helyen is kimutatható a korábbi bizánci misszió nyoma a szláv nyelv liturgikus használatán, vagy fordításos irodalmi műveken keresztül. Dalmáciában, amelynek egyházi joghatósága alá tartoztak a horvátok,³² a 9. században tetten érhető a bizánci befolyás, mígnem a 10. század elején a konstantinápolyi pátriárka lemondott a Dalmácia feletti joghatóságról Róma javára. Emellett az aquileiai patriarchátushoz tartozó területen a Karolingok és Róma befolyása érvényesült. A latin és görög hagyomány szembenállásáról tanúskodnak a 10. századi spalatói (Split) zsinatok, amelyek tiltották az ún. glagolitizmust (azaz a szláv nyelv

²⁷ DHA 1992. 150.

²⁸ MAMŰL IV. 2005. 13–14. (Madas Edit); MADAS 2002. 83–125.

²⁹ MAMŰL VIII. 2008. 312–313. (Madas Edit)

³⁰ MAMŰL VI. 2006. 118. (Vízkelety András)

³¹ MAMŰL VII. 2007. 179–180. (Madas Edit)

³² FONT 2009. 257–259.; SZEBERÉNYI 2007. 291–297.

liturgikus használatát), de elegendő latin nyelvi ismeret híján megengedték.³³ Ez a kettősség, az elvi tiltás és az ezzel ellentétes gyakorlat tudomásul vétele – még a 11. század végén is fennállt. „*Sclavos, nisi latinas litteras didicerint, ad sacros ordines promoveri, et clericum, cuiuscumque gradus sit, laicali servituti vel mundiali fisco amodo subiugari sub excommunicationis vinculo amodo omnimodo prohibemus.*”³⁴ A tiltás ellenére a 14. század elején továbbra is szerepelt a szláv nyelvű liturgikus gyakorlat (*alphabetum chrawaticum* vagy *glagoljašto*) hagyománya mind az isztriai, mind a zárai térségben.³⁵ A szláv nyelv használatát támasztja alá a 12. században szláv nyelvre fordított bencés Regula, illetve a 13. század közepi, IV. Incétől származó engedély, amely elismeri bizonyos területi korlátokkal a szláv nyelv használatát.³⁶ Glagolita írással készült az ún. Baškai kőtábla, amely Zvonimir horvát király (1076–1089) adományát rögzítette a Krk szigetén működő Szent Lucia bencés monostor javára. A kőtáblát, amely az adomány szövegét megőrizte 1100 körülire datálják, keletkezésének *terminus post quemje* 1075, mivel Zvonimir királyi címe szerepel rajta.³⁷

Konstantín-Cyryllhez és Metódhhoz, a „szlávok apostolaihoz” a morvák térítése kapcsolódik.³⁸ A két térítő eredetileg bizánci támogatással indult el a morvák földjére (864), amelynek alapja Rasztiszlav morva fejedelemnek a hatalma elismeretét szolgáló kérése lehetett.³⁹ A térítésre való felhatalmazást végül Rómából kapták meg (869), így a misszió eredményei, Metód és tanítványai tevékenysége lényegében egy Róma által is támogatott szláv nyelvű egyházi kultúra kialakulásához vezetett. Erre még a nyelvi feltételek is adottak voltak – a szláv vulgáris nyelven történő igehirdetés fontosságát már Alcuin is hangsúlyozta, használatát a 813. évi mainzi zsinat engedélyezte,⁴⁰ gyakorlati alkalmazásáról a latin betűs szláv nyelvű ún. *freisingi töredék* tanúskodik, amely imát, gyónásformulát és szentbeszédet tartalmaz.⁴¹ Cseh-morva területen a Metód-féle térítés nyomán kialakult szláv nyelvű egyházi kultúra visszaszorulni látszik a 870-es évek végétől. Kérdéses, hogy a szláv nyelvű liturgia megjelenése mindenütt bizonyosan bizánci hatást jelent-e. A csehek esetében aligha igaz, hogy Bořivojt

³³ FONT 2009. 241–244.

³⁴ CD I. 96. (№ 67.); FINE 1983. 280–281.

³⁵ FONT 2009. 257.; SZEBERÉNYI 2007. 296–297.

³⁶ SOKCSEVITS 2011. 64.

³⁷ Uo. 82.

³⁸ H. TÓTH 2003.; VAVŘINEK 1998. 7–20.

³⁹ KŁOCZOWSKI 1994. 891.

⁴⁰ JÓNÁS 2000b. 199–207.

⁴¹ A glagolita íráskultúráról l. MIKLAS 2000.

Metód keresztelte meg,⁴² viszont a szláv egyházi tradíció még a 10–11. században is létezett. Az 1032-ben Prokop remete által alapított százavai kolostorban a szláv nyelvű liturgia 1096-ig nyomon követhető.⁴³ Cseh területen kérdésesnek tekinthető Konstantín–Cyrill és Metód korai kultusza, mivel csak IV. Károly idejéből (1347–1378) van rá adat, és a szlávok apostolainak ünnepe nem a máshol megszokott napokra (február 14. és április 6.), hanem március 9-re került.⁴⁴

A 930 körül mártírhalált halt Vencel kultusza a 970-es évekre kialakult, ezért lehetett Vencel a prágai püspökség védőszentje. Számos latin nyelvű legendája mellett ismert egy ószláv nyelvű változat is,⁴⁵ amelyet a kutatás a 10. századra datál, de glagolita változata csak a 14–15. századi kéziratban, cirill betűs orosz nyelvű változata pedig a 16–17. századból maradt fenn.⁴⁶ Vencel nagyanyjának, Ludmillának tisztelete Vencel kultusza nyomán terjedt el a 12. században, legendájának létezik egy cirill betűs, szláv nyelvű változata, amely orosz nyelvre területen maradt fenn.⁴⁷ A kezdeti ószláv nyelvű liturgia nyomát őrzik a glagolita írással készült ún. *Kijevi lapok*. Az itt olvasható 10. századi szöveg egy római szertartású misekönyvben maradt fenn, latinról fordították és nyelvezetében számos bohemizmus (cseh nyelvi jelenség) található.⁴⁸ A cseh egyház Rómához tartozása a 10. századtól, a latin nyelv kizárólagos liturgikus használata a 11. század végétől datálható. A 14. század elejéről származik az első ócseh nyelven íródott teljes mű, az ún. *Dalimil* krónika.⁴⁹

A lengyel népesség korai térítésében bizánci nyomok nem mutathatók ki; Lengyelország egyházszerkezete, liturgiája, írásbelisége kezdettől fogva a latin irányzathoz kötődött. A korai térítésben Szent Adalbert és tanítványa, Querfurti Bruno voltak meghatározóak.⁵⁰ A legelső írásos dokumentum a *Dagome iudex* néven ismert irat, amely VII. Gergely pápa 1080 körüli bullájának regesztájában maradt fenn, a név mögött Mieszko nagy-lengyelországi fejedelmet (*ego Mesco dux*) látja a kutatás. Az annalszítika területén a legkorábbi írás az elveszettnek tartott krakkói évkönyv.⁵¹

⁴² Metód szerepével kapcsolatban megosztott az irodalom, a vitáról l. BIRNBAUM 1996. 190.

⁴³ KŁOCZOWSKI 1994. 897.; FONT 2009. 111.; SOMMER 2006.; SOMMER 2007.

⁴⁴ MAI 1973. 14.

⁴⁵ FONT 2005a. 42–44.

⁴⁶ TŘEŠŤÍK 1997. 117–137.

⁴⁷ Uo. 138–154.

⁴⁸ Hét folioból álló kisméretű (10,5×14,5) lapokra írott szöveg. A 19. századi szövegkiadás nyomán l. SOMMER 2007.; NYIMCSUK 1983.

⁴⁹ Mai cseh nyelvre fordított kiadása: DALIMIL

⁵⁰ FONT 2018a 45–53.

⁵¹ A korai annalszítika elemzésére l. DRELIHARZ 2003.

Lengyelország keleti határa a nyugati és keleti szlávok közötti határvonalat jelentette, amelyet földrajzi értelemben nem lehet egyértelműen meghúzni.⁵² Ugyanez érvényesült a latin-ortodox kereszténység közötti határvonal esetében is,⁵³ míg Lengyelország északkeleti határa a pogány litvánokkal érintkezett. Mindez a 14–15. század folyamán, a keleti irányú lengyel expanzió és a Lengyel-Litván Királyság létrejötte nyomán járt következményekkel.⁵⁴ 1340 után a lengyel koronához került halicsi területen az ortodox egyházszervezet mellett kiépült a latin egyházi hierarchia is.⁵⁵ A latin nyelvű lengyel kancellária nyelvezetében⁵⁶ megszületett a *Russia Minor* és a *Russia Alba* fogalma, amely a „kisorosz” = ukrán és a „fehérorosz” = belorusz mai jelentésének kialakulásához jelentősen hozzájárult. A latin és szláv kulturális környezet teremtette meg a Kijevi Rusz korai egyházi szabályzatainak 16. századi latin nyelvű fordítását.⁵⁷

A 1387 után véglegesen megkeresztelkedett Litvánia a latin kultúrkörhöz csatlakozott, Rómához tartozott a Vilniusban megszervezett érseki tartomány. Ezzel párhuzamosan – és a latin keresztiségnél korábban – keresztelkedtek meg azok a litván előkelők, akik benősültek az ortodox Rurikok családjába. A litván keleti irányú terjeszkedés eredményeképp a litván nagyfejedelem alattvalóinak zöme keleti szláv és ortodox keresztény volt. Első alkalommal – még a lengyelekkel való perszonálunió előtt – a litván nagyfejedelmek megkíséreltek létrehozni egy Moszkvától független ortodox metropolíát; másodsorra pedig a 15. század elején. A törekvés mindkét alkalommal átmeneti eredményt hozott, a Moszkvában székelő metropolitának – a moszkvai fejedelmek segítségével – mindkétszer sikerült a keleti szláv területek feletti egyházi joghatóság megszűnését megakadályozni.⁵⁸

A latin régió kulturális hatása a litván és az egykori halicsi részeken is terjedt: ebben szerepe volt a krakkói egyetemnek, ahová egyre több hallgató iratkozott be a keleti országrészekről is. A 15. században Vilniusból 67, Lwówból 94 diákot találunk Krakkóban.⁵⁹ A kulturális kölcsönhatás eredményeként keletkezett az Ipatyjev Évkönyv családjához tartozó Gusztini kódex, amelynek szerzője bizonyosan ismert latin nyelven íródott elbeszélő forrásokat is.⁶⁰ De

⁵² L. RHODE 1955.; WOŁOSZYN –DĘBIEC 2007.

⁵³ RHODE 1955. 242–292.

⁵⁴ BARONAS 2007. 303–317.

⁵⁵ FONT 2007. 101–118.

⁵⁶ ZOLTÁN 2014. 26–36.

⁵⁷ SCSAPOV 1976. 60–62, 125–127.; FONT 2011. 45–46. 4–6. sz. ábrák.

⁵⁸ FONT 1998. 152–153.; FONT –VARGA 2006. 95–96.

⁵⁹ KŁOCZOWSKI 2000. 139.

⁶⁰ MKÉ 22.

fordítva is igaz: a 15. század végén a krakkói Jan Długosz nagyszabású történeti tablójának (*Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*) megírásakor ismerhetett szláv nyelvű alkotásokat is, többek között a 12. század eleji Halicsra vonatkozóan.⁶¹

A bolgárok esetében valóban beszélhetünk bizánci hatásról, noha a 9. század közepén vita bontakozott ki arról, hogy a bolgárok Rómából vagy Bizánctól veszik-e fel a kereszténységet. Ennek a sokrétű vitának az összefoglaló neve az ún. „bolgár kérdés” (*Questio Bulgarica*),⁶² amely háttérben bonyolult hatalmi-politikai összefüggésrendszer húzódott meg. A vita, amely elsősorban a római pápa (I. Miklós) és a konstantinápolyi pátriárka (Photios) között zajlott, azzal ért véget, hogy a bolgár uralkodó Bizánctól vette fel a kereszténységet, az egyházszervezet is ide kapcsolódott. Konstantin-Cirill és Metód, a „szláv apostolok” által lerakott alapokon gyorsan megjelent a szláv nyelvű írásbeliség. A morva területről távozni kényszerült Metód-tanítványok, Ochridi Szent Kelemen (Kliment),⁶³ és Szent Naum, valamint Angelarij tevékenysége révén a kereszténység mindinkább „bolgár” jelleget öltött. Ez annak ellenére állítható, hogy a bolgárok körében a 10. század közepén megjelent a bogumilizmus.⁶⁴ Az ohridi és preszlavi „irodalmi központok” kulturális kisugárzása a többi, szláv nyelvű liturgiát követő régió számára is meghatározóvá vált, és jelentősége csak az Athosz-hegyi monostorok későbbi hatásával vethető egybe.⁶⁵

A Kijevi Rusz megkeresztelkedése a 10. század végén következett be.⁶⁶ A bizánci egyház a már régi hagyományokkal rendelkező szláv nyelvű térítésre támaszkodott, igénybe vette a morva misszió során, illetve a bolgár területen keletkezett ószláv nyelvű irodalmat. Az ószláv (óbolgár) nyelv déli jellege miatt szokás a keleti szláv nyelv (és írásbeliség) szempontjából ún. déli szláv hatásról beszélni.⁶⁷ Később, a 14. században, amikor a bolgárok és szerbek országa az oszmán hódításnak áldozatul esett, több egyházi személy került a Balkánról a Moszkvai Ruszba, és az egyházban vezető szerephez jutottak. Lihacsov ezt a jelenséget ún. második déli szláv hatásnak nevezte, amit az amerikai Henrik Birnbaum tagadott.⁶⁸ A bizánci irodalmi hatás az ortodox területen nem járt az antikvitás műveinek továbbításával, ennek oka a bizánci kulturális szintek éles

.....
61 LIMONOV 1971. 76–81.; FONT 2018b.

62 MAGYAR 1982. 839–879.

63 OBOLENSKY 1982. 149–154.

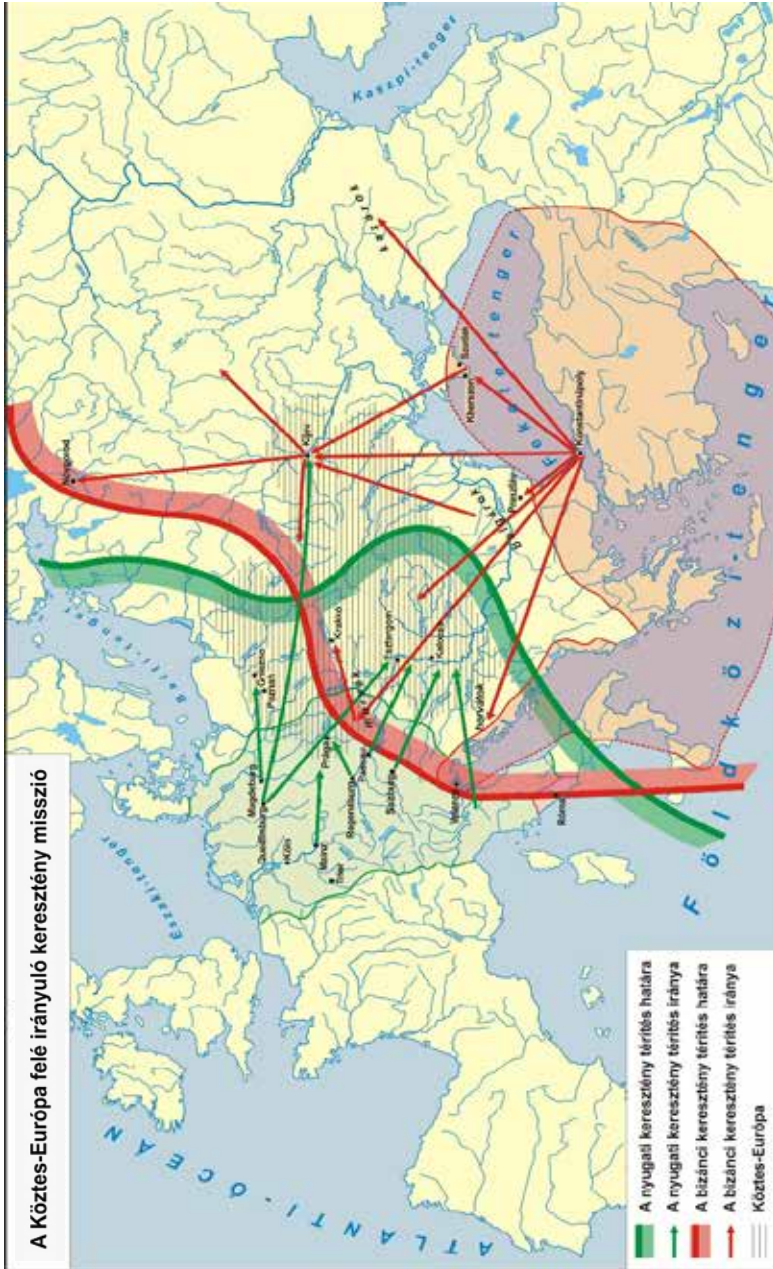
64 FINE 1983. 171–179.

65 OSTROGORSKY 1963. 8.

66 FENNEL 1995. 20–34.; POPPE 2007.

67 LIHACSOV 1971. 35–116.; THOMPSON 1993. 295–354.

68 BIRNBAUM 1984. 3–30.

1. térkép. A Köztes-Európa felé irányuló keresztény misszió (Font 2005a. nyomán)

elkülönülése lehetett. „A középkori bolgár, szerb és orosz nép írásbelisége, irodalma és szellemi élete túlnyomórészt bizánci befolyás alatt alakult ki, de sem a korai szakaszban, sem később, a 14–15. században, amikor a bizánci hatás a legerősebb volt, sem az antik görög alkotások, sem a bizánci klasszicizmus művei nem jutottak el. Annak ellenére, hogy magában Bizáncban a 14–15. században a «Palaiologosz-kori reneszánsz» idején a klasszikus hagyomány rendkívül nagy megbecsülést élvezett.”⁶⁹

A 10. században a latin térítés is elérte mind a Kijevi Ruszt,⁷⁰ mind a Balkán keleti felét, de nyomot egyik helyen sem hagyott. A 13. századtól napirenden lévő uniós törekvések sem hozták közelebb a két kultúrkört. Bizánc szorongatott politikai helyzete miatt hajlott az unió elfogadására, de addigra a keleti szláv terület saját keresztény hagyományai annyira megszilárdultak, hogy erre a kompromisszumra a 15. századi orosz ortodox egyház már nem volt hajlandó. Így az antik hagyomány, amelyet a latinitáshoz tartozó régióban a latin nyelv közvetített, valóban nem jutott el a szláv nyelve(ke)t használó régióba, Oroszországban is csak Nagy Péter korától figyelhető meg. Emiatt indokolatlan „reneszánszról” beszélni, bár mind a bizánci, mind a szláv irodalomtörténet ismeri és használja a fogalmat a latin kultúrkörben kialakult tartalmától eltérően, a szó szoros értelmében „újjászületés” / „fellendülés” jelentésben. Ahogy a bolgár irodalomtörténet is használja e fogalmat.⁷¹

A határokon átívelő kommunikáció nyomai

A magyarországi elbeszélő források nagyon szűkszavúak a ruszbeli kapcsolatokat illetően. A krónikás anyagban a házasságokról és a hadjáratokról lakonikus tömörséggel esik szó. Ennél lényegesebben hosszabb, ám kevésbé hiteles Anonymus Gestája.⁷² A sokszáz 13. századi oklevél között 25 olyan akad, amely említést tesz *Ruscjáról*. Közülük tizenötben találunk olyan századi információt, amely alapján megkísérelhető a leírtakat egy-egy konkrét eseményhez kapcsolni.⁷³ A fejedelmi elit házasságairól, illetve hadjáratokról tesznek említést a lengyel elbeszélő források is. A koraiak⁷⁴ szűkszavúak, a 15. század végi Jan

⁶⁹ KAPITÁNYFY 2003A. 53. L. még MEYERDORFF 1981.

⁷⁰ FONT 2005a 91–92.; FONT 2018. 45–53.

⁷¹ GJUZELEV 1993. 263–267.; ANGAR–SODE 2010. 95–96.; LIHACSOV 1971.

⁷² ANONYMI GESTA HUNGARORUM 42–50.; magyarul: ANONYMUS 14–18.

⁷³ FONT 2005b. 102–115.

⁷⁴ L. pl. GALL NÉVTELEN 106–110.; KADLUBEK 148, 158–159.

Długosz krónikája a határmenti terület történetéről több információt tartalmaz már. Az oklevelek a 14. századi történethez köthetők, amikor az egykori Rusz nyugati területei a lengyel korona uralma alá kerültek. Keleti szláv területeiről csak krónikákkal rendelkezünk: a 12. század elejéről a Régmúlt idők elbeszélése,⁷⁵ a 12. század végéről a Kijevi Évkönyv, míg a 13. század végéről a Halics-Volhíniai Évkönyv jegyzett le a fentiekhez hasonló információkat.⁷⁶

Házasságok, hadjáratok, követek

A házasságkötések azért érdemelnek figyelmet, mert a „jéghegy csúcsaként” jelzik számunkra a politikai szövetségeket, hadjáratok, háborúk után a béke megkötését. Az Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek közötti házassági kapcsolatok története rövid. Királyaink közül I. András (1046–1060) felesége, Anasztázia, Könyves Kálmán (1095–1116) második felesége, Eufémia és II. Géza (1141–1162) felesége, Eufrozina érkezett a kijevi uralkodócsaládból. Innen hozta feleségét az Árpádok családjából Szár László és Kálmán testvére, Álmos herceg. A királylányok közül I. László (1077–1095) egyik leányát, illetve a 13. században IV. Béla (1235–1270) két leányát adta férjhez ruszbeli herceghez.⁷⁷ A Piast és Rurik dinasztia közötti házasságok nagyobb számúak, a lengyel hercegnők közül is többen kerültek feleségként a Kijevi Ruszba, vagy valamelyik részfejedelemségbe.⁷⁸

A hadjáratok szempontjából a 13. század első harmada volt igen intenzív időszak, amikor a lengyel Fehér Leszek (1202–1227) és II. András király (1205–1235) évtizedeken keresztül harcolt halicsi területen hol összefogva, hol egymással rivalizálva.⁷⁹ A hadjáratokban résztvevő személyeknek juttatott királyi adományok néhány esetben jól beazonosítható módon utalnak egyik vagy másik katonai akcióra. 1235-ben például Dénes fia Dénes királyi főlovászmestert jutalmazta meg IV. Béla számos érdeméért. Ebből az oklevélből tudjuk, hogy Dénes részt vett abban a hadjáratban, amikor 1230-ban, apja parancsára („*de mandato et vountate patris [...] duximus exercitum*”) Béla is Halicsba indult. Pál udvarbíróról megemlíti az oklevél narrációja, hogy részt vett

⁷⁵ A teljes szöveg magyar nyelvű fordítása: RÉGMÚLT IDŐK ELBESZÉLÉSE.

⁷⁶ PSZRL II. 285–715.; részleges magyar fordítás: HODINKA 1916.; MKÉ; a szövegkritikai vélemények összegzése: FONT 2014.

⁷⁷ FONT 2005b. 125–142.

⁷⁸ Rövid összefoglalást l. FONT-BARABÁS 2017. 28–30.; SZCZUR 2002. 145–148.

⁷⁹ FONT 2005b. 188–232.; FONT-BARABÁS 2017. 19–74.

Halics ostromában („*in obsidione castrorum Ruthenorum Galich nomine*”), Tamás ispán pedig súlyosan megsebesült egyik expedícióban („*gravium vulnerum, que pro nobis in Russia passus est*”).⁸⁰

Öt olyan oklevél ismert, amelyek arról tájékoztatnak, hogy az adományban részesült személyek a magyar király megbízásából ruszbeli követségben vettek részt.⁸¹ Közülük négyen alig ismert személyek (Obichk fia Miklós, a Sáros megyei German, a lipitói illetőségű Bogomerius vagy a szepességi Witk). Jelentősebb pozícióban mindössze Arnold fia Jordan szepesi ispánt találjuk. Ők többször teljesítettek diplomáciai feladatokat, némelyikük nemcsak *Rusciában*, hanem *Poloniában* is járt. A társadalmi ranglétra alsó régióiba tartozásuk, az ország északi megyéiből való származásuk azt sejteti, hogy küldetésükre talán a szláv nyelvismeretük tette alkalmassá őket.⁸²

Érkeztek követek a Rusz fejedelmeitől is, rendszerint a királyi család egy-egy tagja. 1099-ben a kijevi nagyfejedelem „Szvjatopolk [...] fiát, Jaroszlavot elküldte a magyarokhoz, hogy segítségül hívja őket”.⁸³ Izjaszlav 1150 őszén testvérét, Vlagyimirt, 1151-ben fiát Msztyiszlavot küldte Magyarországra, és visszaúton ők vezették a magyar király, II. Géza által segítségül küldött hadat.⁸⁴ Több esetben azonban ismeretlen a kijevi nagyfejedelem küldötte: „Izjaszlav Magyarországra küldött sógorához, a királyhoz [...] segítséget kérve” (1149). A követ pedig vitte az üzenetet: „A király [...] mondta neki: Hadban vagyok a császárral, ha szabad leszek, magam megyek, ha nem csapataimat küldöm.”⁸⁵ A krónika egyenes beszédben megfogalmazott üzenetei mögött egy ukrán nyelvész oklevelek küldését gondolja, és minden egyes ilyen esetet egy elveszett oklevél nyomának vél.⁸⁶ A 12. század közepének viszonyait ismerve azonban csekély a feltevés valószínűsége: egyrészt, mert a Kijevi Ruszban okleveleket a 13. század végénél korábban nem ismerünk, másrészt az addig kialakult írásbeliség nyelve ezt nem tehetné célszerűvé.

⁸⁰ Dénesnek tett adomány: CD IV/2. 21–27.; Pálnak: ÁUO VII. 283.; Tamás: ÁUO XI. 220.; elemzésük FONT 2005b. 110–112.; FONT 2017. 36–42.

⁸¹ FONT 2005b. 105–107.

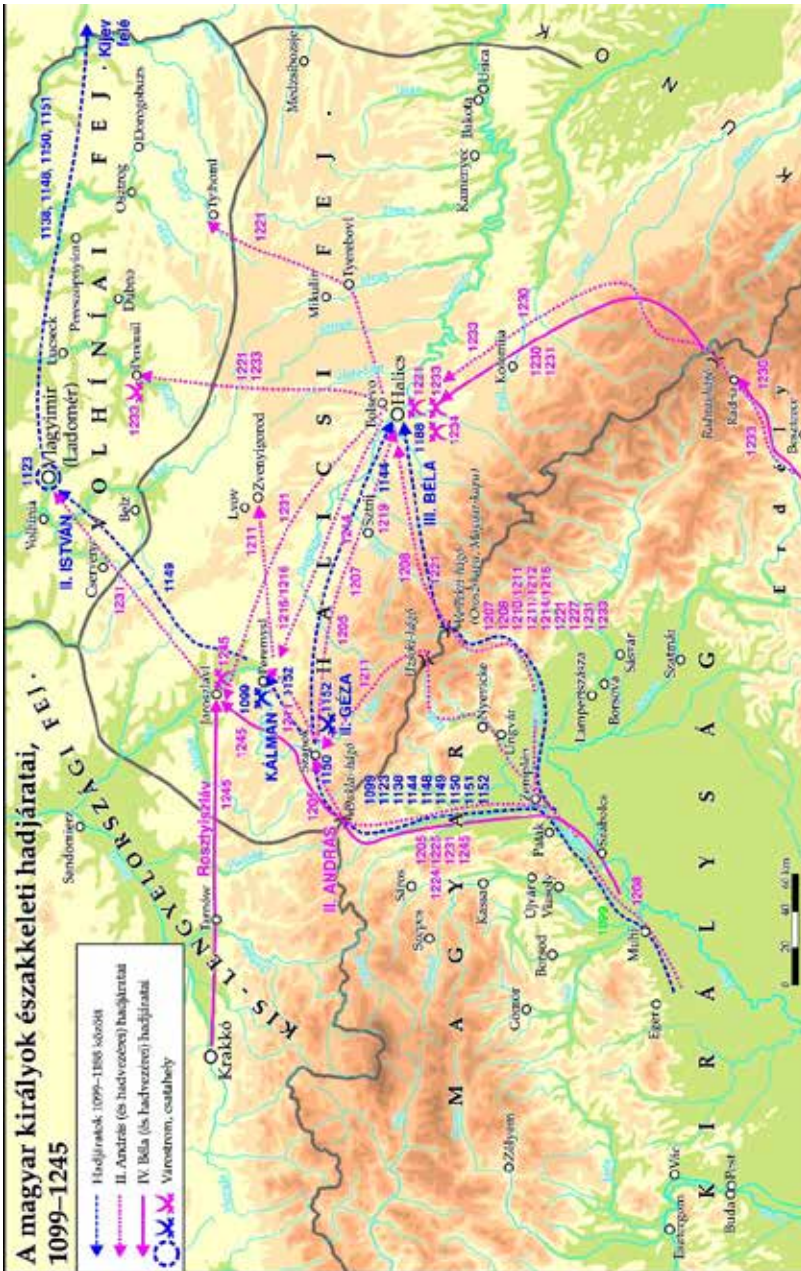
⁸² FONT 1995.

⁸³ RÉGMÚLT IDŐK ELBESZÉLÉSE 202.

⁸⁴ MKÉ 159, 183.

⁸⁵ MKÉ 115–117.

⁸⁶ FRANCSTUK 1986. 137–180.

2. térkép. A magyar királyok északkeleti hadjáratai (1099–1245)

Anonymus Ruscia-képe

Anonymus *Gesta Hungarorum*a a magyar krónikakompozícióhoz képest, amely az Árpád-ház ruszbeli házasságairól tudósít, meglepően bőbeszédű a Rusz és a Kárpát-medence felé vonuló magyar törzsszövetség harcairól szólva. Ezeket az epizódokat⁸⁷ nem választhatjuk el az Anonymus-i mű többi részétől, amely a magyarok harcairól tudósít. I. Tóth Zoltán már évtizedekkel ezelőtt észrevette, hogy Anonymus elbeszélései egy meghatározott séma szerint épülnek fel:⁸⁸

- amikor a helybeliek szembe találkoznak az érkező magyarokkal gyors tanácsot tartanak;
- elhatározzák, hogy nem hódolnak be és szembe szállnak az érkezőkkel;
- segítséget kérnek;
- majd a magyaroktól vereséget szenvedve menekülésbe kezdenek;
- nagy félelem támad közöttük;
- végül a teljes vereség után behódolnak;
- békét kötnek, adót fizetnek és túszokat adnak.

A felsorolt elemeket megtaláljuk a ruszbeli fejedelmekkel,⁸⁹ valamint Halics és Lodomeria fejedelmeivel való konfliktus leírásában is. Annyival színezi Anonymus a történetet, hogy a Rusz fejedelmei önként behódolnak, vendégül látják a magyarokat, ajándékokkal segítik tovább vonulásukat. Györffy György úgy vélte, hogy Anonymusra hatott a Szent István-kori államszervező harcok szóban tovább élő hagyománya, I. Tóth Zoltán szerint Anonymus a későbbi, a 11. század második felének küzdelmeiből fennmaradt történetekből is merített: „A gestaíró [...] eljárásai kiváló lehetőséget biztosítanak a motívumkeveredésre, a motívumok szétszóródására és a motívumsokszorozódásra.”⁹⁰ Úgy véljük Anonymus, mint a királyi kancellária jegyzője, számos olyan információt hallhatott, amit olvasmányaiból aligha szerezhetett volna. Ide soroljuk, hogy *Ruscia / Ruthenia*-t hol Kijevvel, hol Szuzdallal azonosította, Halicsot és Volhíniát viszont Kijevtől különálló, de összetartozó fejedelemségekként kezelte. Mindez pontosan tükrözi a Kijevi Rusz 12. század végi – 13. század eleji állapotát. A magyarok és a ruszbeli fejedelmek tárgyalásai, harcai, a békekötés, az ajándékok

⁸⁷ ANONYMI GESTA HUNGARORUM 42–50.

⁸⁸ I. TÓTH 1946.

⁸⁹ FONT 1999.; FONT 2005b. 84–102.

⁹⁰ GYÖRFFY 1988. 94.; I. TÓTH 1946. 39, 44.

és a túsok adása a magyaroknak – mindez igazolható a Kijevi Évkönyv igen részletes elbeszéléseivel, amelyek akár III. Béla 1188–1189. évi, akár II. András 13. század eleji hadjáratának eseményeit örökítették meg.⁹¹ Mivel Anonymus bizonyosan nem használt szláv nyelvű krónikát, értesüléseit kizárólag szóbeli úton szerezhette. Mindaz, amit elég pontosan tud a 12–13. század fordulójának ruszbeli viszonyairól, megerősíti, hogy ő valóban III. Béla király jegyzője volt. A magyar királyi udvarban élt a 12. századi ruszbeli hadjáratokról is egy-egy információ, vagy a korábbi események valamilyen kombinációja.⁹²

Mit tudtak Kijevben és Halicsban a magyarokról?

A Kijevi Évkönyv részletes eseményleírása, amely 1118 és 1199 közötti eseményekről számol be, részletesen szól a magyar sereg jelenlétéről. Különösen figyelemre méltó II. Géza király 1148–1152 közötti hat hadjáratának leírása, amelyről a magyar krónikakompozíció mindössze egy bővített mondatnyi tudósítást hagyott ránk.⁹³ A kijevi krónikás többször rácsodálkozik a magyaroknak a helyi szokásoktól eltérő viselkedésére.

1151 kora tavaszán II. Géza sereget küldött sógorának segítségül, aki Kijev visszafoglalására készült. A magyar had Izjaszlavval együtt a volhíniai Dorogobuzstól vonult Kijevig, ahonnan a túlerővel rendelkező Izjaszlav elől ellenfele elmenekült. A csata nélküli sikert ünnepelték Kijevben az ún. Jaroszlav udvaron: „Izjaszlav a Szent Szófiából [...] a Jaroszlav udvarra ment, magához hívatta a magyarokat ebédre. És a kijeviek is ott ebédelvén nagy vígasságban voltak. Ekkor pedig a magyarok [...] nagyon sokat játszottak háta- és vágatózó lovaikon ülve. A kijeviek pedig csodálkoztak a magyarok sokaságán, szolgálíkon és lovakon.”⁹⁴ Ha röviden is, de betekintést kapunk egy győzelmet ünneplő lakomába, amely talán a lovagi torna korai formájára utal.

1152 tavaszán II. Géza maga vezette az országos sereget, és amikor Peremysl alá érkeztek, megálltak a Szan folyó mellett, mert „a király pedig szokása szerint vasárnap nem fogott semmibe.”⁹⁵ A keleti szláv hadakozásban ezek szerint ismeretlen volt a latin kereszténységhez tartozó világban bevett szokás: a vasárnapi fegyvernyugvás. Ugyanennek a hadjáratnak a végén, amikor a legyőzött

⁹¹ MKÉ 289–311., HODINKA 1916. 288–393.

⁹² FONT 1999. 215–217.; FONT 2005b. 98–100.

⁹³ SRH I. 460.; MKÉ 89–257.

⁹⁴ MKÉ 175–177.

⁹⁵ Uo. 225.

halicsi Vlagyimirkóval békét kötöttek, az ígéret megtartására meg kell csókolnia egy keresztet. Az eskü érvényét hivatott kiemelni, hogy ezúttal a kereszt a magyar királynál lévő különleges tárgy volt, vélhetően egy kereszteteklye: „és a király mondta: Igazat szólok, [...] ez az a kereszt, amelyen Krisztus a mi Istenünk, saját akaratából vállalta a megfeszítést. Ugyancsak Isten akaratából került Szent Istvánhoz, aki ugyanezt csókolta meg.”⁹⁶

A 13. századi Halics-Volhíniai Évkönyv magyar viszonyokról szóló hírei ugyancsak szóban juthattak el a krónikáshoz, amelyre a hibás kronológiából következtethetünk. A krónika írója számára ismert, hogy II. András leányát, a későbbi Szent Erzsébetet gyermekkorában Tübingiába küldték, amely esemény idejét 1207-re teszi, noha valójában 2011-ben történt. Mivel a következő mondat már Erzsébet tiszteletét adja hírül, így a szövegrész nem keletkezhetett 1234, azaz Erzsébet kanonizációja előtt. Téves Gertrúd királyné testvéreinek Magyarországra menekülését megadó év (1208 helyett 1207), és a királyné meggyilkolásának ideje is (1213 helyett 1210). A magyar királyi udvarban történekről azért szereztek tudomást, mert a gyermek Danyiil kb. 1206–1211 között II. András udvarában nevelkedett, és később felnőttként is többször megfordult Magyarországon, de ekkor már IV. Béla volt a magyar király.⁹⁷

A Halics-Volhíniai krónika első része, amelynek központi figurája Danyiil fejedelem, valószínű uralkodásának végén keletkezett, de még inkább annak a szerzőnek tulajdonítható, aki Danyiil halála után a dicsőítő sorokat írta. Azaz ekkor keletkezhetett Danyiil életének krónikája, az a „gesta”, amely Danyiil gyermekkorát illetően ugyanolyan tévedéseket tartalmaz, mint a magyar viszonyokat leíró fenti részek.⁹⁸

Magyar vonatkozású latin nyelvű munkák keleti szláv fordításban

A „lengyel és fehérorosz Attila”

Oláh Miklós (1493–1568) magyar humanista, klerikus aki az 1510-es években a magyar királyi kancellárián szolgált titkárként, majd a II. Lajos magyar király (1516–1526) szolgálatában állt. A mohácsi csatavesztés után (1526) az özvegy királyné, Habsburg Mária udvarának tagjaként Németalföldre került, 1531-

⁹⁶ Uo. 235.

⁹⁷ SRH I. 467.

⁹⁸ FONT 2005c. 37.

1542 között Brüsszelben élt. 1543-tól I. (Habsburg) Ferdinánd magyar király (1526–1564) szolgálatába állt, a legmagasabb magyar egyházi méltóságra jutott: esztergomi érsek és kancellár lett. Németalföldi tartózkodása alatt két művet írt: *Hungaria* és *Athila* címmel. Az előbbi egy humanista szellemű földrajzi leírás; az utóbbi pedig a középkori hagyomány összefoglalása, amely a krónikások fantáziája által kiszínezett, különböző germán népek hagyományvilágából (Niebelung-ének, Edda) táplálkozik. Az *Athila* megírásakor használt más humanista történeti munkákat is.⁹⁹

Az *Athila* eredeti kézírata elveszett, Bonfini magyar történeti munkájához fűzve 1568-ban jelent meg Bázelen. Röviddel ezután, 1574-ben megjelent Krakkóban lengyelül *Historia spraw Atyle Krolá Węgiejskiego* címmel, majd 1580 körül egy fehérorosz fordítása is elkészült. Sem a lengyel, sem a fehérorosz fordításon nem szerepel a szerző neve, csak a fordítóé. Lengyelre Cyprian Bazylik lengyel költő (1535 körül – 1591 után) fordította,¹⁰⁰ a fehérorosz szöveg készítője ismeretlen. A lengyelből átültetett szöveg az ún. *Poznani sbornik* néven ismert kéziratban maradt fenn, két szerb nyelvről fordított nyugat-európai lovagregény (Tristan és Bovo D'Antona) társaságában. A kódexet valószínűleg Vilniusban másolták, mivel nyelvezete az ófehérorosz / óukrán kancelláriai nyelvvel mutat rokonságot.

A Bazylik lengyel fordítása egyetlen példányban maradt fenn, nem lehetett túl elterjedt, ráadásul a szöveg eleje hiányos, ami a latin eredetivel összevetve nyilvánvaló. Az ófehérorosz szöveg teljes, de alapvetően nem fordítás, hanem a latin betűs lengyel szöveg cirill átírása, ami olyan olvasóknak készülhetett, akik nem tudtak latin betűt olvasni. Változás a szóanyagban jelentkezik: helyenként a lengyel szavakat ófehérorosz változattal cseréli fel az átírás. Bazylik lengyel fordítását – azaz a szöveg tartalmát – az a tette népszerűvé, hogy Maciej Strykowski felhasználta a később igen népszerűvé vált *Kronika polska, litewska, zmódzka i wszystkiej Rusi* című munkájában.¹⁰¹ Strykowski tovább kombinálta a szöveget: a hun eredetet beleszötte a Jan Długosztól kölcsönzött, rómainak tartott litván eredettörténetbe: azaz tovább kompilálta és bővítette a szöveget.

Oláh Miklós munkájának lengyelországi, illetve a lengyel uralkodó országában való népszerűségéhez nagyban hozzájárult, hogy 1576–1586 között a ma-

⁹⁹ KULCSÁR 2000. 137–143.

¹⁰⁰ ZOLTÁN 2004.

¹⁰¹ Strykowski, Maciej: *Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszystkiej Rusi* (1582), az első nyomtatott történeti mű Kelet-Európában, Długosz, Miechowita és egyéb frásokat – így a lefordított *Athilat* is felhasználó kompiláció.

gyar Báthory István ült a lengyel trónon. Nyilván ezért lett a lengyel fordításban Attila hun „király” magyarrá. Bazylik fordítása 1574-ben készült, igaz, Báthoryt csak két évvel később választották lengyel királlyá, de jelölés már az 1572–1573-as évek interregnuma idején is szóba került. Minden bizonnyal a Báthoryt támogató lengyel nemesi csoport érdekében állt a magyar erdélyi fejedelem népszerűsítése. Erre csak közvetett – nyelvi – bizonyíték van: Attila arcvonásainak leírásában Bazylik eltért a latin eredetitől, és szövegét Báthory valóságos külsejéhez „igazította”, ami a Báthory ábrázolások nyomán ellenőrizhető.¹⁰²

Kit érdekelt a magyar korona Oroszországban?

2013-ban jelent meg egy érdekes szöveg kiadása „*A koronáról*”: egy XVIII. század eleji kézirat, az orosz-magyar kulturális kapcsolatok dokumentuma címmel – magyar és orosz szerzők közreműködésével.¹⁰³ A kéziratról, amelyet a Kazanyi Egyetem Könyvtárának kéziratárában őriznek, már 1850-ben készült egy leírás (1882-ben közölték is), de hosszú ideig nem vonta magára a kutatók figyelmét. 2009-ben talált rá Margarita E. Byckova, aki a publikálást kezdeményezte. Byckova kezdetben úgy tekintett a kéziraatra, hogy az egy sorba állítható olyan ismert kéziratokkal, mint az 1672-ből való „Tituljarnyik”, vagy az 1670-es évekből Lavrentyij Hurelicstől származó „Genealogia”. A kézirat alaposabb tanulmányozása során Sashalmi Endrével megállapítottuk, hogy a kézirat egy magyarországi szerző, az erdélyi szászok közösségéből származó, Martin Schmeizel 1712-ben készült *Commentatio Historica de Coronis* című munkája nyomán készült. Schmeizel ezen írásával a Jénai Egyetemen magiszteri címet szerzett.¹⁰⁴ A pontosított datálás lehetővé teszi, hogy a kéziratot azon ideológiai és propagandisztikus intézkedések sorába illesszük, amely előkészítette I. Péter cár imperatori címének felvételét. Ezen intézkedések zöme az 1710-es évekre esett.

A fordító kilétét nem ismerjük, de bizonyosan olyan személy volt, aki egyaránt ismerhette a cári udvar – pontosabban az imperátor címet felvevő cár – fel fogását, és eligazodott a latin nyelven íródott tudományos munkák körében is. Feltételezhetjük, hogy Péter udvarához tartozó olyan értelmiségi volt, aki a cár Európa felé „nyitását” testesítette meg. Mindenesetre bizonyos, hogy felfedezte

.....
¹⁰² ZOLTÁN 2004. 17–19.

¹⁰³ KORONÁK

¹⁰⁴ SCHMEIZEL 1712.; róla: VERÓK 2015.

az erdélyi szász származású Martin Schmeizel munkáját. Szóba jöhet a dán származású Adam Burchardt Sellius (1695–1746), aki Schmeizellel egyidőben tanult Jénában. 1721-ben került Szentpétervárra, ahol latin nyelvet tanított. Néhányszor egy-egy rövid időre visszatért még szülőföldjére, de végleg Oroszországban telepedett le. 1744-ben áttért ortodox hitre, és a szentpétervári Alekszandr Nyevszkij kolostor szerzetese lett.¹⁰⁵

A 237 oldalból álló latin nyelvű értekezésből a fordító 51 oldalnyit válogatott, rövidített, de alapvetően a mű szerkezetét nem változtatta meg. „A behatóbb vizsgálat után pedig minden kétséget kizáróan kijelenthető, hogy az orosz kézirat nem más, mint a Schmeizel által tudományos igénnyel megírt, lábjegyzetelt értekezésnek egy egyszerűsített, mindenféle konkrét hivatkozást nélkülöző (sok esetben viszont szó szerinti átvételeket tartalmazó) változata, amely «hét-köznap használatra», illetve praktikus céllal íródott.»¹⁰⁶

A magyar koronáról szóló rész a latin szövegben is a munka végén elhelyezett önálló egységet alkot: *Discursus peculiaris de origine et fatis sacrae, angelicae et apostolicae regni Hungariae Coronae* – huszonhat oldalnyi terjedelemben. Figyelemre méltó, hogy ezt a részt a fordító a mű egészéhez képest kevésbé rövidítette le. Szinte teljes terjedelemben lefordította a pápa magyar korona iránti igényét és annak cáfolatát. A cáfolat pápa-ellenes hangneme bizonyára egyetértésre talált az ortodox gondolkodású fordítóban, illetve remélt olvasóiban. A pápa-ellenes érvelés hangneme azonban nem ortodox ihletésű, a fordításban is megmaradt az erdélyi szász lutheránus Schmeizel gondolatvilága, illetve azoké a szerzőké, akiknek írásából Schmeizel merített. Az orosz kézirat a magyar korona ábrázolását Schmeizeltől vette át, ő pedig Révay Péter munkájából,¹⁰⁷ amely a magyar korona korabeli legpontosabb ábrázolása. Az orosz kéziratban a magyar korona képe másutt van elhelyezve mint Schmeizelnél: nem a „külön könyvecske” elején, hanem a koronát leíró második fejezet végén. A magyar koronáról szóló latin szöveg erdélyi szász szerzője ismert csaknem minden művet, amely a magyar koronával mindaddig foglalkozott. A 17. században ugyanis a magyar Szent Korona sorsa, őrzése, illetve a korona-eszme különösen élénken foglalkoztatta a magyar elitet. Egyes tagjainak a Szent Koronáról szóló írásai széles körben ismertek voltak Magyarországon, illetve a német területen publikált – és terjesztett – írásokon keresztül Európában is.¹⁰⁸

¹⁰⁵ ROTHE 2000. 15. 16. jegyzet

¹⁰⁶ SASHALMI 2013. 40.

¹⁰⁷ RÉVAY 1613.

¹⁰⁸ TESZELSZKY 2009. 177–203, 327–342.

3. kép. A Szent Korona két angyallal.

Wolfgang Kilian rézmetszetű címképe Révay Péter művében.

Konklúzió

A középkori keresztény Európa írásbeliségét a latin-görög nyelvi-kulturális különbségek jellemezték. A hétköznapok beszélt (vulgáris) nyelve mindenütt eltért az írás nyelvétől. A latinitás világában kezdetben mindenütt a latin volt az írás nyelve, de a latinnak kialakultak helyi változatai. Az újlatin nyelveket beszélő területen a helyi vulgáris latin elemek jelentek meg egyre inkább az írott szövegekben is. Közép-Európában is kialakult a latin helyi változata, de beszűremkedtek az írott szövegekbe a beszélt (ma így mondanánk: anyanyelv) nyelv elemei is. Kevés vulgáris nyelven íródott nyelvemlékkel találkozunk, de ezek csak részben fordítások. Francia területen már a 12. században előfordulnak

ófrancia nyelven írott krónikák: előbb latinról átültetve, majd eredeti nyelven íródva – latin fordítással vagy anélkül. Német nyelvterületen a 13. században bukkant fel a Szász Tükör latinból osztfáliai nyelvjárásra fordított változata. Közép-Európa világi témájú írásbeliségének legkorábbi megnyilvánulása a 14. század elejéről származó ócseh nyelven íródott ún. Dalimil krónika.

Az ún. „fordításos irodalom” az ortodox keresztény világ szlávok lakta térségében kezdettől fogva jelen volt, ahol a korai triglosszia gyakorlatát áttörte a szláv nyelv beemelése a liturgikus használatba. Ebből következett a görög liturgikus szövegek, majd később krónikák fordítása. Ezek a fordítások többnyire nem egész műveket, hanem részleteket jelentettek, a különböző eredetű szövegeket gyűjteményekbe másolták. A korai fordítások a déli típusú szláv nyelvet jelenítették meg az írásbeliségben (ószláv / óegyházi szláv nyelv). Ezen a nyelvi alapon formálódott a helyi liturgia gyakorlata, amely az óegyházi szláv nyelv helyi változatait (redakcióit) hívta életre. Ezt nevezi a kutatás déli szláv hatásnak a keleti szlávok lakta térségben. A 17. századra a liturgiában használt egyházi szláv nyelv és a beszélt keleti szláv dialektusok között jelentős eltérés mutatkozott, ami a Nyikon pátriárka nevével fémjelzett egyházreformnak egyik kiindulópontjává vált.¹⁰⁹

Az 1054. évi egyházszakadást követően Közép- és Kelet-Európa akkor még épphogy kezdődő írásbelisége egyértelműen kettévált, de a világi szférában a kapcsolatok és a kommunikáció nem szakadt meg a latin kereszténységhez tartozó Magyar Királyság és Lengyelország, illetve az ortodox Kijevi Rusz és részfejedelemségei között. A 12. századtól kibontakozó krónikairódalom arról tanúskodik, hogy a szóbeli információcserében nem jelentett akadályt a kereszténység különböző ágához való tartozás. Az írásbeliségben azonban létezett egy határ. Ez abból látszik, hogy nagyon eltérően, sokszor tévesen, adnak hírt ugyanarról az eseményről, ami hallomásból szerzett információra utal. Számolni kell a nyelvtudás akadályával is. Jan Długosz 15. század végi krónikája az első olyan latin nyelvű krónika, amely szerzőjéről feltételezhető, hogy ismert a halics-volhíniai területen keletkezett szláv nyelvű krónikát is. Halics-Volhínia azonban 1340 óta a Lengyel Királysághoz tartozott, működött szláv nyelvű iratokat kibocsátó kancellária, továbbá számolni kell a két szláv nyelv – a lengyel és az alakuló ukrán – közelségével is.

Közép-Európában a beszélt nyelvnek az irodalomban való megjelenése a reformáció terjedésével vált számottevővé, de nem kizárólagossá. A tudomány nyelve továbbra is a latin maradt. Ettől eltértek a korabeli politikai propaganda

¹⁰⁹ FILIPPOV 1995. 18.

eszköztárában a sokakhoz szóló művek. Aktuálpolitikai jelentősége volt, és Lengyelország sajátos helyzetének köszönhető Oláh Miklós latin nyelvű munkájának lengyel, illetve belorusz fordítása. Ugyancsak politikai motiváció áll a koronákról szóló latin nyelvű munka orosz nyelvre fordítása mögött a 18. század elején.

Rövidítések

Források

- ANONYMI GESTA HUNGARORUM Anonymi Gesta Hungarorum. In: SRH I. 33–117.
- ANONYMUS Anonymus: A magyarok cselekedetei. Ford., jegyz., utószó Veszprémy László. Bp., 1999. 7–86.
- ÁUO Árpád-kori új okmánytár. I–XII. ed. Wenzel Gusztáv. Pest-Bp., 1860–1874.
- BRÉMAI ÁDÁM Magistri Adami Bremensis: Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum. hrsg. von Schmeider, Bernhard. (Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 2.) Hannover, 1993.
- CD Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. ed. Fejér, Georgius. Buda, 1829–1844.
- CHRONICI HUNGARICI Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. In: SRH I. 239–505.
- DALIMIL Kronika tak řečeného Dalimila. ed. Bláhová, Marie. Praha-Lyomyšl, 2005.
- DHA Diplomata Hungariae Antiquissima. vol. I. 1000–1131. ed. Györffy, Georgius. Budapestini, 1992.
- DŁUGOSZ Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. I–XII. Cracoviae 1873. (reprint: ed. BUDKOWA, Zofia et alii. Varsaviae 1964 – Kraków 2005.: Liber primus et secundus. Varsaviae, 1964.; Liber tertius (1039–1081), Liber quartus (1082–1139). Varsaviae, 1970.; Liber quintus (1140–1173), Liber sextus (1174–1240). Varsaviae, 1973.; Liber septimus (1241–1294). Varsaviae, 1975.)
- HAMARTOLASZ Хроника Георгия Амартола в древнерусском переводе. Текст, перевод, словарь. ч. 1–2. изд. Истрин, Василий М. Петроград – Ленинград, 1920–1930.
- GALL NÉVTELEN Gall Névtelen: A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei. Ford. bev. jegyz. Bagi Dániel. Bp., 2007.
- HODINKA 1916 Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp., 1916.

- INSTITUTIO MORUM Sancti Stephani regis primi Hungariae Libellus de Institutione morum ad Emereicum ducem. ed. Havas László. Debrecini, 2004.
- IZBORNÝK Изборник Святослава 1073 г. Факсимильное издание. изд. Прохоров, Гелиан М. Москва, 1983.
- SZVJATOSZLAVA SZVJATOSZLAVA
- KADŁUBEK Magistri Vincentii dicti Kadłubek: Chronica Polonorum. ed. Plezia, Marianus. (Monumenta Poloniae Historica. Nova Series. t. XI.) Kraków, 1994.
- MKÉ Magyarok a Kijevi Évkönyvben. bev., ford., komment. Font Márta. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 11.) Szeged, 1996
- KORONÁK „A koronákról”: egy XVIII. század eleji kézirat, az orosz-magyar kulturális kapcsolatok dokumentuma. Szerk. Bycskova, Margarita E. ford., tanulmányok Font Márta, Sashalmi Endre. Moszkva–Pécs, 2013.
- MORAVCSIK 1988 Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp., 1988.
- OLÁH, ATHILA Oláh Miklós. Hungária. Athila. ford. jegyz. Németh Béla. Bp., 2000.
- PSZRL Полное собрание русских летописей. т. II. Ипатьевская летопись. изд. Клосс, Борис М. Москва, 2001.²
- RÉGMÚLT IDŐK ELBESZÉLÉSE Régmúlt idők elbeszélése. Ford. Ferincz István. Kommentárok: Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia, Polgár Szabolcs, Zimonyi István. Tanulmányok: Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia. Szerk. Balogh László – Kovács Szilvia. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.) Bp., 2015.
- RÉVAY RÉVAY Péter: De sacrae coronae regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, annos ultra DC clarissimae brevis Commentarius. Augsburg, 1613.
- SRH Scriptorum rerum Hungaricarum. I-II. Ed. Szentpétery, Emericus. Budapestini, 1937–1938.
- SCHMEIZEL 1712 SCHMEIZEL, Martin: Commendatio historica de coronis, tam antiquis, quam modernis iisque regiis. Speciatim de origine et fati sacrae, angelicae et apostolicae Regni Hungariae coronae. Jenae, 1712.
- SZÁSZ TÜKÖR A Szász tükör. kiadja: Blazovich László – Schmidt József. Szeged, 2005.

Kézikönyvek

- GLOSSARIUM 1983 Glossarium mediae et infimae latinitatisregni Hungariae. Ed. Bartal, Antal. Bp., 1983. (reprint 1901.)
- LLMH 1987–2017 Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae. I–VI. Eds. Borsa Iván, Bellus Iboya, Szovák Kornél. Bp., 1987–2017.

- MAMÜL Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. I–XIII. Főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna. Bp., 2003–2012.
- SzK Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в XI–XIII вв. Москва, 1984.
- SzKK Словарь книжников и книжности Древней Руси XI – первая половина XIV вв. Ленинград, 1987.

Feldolgozások

- ANGAR–SODIE 2010 ANGAR, Mabi – SODIE, Claudia: Byzanz. Köln, 2010.
- BAGI 2018 BAGI Dániel: Az oroszlán, a sas, a szamár és az igaz mester. Műgelni Henrik két magyar krónikájának keletkezési körülményei. *Századok* 152. (2018) 591–622.
- BARONAS 2007 BARONAS, Darius: Byzantium and Lithuania: North and South look at each other. In: Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century. Ed. Kaimakamova, Miliana – Salamon, Maciej – Smorağ-Rózycka, Małgorzata. (Byzantina et Slavica Cracoviensa V.) Cracow 2007. 303–317.
- BARTLETT 1993 BARTLETT, Robert: Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950–1350. London, 1993.
- BIRNBAUM 1984 BIRNBAUM, Henrik: The Balkan Slavic Component of Medieval Russian Culture. In: Medieval Russian Culture. ed by. BIRNBAUM, Henrik – FLIER, Michael S. Los Angeles–London, 1984. 3–30.
- BIRNBAUM 1996 BIRNBAUM, Henrik: Zum (hoffentlich) letzten Mal über den weitgereisten Method und die Lage Altmährens. *Byzantinoslavica* 57. (1996) 188–193.
- CSEPNUS 1999 CSEPNUS Sándor: A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század). Bp., 1999.
- DRELIHARZ 2003 DRELIHARZ, Wojciech: Annalistyka Małopolska XIII–XIV wieku. Kierunki rozwoju wielkich roczników kompilowanych. Kraków, 2003.
- FENNELL 1995 FENNELL, John: Russian Church to 1448. London–New York, 1995.
- FINE 1983 FINE, John van Antwerp: The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century. Ann Arbor, 1983.
- FILIPPOV 1995 FILIPPOV Szergej: „Támaszt az egek Istene birodalmat, mely soha, örökké meg nem romol”. Történelembőlceleti elképzelések a 15–17. századi Oroszországban. *Aetas* 10. (1995):3. 5–31.

- FONT 1995 FONT Márta: Felvidéki kismemesek királyi szolgálatban. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szeged, 1995. 169–185.
- FONT 1998 FONT Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok történetéből. Bp.–Pécs, 1998.
- FONT 1999 FONT Márta: Anonymus „Ruscia”-képeinek alapjai és forrásértéke. In: A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilna tiszteletére. Szerk. Klaniczay Gábor – Nagy Balázs. Bp., 1999. 207–218.
- FONT 2005a FONT Márta: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Bp., 2005. (Német nyelven: Im Spannungsfeld der christlichen Großmächte. Mittel- und Osteuropa im 10.–12. Jahrhundert. Herne, 2008.)
- FONT 2005b FONT Márta: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 21.) Szeged, 2005.
- FONT 2005c FONT, Márta: Geschichtsschreibung des 13. Jahrhunderts an der Grenze zweier Kulturen. Das Königreich Ungarn und das Fürstentum Halitsch-Wolhynien. Mainz - Stuttgart, 2005.
- FONT 2007 FONT, Márta: À la frontière du christianisme latin et orthodoxe La Galicie-Volhynie aux XIVe–XVe siècles. *Specimina nova pars prima. Sectio Medievalis IV.* (2007) 101–118.
- FONT 2009 FONT Márta (szerk.): Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén 900–1453. Pécs, 2009.
- FONT 2011 FONT, Márta: Das Fortleben der Gesetzgebung der Kiever Rus’ auf dem Gebiet der Ostslawen. In: Institutions of Legal History with special regard to Legal Culture and History. Ed. BÉLI, Gábor et alii. Bratislava–Pécs, 2011. 33–46.
- FONT 2014 FONT Márta: Problémák és vitás kérdések a keleti szláv krónikák kutatásában. *Aetas* 29. (2014):1. 25–40.
- FONT 2017 FONT Márta: A halicsi magyar uralmat támogató elit. *Világtörténet* 7. (39.) (2017):1. 33–52.
- FONT 2018a FONT Márta: Dinasztikus érdekek nyomában. Árpádok, Piastok, Rurikok az európai politikában. Pécs, 2018.
- FONT 2018b FONT Márta: Az „eltűnt” halicsi történetírás nyomai. In: A pécsi ruszisztika szolgálatában. Bebesi György 60 éves. Szerk. Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila. Pécs, 2018. 293–302.
- FONT –BARABÁS 2017 FONT Márta – BARABÁS Gábor: Kálmán 1208–1241. Halics királya, Szlavónia hercege. Pécs, 2017.
- FONT –VARGA 2006 FONT Márta – VARGA Beáta: Ukrajna története. Szeged, 2006
- FRANCSTUK 1986 ФРАНЧУК, Вера Ю.: Киевская летопись. Киев, 1986.

- FRANKLIN 2002 FRANKLIN, Simon: Writing, Society and Culture in Early Rus c. 950-1300. Cambridge, 2002.
- GJUZELEV 1993 GJUZELEV, Vassil: Bulgarien zwischen Orient und Okzident. Die Grundlagen seiner geistigen Kultur vom 13. bis zum 15. Jahrhundert. Wien/Köln/Weimar, 1993.
- GYÖRFFY 1988 GYÖRFFY György: Rejtély vagy történeti forrás? Bp., 1988.
- HADLER 1996 HADLER, Frank: Mitteleuropa – „Zwischeneuropa” – Ostmitteleuropa. Reflexionen über eine europäische Geschichtsregion im 19. und 20. Jahrhundert. In: GWZO Berichte und Beiträge. Leipzig, 1996. 34–63.
- JÓNÁS 2010a JÓNÁS Ilona: Görög nyelvismeret Nyugaton a 9-10. században. In: Uő: Sokszerű középkor. Természet – társadalom – kultúra a középkori Európában. szerk. Nagy Balázs – Novák Veronika. Bp., 2010. 199–207.
- JÓNÁS 2010b JÓNÁS Ilona: Görög klasszikusok a kora középkori iskolai tanításban. In: Uő: Sokszerű középkor. Természet – társadalom – kultúra a középkori Európában. szerk. Nagy Balázs – Novák Veronika. Bp., 2010. 209–219.
- KAPITÁNYFY 2003a KAPITÁNYFY István: Magistra Gentium. Bizánci hatások a középkori Magyarországon. In: Hungaro-Byzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban. Bp., 2003. 39–53.
- KAPITÁNYFY 2003b KAPITÁNYFY István: Imperium Constantinopolitanum. Anonymus és Bizánc. In: Hungaro-Byzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban. Bp., 2003. 81–98.
- KŁOCZOWSKI 1994 KŁOCZOWSKI, Jerzy: Die Ausbreitung des Christentums von der Adria bis zur Ostsee: Christianisierung der Slawen, Skandinavier und Ungarn zwischen 9. und dem 11. Jahrhundert. In: Boshof, Egon (hrsg.): Die Geschichte des Christentums. Bd. IV.: Bischöfe, Mönche und Kaiser (642–1054) Freiburg/Basel/Wien 1994. 883–920.
- KŁOCZOWSKI 2000 KŁOCZOWSKI, Jerzy: Historia Polski do końca XV wieku. Lublin, 2000.
- KRISTÓ –МАКК 1981 III. Béla emlékezete. bev., válogatás, ford. Kristó Gyula – Makk Ferenc. Bp., 1981.
- KULCSÁR 2000 KULCSÁR Péter: Utószó. In: OLÁN, ATHILA. 131–143.
- LIMONOV 1971 ЛИМОНОВ, Юрий А.: Русские источники Яна Длугоша по истории Киевской Руси. In: Проблемы истории феодальной России. Ленинград, 1971. 76–81.
- LINACSOV 1971 LINACSOV, Dmitrij Sz.: Oroszország kultúrája a reneszánsz hajnalán. Bp., 1971.

- MADAS 2002 MADAS Edit: A szóbeliség és írásbeliség határán. In: *Uő: Középkori prédikációirodalmunk történetéből*. Debrecen, 2002. 83–125.
- MAGYAR 1982 MAGYAR István: „Questio Bulgarica”: a kereszténység felvétele Bulgáriában. *Századok* 116. (1982) 839–879.
- MAI 1973 MAI, Paul: Regensburg als Ausgangspunkt der Christianisierung Böhmens. In: *Millenium ecclesiae Pragensis 973–1973*. Hrsg. von Staber, Josef. (Schriftenreihe des Regensburger Osteuropainstituts 1.) Regensburg 1973. 9–21.
- MEYENDORFF 1981 MEYENDORFF, John: *Byzantium and the Rise of Russia*. Cambridge, 1981.
- MIKLAS 2000 MIKLAS, Heinz: *Glagolitica. Zum Ursprung der Slavischen Schriftkultur*. Wien, 2000.
- MORAVCSIK 2003 MORAVCSIK Gyula: *Bizánc és a magyarság*. Bp., 2003.²
- NÓTÁRI 2007 NÓTÁRI Tamás: *A salzburgi historiográfia kezdetei*. (Szegedi közep-kortörténeti könyvtár 23.) Szeged, 2007.
- NYIMCSUK 1983 НИМЧУК, Василь В.: *Київські глаголичні листки*. Київ, 1983.
- OBOLENSKY 1982 OBOLENSKY, Dimitri: *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe*. London, 1982.
- OSTROGORSKY 1963 OSTROGORSKY, Georg: *Byzantium and the South Slavs*. *Slavonic and East European Review* 42. (1963) 1–14.
- POPPE 2007 POPPE, Andrzej: *Christian Russia in the Making*. Aldershot, 2007.
- RHODE 1955 RHODE, Gotthold: *Die Ostgrenze Polens: politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung*. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 2.) Köln, 1955.
- ROTHER 2000 ROTHE, Hans: *Was ist „altrussische Literatur“?*. (Nordrhein-Westfälische Akademie der Wissenschaften. Vorträge G362) Wiesbaden, 2000.
- SASHALMI 2006 SASHALMI Endre: *A nyugat-európai államfejlődés vázlatja*. Bp., 2006.
- SASHALMI 2007 SASHALMI Endre: Bevezetés. „Európa”, „Kelet-Európa” és a „Balkán” mint intellektuális – történeti konstrukciók. In: „Kelet-Európa” és a „Balkán” 1000–1800. Intellektuális – történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? Szerk. Sashalmi Endre. (Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 4.) Pécs 2007. 1–10.
- SASHALMI 2013 SASHALMI Endre: *Az orosz nyelvű kézirat forrása, a kézirat keletkezésének feltételezett körülményei és politikai jelentősége*. In: *KORONÁK* 40–56.
- SCSAPOV 1976 ЩАПОВ, Ярослав Н.: *Древнерусские княжеские уставы XI–XIV вв.* Москва, 1976.
- SZCZUR 2002 SZCZUR, Stanisław: *Historia Polski. Średniowiecze*. Kraków, 2002.

- SOKCSEVITS 2011 SOKCSEVITS Dénes: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Bp., 2011.
- SOMMER 2006 SOMMER, Petr (ed.): Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa. Praha, 2006.
- SOMMER 2007 SOMMER, Pert: Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve. Vyšehrad, 2007.
- SZEBERÉNYI 2007 SZEBERÉNYI Gábor: A Balkán 800–1389. In: „Kelet-Európa” és a „Balkán” 1000–1800. Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? Szerk. Sashalmi Endre. Pécs, 2007. 279–330.
- SZŰCS 1983 SZŰCS Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp., 1983.
- TESZELSZKY 2009 TESZELSZKY, Kees: Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás. Pannonhalma, 2009.
- THOMPSON 1993 THOMPSON, Francis J.: „Made in Russia”. A Survey of the Translations allegendy made in Kievan Rus’. In: Millennium Russiæ Christianitatis. Tausend Jahre Christliches Rußland 988–1988. Hrsg. von Birkfellner, Gerhard. Köln/Wien/Weimar, 1993. 295–354.
- I. TÓTH 1946 I. TÓTH Zoltán: „Tuhutum és Gelou”. hagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében. *Századok* 79–80. (1945–1946) 21–84.
- H. TÓTH 2003 H. TÓTH Imre: Cirill–Konstantin és Metód élete és működése. Bevezetés a szláv kultúrtörténetbe. Szeged, 2003³.
- H. TÓTH 2007 H. TÓTH Imre: Újabb adalékok Metódnak és tanítványainak pannoniai tevékenységéhez. *Aetas* 22. (2007):3. 24–34.
- H. TÓTH – FERINCZ 2006 H. TÓTH Imre – FERINCZ István: Az óorosz irodalom vázlata (XI–XVII. század). Szeged, 2006.
- TŘEŠTÍK 1997 TŘEŠTÍK, Dušan: Počátky Přemyslovců. Vstup Cechů do dějin (530–935). Praha, 1997.
- VAVŘINEK 1998 VAVŘINEK, Vladimír: Nagymorávia Bizánc és a Latin Nyugat között. In: Szlavisztikai tanulmányok 17. Szerk. Ferincz István – H. Tóth Imre. Szeged, 1998. 7–20.
- VERÓK 2015 VERÓK Attila: Schmeizel Martin (1679–1747). Eger, 2015.
- VILKUL 2019 Вилкул, Татьяна Л.: Летопись и хронограф. Текстология домонгольского летописания. Москва, 2019.
- WOŁOSZYN – DĘBIEC 2007 WOŁOSZYN, Marcin – DĘBIEC, Maciej (red.): Frühzeit Ostmitteleuropas: Das polnisch-ukrainische Grenzgebiet aus archäologischer Perspektive. Rzeszów, 2007.
- ZOLTÁN 2004 ZOLTÁN András: Oláh Miklós *Athila* című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása. Nyíregyháza, 2004.
- ZOLTÁN 2014 ZOLTÁN, András: Interslavica. Исследования по межславянским языковым и культурным контактам. Москва, 2014.

HEGEDŰS IRÉN

.....

A Hindukus kincsei

A nurisztáni népek és nyelvek történeti kutatása

Treasures of the Hindukush

The historical investigation of Nuristani peoples and their languages

Nuristan is a north-eastern province of Afghanistan inhabited by a population group that remained unknown to the modern western world until relatively recent times: its first detailed, authentic description was published in 1896 in English. The territory holds many “treasures” of nature and culture, such as semi-precious stones, archaic plants, hardly known languages and ethnic religion. Nuristani tribes used to practise a polytheistic religion until the forced conversion to Islam in 1895. The systematic investigation of Nuristani languages started in the 20th century, but there are still few specialists involved in their study because fieldwork is impossible due to the continuing war crisis that started in 1978. Linguistic research still faces basic questions to which it can provide contested answers only. Although it is certain that Nuristani languages are closely related to Indo-Iranian languages, it is still debated if Nuristani languages belong to the Iranian or Indic, or perhaps constitute a third, independent subbranch of Indo-Iranian languages. Furthermore, it is also debated whether any of the languages spoken in neighbouring areas can be classified as Nuristani beyond those four languages (Ashkun, Kati, Prasun, Waigali) that all experts agree upon. This chapter intends to shed light on some of the treasures of Nuristan relevant from the viewpoint of cultural anthropology and historical comparative linguistics, and to pinpoint some unresolved issues of research.

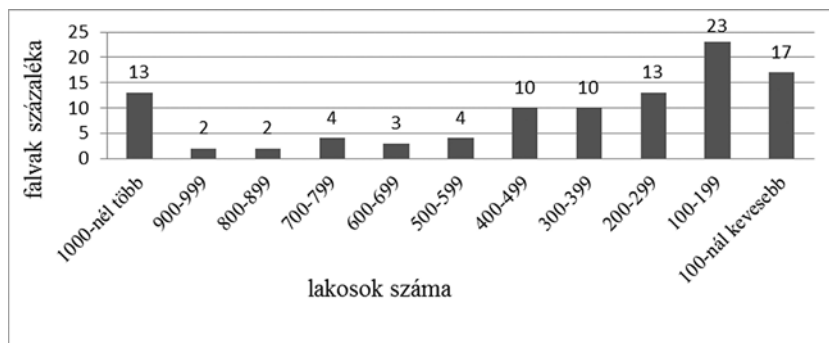
Keywords: Indo-Iranian languages, Dardic languages, language classification, Kafirs, ethnic religion, polytheism

Bevezetés

Nurisztán Afganisztán egy északkeleti tartománya, amely a Hindukus magas területein fekszik, és a köztudatban leginkább a mindennapi hírekből ismert, mint a tálib terroristák fészke. Afganisztán földrajzi elhelyezkedése révén észak-dél és kelet-nyugati átjárót képez Ázsiában. Az ország jelenlegi keleti és északke-

leti határvonalát a brit-afgán háborúkat 1893-ban lezáró egyezségben rögzítették (Durand-vonal).¹ Északkeleten egy keskeny területi sáv – a Váhán-folyosó (*Wakhan Corridor*) – Kína területére vezet, amelyen keresztül mindig jelentős áruforgalom zajlott. Délkeleten a Haibar-hágó (Khybar Pass) képez stratégiai átkelőhelyet az afgán-pakisztáni határon, és ez egyben az indiai szubkontinens kapuja. Nem véletlen, hogy ez a terület már Nagy Sándor ideje óta a hatalmi, birodalomépítő törekvések stratégiai célpontja. Ellenőrzéséért perzsák, arabok, türk-mongol népek vetélkedtek és eközben részben keveredtek. Ennek megfelelően a térség a történelem során a kultúrák és vallási rendszerek terjedése szempontjából is egyfajta ütköző zónát képezett: hol a keletről terjedő hinduizmus és buddhizmus, hol a nyugatról keletre nyomuló iszlám hatás uralta. A modernkori történelem nagyhatalmainak (leginkább a britek, az oroszok, és újabban az amerikaiak) jelenléte, illetve leginkább hírszerzőinek tevékenysége meghatározó szerepet játszott abban, hogy Nurisztánról a nyugati világ ismereteket szerezhetett.

Nurisztán területe Magyarországnak kb. egy tizede (9225 km²), lakossága 134 500 fő, ami Afganisztán összlakosságának mindössze 0,6%-át teszi ki. A lakósűrűség csupán 14,5 fő/km², és az átlagos háztartásban 6-7 fő él együtt. A lakosság 73%-a kislétszámú, 100-500 fős falvakban lakik, és az ezernél nagyobb lélekszámmal rendelkező települések aránya csupán 13% (1. ábra).

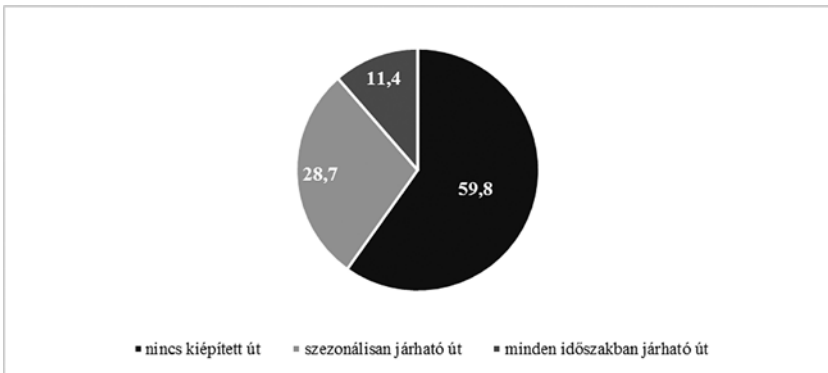

1. ábra. A nurisztáni lakosság eloszlása a falvak mérete szerint²

¹ Mortimer Durand, brit diplomatáról elnevezett, 1893-ban mesterségesen meghúzott határvonal a mai Afganisztán és Pakisztán között. Ez a hátarterület ma is vitatott és konfliktusokkal terhelt, mivel pastu törzsi területeket választ ketté.

² A grafikon az ENSz Népesedési Alapja (UNFPA) 2003–2005. évi jelentésében közölt adatok alapján készült, l. *Afghanistan: A Socio-Economic and Demographic Profile, Household Listing*

Nurisztán a természeti adottságai miatt meglehetősen elszigetelt és nehezen megközelíthető terület. A kiépített utak aránya alacsony, és a meglévők sem mindig járhatók főként ősztől tavaszig a hóviszonyok, vagy évszaktól függetlenül a kőomlások miatt. A nurisztáni települések megközelíthetőségét a 2. ábra szemlélteti. Jóllehet ez tizenöt évvel ezelőtt felvett statisztikai adatok szerinti képet mutat, azonban az egész évben járható utak száma azóta sem javulhatott sokat, mert a terepviszonyok megnehezítik a fejlesztést, és az újonnan kiépített utakat a természeti erők rendszeresen rombolják.

2. ábra. A nurisztáni falvak megközelíthetősége³

Ez a földrajzi adottság azonban sokáig előnyösnek volt tekinthető, mert ennek köszönhetően mind kulturális, mind nyelvi szempontból számos archaikus vonást sokáig megőriztek az itt élők. Az utóbbi évtizedben jelentős infrastruktúra fejlesztések indultak (utak, hidak építése, sőt egy helikopter leszállóhely kialakítása), de ennek ellenére Nurisztán még napjainkban is Afganisztán legnehezebben megközelíthető területe. Északi irányból 4000 méter feletti magas hágókon keresztül igen nehéz bejutni erre a területre. A magasan fekvő falvak szűk folyóvölgyekben helyezkednek el, és a szomszédos völgyek lakói közti kommunikáció lehetőségét is korlátozzák a meredek hegyoldalak és magas

– 2003-2005. 13. Central Statistical Organization, UNFPA <https://afghanag.ucdavis.edu/country-info/files/all-Afghanistan.pdf>; utolsó letöltés: 2020. 02 17.

³ Uo. 45.

hegygerincek. Számos település csak keskeny, sziklás ösvényeken közelíthető meg, és ezek teherhordó állatok számára sem mindig járhatók.

A természetföldrajzi adottságok azonban nem garantálhatják egy kultúra tartós elszigeteltségét. Miután a brit-afgán konfliktusok lezárultak a Durand-vonal kijelölésével, 1895 telén Abdur Rahmán Khán, Afganisztán emírének vezetésével az afgán hadak egy 40 napos hadjárattal meghódították a régiót és iszlám hitre térítették az akkor még politeista vallást gyakorló „kafirokat”.⁴ Az afgán hódítók és a hittérítés elől sokan menekültek az akkor a britek által ellenőrzött területre, a mai Pakisztán északi részére (a Kunar és a Csitral folyók mellékére), akiket ma kalasokként ismerünk.⁵ Az új település-területen élő kalas „kafirok” egy része máig nem került az iszlám hatása alá (annak ellenére, hogy a környező lakosság iszlám hitű), és tartják azt a régi vallási hagyományt, amelyet Nurisztánban már nem gyakorolnak. Ugyanakkor kevesen maradtak azok, akik eredeti, nurisztáni nyelvüket megőrizték.

Az első említések a „kafirokról”, avagy a „felfedezés” előhírnökei

A nurisztáni törzseknek mindig is volt kapcsolata a közvetlen földrajzi környezetükkel, sőt a keleti (kínai és szanszkrit) írásos dokumentumok, az ókori görög történetírók, majd a középkori mogul uralkodó, Bábur is utalnak erre a népcsoportra (jóllehet röviden és esetleg eltérő megnevezésekkel, de mégis azonosítható módon). Európai forrásokban a 17. század elejétől fordulnak elő említések Kafirisztánról. Köztük talán a legkorábbi egy portugál felfedező és jezsuita hittérítő munkájában található: Bento de Góes (Benedictus Goes) akkor hallotta *Caferstam* (!) nevét, amikor küldetést teljesítve 1603-ban átkelt a Hindu-kuson. Kabul környékén találkozott egy remetével, aki beszélt neki egy *Citie of Capherstam* nevű helyről. Az angol *citie* szón itt nem egy várost kell értenünk, hanem egy kisebb államot (hasznos értelemben, mint ahogyan az antik görögök beszéltek a *polis*ről).⁶ A vándor – állítása szerint – megfordult a kafiroknál, és

⁴ L. ADAMEC 2012. 235–236.

⁵ A három völgyben (Rumbur, Bumboret és Birir) kb. 2500 kalas él, akik közül mintegy 1600-an még őrzik a vallási hagyományukat (PARKES 1987. 639). A kalasok ugyanakkor nyelvészeti szempontból távolabb állnak a nurisztániaktól, ugyanis a kalasa egy dard nyelv.

⁶ Az angol *citie*, *city* szó még 1728-ban is előfordult ebben a tágabb értelemben. Az *Oxford English Dictionary* az alábbi illusztratív idézetet említi erre: „City, in speaking of Antiquity, signifies a State, or People, with all its Dependencies, constituting a particular Republic”. (*OED Online* s.v. *city*, Oxford University Press, June 2018) www.oed.com/view/Entry/33555; utolsó letöltés: 2019. 12. 15.).

ivott a helyi borból is.⁷ A lakosokról azt mondta, hogy adáz ellenségei a muszlimoknak, de másokat beengednek a területükre.

Nem sokkal később egy angol pap, Samuel Purchas 1625/26-ban kiadott enciklopédikus munkájában is szerepelnek a káfirok. Purchas „útikönyve” nem saját tapasztalataira épült, hanem részben Góes munkáját felhasználva, részben világot járt utazóktól, zarándokoktól, tengerészekről összegyűjtött történetek alapján igyekezett képet alkotni távoli területek népeiről és vallásairól. A helynévvel kapcsolatban Purchas helytálló eredet-magyarázattal egészítette ki beszámolóját egy széljegyzetben, miszerint: „It seemes to be therefore so called, for *Capher* signifies an Infidell”.⁸ Az arabok által *Caferistannak* nevezett területet későbbi forrásokban *Kuttorek*ént is említik, és a korai enciklopédiákban is *Kuttore* címszó alatt olvashatunk a „káfirokról”.⁹

1815-ben jelent meg az első részletesebb tudósítás Kafirisztánról, az akkori kabuli brit nagykövet, Mountstuart Elphinstone, skót történész úti beszámolójában. Elphinstone felderítőt küldött a hegyekbe, akinek visszatértét többhónapos várakozás után már nem is remélte. De az eltűntnek hitt küldönc ez idő alatt eljutott a keleti káfir területekre, és nemcsak az ottélők szokásairól, vallásukról, építészetükről tudott leírást adni, hanem egy szójegyzéket is készített. Ekkor már tudható volt, hogy több „káfir” nyelv létezik, és ezek szóegyezéseket mutatnak egymással, sőt hasonlóságot mutatnak India ősi nyelvével, a szanszkrittal. Az egyetlen autentikus leírás, amelyet az afgán hódítás előtti, archaikus állapotában létező Nurisztánról európai szemtanú készített, egy angol katoniorvos, George Robertson műve,¹⁰ amelyben egyéves „káfirisztáni” tartózkodásáról számol be. Ez az 1896-ban megjelent könyv ma is élvezetes olvasmány. Az *Encyclopaedia Britannica* 1911-ben megjelent, 11. kiadásában a „Kafiristan” szócikket is Robertson írta.¹¹ Az első tudósítások hangsúlyozták, hogy a „káfirok” erősen különböznek a környező népektől megjelenésükben, szokásaikban és nyelvükben egyaránt:

⁷ Nurisztánban régi hagyománya van a borkészítésnek, és a borivásnak kultikus szerepe is volt a régi vallási rítusokban. További részleteket l. alább.

⁸ L. PURCHAS 1626. 413., ahol a széljegyzet a 43–48. sorok mellett szerepel az eredeti kiadásban.

⁹ Pl. az angol földrajztudós, James Rennell térképén (RENNELL 1782. 164), vagy REES 1819-es enciklopédiájában.

¹⁰ ROBERTSON 1896. A második angol-afgán háború idején (1878–1880) Robertson állomáshelye a pakisztáni Gilgit volt. Itt kezdett el érdeklődni a káfirok iránt, és engedélyt kapott, hogy beutazzon Nurisztánba. Kelet-Nurisztánban, Kamdesben élt, ahonnan eljutott a praszunok területére, a Parun völgyébe is.

¹¹ ROBERTSON 1911.

„megtudtuk, hogy caufirok, egy nép a Bajhour hegyektől északra, sok jellemzőjükben egyeznek a görögökkel. Híresek szépségükről és európai arcvonásaikról, bálványokat imádnak, bort isznak ezüst keltekből vagy serlegekből, székét és asztalt használnak, és szomszédaiak számára ismeretlen nyelvet beszélnek.”¹²

Az általam ismert legkorábbi magyar nyelvű forrás, amely a káfirokat említi, Vámbéry Ármin Afganisztánról és az afgánokról írt 1878-as tanulmánya, amelyben egy „érdekes népről, »a fekete ruhás káfirokról«” így számolt be röviden:

„saját állításuk szerint Nagy Sándor seregének maradékából valók volnának. Arcvonásaik feltűnően hasonlóak a görögökhöz és midőn 1863-ban az első káfirot láttam Heratban, annyira meg voltam lepve, hogy egy telivér szmirnait¹³ véltem magam előtt látni. Hazájukat, mely a Kabultól északkeletre fekvő hegyekben, az úgynevezett Csigar-Szeraj katlanban egy 10.000’ lábnyi átlagos magasságban van, európaiak sohasem keresték fel, habár Raverty, Lumsden, Masson és mások sok érdekes adatot gyűjtöttek róluk. A káfirok szenvedélyes borivók és nyelvük, daczára az állítólagos görög eredetnek, a szanszkrittal rokon.”¹⁴

Vámbéry meglepettségét könnyen átérzhetjük, ha egy pillantást vetünk néhány nurisztáni arcra (1. kép). A görög származtatás a közhiedelemben továbbra is tartja magát, de ma már tudjuk, hogy a blondizmusnak nevezett fenotípus (kék szem, szőke vagy vöröses hajszín) megjelenése nem pusztán genetikai háttérű, hanem környezeti tényezők és véletlen variánsok összjátékaként alakul ki, és így Nurisztánon kívül, a világ különböző területein élő népesség körében is megfigyelhető.¹⁵

¹² ELPHINSTONE 1815. 373–374 (a fordítás tőlem – H. I.).

¹³ A *szmirnai* jelzővel Vámbéry az európaias arcvonásaikra utal (Szmirna – mai nevén Izmir – ókori görög város az Égei-tengernél, amelyet csak a 11. században foglaltak el a törökök – a 11. század végén a Bizánci Császársághoz került, a törökök majd csak a 14. század elején foglalják el végleg, s ekkor lett Izmir!).

¹⁴ VÁMBÉRY 1878. 362.

¹⁵ L. STURM–DUFFY 2012.

1. kép. *Nurisztáni arcok*¹⁶

Egy másik régi, magyar nyelvű forrásban is előfordul egy említés a „kafírok-ról”. Az 1901-ben megjelent, *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* című 21 kötetes történelmi-földrajzi-néprajzi enciklopédikus munka 20. kötetében az egyik alfejezet a cigányokról közöl áttekintést. Ennek az alfejezetnek a harmadik bekezdése említi a „kafir és dardus” népeket annak kapcsán, hogy hol keresendő a cigányok őshazája. Ez a forrás így említi a kafirokat:

„A cigányok ős hazáját India északnyugati határán, a kafir és dardus népek vidékein kereshetjük. Hogy mikor kerekedtek föl onnan, nem lehet tudni.”¹⁷

Nurisztán kulturális antropológiai szempontból

Nurisztán lakosságát az afgán hódítást követően, 1896-ban térítették az iszlám hitre, és ezt követően, 1906-ban nevezték el Nurisztánnak („a fény/világosság országa”) a korábbi Kafirisztán („a hitetlenek földje”) helyett. Nurisztán lakos-

¹⁶ A fotók a németek Hindukus expedíciójának idején készültek 1935-ben. Vö. SCHEIBE 1937.

¹⁷ L. JÓZSEF KÁROLY 1901. Az alfejezet szerzője (Habsburg-Lotaringiai) József Károly főherceg volt, aki a cigányság kutatásában úttörő munkát végzett, és cigány nyelvtenát, valamint cigány-magyar szótárát az MTA adta ki 1888-ban.

sága számára az iszlám hittérítést követően sértővé vált a *kafír* megnevezés. De valójában sem a *kafír*, sem a *nurisztáni* megnevezés nem igazán szerencsés, mert olyan kollektív identitásra utalnak, amelyet külső szemlélők „ragasztanak” egy etnikai csoportra.¹⁸ Nurisztán egy nagyobb kultúrtörténeti egység része volt egykor, amelyet Perisztán néven említenek főként néprajzi munkákban,¹⁹ utalva a „kafir” hitvilágból ismert tündérszerű hegyi szellemekre (*peri*). Ez a kultúrtörténeti terület napjainkra töredékére zsugorodott, és kettévágja a jelenlegi afgán-pakisztáni államhatár.

Nurisztán meglehetősen zord éghajlata és nehezen járható terepei dacára természeti és szellemi kincsekben egyaránt gazdag. A Hindukus hegyvidékének geológiai kincsei a féldrágakövek; közül kiemelkedik a lazúrkö (lapis lazuli), melynek kereskedelme nemcsak az ékszerkészítésben, hanem az ultramarinkék festék előállításában is fontos alapanyagként, mert különlegessége, hogy nem fakul, így például a régi kódexekben és festményeken ma is ragyogóan kékelik. A biodiverzitás szempontjából is különleges terület Nurisztán, ezért már a 20. század elején indultak európai (oroszl, német, dán) botanikai expedíciók leginkább azzal a céllal, hogy az európai gabonaféléket majd keresztezzenek a Nurisztánban őshonos fajtákkal. Borkészítésre vadontermőként is használható szőlőfajtája a *vitis nuristanica*.²⁰ A néphit szerint maga Indr isten²¹ telepítette azt a szőlőligetet, amely egy nehezen megközelíthető hegyoldalban található Wama falu közelében. A helyi lakosok körében a bornak kultikus szerepe is volt,²² erről tanúskodnak többek közt azok az ezüstserlegek (*urei*),²³ melyek a Wajgal-völgy területéről kerültek elő. Ezekből a serlegekből a rituális italáldozat (libáció) során bort vagy áldozati állat véréét locsolták istenszobrokra vagy oltárjellegű helyekre. Nemcsak ritka növényfajok termőterülete ez a vidék, hanem olyan nehezen megfigyelhető állatfajok élettere és menedéke is, mint a hópárduc (*Panthera uncia uncia*) vagy az illatszeripar miatt veszélyeztetett kasmír pézsmaszarvas (*Moschus cupreus*), amelyet hatvan év után újra láttak Nurisztán területén.²⁴

¹⁸ Ezt a mechanizmust CACOPARDO 2016. 73. úgy nevezi, *telethnopsis*, azaz távoli szemlélet alapján adott etnikai megnevezés, aminek eredményeképpen jelennek meg a *telethonimák* mint *kafír* vagy *nurisztáni*.

¹⁹ L. CACOPARDO-CACOPARDO 2001 és későbbi publikációik.

²⁰ Rendszertani azonosítása egy szovjet botanikusnak köszönhető. Vö. VASSILCZENKO 1966.

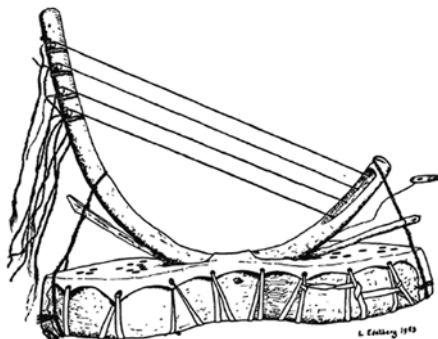
²¹ A nurisztáni panteon egyik fő alakja Indr, aki nyilván megfeleltethető a védikus kor hindu mitológiából jól ismert Indra istennek.

²² A helyi borkultúráról részletes áttekintést ad KLIMBURG 2016.

²³ A nurisztáni ezüstserlegek bronzkori gyökereiről l. POTTS 2016.

²⁴ A megfigyelés beszámolóját l. OSTROWSKI et alii 2016. 323-328.

Nurisztán zenei kultúrája is szolgál különlegességgel: az ázsiai kultúrkörre nem jellemző vonás a polifonikus éneklés, amelyet leggyakrabban hárfán (*wadzs*) és kéthúros hegedűn (*szaringi*) kísérnek.²⁵ A *wadzs* egy kisméretű íjhárfa-típus: négy húrja egy íjalakú nyakra van kifeszítve, amely egy fából kivájt, kecskebőrrel fedett hangdobozhoz van erősítve. Ez a hangszerfajta egykor szélesebb kultúrkörben volt használatos, de ma már csak Nurisztánban fellelhető. Hasonló nevű vonós hangszer (*szarangi*) használják Nepálban és az indiai szubkontinensen, de a nurisztáni hangszer szerkezetileg mindkét típustól különbözik.

2. kép. Kafír íjhárfa²⁶

A 20. században már gyorsuló tempóban zajlott a környező kultúrák és nyelvi hatások behatolása Nurisztán területére. Az iszlám hódításának következtében kialakult új helyzetben a korábbi exogám házassági rendszert²⁷ felváltotta az iszlám törvénykezésben nem tiltott endogámia. Ennek következtében felborult a korábbi klán rendszer, illetve folyamatosan gyengül a törzsi egység és összetartozás. A megváltozott vallási helyzet következtében a hagyományos nurisztáni dalok éneklése visszaszorul, ami azért nagy veszteség, mert ezek a dalok a törzsek kulturális történetét hagyományozták, és ezek ismeretének hiányában a fiatalabb nemzedékek elvesztik a kapcsolatot saját múltjukkal. Nyelvészeti szempontból a

²⁵ A „kafir” zenei rendszerről IRGENS-MØLLER 2005, 2010 ad elemzést az 1950-es évekből származó hangfelvételek alapján.

²⁶ Lennart Edberg, dán antropológus, botanikus rajza, melyet ALVAD 1954. 152. közölt. A hangszer pontos leírását l. ALVAD 1954 és IRGENS-MØLLER 2005.

²⁷ Az exogám házasság rendszerint nagy költséggel járt, és törzsi szabályai szerint a férfiak saját apai ágából nem választhattak feleséget, míg az endogám párvalasztásban nem szabnak árakat, ezért újabban anyagi megfontolásból is inkább az endogámiát választják.

dalszövegek különösen értékesek, mert a kultikus regiszterük egy archaikusabb állapotban rögzítette a nyelvhasználatot. A német indológus, Georg Buddruss 1955–1956-ban és 1970-ben végzett terepmunkája nyomán tudjuk, hogy az általa praszun nyelven lejegyzett rituális jellegű énekek szövegét már az az idős személy sem tudta pontosan értelmezni, aki még el tudta énekelni ezeket.²⁸

Az ősi nurisztáni vallásról sok részlet ismert,²⁹ mégis nehéz pontos képet alkotni erről a hitvilágról. Az iszlám hittérítést megelőző időkben a nurisztániak sajátos etnikai vallást gyakoroltak. Ez egy olyan hitvilág, amely animizmuson alapul, azaz élő és élettelen dolgokat, a természetet szellemekkel vagy tündérszerű lényekkel azonosítja. A mindennapi élethez kapcsolódó, közvetlen céljuk elérése érdekében, így például vadászat előtt, a nurisztániak természetfeletti erőkhöz fohászoltak, hogy elnyerjék a szellemek jószándékát, támogatását. Ebben a rendszerben a legfőbb tisztséget betöltő személy az *uta*, aki az áldozati szertartásokat vezeti és egyben a közösség előljárója. A szertartások második szereplője a *d'ebâloala* (istenekhez beszélő, szellemidéző),³⁰ aki mitikus elbeszéléseket és himnuszokat szavalt, rendszerint nurisztáni hárfán (*wadzs*) játsza. A rítusok résztvevője volt egy – a szibériai sámánra emlékeztető – látnok (praszun nyelven *pəšk'ŋ*), aki transzba esve távol tartja a démonokat és látomásai alapján jóslatokkal szolgál. A nurisztáni népek világképe a szakrális tisztaság és tisztátalanság szembeállításán alapul, amely feltehetőleg egy posztvédikus rendszer. Ezt a rendszert az alábbi, nem feltétlenül értékítéletet kifejező oppozíciók jellemzik:³¹

tiszta (szakrális)	↔	tisztátalan (profán)
isteni	↔	démoni
hegy	↔	völgy
férfi	↔	nő
állatgondozás	↔	földművelés, házimunka

Ennek a megosztottságnak megfelelően a helyhez nem kötött pásztorkodással kapcsolatos tevékenységeket (így az állati termékek, mint a tej feldolgozása) csak férfiak végezhetik, míg a helyhez kötött tevékenységeket (földművelés, házimun-

²⁸ L. BUDDRUSS – DEGENER 2015. 320–322.

²⁹ L. JETTMAR 1975, 1986.

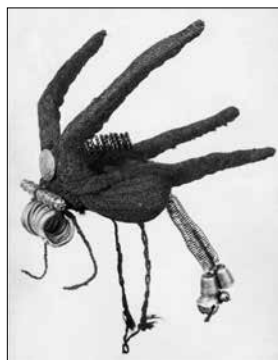
³⁰ A kati nyelv kamvirii dialektusában jelezgett *d'ebâloala* egy összetett szó, melynek előtagja, *d'e* az ősi indoeurópai 'isten' jelentésű lexémából származik (**deīwa-*, melynek reflexei minden indoeurópai nyelvben fellelhető, (vö. szanszkrit *dēvā-*, latin *deus* 'isten'). Az összetétel második eleme a *bâl'oa-* 'hívni, megidézni' igeitől ered).

³¹ Részleteket l. PARKES 1987. 640.

kák) a nők feladata. Az áldozati rituálékban a libáció (az állat vérének szertartásos kiöntése) során a szertartást vezető *uta* mellett a serdülés előtti ('tisztá') korban lévő fiúgyermekek vesznek részt. A leggyakoribb áldozati állat a kecskebak, mivel ezt tekintik a szakrális tisztaság elsődleges megtestesítőjének. A tenyésztett kecskéknél még nagyobb tiszteletben tartják azok vadon élő fajtát, a pödrőttszarvú kecskét (*Capra faconieri*, más néven markhor), mert azokat a szent hegyi szellemek megtestesülésének tartják. Nem véletlen, hogy a szarvszimbolika erőteljesen megjelenik a nurisztáni kultúrában, például faragott mintaként a házakon, vagy azokon a négy szarvval és hajfonatokkal ellátott fejdíszben, amely az ünnepi női viselet tartozéka volt a kati nyelvterületeken. A szarvszimbolika igen ősi és Ázsiában széles körben elterjedt: megtalálható az óegyiptomi, asszír, sumer kultúrában és a sámán hitvilágnak is fontos jellemzője. A buddhista kultúrában is ismertek kosfejszerű női fejdíszek.³² Nézetem szerint a nurisztáni viselet bizonyára összefügg ezzel az archaikus spirituális jelképrendszerrel. A nurisztáni szarvas fejdísz és egy ókori perzsa pecséten látható női fejdísz összehasonlítható a 2. kép alapján.

Szászánida pecsét III. Sápúr (383–388)
feleségének portréjával
Muzio 2008. 201, 15. ábra.

Nurisztáni (kati) női fejdísz
négy szarvval
WITEK 2005. 53.

3–4. kép. Szarvszimbolika ókori perzsa és nurisztáni női fejdíszeken

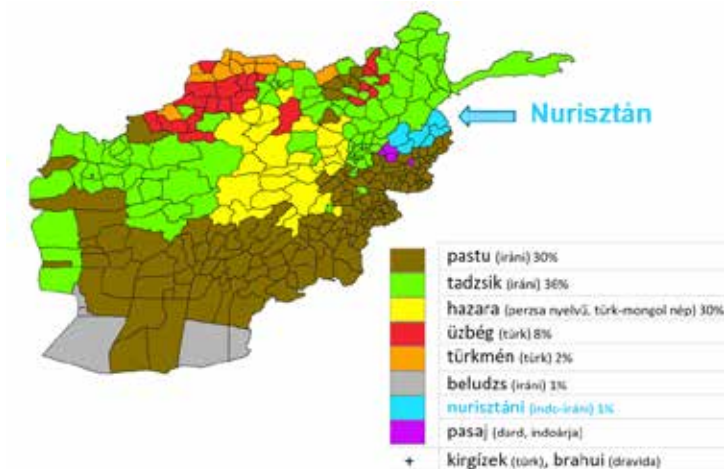
A nurisztáni nyelveket beszélő népeknek nincs közös önmegnevezésük, de a törzsi és nyelvi elkülönülés ellenére tudatában vannak történelmi összetartozásuknak. Az 1895-ben bekövetkezett iszlám hittérítés elől Nurisztánból sokan

³² L. Muzio 2008.

menekültek keletre, arra az akkoriban angolok által ellenőrzött területre, amely a mai Pakisztán északi, Csitrál körzete. Így a vallási szempontból egykor egységes „kafirok” a 19. század végén két csoportra oszlottak. Az egyik az iszlám hitű, nurisztáni nyelveket beszélő népcsoport Afganisztánban, a másik a Pakisztán területén élő „kafir” népcsoport, akik megőrizték az ősi politeista vallási hagyományt, de elhagyták eredeti, nurisztáni nyelvüket.³³

Nurisztán nyelvészeti szempontból

Afganisztán többetnikumú ország, ahol sok nyelvet beszélnek. Két hivatalos nyelve van, mindkettő az iráni nyelvek csoportjába tartozik: a dari (korábbi néven fárszi vagy afgán perzsa) és a pastu. A középkori türk-mongol hódítások nyomán a türk nyelveket (üzbég, türkmén, kirgíz) beszélők is jelentős számban vannak, de a türk-mongol eredetű hazara népcsoport nyelvet váltott és ma már a dari egy változatát beszéli. A fő etnolingvisztikai csoportok, valamint a nurisztáni nyelvek területi elhelyezkedését a 3. ábra mutatja.

3. ábra. Fő etnolingvisztikai csoportok Afganisztán területén

³³ A pakisztáni „kafirok” kb. 2500 fős csoportja ma kalas néven ismert, és a kalasa nyelvet beszéli, amely az indoárja nyelvek dard csoportjába tartozik. A kalasok körében még kb. 1600-an őrzik a vallási hagyományukat (PARKES 1987. 639.), és három kalasok lakta faluban még néhányan beszélnek az egyig nurisztáni dialektust.

A Nurisztánban beszélt nyelvek és a nurisztáni nyelveket beszélők száma

Nurisztán hivatalos tartományi nyelve³⁴ a kati, amely a legnépesebb nurisztáni népcsoport anyanyelve. A statisztikai kimutatások szerint a nurisztáni nyelveket beszélők száma 127 444, akik közül Nurisztán területén 110 541 fő él. Az egyes nurisztáni nyelvek beszélőinek számáról sajnos nem vettek fel adatokat, ezért a nyelvészeti adatbázisokban és a nyelvészeti szakirodalomban hiányos vagy egymástól igen eltérő, gyakran egymásnak ellentmondó (becsült) számadatokat lehet olvasni, ahogyan ezt az 1. táblázat mutatja három forrás alapján.

1. táblázat. A nurisztáni nyelveket beszélők száma három forrás szerint

Nyelv		Beszélők száma			
		<i>Ethnologue</i> ³⁵		UNESCO ³⁶	Strand https://nuristan.info/
		összesen	egynyelvű		
askun		40 000	4 000	2 000	10 000–30 000
kati	katavari	21 010	15 000	kb. 20 000	30 000–40 000
	kamviri	18 000	3 600		5 000–10 000
	mumviri	–	–		1 500
praszun		8 000	1 600	2 000	3 000–6 000
wajgali		11 500	2 300	2 000	10 000–30 000
Összesen		98 510	26 500	26 000	59 500– 117 500

A nurisztáni nyelveket vitalitási helyzetük alapján az *Ethnologue* nem sorolja a veszélyeztetett kategóriába, sőt – 2011-es számadatai szerint³⁷ – a használatukra vonatkozóan az „élénk” (6a Vigorous) besorolást adja meg, mivel minden korosztály használja ezeket a nyelveket a terjedő kétnyelvűség ellenére. Természetesen a vitalitás pontosabb megítéléséhez azt is tudni kellene, hogy milyen

³⁴ Az afgán alkotmány 2004. 16(2) cikkelye alapján.

³⁵ Az *Ethnologue* (GORDON 2005) külön kód alatt kezeli a kamvirit, holott az csak a kati nyelv egyik keleti dialektusa.

³⁶ ELNAZAROV 2010. 46.

³⁷ L. <https://www.ethnologue.com/country/AF/status>; utolsó letöltés: 2019. 04. 23.

a monoglott csoport korosztályi megoszlása. Kevésbé optimista az UNESCO adatbázisa, amely a nurisztáni nyelvek mindegyikét a határozottan veszélyeztetett (*definitely endangered*) kategóriába sorolja. Az UNESCO-adatok – úgy tűnik – csak a monoglott beszélőkre vonatkoznak, mert közel megegyeznek az *Ethnologue*-ban megadott egynyelvű beszélők számával. Ha az összes beszélő számához viszonyítjuk az egynyelvű nurisztáni beszélők számát, akkor az *Ethnologue* adatai alapján kalkulálva az összes nurisztáni nyelvet beszélők legfeljebb 26%-a monoglott. A nyelvhasználatban terjed a kétnyelvűség. Egyre több nurisztáni anyanyelvű beszéli a pastu vagy a dari nyelvet, és ez elősegíti az iráni szóelemek beáramlását a nurisztáni nyelvekbe. Sőt fennáll a nyelv-váltás veszélye, mivel a kétnyelvűség kialakulását követően egyre gyakoribb, hogy a nurisztániak a pastut használják első nyelvként (leginkább a déli, Kunar tartománnyal szomszédos területen). További gondot jelent, hogy a nurisztániak között azok, akik írástudók, a második nyelvükön írnak-olvasnak, mivel a nurisztáni nyelveknek nincs saját írásrendszere.

Nyelvészeti leírások

A nyelvi adatok tudományos igényű rögzítése az 1920-as években indult meg. Mivel a nurisztáni nyelvek nem rendelkeznek írásbeliséggel, az adatrögzítés sokáig a szavak hangalakjának lejegyzését jelentette (a standard orientalisztikai átírási rendszerben). Sajnos a hangfelvételek ma is ritkaságnak számítanak. Az 1979-es szovjet beavatkozás óta fennálló helyzet ellehetetlenítette a terepmunkát, ezért jelenleg csak elméleti munkára van lehetőség. Ez azt jelenti, hogy az eddigi gyűjtések anyagai alapján az egyes nurisztáni nyelvek történeti fejlődését vizsgáljuk, és ennek alapján következtetéseket vonhatunk le a közös nurisztáni alapnyelv hangtani, morfológiai rendszeréről. Ez a feladat azért is érdekes a nyelvtörténész számára, mert – bár egyértelmű, hogy a nurisztáni nyelvek az indoeurópai nyelvcsalád indoiráni ágába tartoznak – az még mindig vitatott, hogy az ind vagy az iráni nyelvek aláágába sorolhatók, vagy netán egy külön, harmadik aláágat alkotnak.³⁸ Az adatok „szétszalazása” igen bonyolult feladat, és nagyon kevés nyelvtörténész vállalkozik erre, viszont nagyszerű kutatási téma annak, aki szereti a kihívásokat. Egy egzakt módszerrel, lexikostatisztikai

³⁸ Az alternatív hipotézisek áttekintését l. HEGEDŰS 2011.

számításokkal igyekeztünk fényt deríteni arra, hogy az iráni vagy inkább az ind nyelvekkel áll-e közelebbi rokonságban a nurisztáni nyelvek csoportja. Itt fontos megemlíteni, hogy ez a módszer a nyelvek szókincsét veszi csak figyelembe, tehát teljes képet csak további nyelvészeti kutatásokkal kaphatunk.

A nurisztáni nyelvek lexikostatisztikai vizsgálata

A lexikostatisztikai vizsgálathoz kiinduló pontként az alapszókincs 100-as Swadesh-listáját kellett először összeállítani. Az askun, kati, praszun és wajgali nyelvek listáira támaszkodva a multilaterális lexikostatisztikai számítások az alábbi százalékos eloszlást eredményezték:

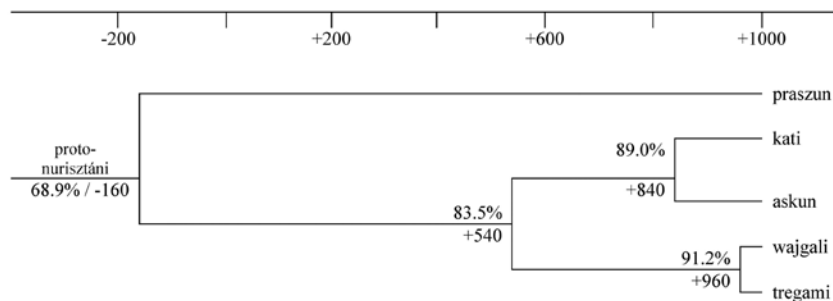
2. táblázat. *A nurisztáni nyelvek lexikostatisztikai vizsgálatának eredménye*³⁹

Nyelv	Kati	Praszun	Wajgali
askun	76,5/86 = 89,0%	56,5/85 = 66,5%	73/87 = 83,9%
kati		64,5/88 = 73,3%	73/88 = 83,0%
praszun			59/88 = 67,0%

Tehát ha csak az alapszókincsét vesszük figyelembe, akkor a kati és az askun között erősebb az affinitás (89%), mint a kati és a praszun között (73,3%). Továbbá a wajgali alapszókincese szinte azonos arányú egyezést (83,9% és 83,0%) mutat az askun és a kati nyelvekével.

Hogy a lexikostatisztikai eredmény kiszámítása után tovább lépünk-e a sokak által továbbra is elutasított glottokronológiai számításokhoz, és annak eredménye hogyan értelmezhető, az szintén változó megítélés alá esik. Véleményem szerint legalább egy gondolatkísérletet megér, hogy ezt a lépést is megtegyük. Így a nurisztáni nyelvek szétválásának datálását a rekalibrált módszer alapján az 4. ábrán látható ágrajz mutatja.

³⁹ BLAŽEK–HEGEDŰS 2012. 42. alapján egyszerűsítve.

4. ábra. A nurisztáni nyelvek szétválásának datálása rekalibrált glottokronológia módszerrel⁴⁰

Az eredmény tulajdonképpen nem meglepő, mert azt eddigi is tudtuk, hogy a praszun nyelv különbözik a legerősebben a többi nurisztáni nyelvtől nemcsak szókincsében, hanem hangtanilag és morfológiájában is. A praszunok nyelvéről a többi nurisztáni nyelv beszélői általában is úgy vélekednek, hogy a praszun nagyon nehezen megtanulható nyelv, ami arra utal, hogy az elsajátítás nehézsége nem pusztán a nagymérvű lexikai eltérésnek tulajdonítható, hanem a mélyreható szerkezeti különbségeknek is.

Az indoíráni nyelvek vonatkozásában a hasonló vizsgálat azt mutatja, hogy a védikus szanszkrithez áll közelebb a nurisztáni nyelvek csoportja (a százalékos eloszlást l. a 3. táblázatban).

3. táblázat. A nurisztáni nyelvek lexikostatisztikai vizsgálatának eredménye⁴¹

Nyelv	Védikus	Avesztai
nurisztáni	66,5%	48,5%
védikus	-	80,5%

További bonyodalmat jelent, hogy nem tisztázott az a kérdés, besorolható-e néhány szomszédos területen beszélt nyelv a nurisztáni csoportba.

⁴⁰ Uo. 43. alapján módosítva.

⁴¹ Uo. 42. alapján egyszerűsítve.

Bizonytalan besorolású nyelvek

A Hindukus nyelvészeti areában több olyan nyelv található, amelyek rokoníthatósága a nurisztáni nyelvekkel felvetődött a szakirodalomban. Az alábbiakban egy rövid áttekintést adok arról a három nyelvről, amelyekről a szakértők több helyen úgy nyilatkoztak, hogy esetleg egy csoportba tartoznak a nurisztáni nyelvekkel. Ezek a bizonytalan besorolású nyelvek az alábbiak: 1) dameli, 2) tregami és 3) zemiaki.

A dameli nyelv

A dameli nyelvet kb. 5000 fő beszéli⁴² négy kisebb faluban Pakisztán Csitrál tartományában, a Csitrál folyó bal partján. Bár nagyon összetartó közösséget alkot a dameli beszélők csoportja, nyelvüknek mégis három dialektusa különböztethető meg, és ezek megfeleltethetők a három nagy agnatikus (férfi vérvonalon leszármazó) rokonsági ágaknak.⁴³ Írásbeliséggel nem rendelkeznek, és bár vitalitása jónak mondható, a beszélők számának tükrében erősen veszélyeztetettnek tűnik.⁴⁴ A dameli nyelv helyét úgy szokták jellemezni, hogy olyan dard nyelv, amely egy összekötő kapocs a nurisztáni nyelvek és a centrális dard csoport között.⁴⁵

A dameli nyelv első átfogó leírását Morgenstierne (1942) készítette, amely 1020-szavas glosszáriumot és narratív szöveget is tartalmaz (az adatszolgáltató két dameli anyanyelvű beszélő volt). A dameli osztályozása azért meglehetősen bizonytalan, mert úgy tűnik, erős nyelvi keveredésnek volt kitéve, és nehezen állapítható meg, hogy melyek az örökölt és melyek a kontaktusból eredő vonásai. Utalva az osztályozás bizonytalanságára, Morgenstierne „kafir-dard” nyelvként aposztrofálta a damelit, ami az ismeretek akkori szintjén érthető volt, de már ebben a munkában is felvetette, hogy a dameli egy eltűnt nurisztáni nyelv szubsztrátumjegyeit is hordozhatja.⁴⁶ Ezt az elgondolást bizonyítani még ma is szinte lehetetlen. Morgenstierne véleménye szerint a dameli nyelv osztályozására két alternatíva látszik:

.....
⁴² GORDON 2005.

⁴³ CACOPARDO – CACOPARDO 1995. 247.

⁴⁴ BASHIR 2016. 644.

⁴⁵ „The Dardic languages proper include Dameli, which is the link between the Nuristani languages and the Central Dardic”. LITVINSKY 1996. 385.

⁴⁶ MORGENSTIERNE 1942. 144.

- a) a dameli egy olyan dard nyelv, amelyre erőteljesebben hatottak a nurisztáni nyelvek, mint más, környező dard nyelvekre (kalasa, khovar, gawar-bati);
- b) a dameli egy olyan nurisztáni nyelv, amely még az askunnál is nagyobb keveredést szenvedett el a dard nyelvek környezetében. A dameliben a nurisztáni jellegzetességek nem egyedi kati, praszun, askun vagy wajgali vonások, hanem inkább köznurisztáninak tűnnek.

A dameli morfológiai szerkezete arra mutat, hogy régóta különálló nyelvként létezhet. Lexikai egyezések alapján leginkább a dard kalasa nyelvhez és a nurisztánihoz (főként a wajgali nyelvhez) áll közel.⁴⁷ Ezzel szemben Decker számításai szerint nagyobb fokú lexikai hasonlóságot mutat a dameli és a dard nyelvekkel (42–44%), mint a Csitrálban beszélt nurisztáni dialektusokkal.⁴⁸ A dameli alapszókinccset összehasonlítva a nurisztáni, illetve a dard nyelvek alapszókinccsével Kogan arra a következtetésre jutott, hogy a dameli inkább a nurisztáni nyelvekhez áll közelebb, mintsem a dard nyelvekhez. Mivel az eltérés nem jelentős, ezért Kogan inkább munkahipotézisként fogalmazta meg a végkövetkeztetését, miszerint a dameli nyelv nagy valószínűséggel a nurisztáni nyelvek csoportjába tartozik.⁴⁹ Ennek a vizsgálatnak a jelentőségét gyengíti viszont az a tény, hogy a nurisztáni nyelvek is kölcsönözhetek a dard nyelvekből (és *vice versa*), ami torzíthatja a lexikostatisztikai számításokat. Egyetértek azonban Kogan megállapításával,⁵⁰ miszerint a nurisztáni történeti fonológia részletes kidolgozása és a dard kölcsönzések biztonságos kiszűrését követően válik majd véglegesen tisztázhatóvá a dameli nyelv helye. Az is nyilvánvaló, hogy csak egy komplex, a grammatikát is figyelembe vevő összehasonlítás vezethet eredményre a dameli nyelv osztályozásának kérdésében.

Felemás képet mutat a dameli történeti-összehasonlító hangtani szempontból, mert az őszindoeurópai palatális zárhangok (**ʀ*, **ǵ^h*, **ǵ^h*) fejleményei: hol a nurisztáni nyelvekkel egyező reflexeket mutat (dentális affrikáták), hol pedig inkább az indoárja típusú hangváltozásokat. Az őszindoeurópai palatális zárhangok nurisztáni típusú reflexekeit (illetve azok fejleményeit) mutató dameli szavak néhány példáját mutatja a 4. táblázat.

⁴⁷ Uo. 146.

⁴⁸ A dameli nyelv 29%-os egyezést mutat Langorbat falu nurisztáni (sekani) dialektusával, illetve Bargomatal falu nurisztáni (keleti kati) dialektusával 33%-os az egyezés. Vö. DECKER 1992. 120.

⁴⁹ KOGAN 2006. 318. Swadesh 100-tételes szójlistája alapján.

⁵⁰ Uo. 321.

4. táblázat. A PIE palatális tektális hangok nurisztáni típusú reflexei a dameliben

PIE * <i>k̥</i> > <i>ć</i>		PIE * <i>gʰ</i> > <i>z</i>	
dameli	nurisztáni	dameli	nurisztáni (kati)
<i>ćunā</i> 'kutya'	(wajgali) <i>ćũ</i>	<i>zādi</i> 'szív'	<i>zar'a</i>
<i>ćīta</i> 'éles'	(kati) <i>ćyā</i>	<i>zāmā</i> 'veje'	<i>zemā'</i>
<i>ćīa</i> 'homok'	(kati) <i>ćūyū</i>	<i>zin</i> 'tél'	<i>zim</i> 'hó'
<i>ćā</i> 'zölldség'	(wajgali) <i>ćā</i>	<i>zān-</i> 'megért'	<i>zār'e-</i>
<i>kyēć</i> 'haj'	(wajgali) <i>kēc</i>	<i>zayēći</i> 'terhes'	<i>zā-</i> 'szülni'

A dameli, akárcsak a nurisztáni wajgali nyelv, megőrizte a **g* veláris zárhangot *i* előtti helyzetben (vagyis hiányzik a másodlagos palatalizáció hatása, ami eléggé meglepő nyelvi vonás). Például a kati *ja* 'íjhúr' szavának megfelelője a dameliben *gī*, akárcsak a wajgaliban.⁵¹ Ugyanakkor a zöngétlen zárhangok aspiráltak dameliben, mint az indoárja nyelvekben,⁵² ami erős megkülönböztető vonás a dameli és a nurisztáni nyelvek között.

Morgenstierne után több évtizedes csend következett a dameli nyelv kutatásában. A dameli nyelvet csak elvétve tárgyalják a későbbi munkákban, és ezek szinte kizárólag Morgenstierne munkáján alapulnak.⁵³ Bár az utóbbi két-három évtizedben a Csitrál völgyben felélénkült a terepmunka, ezek inkább antropológiai, kultúra- és vallástörténeti, semmint nyelvészeti irányultságú kutatások, és így csak érintőlegesen közölnek nyelvi adatokat. 1993-ban a Cacopardo fivérek végezhetek terepmunkát Csitrálban, és ennek nyomán bővültek etnográfiai ismereteink a dameliről. Bár a dameli nyelvterületet egy egész fejezetben tárgyalják,⁵⁴ nyelvészeti szempontból monográfiájuknak csak az a függeléke lényeges, amelyet a dameli beszélőktől lejegyzett nyelvi adatok alapján Richard Strand készített.⁵⁵

Igazi előrelépést jelent viszont a svéd nyelvész, Perder 2013-ban megjelent PhD-disszertációja, amely saját terepmunkájára épül. Perder nem foglal állást a dameli hova tartozásával kapcsolatban,⁵⁶ mert ehhez szükséges lenne a szabályszerű hangtani egyezések feltérképezése, és ez a feladat egyelőre megoldatlan. Reménykeltő, hogy skandináv tudományos berkekben egyre több kutató

⁵¹ MORGENSTIERNE 1942. 128.

⁵² MORGENSTIERNE 1952. 123.

⁵³ PL. TURNER (1962–1966) indoárja szótára, GRJUNBERG (1999), BASHIR (2003).

⁵⁴ CACOPARDO – CACOPARDO 2001. 145–172.

⁵⁵ STRAND 2001.

⁵⁶ PERDER 2013. 6.

kap lehetőséget arra, hogy Pakisztánban nyelvészeti terepmunkát végezhesse- nek.⁵⁷ Ezek a kutatások azonban egyelőre nem a nurisztánira, hanem az indoárja nyelvek dard alcsoportjára, összpontosulnak. Ugyanakkor várható, hogy svéd kutatók Afganisztánban is végezhetnek majd terepmunkát és nurisztáni nyelvi adatokat is gyűjthetnek.⁵⁸

A damelit a dard nyelvek Kunar alcsoportjába sorolja Strand.⁵⁹ Véleményét elsősorban a dameli hangtani vonásaira és az (általa „basic laryngeal posture”-nek nevezett) artikulációs jellegzetességére alapozza, mert ezek a damelit egyértelműen az indoárja nyelvekhez közeleink mutatják. Perder egyetért Strand nézetével,⁶⁰ mert nézete szerint is ez a sajátos laringális pozitúra olyan hangzsinőségét⁶¹ kölcsönöz a damelinek, amelyben inkább az indoárja nyelvekkel egyezik és különbözik a nurisztáni nyelvektől. A dameli osztályozásában – véleményem szerint – Strand terepmunkája nyújthatja a legbiztosabb fogódzót, és vele egyetértésben a damelit én sem tartom nurisztáni nyelvnek.

A tregami (gambiri) nyelv

A *tregami* elnevezés valójában egy gyűjtő fogalom, amely két szó összetételéből áll: *tre* 'három' + *gam* 'falu', és három településre utal: Katar, Dewoz és Gambir, ahol összesen kb. 3000 lakos él. A három falu közül Gambir falu nyelvének – a kevesebb, mint ezer fő által beszélt – gambirinak van leginkább esélye arra, hogy nurisztániként azonosítható. Földrajzilag a nurisztáni nyelvek közül ez lenne a legdélekeletibb elhelyezkedésű. A Gambir falut körülvevő területen (így Dewozban, Katarban és Wotapurban) dard nyelveket beszélnek.

Ismereteink egyetlen forrása Morgenstierne 1952-ben megjelent tanulmánya, amelyben utal arra, hogy a szókincs hasonlóságából következtetve a gambiri vagy önálló nurisztáni nyelv, vagy a nurisztáni wajgali nyelv egyik dialektusa. Strand viszont a tregamit mint önálló nyelvet a nurisztáni nyelvek déli

⁵⁷ Pl. a palula nyelvterületről egyre több információ jelenik meg: LILJEGREN 2014, 2016, 2017; HEEGÁRD–LILJEGREN 2018.

⁵⁸ LILJEGREN (személyes kommunikáció).

⁵⁹ STRAND 1973. 302.; 2001. 258.; ezt a nézetét legutóbbi publikációjában is megerősítette, l. STRAND 2016. 67.

⁶⁰ PERDER 2013. 6.

⁶¹ Ennek a hangképzési sajátosságnak a pontos fiziológiája egyelőre nincs leírva. Lényegében ez egy olyan artikulációs mechanizmus, amelyben a gége felső részének összeszorítása miatt a gégefedő kissé előre tolódik, és így a keletkező hang minősége ún. 'elülső hangzású' ('anterior voice') lesz. Vö. STRAND 2001. 254.

dialektusába sorolja az askun és a wajgali nyelvvel együtt.⁶² A két legjelentősebb nyelvészeti adatbázis, a *Glottolog* és az *Ethnologue* is némileg eltérően ítéli meg a tregami osztályozását. A *Glottolog* a déli nurisztániba sorolja, egy wajgali-tregami alcsoport tagjaként,⁶³ míg az *Ethnologue*⁶⁴ szerint nem világos, hogy önálló nyelv vagy a wajgali egy dialektusa. Nelson véleménye, hogy a Tregamban beszél nyelvek közül csak a gambiri „tűnik” nurisztáninak, és inkább csak egy kisebb dialektus, semmint önálló nyelv.⁶⁵ Én is ezt a konzervatívabb álláspontot osztom, illetve a gambiri osztályozásának kérdését egyelőre nyitva hagynám, amíg további, meggyőző adatokat sikerül gyűjteni ahhoz, hogy nurisztáni dialektusként (vagy akár külön nyelvként) kezeljük.

A legkorábbi nyelvi információkat (bár csak 64 szót) Griffith közölte 1847-es útinaplójában. A forrása egy wajgali nyelvű faluból (Zöncsigal) származó személy volt. A 19. században gyűjtött nyelvi adatokat némi kuszaság jellemezte, mivel keverték a gambiri és a wajgali szavakat.⁶⁶ Csak száz évvel később sikerült beazonosítani a gambiri elemeket, miután Morgenstierne átrostálta a lexikai adatokat.⁶⁷ Morfológiai szempontból a gambiri lényegesen különbözik a wajgalitól, amiből Morgenstierne arra a következtetésre jutott, hogy a gambirit önálló nurisztáni nyelvnek kell tekinteni.⁶⁸ A nyelvi eltérések mögött azonban fontos szerepet játszhat az a tény, hogy Tregam lakossága történetileg igen kevert: egy részük dard nyelvű, ugyanakkor valószínűleg nurisztáni ajkúak is áttelepültek ide (leginkább a kati nyelvű Ktiwiből), sőt más nurisztáni területekről is érkezettek ide bevándorlók.⁶⁹

A zemiaki nyelv

A zemiaki nyelv létezéséről elsőként a norvég nyelvész, Morgenstierne tudósított.⁷⁰ Žimakē žiba megnevezéssel említette egy pasaj személytől kapott tájé-

⁶² STRAND 2001. 258.; 2016. 66.

⁶³ L. HAMMARSTRÖM et al. 2017, <https://glottolog.org/resource/language/id/treg1243>.

⁶⁴ GORDON 2005b.

⁶⁵ NELSON 1986. 20.

⁶⁶ Így pl. LUMSDEN 1860. 124–165.; GRIFFITH útinaplója (1847) és Worthington Jukes kéziratos listái.

⁶⁷ MORGENSTIERNE (1952. 127–133.) egy összehasonlító gambiri szólistát közölt, amely jelentéscsoportokban tartalmazza a számneveket 1-től 20-ig, testrés-, növény- és állatneveket, valamint mellékneveket, névmásokat, a természetre és környezetre vonatkozó szavakat.

⁶⁸ L. MORGENSTIERNE 1952. 122–123.; 1954. 159.

⁶⁹ L. STRAND 2000.

⁷⁰ MORGENSTIERNE 1932. 32.

koztatás alapján, és akkor úgy vélte, hogy a pasaj nyelv egy dialektusa, amelyet Grangal faluban beszélnek. Ma már tudjuk, hogy a zemiaki nyelvet (vagy dialektust?) Afganisztán Kunar tartományában, egyetlen faluban – de nem Grangalban, hanem a szomszédos Zemiakiban – beszél kb. 400-500 fő. Az itt élők úgy tartják magukról, hogy elődeik Nurisztánból kivándorolt wajgaliak, akik egy nézeteltérést követően délre vonultak és Zemiakiban telepedtek le. Ezt megerősíti Strand beszámolója is.⁷¹ A zemiaki beszélők elmondása szerint a kivándorlás óta is tartják a kapcsolatot a Nurisztánban honos wajgali népcsoporttal. Egy orosz nyelvész, Grjunberg, 1963 nyarán járt Zemiakiban. Szerinte a zemiaki nyelv a nurisztáni nyelvek közé sorolható.⁷² Az általa lejegyzett nyelvi adatokból Grjunberg csak néhány nyelvtani paradigmát és összesen 45 mondatot publikált.⁷³ Ennél több nyelvészeti információval azonban jelenleg nem rendelkezünk.

Elgondolásom szerint a nyelv névváltozatainak vizsgálata közelebb visz a helyzet megértéséhez, mert egyértelműen felfedi a zemiaki beszélők származását. A zemiaki lakosok nyelvének több névváltozata is van, ezek az alábbiak:

- a) žima'kē žiba (Morgenstierne előbb pasaj dialektusnak, majd később inkább a nurisztáni askun nyelv változatának tartotta);⁷⁴
- b) *zemyaki žāba* megnevezést a pastuk használják;⁷⁵
- c) *zemiaki*: az afgánok használják a *zemiaki/zamyaki* vagy *zame* elnevezést, amelyet egyértelműen földrajzi eredetűnek tarthatunk, mivel a zemiaki beszélők települése a Zame/Zemiaki folyó bal partján fekszik, kb. 15 kilométerre attól a helytől, ahol a Csapa-dara a Pecs folyóba torkollik;⁷⁶
- d) a *čiljama / čeljama* megnevezést a Wajgal-völgyben élők használják;⁷⁷
- e) *žamlām-am bašā* néven szerepel Grjunberg munkájában.⁷⁸

Az (a)–(d) pontokban szereplő nyelvnevek mind exonimák (kívülállóktól származó megnevezések), míg az (e) pontban említett *žamlām bašā* autoglottonima (a beszélők által használt nyelv-megnevezés). Ebben a kifejezésben *žamlām* a falu neve, ahogy azt a helyi lakosok hívják, míg a *bašā* jelentése 'nyelv, beszéd'.

⁷¹ L. STRAND 2011b.

⁷² GRJUNBERG 1999. 123–125.

⁷³ GRJUNBERG 1971. 16–17.; 27–29.

⁷⁴ MORGENSTIERNE 1934. 58.

⁷⁵ GRJUNBERG 1999. 123.

⁷⁶ GRJUNBERG 1971. 15.

⁷⁷ Uo. 27.

⁷⁸ GRJUNBERG 1999. 123.

Bár ez utóbbi szónak van wajgali megfelelője (*bāṣ*), a zemiaki szó minden bizonnyal dard hatást tükröz, mert a 'nyelv, beszéd' jelentésekre a nurisztáni nyelvek egy teljesen más, ősi indoeurópai szót használnak (kati *virī* / *vari*, praszun *wer'ī*, askun *vīr'ī*, sőt szerintem a wajgali *wur'ic* 'árul(kod)ó, informátor' szóban is felfedezhető ez az elem.

A *jamlám* falunévben a *-lam* morféma egy jól ismert összetevő helységnevekben. A szó hangalakja alapján egyértelmű, hogy nem nurisztáni eredetű, hanem (indoárja) dard kölcsönzés: A dard nyelvekben (mint pl. ningalami, sumasti, gawar-bati, baskarik) a szó alakja *lām*, amely az óind *grā'ma* 'csoport, falu' szóval rokonítható.⁷⁹ Az ősnurisztániban rekonstruált alakja **grām* 'közösség, falu', amelynek reflexei: kati (kamviri) *g'om*, (katavari) *g'um*, praszun *gəm*, *gim*, wajgali *-gram*, askun (szanuviri, archaikus dialektus) *g'ām*.⁸⁰

Ami a *jamlám* falunév első tagját illeti, ugyanez az elem jelenik meg második összetevőként abban a szóban, amelyet a wajgali beszélők a zemiaki lakosok megnevezésére használnak: *čil-jama* / *čel-jama*. Az exonima első összetevője, *čil-/čel-* szerintem egyértelműen rokon a wajgali (nisej dialektus) *čäl'ä* 'menekült' főnévvel.⁸¹ Ezek megfelelője a praszun nyelvben *čil'ī* 'menekült, kiközösített, akinek gyilkosság miatt menekülnie kell'.⁸² A nurisztáni törzsi szabályok ismeretében ezek a jelentések teljesen egyértelműek. A szokásjog szerint egy bűncselekmény elkövetője komoly anyagi kártérítést kellett, hogy adjon a sértett családjának, és ha ezt nem tudta megadni, akkor kiközösítették és el kell költöznie.⁸³ Továbbá a wajgali *čäl k-* 'vándorolni, továbbmenni' kifejezésnek a kati nyelvben is vannak megfelelői: (kamviri dialektus) *čol k-* 'vándorolni (nyájjal)', (katavari dialektus) *čal'e* 'száműzetésben lenni, elköltözni'. Az ige indoárja etimológiai megfelelője a *c'al-a-ti* 'elmenni, költözni'.⁸⁴ A Wajgal-völgy

⁷⁹ L. TURNER 1962-1966. № 4368.

⁸⁰ STRAND 2013; ugyanakkor az askun madzsegal dialektusából és a tregamiból *glam* alakot ad meg MORGENSTIERNE (1929. 256.; 1934. 91.), de ez bizonyára dard hatásra kialakult hangalak.

⁸¹ Ezt a szót STRAND 2011a 'száműzetett; száműzött; jogfosztott; szökevény' jelentéssel jegyezte fel. A nurisztáni szónak iráni és ind megfelelői is fellelhetők, vö. ósírani **³kai-: ki- / *čai-: čī-* 'tartozást megadni, bűnt megváltani, vezekelni', és óind *cáyate* 'megad, megbosszul', melyek az ősideurópai **k^wei-* 'megbékélni, büntetést fizetni' szógyökből származtathatók (l. CHEUNG 2007. 27-28.; ĚDEL'MAN 2011. 175.; RIX et alii 2001. 595.).

⁸² L. BUDDRUS-DEGENER 2015. 645.

⁸³ MORGENSTIERNE 1973. 300-304.

⁸⁴ L. TURNER 1962-1966. № 4715.1. Az ige tranzitív/műveltető alakját TURNER (№ 4717) *caláyati* alakban adja meg, és nurisztáni megfelelőit is említi: askun *pā-cal-* 'elűz', *čalā-* 'felszólít'; wajgali *čāak'rói* 'felszólított'; kati *čil'ya* 'elűzték őket', *čil'ī* 'törvényen kívüli', praszun *čāli-* 'felszólít'.

faluneveiről Strand weboldala⁸⁵ az alábbi listát adja: *väigal*, *amešedeš*, *ĵamač*,⁸⁶ *žončigal*. Ezek értelmében a zemiaki lakosságra a wajgali nyelvben használt endonima (*čilĵama/čelĵama*) jelentését én így azonosítom: 'a *ĵamač* faluból elvándoroltak/elmenekültek'. Ezt az elemzésemet megerősíti egy párhuzam, amelyet Strand kati adatai között találtam. A keleti kati nyelvterületen (a Landay Sin völgye) van egy *ĵamč'ořm* nevű kis település, melynek lakosait a környező, kati nyelvű lakosság *ĵamč'o* (nőnem *ĵamč'i*) névvel illeti, azaz a Wajgal-völgy *ĵamač* falujából származónak nevezi. A helynevet Strand így elemzi: *ĵamâč-o-gřom*, azaz a *ĵamâčiak* falva.⁸⁷ Ennek a falunak a lakossága azonban ma már nem a wajgali nyelvet, hanem a kati nyelv helyi (kamviri) dialektusát beszéli.

Ha a zemiaki lakosság eredetét sikerült is igazolnom a helynév etimológiai elemzésével, az a kérdés, hogy milyen nyelvet beszélnek, még mindig nehezen megválaszolható. A zemiaki nyelv rendszerének igen vázlatos (mindössze bő kétoldalas) leírásában⁸⁸ feltűnő, hogy a zemiaki hangrendszerében nincsenek dentális affrikáták, pedig ez egy jellemzően nurisztáni hangtani vonás lenne; továbbá úgy tűnik, hogy a térjelölés sajátos nurisztáni nyelvi eszközei, valamint a grammatikai nem szintén hiányoznak. Ugyanakkor az igeragozásban a paradigmák igen hasonlítanak a wajgalihoz.⁸⁹ Tehát ami a zemiaki nyelv osztályozását illeti, a helyzet továbbra is ellentmondásos. Vannak, akik nurisztáninak vélik, de nem világos, hogy egy külön nyelvnek, vagy csak az egyik nyelv (a wajgali) dialektusának kell-e tekinteni.⁹⁰ Néhány lexikai adat alapján Morgenstierne az askun változatának gondolta,⁹¹ míg Grjunberg a wajgalihoz közelinek tartja és hangsúlyozza, hogy erős pastu nyelvi behatás alatt áll, valamint nyelvöldrajzi szempontból dárd területbe ékelődik.⁹²

A zemiaki osztályozásával kapcsolatban álláspontom az, hogy a beszélők rokonsága a Nurisztánban élő wajgali törzsekkel nagyon valószínű, sőt véleményem-

⁸⁵ L. Strand 2011b.

⁸⁶ Egy *ĵam'áč* falunevet a Wajgal-völgyben említ továbbá DEGENER 1998. 441.

⁸⁷ STRAND 2011a.

⁸⁸ GRJUNBERG 1999. 123–125.

⁸⁹ Részleteket l. GRJUNBERG 1999. 124.

⁹⁰ KIEFFER (1983. s.p., §12–15.) szerint a *Zamyākī* nem egy külön nyelv, hanem csupán a wajgali „egy formája”, viszont NELSON (1986: 18) szerint a *zamyaki* egy kisebb dialektus, amelyet a tregami (gambiri) mellett említ. Ezekkel a nézetekkel szemben a zemiakit, (akárcsak a damelit) nem nurisztániként osztályozza sem az *Ethnologue*, sem a *Glottolog* (l. <https://glottolog.org/resource/languoid/id/indo1324>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.), hanem az északnyugati indoárja nyelvek Kunar csoportjába sorolják.

⁹¹ MORGENSTIERNE 1934. 58. Azt is figyelembe kell venni, hogy ezidőtájt MORGENSTIERNE az askunon kívül még nem rendelkezett részletesebb adatokkal a többi nurisztáni nyelvről.

⁹² GRJUNBERG 1971; 1999. 123.

nyem szerint a wajgali endonima (*čiljama/čeljama*) és a zemiaki autoglottonima (*Jamlám*) elemzése alapján beazonosítható, hogy a zemiaki beszélői a *Ĵamač* nevű nurisztáni faluból vándoroltak ki. De ez nem jelenti azt, hogy a Zemiakiban jelenleg beszélt nyelv a nurisztáni nyelvek közé sorolandó. A több évszázados dard nyelvű környezet bizonyára erősen hatott a zemiakira. Részletesebb leírás birtokában lehetne csak igazolni, hogy besorolható-e a nurisztáni nyelvek közé. További információk a zemiakiról léteznek Grjunberg Szentpétervárott őrzött hagyatékában (két kézzel írott jegyzetfüzet, összesen kb. száz oldal).⁹³

Összefoglalva a bizonytalan besorolású nyelvek osztályozási perspektíváit, álláspontom az, hogy mindhárom nyelv esetében korainak tartom a döntést a végleges osztályozásukról. A dameli nyelv jó eséllyel pályázhat arra, hogy a nurisztáni csoporthoz soroljuk, mint ötödik nyelvet. A zemiaki nyelv beszélői etnikailag minden bizonnyal a wajgaliakkal rokonok, mert önmegnevezésük arról tanúskodik, hogy a Wajgal-völgyből (*Ĵamač* faluból) vándoroltak ki. Viszont az, hogy a beszélők nurisztáni származásúak, nem jelenti azt, hogy nyelvük valóban a nurisztáni wajgali nyelv egy változata. Tisztázandó, hogy a zemiaki milyen típusú és fokú kódkeveredést mutat a környező, nem nurisztáni (dard és/vagy iráni) nyelvekkel. Az itt tárgyalt három nyelv közül a tregami osztályozásának problémája a legbonyolultabb. A három faluból valószínűleg csak egynek a nyelve, a gambiri tűnik esélyesnek arra, hogy valamelyik nurisztáni nyelv (talán wajgali) dialektusaként azonosítható lehet. A rendelkezésre álló nyelvi adatok minimális mennyisége miatt elhamarkodottnak tartom azok véleményét, akik szerint a tregami (gambiri) a nurisztáni csoporthoz tartozik, különösképpen, ha a nurisztánin belül nem pusztán dialektusnak, hanem külön nyelvnek tekintik.

Online források a nurisztáni népek és nyelvek tanulmányozásához

A nurisztáni nyelvészeti kutatásokhoz legfontosabb internetes forrás Richard Strand weboldala,⁹⁴ amelynek legnagyobb értéke az alfabetikus és szemantikai mezők szerint is kereshető lexikai adatbázis. A nurisztáni nyelvek közül a kati nyelv keleti dialektusai (kamviri és katavari), az askun archaikusnak tartott szanuviri (Wama) dialektusa és a wajgali nyelv nisej dialektusa) mellett néhány dard nyelvből (khowar, palula, pasaj nyelvek egyes dialektusaiból) gyűjtött szójlistát is tartalmaz az adatbázis. A weboldal részletes fonetikai leírást is ad

⁹³ Az információt köszönöm Szvjatoszlav Kaverin kollégának (Moszkva), aki a hagyatékot leltározta.

⁹⁴ Nuristán: Hidden Land of the Hindu-Kush, <https://nuristan.info/>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.)

az érintett nyelvekről, valamint egy áttekintést a nurisztáni nyelvek hangtani változásairól az ősrja korszaktól kezdve az egyes nurisztáni nyelvek sajátos fejleményeiig.

A nyelvészeti kutatások úttörőjének, Georg Morgenstierne kutatásait bemutató, archív anyagát a Norvég Nemzeti Könyvtár weboldalának multimédia adatbázisában⁹⁵ tárolják, amely (bár egyelőre nem teljes) 2005 óta a világhálón hozzáférhető.⁹⁶ Az adatbázis Morgenstierne 1923 és 1970 között Afganisztánban, Pakisztánban, valamint Iránban és Indiában végzett terepmunkája során gyűjtött anyagokat tartalmazza: néma és a hangos filmfelvételeket, hangfelvételeket, fotókat és kéziratos jegyzeteket. Az 1920-as években készült, rövid hangfelvételek nyers változatban nem igazán hasznosíthatók, kivéve az énekelt himnuszok és a hangszeres zenével kísért táncok audio-fájljait. A technikailag ugyancsak elavult filmfelvételek és fotók bepillantást engednek az iszlám hit-térítést megelőző állapotokra jellemző viszonyokba. Morgenstierne kéziratos feljegyzéseiből számos oldal szkennelt változata is megtekinthető az oldalon.

A történeti-összehasonlító nyelvészeti és főként az etimológiai munkához elengedhetetlen a beszélt nyelvek mögötti tárgyi kultúra ismerete. Ennek megismeréséhez több internetes lehetőség ad támogatást, azonban ezek általában Afganisztánra koncentrálnak, és csak részben tartalmaznak kimondottan Nurisztánra vonatkozó részleteket.

- *Az Afgán Virtuális Múzeum*⁹⁷ ritka dokumentumokat és képeket tesz közzé Maximilian Klimburg gyűjteményéből. Klimburg osztrák művészettörténész és etnológus, aki 1971 és 2002 között több alkalommal jár gyűjtőúton Afganisztánban.
- A *Moesgaard Múzeum* etnográfiai gyűjteménye⁹⁸ a 3. Dán Közép-Ázsia expedíció (1947–1949) anyagára épült, két hangfelvételen wajgali dalok is hallhatók.
- *Az Amerikai Afganisztán Kutatóintézet* konferenciát rendezett a Nurisztánt Európában elsőként bemutató Mountstuart Elphinstone 1815-ben kiadott útibeszámolója megjelenésének bicentenáriuma (SOAS, Lon-

⁹⁵ Georg Morgenstierne archívum: www.nb.no/baser/morgenstierne/english/index.html; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁹⁶ <https://www.nb.no/baser/morgenstierne/english/index.html>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁹⁷ AviM - Afghan virtual Museum, Max Klimburg collection of rare documents and images, <http://www.afghanvirtualmuseum.org/project.html>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

⁹⁸ In the Land of Light, <http://www.moesmus-afghanistan.dk/?p=3288>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

don – 2015),⁹⁹ majd ennek folytatásaként 2017-ben az Elphinstone College-ban (Mumbai, India). Ezt követően 2018-ban az intézet folyóiratot indított *Journal of Afghanistan Studies* címmel.

- *Afganisztán Intézet*, Svájc (Bubendorf), ahol az 1935-ös német expedíció Nurisztánban készült fényképfelvételeinek egy része elérhető a weboldaluk *Phototeca Afghonica* részében.¹⁰⁰
- az *Afganisztán digitális gyűjtemények és digitális könyvtár*¹⁰¹ oldalán elérhető többek között a történész Nancy H. Dupree 42 történelmi, muzeológiai, szociológiai munkája.

Az 1950-es évek expedíciói által készített mozgókép-felvételek elérhetők videomegosztón keresztül: az olasz Paolo Graziosi rövid dokumentumfilmje, „A Himalája népei között” (1955),¹⁰² amely bár nem Nurisztánban, hanem Csitrálban készült, kiváló képet ad a „kafirok” egykori életéről. Lennart Edelberg (1957) „Kafirisztán - a pogányok földje” 45-perces (színes, hangos, dán nyelvű) dokumentumfilmje viszont valóban Nurisztánban készült.¹⁰³ Ezekből a filmekből bepillantást kaphatunk a nurisztániak hagyományos életviteléről: a hétköznapi és ünnepi szokásaikról, lakóköznyezetükről, használati tárgyaikról, vallásukról. A nyelvi részletek iránt érdeklődők számára azonban sajnálatos módon a filmfelvételek a helyszínen rögzített hangokból csak a zene hallható, nurisztáni nyelvű hanganyag nem szerepel benne.

A nemrégiben televíziócsatornák által készített dokumentumfilmek angol nyelven vagy angol felirattal ellátva szintén fontosak a nurisztáni hagyományos kultúra leírása szempontjából. Egy afganisztáni, dari nyelvű televíziócsatorna (TOLONews, Kabul) a Wajgal-völgyben készített dokumentumfilmet,¹⁰⁴ amelynek fő érdekessége, hogy az ősi „kafir” kultúra egyik rituális emlékhelyét rész-

⁹⁹ Mountstuart Elphinstone and the Historical Foundations of Afghanistan Studies: Reframing Colonial Knowledge of the Indo-Persian World in the Post-Colonial Era, <https://afghan-institute.org/elphinstone-2015/>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.)

¹⁰⁰ L. <http://www.afghanistan-institut.ch/>, https://www.phototheca-afghonica.ch/uploads/tx_fmphototheca/Einleitung_Scheibe_01.pdf, <http://www.afghanistan-institut.ch/>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

¹⁰¹ Afghanistan Digital Collections & Digital Libraries, <http://184.73.243.18:8080/jspui/>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

¹⁰² Tra i popoli dell'Himalaya (1955), <https://www.youtube.com/watch?v=qecRrZmAIDQ>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

¹⁰³ Kafiristan - hedningernes land, <https://www.youtube.com/watch?v=metEbNdmovA>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

¹⁰⁴ Nuristan province (Old Kafiristan): <https://www.youtube.com/watch?v=ieNoADipxLo>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

letesen bemutatja: ez a hely az *Indra-kun* (Indra isten kertje). Az askun nyelvű Wama falutól kb. 5 km távolságra található, magas hegyoldalon fekvő, több-hektáros terület egy szőlőliget, ahol a bor készítésére használt, sziklába vajt szőlőtaposó kádak ma is láthatók.

Nurisztán híres a művészi faragásról, ennek hagyományát és technikáját a British Councilnek a *Turquoise Mountain Alapítvány*¹⁰⁵ megbízásából készített, rövid dokumentum-filmje mutatja be.¹⁰⁶ Ugyancsak említést érdemel két nurisztáni (Abdul Wahid és Choonish Nuristani) jól strukturált weboldala kiváló fényképgyűjteményével.¹⁰⁷

Nyelvészeti szempontból Richard Strand weboldala után egy újabb kutatói weboldal indult 2019-ben (jelenleg kezdeti fázisban működik):¹⁰⁸ *Language contact and relatedness in the Hindukush region*. A svéd projekt vezetője Henrik Liljegren, aki már eddig is jelentős elemzéseket adott főként a pakisztáni terület nyelveiről, de nurisztáni vonatkozásokra is egyre gyakrabban rámutat ezekben. Az adatbázis a nurisztáni adatokat is lefedi, és egyik érdekessége és értéke, hogy a példákat nemcsak fonetikus átírásban közli, hanem audio fájl is csatol hozzá. A számnevek és rokonságnevek szemantikai mezői és a 40-szavas alapszókinccs külön kereshető. Ezek a lexikai elemek, továbbá a nyelvtani jellemzők térképes megjelenítése kiválóan kiegészíti a WALS adatbázist.¹⁰⁹ Mindezek mellett a tudósok reménykedve várják, hogy újra terepmunkával tanulmányozhassák a nurisztáni népek kultúráját és nyelveiket.

¹⁰⁵ A Turquoise Mountain Foundation, egy Skóciában alapított civil alapítvány, amelynek célja a kézművesség hagyományainak megőrzése (ékszerkészítéstől a kalligráfiáig), l. <https://turquoise-mountain.org/afghanistan>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

¹⁰⁶ Documentation of Nuristani Woodcarving, <https://www.youtube.com/watch?v=51xxd1ggzJw>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

¹⁰⁷ <http://knownuristan.blogspot.com>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

¹⁰⁸ <https://hindukush.ling.su.se/> (Hosted by the Department of Linguistics at Stockholm University); utolsó letöltés: 2020. 06. 05.

¹⁰⁹ DRYER–HASPELMATH 2013.

Rövidítések

- ADAMEC 2012 ADAMEC, Ludwig W.: Historical Dictionary of Afghanistan. (4th ed.) Lanham/Toronto/Plymouth, 2012.
- ALVAD 1954 ALVAD, Thomas: The Kāfir harp. *Man* 54. (1954) 151–154.
- BASHIR 2016 BASHIR, Elena: Pakistan and Afghanistan. In: Hock, Hans H. – Bashir, Elena (eds.) *The Languages and Linguistics of South Asia: A comprehensive guide.* (The World of Linguistics 7.) Berlin/Boston, 2016. 638–645.
- BASHIR 2016 BASHIR, Elena: Dardic. In: Cardona, George – Jain, Dhanesh (eds.) *The Indo-Aryan Languages.* London/New York, 2003. 818–894.
- BLAŽEK – HEGEDŰS 2012 BLAŽEK, Václav – HEGEDŰS, Irén: On the position of Nuristani within Indo-European. In: Sukač, Roman – Šefčík, Ondřej (eds.) *The Sound of Indo-European 2: Papers on Indo-European Phonetics, Phonemics and Morphophonemics.* (LINCOM Studies in Indo-European Linguistics 41.) München, 2012. 40–66.
- BUDDRUSS – DEGENER 2015 BUDDRUSS, Georg – Degener, ALMUTH: *Materialen zur Prasun-Sprache des Afghanischen Hindukusch. Teil I: Texte und Glossar.* (Harvard Oriental Series 80.) Cambridge/London, 2015.
- CACOPARDO 2016 CACOPARDO, Alberto: Fence of Peristan – The Islamization of the “Kafirs” and their domestication. *Archivio per l’Antropologia e la Etnologia* CXLVI. (2016) 69–101.
- CACOPARDO – CACOPARDO 1995 CACOPARDO, Alberto M. – CACOPARDO, Augusto S.: Unknown peoples of Southern Chitral. Part I: The Dameli. *East and West* 45. (1995) 233–282.
- CACOPARDO – CACOPARDO 2001 CACOPARDO, Alberto M. – CACOPARDO, Augusto S. (eds.): *Gates of Peristan: History, religion and society in the Hindu Kush.* Roma, 2001.
- CHEUNG 2007 CHEUNG, Johnny. *Etymological Dictionary of the Iranian Verb.* (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 2.) Leiden/Boston, 2007.
- DECKER 1992 DECKER, Kendall D.: *Languages of Chitral.* (Sociolinguistic Survey of Northern Pakistan 5.) Islamabad, 1992.
- DEGENER 1998 DEGENER, Almuth: *Die Sprache von Nisheygram im afghanischen Hindukush.* (Neuindische Studien 14.) Wiesbaden, 1998.
- DRYER – HASPELMATH 2013 DRYER, Matthew S. – HASPELMATH, Martin (eds.): *The World Atlas of Language Structures Online.* Leipzig, 2013. <https://wals.info/>
- ÈDEL'MAN 2011 ÈDEL'MAN, Dzsoj I.: *Ètimologicseszkij slovar' iranzskih jazykov.* Tom 4: i–k. Moskva, 2011.

- ELPHINSTONE 1815 ELPHINSTONE, Mountstuart: An Account of the Kingdom of Caubul, and Its Dependencies, in Persia, Tartary, and India. II. London, 1815. (= <https://digitalcommons.unl.edu/afghanenglish/252/>; utolsó letöltés: 2019. 12. 15.)
- ELNAZAROV 2010 ELNAZAROV, Hakim: Western and Central Asia. In: Moseley, Christopher (ed.). *Atlas of the World's Languages in Danger*. (3rd ed., UNESCO Publishing) Paris, 2010. 43–47. (<http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/endangered-languages/atlas-of-languages-in-danger/>; utolsó letöltés: 2019. 05. 21.)
- GORDON 2005a GORDON, Raymond G., Jr. (ed.): *Ethnologue: Languages of the World*. Dallas, Texas, 2005. (= https://www.ethnologue.com/15/show_language/dml/; utolsó letöltés: 2020. 01. 20.)
- GORDON 2005b GORDON, Raymond G., Jr. (ed.): *Ethnologue: Languages of the World*. Dallas, 2005. (= <https://www.ethnologue.com/language/trm/>; utolsó letöltés: 2020. 01. 20.)
- GRIFFITH 1847 GRIFFITH, William: *Journals of Travels in Assam, Burma, Bootan, Afghanistan and the Neighbouring Countries*. Calcutta, 1847.
- GRJUNBERG 1971 GRJUNBERG, Alekszandr L.: K dialektologii dardszkizh jazykov (glangali i zemiaki). In: *Indijszkaja i iranszkaja filologija. Voproszy dialektologii*. Moszkva, 1971. 3–29.
- GRJUNBERG 1999 GRJUNBERG, Alekszandr L.: Zemiaki. In: Èdel'man, Dzsoj I. (red.) *Dardszkije i nurisztanszkije jazyki*. Moszkva, 1999. 123–125.
- HAMMARSTRÖM et al. 2017 HAMMARSTRÖM, Harald – FORKEL, Robert – HASPELMATH, Martin (eds.): *Glottolog 3.0*. Jena, 2017. (= <https://glottolog.org/resource/languoid/id/treg1243>; utolsó letöltés: 2019. 12. 28.)
- HEEGÅRD – LILJEGREN 2018 HEEGÅRD, Jan – LILJEGREN, Henrik: Geomorphic coding in Palula and Kalasha. *Acta Linguistica Hafniensia* 50. (2018):2. 129–160.
- HEGEDŰS 2011 HEGEDŰS, Irén: A nurisztáni nyelvek genetikus osztályozásának alternatívái. In: Fekete Mária (szerk.): „...eleitől fogva” Régész – Tanár – Ember. A 75 éves Makkay János köszöntése. (Specimina Nova Dissertationum Ex Instituto Historiae Antiquae Et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis, Supplementum XI.) Pécs, 2011. 137–154.
- IRGENS-MØLLER 2005 IRGENS-MØLLER, Christer: Remnants of the Kafir music of Nuristan – a historical documentation. *The DSCA Journal. Danish Society for Central Asia's Electronic Quarterly* No. 2 (October 2005) 57–68.
- IRGENS-MØLLER 2010 IRGENS-MØLLER, Christer. *Music in Nuristan. Traditional Music from Afghanistan*. (with 3 CDs) Aarhus, 2010.
- JETTMAR 1975 JETTMAR, Karl. *Die Religionen des Hindukusch*. (Die Religionen der Menschheit 4/1.) Stuttgart, 1975.

- JETTMAR 1986 JETTMAR, Karl. The Religions of the Hindukush. Vol. 1: The Religion of the Kafirs: The Pre-Islamic Heritage of Afghan Nuristan. [Translated from the German by Adam Nayyar, with contributions from Schuyler Jones and Max Klimburg, and with a Glossary by Peter S. C. Parkers] Warminster, 1986.
- JÓZSEF KÁROLY 1901 JÓZSEF KÁROLY főherceg. A cigányokról. In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képbén. XX. kötet: Magyarország VII. Délkeleti Magyarország: Erdély és a szomszédos hegyvidékek. Bp., 1901. (= <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/OMMonarchia-az-osztrak-magyar-monarchia-irasban-es-kepben-1/delkeleti-magyarorszag-erdely-es-a-szomszedos-hegyvidekek-4DF2/a-bodza-szorostol-a-delmagyarorszag-hegyvidekig-5208/a-cziganyok-jozsef-foherceg-o-cs-es-kir-fensegetol-5438>; utolsó letöltés: 2019. 12. 17.)
- KIEFFER 1983 KIEFFER, Charles M.: Afghanistan, v: Languages, §12–15. In: Encyclopaedia Iranica, Vol. I., Fasc. 5. 501–516. Online Edition, 1983. (= <http://www.iranicaonline.org/articles/afghanistan-v-languages>; utolsó letöltés: 2020. 03. 16.)
- KLIMBURG 2016 KLIMBURG, Maximilian: Transregional intoxications: Wine in Buddhist Gandhara and Kafiristan. In: Pellò, Stefano (ed.) Borders. Itineraries on the Edges of Iran. Venezia, 2016. 271–302.
- KOGAN 2006 KOGAN, Anton I.: Dardszkije i nurisztanszkije èlementy v jazyke dameli. In: Dybo, Anna V. et alii (eds.) Orientalia et Classica. Trudy Insztituta vosztocsnyh kul'tur i anticsnosztyi, Vyp. 8. Moszkva, 310–326.
- LILJEGREN 2014 LILJEGREN, Henrik: A survey of alignment features in the Greater Hindukush with special references to Indo-Aryan. In: Suihkonen, Pirkko - Whaley, Lindsay J. On Diversity and Complexity of Languages Spoken in Europe and North and Central Asia. Amsterdam, 2014. 133–174.
- LILJEGREN 2016 LILJEGREN, Henrik: A Grammar of Palula. (Studies in Diversity Linguistics 8.) Berlin, 2016.
- LILJEGREN 2017 LILJEGREN, Henrik: Profiling Indo-Aryan in the Hindukush-Karakoram: A preliminary study of micro-typological patterns. *Journal of South Asian Languages and Linguistics* 4.1. (2017) 107–156.
- LITVINSKY 1996 LITVINSKY, Boris A.: Languages, Literature, Coinage, Architecture and Art. In: Litvinsky, Boris A. (ed.) History of Cultures of Central Asia. Vol. 3: The Crossroads of civilizations, A.D. 250 to 750. Paris, 1996. 376–393. (= <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000104612>; utolsó letöltés: 2019. 11. 29.)

- LUMSDEN 1860 LUMSDEN, Harry B.: The Mission to Kandahar. Calcutta, 1860. (= <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.501928/page/n133>; utolsó letöltés: 2019. 11. 21.)
- MORGENSTIERNE 1929 MORGENSTIERNE, Georg: The language of the Ashkun Kafirs. *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* 2. (1929) 192–289.
- MORGENSTIERNE 1932 MORGENSTIERNE, Georg: Report on a Linguistic Mission to North-Western India. Oslo, 1932.
- MORGENSTIERNE 1934 MORGENSTIERNE, Georg: Additional notes on Ashkun. *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* 7. (1934) 56–135.
- MORGENSTIERNE 1942 MORGENSTIERNE, Georg: Notes on Dameli. A Kafir-Dardic language of Chitral. *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* 12. (1942) 115–198.
- MORGENSTIERNE 1952 MORGENSTIERNE, Georg: Linguistic gleanings from Nuristan. *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* 16. (1952) 117–135.
- MORGENSTIERNE 1954 MORGENSTIERNE, Georg: The Waigali language. *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* 17. (1954) 146–324.
- MORGENSTIERNE 1973 MORGENSTIERNE, Georg: Irano-Dardica. (Beiträge zur Iranistik 5.) Wiesbaden, 1973.
- MUZIO 2008 MUZIO, Lo Ciro: Remarks on the Paintings from the Buddhist Monastery of Fayaz Tepe (Southern Uzbekistan). *Bulletin of the Asia Institute* (N. S.) 22. (2008) 189–206.
- NELSON 1986 NELSON, David N.: The Historical Development of the Nuristani Languages. PhD-disszertáció, University of Minnesota, 1986. (authorized facsimile, University Microfilms International, Ann Arbor, Michigan).
- OSTROWSKI et alii 2016 OSTROWSKI, Stephane – RAHMANI, Haqiq – ALI, Jan Mohammad – ALI, Rita – ZAHLER, Peter: Musk Deer *Moschus Cupreus* Persist in the Eastern Forests of Afghanistan. *Oryx* 50.2 (2016) 323–328.
- PARKES 1987 PARKES, Peter S.C.: Livestock symbolism and pastoral ideology among the Kafirs of the Hindu-Kush. *Man* (N.S.) 22 (1987) 637–660.
- PERDER 2013 PERDER, Emil: A Grammatical Description of Dameli. Stockholm, 2013.
- POTTS 2016 POTTS, Daniel T.: The Bronze age roots of the Nuristani *urei*. In: Dubova, Nadezhda A. et alii (red.) Transactions of Margiana Archaeological Expedition 6: To the memory of Professor Victor I. Sarianidi. Moscow, 2016. 418–421.

- PURCHAS 1626 PURCHAS, Samuel: Purchas His Pilgrimage, or, Relations of the World and the Religions Observed in all Ages and Places ... etc. 1, Asia: The Fovrth Booke. Chap. XII, § III, The Long and Dangerous Journey from Lahore, A Citie of the Great Mogol, To China, by Benedictvs Goes. London, 1626. 413–415. (= https://archive.org/stream/case_g_12_71_v_5#page/n459/mode/2up/search/Capherstam; utolsó letöltés: 2020. 02. 26.)
- REES 1819 REES, Abraham: The Cyclopædia; or Universal Dictionary of Arts, Sciences, and Literature. Vol. 20: KIL-LIG. London, 1819. (= <https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015068382327; utolsó letöltés: 2020. 04. 18.>)
- RENNELL 1782 RENNELL, James: Memoir of a Map of Hindoostan, or the Mogul Empire: from the latest authorities. London, 1782. (1792-es, javított kiadás, University of Michigan Online Exhibits) (= <https://www.lib.umich.edu/online-exhibits/exhibits/show/india-maps/item/5224?exhibit=136&page=1193; utolsó letöltés: 2020. 04. 18.>)
- RIX et alii 2001 RIX, Helmut et alii (eds.) Lexikon der indogermanischen Verben. (2., erw. und verb. Aufl.) Wiesbaden, 2001.
- ROBERTSON 1896 ROBERTSON, George S.: The Kafirs of the Hindu-Kush. London, 1896.
- ROBERTSON 1911 ROBERTSON, George S.: Kafiristan. In: The Encyclopaedia Britannica (11th edition) Cambridge–NewYork. Vol. 15. 630–634.
- SCHEIBE 1937 SCHEIBE, Arnold (Hrsg.): Deutsche im Hindukusch. Bericht der Deutschen Hindukusch-Expedition 1935 der Deutschen Forschungsgemeinschaft. Berlin, 1937.
- STRAND 1973 STRAND, Richard F.: Notes on the Nūristānī and Dardic languages. *Journal of the American Oriental Society* 93. (1973):3. 297–305.
- STRAND 2000 STRAND, Richard F.: The tregami. (= <https://nuristan.info/Nuristani/Tregami/tregami.html; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.>)
- STRAND 2001 STRAND, Richard F.: The tongues of Peristān. In: Cacopardo, Alberto M. – Cacopardo, Augusto S. (eds.) *Gates of Peristan: History, religion and society in the Hindu Kush*. Roma, 2001. 251–257.
- STRAND 2011a STRAND, Richard F.: Nišey-alā Lexicon. 2011. (= <http://nuristan.info/lngFrameL.html; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.>)
- STRAND 2011b STRAND, Richard F. The kalaša of kalašim. 2011. (= <https://nuristan.info/Nuristani/Kalasha/kalasha.html; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.>)
- STRAND 2013 STRAND, Richard F. Nuristāni Etymological Lexicon. (Version 2, 18 March 2013) (= <http://nuristan.info/lngFrameL.html; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.>)

- STRAND 2016 Strand, Richard F.: Nűrístânî. In: Hock, Hans H. – Elena Bashir (eds.) *The Languages and Linguistics of South Asia: A comprehensive guide*. (The World of Linguistics, 7) Berlin/Boston, 2016. 66–73.
- STURM – DUFFY 2012 STURM, Richard A. – DUFFY, David L.: Human Pigmentation Genes under Environmental Selection. *Genome Biology* 13.9. (2012) Art. Nr. 248. (= <https://doi.org/10.1186/gb-2012-13-9-248>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.)
- TURNER 1962–1966 TURNER, Ralph L.: A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages Vols. 1–4. London, 1962–1966. (= <http://dsal.uchicago.edu/dictionaries/soas/>; utolsó letöltés: 2020. 06. 05.)
- VÁMBÉRY 1878 VÁMBÉRY, Ármin: Afghánisztán és az afghánok. *Földrajzi Közlemények* 6. (1878) 353–367. (= http://real-j.mtak.hu/9780/1/FoldrajziKozlemenyek_1878.pdf; utolsó letöltés: 2019. 12. 15.)
- VASSILCZENKO 1966 VASSILCZENKO, Ivan T.: Generis Vitis L. species nova ex Afghanistania. *Novosztjyi szisztematyiki vyzszihi rasztyenij* 1966. 183–185.
- WITEK 2005 WITEK, Wlodek: With camera to India, Iran and Afghanistan: Access to multimedia sources of the explorer professor dr Morgenstierne (1892–1975). In: Bentkowska-Kafel, Anna – Cashen, Trish – Gardiner, Hazel (eds.): *Digital Art History*. Bristol/Portland 2005. 45–56.

Z. VARGA ZOLTÁN

.....

Naplóirodalom és önéletírás-kutatás

Diary literature and autobiography research

The paper proposes an overview of the genre of diary from a theoretical and from a historical perspective. Diary is an autobiographical genre whose distinctive feature comparing to relative autobiographical genres such as memoirs and retrospective autobiographies is the quasi-simultaneity of the written record and the recorded experience. Diarists insist on connecting their own passing time to the common and collective form of the time, the calendar. The paper analyses the function and the consequences of this exclusive form of writing when the date of written record influences the meaning of the record both for diarists and their readers. It is also important to keep in mind that diary is not only a literary genre or a form but a practice too, connected to the expression of intimacy. In my article I trace back how the possibility of an intimate speech became possible in the Western culture. The second part of my paper explores the history of the diary in the modern Hungarian literature. The diary which has been considered as an extra-literary genre became slowly a part of the system of literary genres. I describe the most important stages of this evolution by introducing briefly some of the most significant Hungarian diarists' work such as Zsigmond Justh, Géza Csáth, Béla Balázs, Milán Füst and Sándor Márai.

Keywords: diary, autobiographical writing, literary genres, history of intimacy, modern Hungarian literature

A napló az önéletírói műfajok közt

A napló műfajának meghatározása formai szempontból egészen egyszerűnek tűnik. Neve ugyanis – magyarul, de más nyelvekben is (*journal*, *diary*, *Tagebuch*) – jól kifejezi az általa megnevezett dolgot, hiszen olyan írásművet jelöl, melyben szerzőik *napról napra, lehetőleg a keltezés feltüntetésével írják le életük eseményeit, gondolataikat, érzéseiket, de akár álmaikat, jövőbeli terveiket, úgyszólván tehát bármit, a naptári napot tekintve a leírtak és a leírás egységé-*

nek. Cifrázhatjuk persze a dolgot, mint ahogy én is tenni fogom, de naplón köztudomásúlag napi rendszerességű, tematikai kötöttségek nélküli feljegyzéseket értünk. Michel Braud *La forme des jours* [A napok alakja] című 2006-os műfaj-történeti monográfiájában szabatosabb meghatározásra törekszik: „A naplóról létezésének keretét adó, valósnak tekintett külső események, cselekedetek, gyakran bizalmas gondolatok és érzések napi, esetleg időszakos felidézése.”¹ Braud könyve, meghatározásának megszövegezése, de még inkább a definíció alkotóelemeinek elemzése emlékeztet Philippe Lejeune híres, *Az önéletről paktum* című tanulmányának hasonló eljárására,² melyben az önéletrajz tematikai és poétikai meghatározottságait (valós személy az elbeszélő-főszereplő, visszatekintő prózában ír, a hangsúly a személyiség alakulására kerül) állítja szembe más rokon személyes műfajokkal.

Mielőtt a napló és az önéletrírás különbségeinek részletes bemutatására rátérek, érdemes legfontosabb közös sajátosságukat aláhúzni, hiszen mindkét műfajt referenciális vagy faktuális írásmódnak tartjuk, amennyiben a bennük leírt eseményeket valóban megtörténtnek tekintjük, a bennük kifejezett gondolatokat, véleményeket és érzéseket pedig közvetlenül szerzőiknek tulajdonítjuk. Ekként pedig szembeállítjuk őket az elbeszélőirodalom fikciós alkotásaival, melyekben nem tételezünk közvetlen viszonyt a szerző élete és a kitalált mű eseményei, szereplőinek tudattartalmai közt. A naplóra Lejeune elmélete szerint ugyanúgy vonatkozik az önéletrajzi műfajcsalád legfontosabb közös jellemzője: az önéletrajzi paktummal megpecsételt írások – így a napló is – kezkeskednek arról, hogy a műben olvasott események valóban megtörténtek, mégpedig egy valós személlyel, a mű szerzőjével. Pontosabban a paktum-elmélet szerint a széles értelemben vett önéletrajzi szövegek (köztük a naplók) – melyeknek szerzői saját tulajdonnevükkel szerepelnek főszereplő-elbeszélőként szövegükben, és a leírtak közvetlen valóságvonatkozásaiért személyükben vállalnak felelősséget, amit a közzététel intézményes kereteiben, a címben, a műfajmegjelöléssel és egyéb paratextuális eszközökkel (elő- vagy utószó, fülszöveg stb.) is megerősítenek – sajátos olvasásmódot kérnek olvasóiktól: ezek a szövegek azt akarják, hogy a szerző saját életére vonatkozó igazságként kezeljük az olvasottakat, a műben elmesélt eseményeket megtörténtnek, a felidézett szereplőket valóban élt embereknek tekintve, ennek minden súlyával és felelősségével együtt. A „paktum” kifejezés jogi implikációi némileg félrevezetők, hiszen az általa önéletrajzának jelölt szövegek olvasóinak többnyire se kedve, se módja nincs ellenőrizni a le-

¹ BRAUD 2006. 9.

² LEJEUNE 2003a.

írtak igazságtartalmát: ha a szerző egy szövegével és a szöveget kísérő egyéb megnyilatkozásaival (más szövegei, nyilatkozatok, nyilvános szereplések stb.) meggyőzi az olvasót műve önéletrajzi jellegéről, akkor az akként olvassa, belemegy a játékba, ha viszont ez a hit meginog, akkor egyszerűen átvált egy másik olvasásmódba, és többé vagy kevésbé fiktív műként fogja olvasni a művet. Az olvasók valójában nem írnak alá semmilyen szerződést, viselkedésük nem a jog által meghatározott logikát követi, hanem egyszerűen hisznek a szerzőnek, s így a megnyilatkozás egészében vett autentikussága, a vallomástevő igazmondásra törekvése összességében fontosabb, mint a részleteket illető esetleges tévedések, pontatlanságok, emlékezetkiesések, szándékos ferdítések és elhallgatások.

Az igazmondás iránti elvi elköteleződés meglelte ellenére a napló a megnyilatkozás, vagyis a közlés pragmatikus szintjén jelentősen különbözik az önéletírástól vagy az emlékirattól. A műfaj alakulástörténete során ugyanis az önéletírásba műfaji kódként épült be a nyilvánossághoz szólás (még ha esetleg posztumusz közlésről vagy korlátozott nyilvánosságról van is szó), ellenben a naplóban a titkosság, a bizalmasság, a magánhasználat a szabály, az eleve a nyilvánosságnak szánt naplók – dacára a 20. századi naplóírók sikereinek – máig kivételnek számítanak. A naplók nem nyilvános jellege viszont szükségtelemmé teszi a szerző és a szövegbeli elbeszélő-főszereplő azonosságának hangoztatását, a naplókban a legritkább esetben szólítja saját nevével önmagát a naplóíró (ha viszont igen, akkor az külön hangsúlyt kap), sőt a másik tekintetétől való rejtőzésnek, a titkosításnak először általában a tulajdonnevek esnek áldozatul. Az önéletírói paktum megkötésének másik eszköze, a paratextuális szöveghelyeken (előszó, utószó, fülszöveg, cím, műfajmegjelölés) tett önéletrajzi nyilatkozatok – melyek referenciálisáról a könyvkiadás és az irodalomtudomány intézményei kezeskednek – pedig épp a közlés hiánya miatt nem működnek. Pontosabban a posztumusz kiadott naplók esetében (ami alól a 20. század közepéig alig volt kivétel, ez pedig hosszú távon is meghatározta a műfajjal kapcsolatos olvasói szokásokat és elvárásokat) az önéletrajzi paktumot a szerzők helyett a kiadók és szerkesztők egészítik ki és állítják helyre, így pedig végtelen viták nyílnak a kiadás esetleges jogsértő voltáról, illetve arról, hogy mennyiben sérti egy másik ember méltóságát vagy emlékét olyan írásainak elolvasása, melyet nem maga bocsátott a közönség elé. Az olvasót azonban ritkán befolyásolja, hogy a szerző saját maga adja-e ki naplóját, vagy kiadója teszi azt halála után, s többnyire meglegészik az azonosítás intézményes garanciáival, és önéletrajziként olvassa szöveget.

Ha a naplót, immár narratív-poétikai szinten, az önéletírással szemben kívánjuk meghatározni, akkor először is a két műfaj elbeszélőinek az elbeszelt történetükhöz képest meglévő időbeli távolságát érdemes összehasonlítani.

Az önéletírás esetében retrospektív, visszatekintő elbeszélésről van szó, azaz az elbeszélő az elbeszélteken időben kívül állva vagy túljutva, már az események végkimenetelét ismerve mondja el történetét, ennek köszönhetően olyan teleologikus perspektívából látva és láttatva az események összefüggéseit, mely ok-okozati kapcsolatokba rendezi az elbeszélte eseményeket, s így vezet el a történet befejezéséig, az elbeszélés jelenéig. Ezzel szemben a napló elbeszélőjének nézőpontja kvázi egyidejűnek (azért csak kvázi, mert a teljes egyidejűség írás és esemény lehetetlen egybeesését feltételezné) mondható az elbeszéltekkel, hiszen ideális esetben a nap végén, még az események és az élmény közelében készül a feljegyzés, így az elbeszélte események többnyire csak követik egymást, és nem egymásból következnek. Az időbeli közelségnek azonban nem csupán „mimetikus” előnyei vannak – az emlékezet pontossága –, hanem hermeneutikai „hátrányai” is. Az elbeszélő az események idejében állva nem látja előre azok kimenetelét, a lezártság érzetét adó teleologikus perspektíva hiánya miatt nem tudja összefüggő értelemegészbe helyezni a történéseket, csupán az összefüggések napról napra változó horizontját képes megkonstruálni. A nem-tudás, az életesemények értelmezésének a naplóból kiolvasható találgató, „aleatorikus” módja sok olvasót emlékezteti saját életének jelenben időben folyó értelmezésére. Így válik az írásmód hitelessé és autentikussá számukra, sőt sokszor fel is értékelődik a retrospektív önéletrajzi elbeszélések utólag konstruált, az egykori jelen nyitottságát már megragadni nem képes perspektívájával szemben. A jövő ismeretlensége a naplóban a „nem-tudás” időtapasztalatát és a töredékes ismeretek „élményszerűségét” nyújtja.

A jelen perspektívájába zárt naplóból hiányzik a lezárt (legyen bár fiktív vagy önéletrajzi) elbeszélés irodalmi művektől elvárt jelentéstelisége, a művé formált tapasztalat kompozicionális elemeinek szükségszerűsége, az elbeszélő művektől megszokott lezártság. A naplóról írott szakmunkák gyakran említik is a műfaj kapcsán a kompozíció általános hiányát („lapok gyűjteménye, melyek nem csupán permutálhatók [...], hanem a végtelenségig törölhető”),³ vagy az elbeszélések strukturálisan különösen fontos egységeinek – mint amilyen a kezdet vagy a befejezés – a narratív szerveződéstől független voltát,⁴ sőt esetlegességét a naplóban.

Mindezek ellenére a naplót gyakran mégis lezárt, önéletírászerű elbeszélésnek tekintjük, ám ez az olvasó felelőssége: „a naplóróval szemben többlettudással rendelkezünk: mi már tudjuk azt, amit ő csupán sejt, de biztosan

³ BARTHES 2001. 9.

⁴ LEJEUNE 2003b.

nem tudhat; tudjuk, hogyan ér véget a történet. Ilyen esetekben a naplóolvasás során [...] hajlamosak vagyunk olyan nyomokat, jeleket, utalásokat, elejtett megjegyzéseket keresni a szövegekben, amelyek az ismert vég valamely részét (vagy teljes egészét) előrevetítik.”⁵ Így fordulhat elő, hogy ismert, nagyszabású történelmi események olvasása során különös figyelmet szentelünk a történelmi esemény korabeli megsejtésének, hogy eleve ismerve bizonyos magánéleti drámák kimenetelét, feszülten várakozunk annak kibontakozására, ezzel pedig fikciós olvasási mintákat is mozgósítunk (lélektani krimi).

Napló és naplóvezetés: az élettől az irodalomig

A napló szöveggént, önmagában vett műként történő vizsgálata a műfaj mai megközelítéseiben is ritka. A naplókról szóló szakirodalmat forgatva az az érzésünk, hogy a műfaj jellemzőinek leírásai inkább a naplóvezetésre mint tevékenységre és mint társadalmi és irodalmi gyakorlatra irányulnak,⁶ ami egyáltalán nem meglepő, hisz nincs még egy műfaj, melynek értelmezésében ennyire konstitutív szerepet játszanának az olvasónak a megírás folyamatáról alkotott elképzelései. Ha csupán a naplók tematikus osztályozását tekintjük, már abból is kitűnik, hogy a megírás körülményei gyakran válnak a rendszerezés alapjává, így a naplóíró különleges élethelyzete alapján beszélünk börtönnaplókról, betegség-naplókról, útinaplókról stb. A napló különleges helyet foglal el az irodalmi műfajok között (tágan értve a kifejezést), abban a tekintetben, hogy az olvasás során fontos szem előtt tartani a naplóvezetésről tudottakat. Míg egy regény vagy egy vers esetében a keletkezés körülményeinek általában csupán az irodalomtörténészek számára van jelentősége, addig a napló olvasója a mű megalkotásának folyamata felől közelít a szöveghez: biztosra veszi, hogy az elbeszélő-író a naptárhoz igazítja mondandóját, helyesebben éppen a naptár által önkényesen kijelölt időegység szabja meg a szöveg elrendezését. Ennélfogva az olvasó úgy alkotja meg a naplóíró-elbeszélő alakját, hogy folyamatos, állandó távolságot, helyesebben közelséget tételez az elbeszélő én és az elbeszélő én életének eseményei, történései, benyomásai között, fontos szerepet tulajdonítva abban az írásnak. Bármilyen keveset, esetleg semmit sem tud a napló olvasója a napló szerzőjének életéről, a naplóban leírtak igazságáról, referenciális értékéről, azt mindenesetre tudja, hogy a naplóíró számára különleges jelentősége

⁵ MAJOR 2020. 262.

⁶ Vö. DIDIER 1976.

van az írás ismétlődő, rituális tevékenységének, s a naplóban olvasottak ehhez képest nyerik el értelmüket. Így tehát a naplóvezetés mint cselekvés legalább olyan fontos, mint eredménye, a szavak, mondatok egymásutániségában tárgyiasuló naplófüzet. Ebből a szempontból a napló egyedülálló műfaj: az olvasó figyelembe veszi a megírás körülményeit, a szöveg létrehozásának szinte fizikális tevékenységét, ami minden más irodalmi szöveg esetében esetlegesnek számít, hiszen olvasatomat nem befolyásolja érdemben, hogy tudom vagy sem, Tolsztoj hol és mennyi idő alatt írta meg a *Háború és békét*, ellenben ha egy naplóról kiderül, hogy szerzője a szövegben feltüntetett datálás ellenére nem napról napra jegyezte fel élete történéseit, hanem utólag rekonstruálta azokat (mint ahogy az nem egy Csáth Géza-naplóban előfordul), akkor megváltozik a szöveg értelme is. A naplót nem csupán a szövegben leírt dolgok (intim, magánjellegű témák), és nem is csak a leírás módja (töredékes, kollokvialis írásmód), hanem a megírás körülményei (jelenben írni a jelenről) is meghatározzák.

A naplóvezetés cselekvő voltának, performativitásának tudatosítása nem csak azért fontos, hogy le tudjuk írni a napló olvasásakor működésbe lépő olvasói stratégiákat. Valószínűleg nem meglepő, hogy a hosszú ideig csupán szubjektív és megbízhatatlan történeti dokumentumokként kezelt napló korai műfajleméleti megközelítései többnyire a szerzőt helyezték a vizsgálatok középpontjába, típusokba sorolva a naplóírókat, megkülönböztetve az „érzelmes”, az „ideges”, a „szenvedélyes” vagy a „cselekvő” szerzőket.⁷ A karakterológiai megközelítés, az emberi jellemvonások esszencialista leírásai manapság elavultnak számítanak, mindenesetre ráirányítják a figyelmet arra, hogy a naplóvezetés szinte ok-okozati viszonyban áll a naplóíró aktuális élethelyzetével, a napló állandó dialógusban áll a szerző külső vagy belső élményeivel, az őt ért szellemi, intellektuális, érzelmi kihívásokkal. Akár amatőr történetírói gyakorlatként, akár a memoárirás kevésbé nagyra törő alműfajaként fogjuk fel, akár a vallásos, meditatív (önismereti vagy mentálhigiénés), esetleg a tulajdon gyarapodását/fogyását adminisztráló gazdasági írásmódként, a naplóvezetésnek „performatív” szerepe van, az írás aktívan részt vesz az aktuális élethelyzet „kezelésében”. A naplók ugyanis nem csupán átengedik magukon a bennük ábrázolt eseményeket, hanem részt vesznek az eseményekre adott válaszok kigondolásában, belső kidolgozásában. Bár a naplóvezetés nem beszédaktus, hiszen a leírt szavak nem a nyilvános kommunikáció terében próbálnak hatni más emberekre, a naplókban megfogalmazott gondolatok, töprengések mégis részt vesznek a cselekvések előkészítésében, az élethelyzet „hatékony” értel-

⁷ Vö. LELEU 1952.

mezésének kognitív folyamatában, illetve az események hatására alakuló (a legtöbbször sérül, de legalábbis elbizonytalanodó) énkép és világvilágkép újrafarmálásában és megszilárdításában. A napló, épp a nyilvános kommunikációtól való távolsága miatt, közel van a létezésünket kísérő nyelvi monológhoz, a lét érzésétől oly elválaszthatatlan belső beszédhez. Ez a belső beszéd azonban különbözik is a fennhangon kimondott vagy leírt mondatok diszkurzív logikájától és grammatikai szabályaitól. Nem csupán formátlansága, töredékessége miatt, hanem azért is, mert a kimondott/leírt mondatok meg is kötik a beszélőt. A kimondott/leírt szó még a napló privát terében is tekintéllyel bír, megijesztheti vagy épp lelkesítheti a beszélőt, de mindenképpen objektíválja, külsővé teszi, társadalmiasítja, így némileg el is távolítja a gomolygó és sokszor szorongató tudattartalmakat, és számos pszichológiai kutatás bizonyítja az önéletrajzi beszéd, a vallomástétel – így a naplóírás – mentálhigiénés, a traumák elaborálásában játszott üdvös hatásait.⁸

A válság – legyen szó társadalmi, történelmi (háborúk forradalmak, járványok stb.), magánéleti (betegség, fogság, gyász, szerelmi bánat stb.) vagy alkotói válságtól – egyébként is a műfaj alkotóelemének tetszik, a napló léte sokszor a felbomlott rend hosszabb-rövidebb időtartamához kötődik, majd annak helyreállításával akár be is fejeződhet. A napló sok paradox jellegzetessége közül az egyik a hétköznapokhoz való viszonya. Noha a válság időtapasztalata és eseményhorizontja kívül esik a hétköznapok rendjén, a napló mégis a naptár konvencionális, az idő megélésének egyenletlenségeit megragadni nem képes, mindenki számára egyforma egységeihez fordul e különleges tapasztalat tagolásához. Hétköznapi tekintettel nézni a nem-hétköznapit, így fogalmazhatnánk meg a naplóírás egyik elvét: „naplót írni annyi, mint időlegesen a hétköznapok védelme alá helyezni magunkat, az írást e védelem alá helyezni [...]”. Ami tehát így íródik, az tetszik, nem tetszik, a mindennapokban gyökerezik, a mindennapok által lehatárolt perspektívában. A legtávolabbi, legsztelenebb gondolatok is megmaradnak a mindennapi élet körében” – hangzik Maurice Blanchot lesújtó ítélete a naplókról.⁹ Blanchot véleménye persze leginkább a napló műfajának irodalmi kanonizációjára vonatkozik, arra a 19. század elejétől induló folyamatra, mely során a napló számos alkotó szemében az elismert irodalmi műfajok automatizálódó formai konvencióival szemben a formabontás művészi szabadságának egyik lehetőségévé vált. A modernség irodalma ellentmondásosan viszonyult a napló felfedezéséhez, hiszen egyfelől kételkedik benne, hogy a napló

⁸ Vö. PENNEBAKER 2005.

⁹ BLANCHOT 2001. 12.

mint írásforma és mint írásmód képes lenne az emberi tapasztalat komplexitásának megragadására, nyelvi elmélyítésére, legfeljebb munkanaplóként kísérheti e folyamatot, ám nem tudja a gondolkodás és a létezés kalandjának azzal egyenértékű művészi élményét nyújtani, és referenciális természete miatt még kevésbé képes egy, a valóságtapasztalattal mit sem törődő önérvényű (fiktív) szövegvilág kidolgozására. Másrészt viszont a napló művészi, bölcséleti szempontból is érdekessé vált, hiszen a 20. század eleji irodalmi irányzatok (Proust-tól és a tudatfolyam-regénytől a szürrealistákig), illetve a tudat fenomenológiai leírásának kísérletei is a jelen pillanat megragadását és a tudat transzkripcióját helyezték kutatásaik központjába. A naplóírás mint a gondolkodás és érzékelés nyelvi formáinak műhelye művészi szempontból is a kísérletezés és a felfedezés terepe lett, amint azt számos modern író eleve műalkotásnak szánt naplója bizonyítja (például André Gide, Claude Mauriac, Márai Sándor vagy Füst Milán napló, e két utóbbit a későbbiekben részletesebben is bemutatok). Az eleve a művészi életmű részeként készült irodalmi naplók egy sor újrafírson és a szerkesztésen átesve eltávolodnak a hétköznapi írás gyakorlati gyökereitől, és az írás intranzitív, irodalmi használatához közelítenek, ahol az írás helyzetének szubjektív meghatározottságai háttérbe szorulnak.

A naplóvezetés és a napló műfajának irodalommal való válása, az a pillanat, amikor a napló leválik a megéltől, és elsősorban szövegnek kezdi tekinteni önmagát, egyrészt történeti kérdés és folyamat (melyre hamarosan ki is térek), ám virtuális lehetőségként már ott rejlik a modern naplókban. Ez a lehetőség a napló önreflexivitásnak leggyakoribb formája, az újraolvasás, vagyis amikor a naplóíró több-kevesebb idő távlatából újraolvassa saját naplószövegét, egykori életének nyomait, amikor a napló a megszövegezés problémáira kezd reflektálni, amikor az élmény, a tapasztalat maga az olvasás, a szöveg, amikor a naplóíró szöveggé látja viszont magát. A saját naplójegyzetek újraolvasása a naplóvezetés lényegéhez tartozik. A naplók kedvelői tudják, alig van napló, melyben az olvasó ne találkozna a korábbi feljegyzések újraolvasását megőrkítő bejegyzéssel. A naplójegyzetek nem csupán a jelennel állnak kapcsolatban, az írás nem csupán az aktuális élethelyzet „menedzselésében” kap szerepet, hanem a jövő felé is nyitott. E jegyzetek keltezéssel ellátása a magántörténet közösségi, a történelmi időben való későbbi visszakereshetőséget szolgálja, amely viszonyítási pontként szolgál a majdani ön-újraolvasás során. Az újraolvasás kézenfekvő magyarázata az emlékezés, az egykori élmények (nosztalgikus) felelevenítése, de ugyanennyire gyakori, hogy a naplóíró saját múltjában keres ösztönzést a jelenben előtte álló feladatok megoldásához. A naplóját újraolvasó naplóíró saját idejét, létezését és önazonosságát időtartamként, múltbeli em-

lékek kaleidoszkópszerűen összeálló, majd felbomló képsorozataként látja, a napló visszatekintéseiben láthatóvá váló emlékezeti munka szépen szemlélteti a működésben lévő narratív identitást. A visszatekintő önéletírások és emlékiratok ugyanis inkább a működésben lévő narratív identitásképzés kimerevített pillanatfelvételei, melyek azt a látszatot kelthetik, hogy az önazonosság megalakításának létezik végpontja, hogy egyszer eljön a perc, amikor egyszer s mindenkorra megmondhatom, ki is vagyok, és attól kezdve aztán az is maradok. De egy személyiség története az önéletírás zárófejezete után is folytatódik, miként azt a naplók ismétlődő visszatekintéseinek különbségei meg is mutatják. A napló visszatekintéseiben a saját múltból alkotott kép is folytonosan változik, s a retrospektív önmegértés teleologikus műveletét legalább olyan gyakran kíséri a hitetlenkedés és az egykori éntől való elidegenedés.

A nyilvánostól a privátig: a napló műfajának alakulástörténetéhez

A napló manapság használatos értelméhez nemcsak a könnyen azonosítható formai elem (keltezés-bejegyzés) és írásmódjával kapcsolatos elvárások tartoznak, hanem a bizalmasság, a magánéleti vonatkozások, sőt a titkosság is. Az „igazi” naplónak még ma is azokat a műveket tartjuk, melyekről tudjuk, hogy nem a nyilvánosság számára, főként pedig nem kiadásra készültek, továbbá az igazi naplók kéziratban, egyetlen példányban léteznek, nem pedig a jegyzetelés egyéni jellegzetességeit megszüntető, sokszorozott könyvként.¹⁰ A „titkos” napló a külvilág, még a legközelebbi hozzátartozók számára sem látható gondolatokat, érzéseket, véleményeket zár magába, melyeknek napvilágra kerülése kedvezőtlenül hatna a naplóíró nyilvánosság előtti önképére.

Manapság természetesnek vesszük a belső élet efféle elképzelését, holott ez nem volt mindig így, s a beszéd és az írás műfajainak változása, például a magánélet kis köreiről, a belső (érzelmi, spirituális) életről való beszéd lehetőségének létrejötte kultúr- és civilizációtörténeti folyamat eredménye. Mihail Bahtyin nagy hatású kronotoposz tanulmányában hívja fel a figyelmet arra, hogy az ókori görögök számára az emberi élet elgondolása teljes egészében a nyilvánosság szférájában történt. Természetesen nem arról van szó, hogy a görög világból hiányzott volna a létezés „házi”, magánszférája, hanem hogy az nem volt része a logosznak, a maga teljességében nyilvánosnak felfogott beszédnek.

¹⁰ Philippe Lejeune pályája második szakaszában kifejezetten egyedi tárgyként becsülte a naplót, melynek jelentéséhez fizikai megjelenése, hordozója is hozzátartozik. Vö. LEJEUNE 2005. 94.

„A klasszikus görög ember számára a lét minden aspektusa látható és hallható volt. Elvi (lényegi) oka volt, hogy nem tudott a láthatatlan és néma valóságról. Mindez a lét teljességére, elsősorban azonban az emberi létezésre vonatkozott. A néma belső élet, a néma gyász, a néma gondolat teljességgel idegen volt a görög ember számára. [...] [A] belső élet csak akkor létezett, ha hallható vagy látható külső alakot öltött. A csendes gondolkodás elképzelése csak a misztikusokkal jelent meg, a fogalom gyökerei keletre nyúlnak.”¹¹ Bahtyin szerint épp ezért a régi görögök számára nem volt különbség életrajz és önéletrajz között, az egyéni életről való beszéd mindig a nyilvános beszéd politikai és társadalmi helyzeteihez kötődött, így a bensőséges beszéd és gondolkodás abban a formában, ahogy mi ismerjük, nem létezett..

Habár a hellenisztikus kornak és a rómaiaknak már voltak műfajaik az „önmagunkkal törődés” művelésére és a beszéd szubjektivizálására a sztoikus elmékedésektől a hüpomnémata-írásig, Michel Foucault szerint ezeket a feljegyzéseket „mégsem szabad [...] úgy értenünk, mintha személyes naplók vagy lelki tapasztalatok (kísértések, harcok, bukások és győzelmek) elbeszélései lennének”, mivel „nem a kimondhatatlan megragadását, az elrejtett felfedését, a ki nem mondott kimondását kísérlik meg, hanem épp ellenkezőleg, a már-mondottat akarják rögzíteni, azt akarják összegyűjteni, amit hallhattunk vagy olvashattunk.”¹²

Az egyéni lét eseményeinek leírása a kora újkorig kivételesnek számított, mivel eleve jelentéktelennek, értelmetlennek, a leírható birodalmából természetyszerűleg – tehát nem külső nyomásra – kirekesztettnek tűntek. Hiába találjuk meg minden személyes jellegű műfaj egyik ősmintáját Ágostonnál már az ókorban, az ágostoni önéletírói projektumban – majd annak nyomán tulajdonképpen a vallásos jellegű meditációs irodalomban – az egyéni élet leírása alárendelődik egy eszkatologikus célnak, az istenhez való megtérésnek. Aron Gurevics középkori individuumból írott könyvének a korszak önéletírásairól szóló fejezetében kimutatja, hogy még az olyan, kivételes alkotók, mint Szent Ágoston vagy Abélard, akik a modern szubjektivitás előfutárainak tűnnek, sem érdeklődnek például a velük történt események pontos idejének feljegyzése iránt, hiányzik környezetük, családjuk bemutatása, vagyis mindazok a részletek, melyek oly fontosak a személyes írásmódok modern történetében.¹³

¹¹ BAKHTIN 2010. 134. Bahtyin magyarul *A tér és az idő a regényben* címmel olvasható, korszakos jelentőségű tanulmánya sajnos csak részben van magyarra fordítva, így annak angol fordítását használtam írásomhoz.

¹² FOUCAULT 1999. 334.

¹³ GUREVICS 2003. 125.

A „már megírt” hagyományának tekintélye, illetve az egyéni tapasztalat eredeti kifejezésére irányuló igény hiánya abban is megnyilvánult továbbá, hogy „a középkori irodalomban mindig »retorikai védőpajzs« állt az adott mű és az alkotó között. [...] A közhelyek, a klisék, a »tekintélyes szerzőktől« származó idézetek, a hagyományos fordulatok, az alázat és a vezeklés állandósult kifejezései [...] mind sajátos »védekező mechanizmust« jelentettek, amelyek megakadályozták, hogy az ember valódi személyisége és belső motívumai feltárulkozzanak.”¹⁴

Mindazonáltal Gurevics vázolja annak a kultúr- és civilizációtörténeti folyamatnak a legfontosabb eseményeit, melyek hozzájárultak a „belső élet” elgondolhatóságához, elbeszélhetőségéhez és megírhatóságához. Ezek közé tartozik az évenkénti gyónás kötelezővé tétele a 13. század elején, a számokhoz való viszony megváltozása, az „aritmetikai mentalitás” kialakulása ugyanebben az időszakban, illetve a 13. és a 14. század fordulóján Európában elterjedő toronyórák, melyek az ember időhöz fűződő kapcsolatát alakítják át.¹⁵ Az egyéni létezés és a belső élet jelentőségének megnövekedését és fokozatos előtérbe kerülését, s ezzel párhuzamosan a kifejezésüket lehetővé tevő beszéd- és írásmódok megjelenését a következő századok során támogatta, hogy a városi polgárság létszámának gyarapodásával együtt nőtt az írástudók száma, hogy a reformáció bátorította a nemzeti nyelvek használatát a vallásgyakorlásban, és a gyónás intézményének elhagyásával lehetővé tette a lelki vizsgálatok egyéb formáinak elterjedését. A teológiai szempontok mellett egy fontos filozófiai fordulatot is meg kell említeni a befelé forduló tekintet kultúrtörténetében, ez pedig a Descartes-féle szubjektív racionalizmus, mely bármilyen megismerés és a világról való biztos tudás alapjának a saját létezés belső megtapasztalását teszi meg (*cogito ergo sum*).

A napló kialakulásáról szóló történeti munkák¹⁶ média-archeológiai szempontokra is felhívják a figyelmünket a személyes írásmódok kialakulásának történetében. Az idő mérésének és megtapasztalásának aritmetikai alapokra helyeződéséről már esett szó. Az órák és a naptárak elterjedésével – különösen a városokban – az idő múlását immár nem csupán a természeti jelenségek ciklikus ismétlődéséhez kötik (napszakok és évszakok körforgása), ezért a saját idő múlása és megélése is egy absztrakt, lineárisan szerveződő időfogalomhoz kezd kötődni. A naplóírás történetében legalább ilyen fontos a papírgyártás megjelenése Európában, mely felváltotta a drága pergament, és relatíve olcsó,

¹⁴ Uo. 126–27.

¹⁵ Uo. 126.

¹⁶ LEJEUNE–BOGAERT 2003; 2006.

így sokkal szélesebb körben hozzáférhető hordozót kínált az íráshoz. A könyvnyomtatás sem csupán az olvasók körének kiszélesítése miatt fontos ebben a történetben, hiszen a 16–17. században rendkívül népszerűvé váltak a naptárszerű almanachok, létrehozva ezzel az írás hétköznapi művelésének egy új formáját. Ezek az almanachok asztrológiai adatokat tartalmaztak az adott napokról, sőt órákról, melyeknek igen nagy jelentőséget tulajdonítottak a hajózásban és a mezőgazdaságban, de a gyakran igen díszes kiadványokban mindig voltak üresen maradt helyek a tulajdonos megfigyelései és tapasztalatai számára is.¹⁷ E kiadványokat tekinthetjük a ma ismert napló közvetlen előzményének.

A legkorábbi fennmaradt napló jellegű írások a 16., de inkább a 17. századi Franciaországból és Angliából valók, és városi polgárok vagy tisztviselők tollából származtak. A műfaj történetének közhelyszámba menő megállapítása, hogy a naplóvezetés elterjedése nem csupán egybeesik, hanem össze is függ a polgárság felemelkedésével, és a napló írásmódja tükrözi a polgárság életformáját, gondolkodásmódját, világnézetét, értékrendszerét. A kora újkorban a társadalmi térben való boldogulás új erények kialakulásához vezetett, a naplók többek közt ezeknek a diszpozícióknak és habitusoknak a megszilárdulásáról tudósítottak és egyben hozzá is járultak azokhoz. A szorgalommal és teljesítménnyel kijárt társadalmi előrelépés a munkához és a tudáshoz, így az íráshoz való viszony megváltozásával járt. A polgárság szemében az írás (tudás)nak társadalmi presztízse lett, a társadalmi felemelkedés eszközévé és egyben jelévé vált, a feltörekvő társadalmi rétegek részesülni kívántak az általa képviselt szimbolikus hatalomból. A kulturális javak és a hozzájuk kapcsolható szimbolikus hatalom létrehozásának és újraelosztásának változásai nemcsak a kulturális mező intézményei feletti uralom társadalmi szerkezetének átalakulásával járt együtt, hanem az e mezőben egyre nagyobb szerepet kapó rétegek sajátos értékeinek a mező belső értékeivé válásával is. A polgárság kulturális jelentőségének növekedésével jelent meg az az irodalmi forma, mely a gazdasági, pénzügyi tranzakciók, a mérlegkészítés írástevékenységébe integrálta a keresztény lelki vizsgálatokat, feljegyzésére és ezzel együtt olvasásra méltónak tartotta a hétköznapiság színtereit. A kiadások és bevételek skrupulózus rögzítése, a mérlegek és összegzések készítése az évfordulókon immár nem csupán a pénzügyi, gazdasági ügyekre vonatkozott, hanem a test, a lélek, az érzelmek, az intellektus területére is kiterjedt. A számadás lelki, morális, vallásos gyakorlata az újkori naplókban különös módon keveredett az utilitarizmussal, a „tu-

¹⁷ Vö. BOURCIER 1976.

lajdonosi szemlélettel”, a mérhető, anyagi világ időnként egészen meghökkentő formát öltött már a legelső naplókban:

December 31. Még éjjel tizenkettő után is évi számadással bíbelődtem; kegyetlen hideg volt, de munkám azért nagy meglepéssel szolgált; kivált pedig az, hogy amint kitetszik, 1349 fontom van Isten nagy kegyelméből; ami azt jelenti, hogy jóllehet felette sokat költöttem, mégis 500 fontnál többet ragasztottam ahhoz a summához, amennyim tavaly ilyenkor volt. Adja Isten, hogy örökké áldjam érte szent nevét!¹⁸

Samuel Pepys, londoni hivatalnok írta ezeket a sorokat 1664 utolsó napján, de könnyen akadhatunk hasonló bejegyzésekre a mi Csáth Gézánk 250 évvel később íródott naplójában is. Pepys 1660 és 1669 között titkosírással vezetett naplóját csak 1825-ben jelentették meg (részleteiben), és a közben eltelt másfél évszázadban a napló fokozatosan vált az emberi magánvilág, a legbelső titkok kimondásának műfajává. Pepys naplója az önmagával meglepédes ember képét nyújtja, aki titkait legfeljebb a külvilág előtt őrizgeti, ám belső drámát hiába is keresnénk feljegyzései közt. Márpedig a modern napló egyik jellegzetessége éppen a belső meghasonlottság feltárása, vizsgálata, csillapítása. A naplókat Európa-szerte a 19. században kezdték kiadni, és ez az időszak egyben a művészi igénnyel írt irodalom és a napló kapcsolatának kezdete. Benjamin Constant, francia filozófus és regényíró az 1800-as évek elején, a Pepyséhez hasonlóan a görög ábécé betűiből alkotott titkosírással vezetett naplójában viszont már teljes formájában olvashatjuk a lélek belső drámáját, önmagával vívott küzdelmét. Constant naplója elsősorban a Mme de Staëllal folytatott viharos szerelmét taglalja, saját érzelmi bizonytalanságát és állhatatlanságát, a különböző nők iránt érzett vonzalmak egymást kioltó hullámain próbálja a naplóval kontrollálni, melyben fogadalmak, majd a fogadalmak megtörésének keserű megállapításai követik egymást. A naplóíró a naplóban próbálja elrejtetni a saját érzelmei erejében támadt kételyeit, benne váltja meg önmagának a hallgatást, s próbálja olyan mélyre elásni a titkát, amilyen mélyre csak lehet.¹⁹ Constant feljegyzései már egy modern, önazonossága töréseit megtapasztaló szubjektumot állítanak az olvasó elé: e szubjektum számára a belső élete, kiléte már nem változatlan adottság, és közvetlenül, a maga bensőségességében már nem hozzáférhető,

¹⁸ PEPYS 1962. 187.

¹⁹ Vö. PACHET 2015. 106-7.

hanem az írás közvetítésével lesz azzá. De ezt az öntudatot immár mesterséges módon, az írás segítségével kell megalkotni.²⁰

A Constant naplóját részletesen elemző Pierre Pachet szerint a francia filozófus-író egyike volt azoknak a naplóíróknak, akinek művei megteremtették a közönség érdeklődését az emberi magánvilág, a másik ember érzelmi életének megismerése iránt, s a napló műfaját megnyitották az árnyaltan megfogalmazott lélektani és bölcséleti kérdések előtt, ezzel pedig a műfajt az irodalmi és bölcséleti művekhez közelítették.

Az önéletrajzi műfajok helyzete a századforduló Magyarországn

A 19. század végére intézményesült és önállósodott irodalmi mező műfajai közt az önéletrajzi műfajok (önéletírás, napló, emlékirat, vallomás, de bizonyos tekintetben ide tartozik az útirajz és a levelezés is) kettős jellemzővel bírnak. Egyrészt az írástudás korabeli állapotaihoz képest kifejezetten elterjedtek és népszerűek, s mint civil vagy polgári írásmódok a kanonizált szépirodalmi műfajokhoz vezető tanulóévek legfontosabb kötetlen írásmódjai közé tartoznak. Az irodalommal való ismerkedés iskolai hagyományain és retorikai gyakorlatain túl e műfajok mintegy a kánonon kívüliség szabadságával, kötetlenségével, klasszikus mintáktól való távolságával járultak hozzá az íróvá szocializálódás modern folyamatához. Mint az a korábbi korok irodalom- és művelődéstörténetéből kiderül, a 19. század eleji Magyarországon – legfőképp a nemesi és arisztokrata családokban – meglehetősen elterjedt volt például a naplóvezetés (a Széchenyiek naplói, Szemere naplója, Wesselényi naplója stb.), az emlékirat 17. századi karrierje közismert. Ha tehát e műfajok jelentős ismertségnek örvendtek is, ez az ismertség az irodalmi nyilvánosság második vonalába tartozott, hiszen a 19. század második harmadáig kellett várni az első naplók, útirajzok, emlékiratok kiadására. S ez a jellegzetesség a másik vonása a műfajhoz tartozó korabeli elvárásoknak, hiszen útirajzokat, különösen pedig naplókat, memoárokat többnyire a családi könyvtárak kéziratáiból ismerhették olvasóik, vagy meglepő módon az ezen elsődleges elbeszélői formákat használó fikatív művekből: levélregényekből, naplóregényekből, életrajzi narratívát alapul vevő regényekből.²¹

²⁰ Vö. Uo. 103.

²¹ Schöpflin Aladár egy 1916-os, öt korabeli magyar regényt vizsgáló cikkében utalt a napló és az önéletrajz sajátos narratív funkciójának felhasználására Gárdonyi regényeiben. Vö. SCHÖPFLIN 1916.

További jellegzetessége az önéletrajzi műfajok 19. század végi megítélésének a bennük megjelenített témák és események közéleti fontosságának előtérbe helyezése, amit jól mutatnak a korabeli általános műveltség és talán tudományosság reprezentatív művének számító Pallas Nagy Lexikonban az önéletrajzi műfajok definíciói, illetve e terminusok használatai a Szinnyi Lexikonban. Ez idő tájt az *emlékirat* nagyobb lélegzetű értekezés, az *önéletrajz* inkább rövid, tényszerű, közéleti szempontokat érvényesítő curriculum vitae, a *mémoire*-ok a fontos történelmi, politikai, kulturális eseményeket tanúként leíró elbeszélések, míg az *életrajz* – közel a memoárhoz – az „emlékezetes pályát” befutott, a közösség számára példaként szolgáló személyiség életét meséli el, s ez utóbbinak az alete a mai önéletírásunk vagy autobiográfiánk, ahol a személyiség alakulásának egyéni története kerül az elbeszélés középpontjába. Amikor tehát a 19. század második harmadában, de még inkább a századvég környékén nyomtatásban is kezdenek megjelenni az önéletrajzi tematikájú művek, akkor döntően közéleti, kollektív tematikájuk lényegében közmegegyezés tárgya volt, amit csak erősített, hogy a korabeli irodalomtörténeti kézikönyvek a történetírás területére utalták e műfajokat, többé-kevésbé megbízható történelmi, művelődéstörténeti forrásként kezelve azokat.²² A közéleti tematika belső teremtő, s egyben öncenzúrázó normatív elvként működött. Az önéletrajzi műfajok közötti belső differencializálódás fogalmi, műfaji tudatosítása viszonylag kései fejlemény (Kazinczy, Déryné vagy Podmaniczky naplói voltaképpen visszatekintő, folyamatos elbeszélések).

E műfajok történetírás alá sorolását erősíti a szabadságharc bukása után íródott és részben ki is adott (nem is mindig magyar nyelven és Magyarországon) emlékirások dömpingje.²³ A naplók, önéletírások, memoárok keletkezése és közlése ez idő tájt jellemzően szétválik, gyakoriak a posztumusz közlések. A könyvkereskedelmi érdeklődés a 19. század harmadik harmadában jelenik meg, s az olvasóközönség számára a személyes visszaemlékezések még nagyrészt a 20. század harmincas éveiben is az életrajz egyik aleteének számítanak. Az önéletírói műfajok népszerűsítésében, s a közéleti tematikának a magánélet történései felé való lassú nyitásában minden bizonnyal fontos szerepet játszott, hogy az újságírói kultúra is érdeklődést mutatott a „tényirodalom” elemi és köznapi formái iránt. Ekkor alakul ki ugyanis az egészen a 20. század harmincas-negyvenes éveig tartó gyakorlat, hogy a naplókat, önéletírásokat a sajtóban, folytatásokban jelentetik meg (előbb a kiadók és szerkesztők, utóbb ma-

²² SZÁVAI 1988.

²³ Vö. KACZIÁNY 1917.

guk a szerzők), s folytatásokban közölt önéletrajzi művek csak ezután látnak – ha egyáltalán – napvilágot önálló kötetben (részletek Kazinczy naplójából, Déryné naplója, Podmaniczky naplója, Tolnai Lajos önéletírása, Gárdonyi Géza visszaemlékezései stb., később így jelennek meg Márai és Kassák önéletírásai is a *Nyugatban*).

Az első világháború valószínűleg tovább erősítette a „napló” és visszaemlékezés műfajának elfogadottságát (zsurnalisztikai és dokumentációs műfajként, tudósítások anyagaként és forrásaként, a történelem „emberi” arcának közvetítőjeként). Az elterjedés egyik oka minden bizonnyal a világirodalmi hatás: Halász Gábor 1941-ben, Justh Zsigmond 1888-as naplójának kiadásához írott bevezetőjében említi a francia irodalom hatását (elsősorban a Goncourt-fivérek ekkor megjelentett naplóját, de ugyanekkor közölték Marie Bashkiertseff avagy Baskircsev Mária nagy sikerű naplójegyzeteit, vagy az immár kizárólag naplója révén ismertté lett Amiel naplót), illetve a francia újságok „chroniquer”, „napló” rovatát. Babits egy 1928-as interjújában szintén az „önéletrajz franciás divatjáról” beszél.²⁴ A háború során több, irodalmi érdekltségű naplórészlet is napvilágot látott, történeti szempontból átmenetet képezve a már eddig is létező, ám a publikáció küszöbén innen maradó „privát”, „magánéleti” írásmód, illetve a nyilvános „közéleti” tematikák közt (1916-ban például megjelennek Balázs Béla *Lélek a háborúban* című feljegyzései).

A századforduló hivatalos tudományosságának álláspontja szerint az önéletrajzi műfajok lényegében személyes nézőpontú, ám kollektív tárgyú történelmi elbeszélések. A műfajcsoport poétikai és esztétika szempontból eltérő kompozíciós lehetőségei háttérbe szorulnak e döntőnek tartott sajátosságuk mögött. Jelentőségük történeti, legjobb esetben is kultúrtörténeti.

Az önéletrajzi műfajok körüli kritikai viaszhang meglehetősen gyér, hiányzik az olyasfajta szenvedélyes vita, mint ami például a századvégen zajlott Franciaországban a személyes irodalmak, elsősorban a naplóirodalom kapcsán (többek közt Ferdinand Brunetière vagy Anatole France részvételével). A korabeli irodalomtörténeti kézikönyvekben – amint arról már szó esett – az önéletrajzi műfajok a múlt irodalmához tartoznak, a kritikai irodalom kevés számú monografikus művei (Kacziány Géza [1917], Máté Károly [1926])²⁵ a történetírás és a kultúrtörténet sajátos válfajaként tanulmányozzák őket.

A kritikai érdeklődés viszonylagos fellendülése a 20. század húszas-harmincas éveiben, vagyis az önéletrajz-írás magyarországi virágkorától kezdődik.

²⁴ BABITS 1997.

²⁵ KACZIÁNY 1917; MÁTÉ 1926.

A folyóiratokban szórványosan felbukkanó érdekesebb cikkek az önéletrajzi műfajok divatját összefüggésbe hozzák a regényirodalommal, olykor a fajsúlyos regényirodalom hiányát látva az önéletrajzok írásának és olvasásának divatjában, olykor pedig az összetettebb, nagyobb irodalmi presztízzsel bíró műfajra való felkészüléssel magyarázva létüket. Az önéletrajzi műfajok sikerét kutatva a közönség önéletrajzok iránti érdeklődése is számba jött a lehetséges magyarázó okok között, miszerint a korszak olvasója az önéletrajzok, memoárrok, naplók által ábrázolt „valóságvilágban a tanulságokat, az élet, az érvényesülés, a cselekvés logikáját keresi”.²⁶ Az utilitárius korabeli olvasó számára így az önéletrajzi műfajokban a „nagy és különös sorsok, s így cselekvő emberek élete rekapitulálódik a művészi ábrázolás ama delikát eszközeivel, melyeket a regényirodalomból ismer az olvasó”.²⁷

Magyar naplóirodalom

A magyar naplóirodalom a századvégtől a harmincas évek derekáig tartó időszakra is jellemző az önéletrajzi műfajok általános helyzete: elterjedt és népszerű, hétköznapi írott műfajról van szó, ennek ellenére naplók csak ritkán, akkor is a közéleti témák révén, többnyire töredékesen és jellemzően posztumusz, de legalábbis jóval a keletkezést követően kerülnek napvilágra. Így e műfajnak kettős hatástörténete van, hisz a naplóírás, naplóvezetés irodalmi lehetőségeinek felismerése, írói tervek közé illesztése az írói műhelyek korlátozott nyilvánosságában (a naplókából való felolvasás, részleteinek elolvastatása a közelállókkal) már javában zajlott a századforduló környékén, ugyanakkor az egyes naplók hatástörténete csak késleltetve jelentkezik.

A modern magyar irodalom történetének minden bizonnyal első, jelentős naplója Justh Zsigmond 1888-as *Párisi naplója*. E mű jóval keletkezése után, 1941-ben jelent meg, miután 1939-ben néhány részlet napvilágot látott a *Nyugatban*.²⁸ Közreadója, Halász Gábor szerint Justh feljegyzéseit kétségtelenül műalkotásnak szánta, melyet, véleménye szerint, időbeli behatároltsága (1888. január 1. és május 31. között vezette) is alátámaszt: a naplóvezetés művészi döntés eredménye, s Halász szerint e napló nem egyszerűen egy az író művei közül, hanem a legsikerültebb, mivel „papirosízű” elbeszéléseihez képest

²⁶ GAÁL 1928.

²⁷ Uo.

²⁸ JUSTH 1941.

sokkal elevebb, írásmódjának fésületlensége, pongyola nyelvezete „helyénvalóbb” más írásaihoz képest. Justh naplója valóban szakít a korabeli nyilvános naplók memoárszerű, közéleti tematikájával, bár e tekintetben valószínűleg nem ő volt első, elég, ha Széchenyi István naplójának személyes jellegű, feltárulkozó részeire gondolunk. A *Párisi napló*ban – melynek valójában csupán egy, talán nem is a legérdekesebb része játszódik Párizsban – megjelenített életet Halász Proust világának nagyvilágiságával, sznobizmusával rokonítja. Justh naplója a társasági élet enteriőrjeinek karcolatait adja, s a hol unatkozó, hol áhítatos tudósítások a „születés kiváltságosainak” és a „szellem előkelőinek” életébe engednek bepillantást a 19. század végi Párizsban, majd Magyarországon. A napló elbeszélőjét a szemlélődő, megfigyelő pozíció jellemzi, s környezetének portréit korának obligát biologizmusával és karakterológiájával („típusok” és „race”-ok jelentésségébe vetett hit) festi meg. A megfigyelői hajlam e rövid, szinte kötelességszerű gyakorlataiból kétségtelenül a Justh-hoz közelálló, mintegy önarcképszerűen megragadott alakok, a fáradt, kifinomult művészfigurák a legérdekesebbek. Méltatójának és újrafelfedezőjének minden bizonnyal igaza van, amikor regényeinek irányzatosságával, olykor didaktikusságával szemben a töredékes miliő-ábrázolás erejét emeli ki. A társasági élet forgatagában időnként ki-kifulladás naplóíró szemlélődése, melankolikus emberi sorsokra hangolt figyelme mögött tartózkodás és magányosság rejlik, melyet Justh a művészlét különlegességének és szenzibilitásának tulajdonít. Justh naplójának modernsége után kutatva tehát nem csupán a regényeiben még erősen munkálkodó közösségi érdekeltség hiányát érdemes kiemelnünk, hanem azt a szerző által is hangoztatott érvet, mely a napló és általában az önéletrajzi műfajok modern értékelésének visszatérő eleme: a művészi érzékenység önálló, a létrehozott műtől elváló minőségként válik értékessé, melynek megragadására az irodalmi műfajok rendszerén, sőt az irodalmon kívüli írásmódok kínálnak lehetőséget: „[művész] az, akit csak a *saját érzésvilágán* keresztül érdekel az élet. [...] Innen van az, hogy rá lehet valakire mondani, hogy művész még akkor is, ha semmiféle művészettel nem foglalkozik.”²⁹ A modernség egyik meg-megújuló témája a művészet, az irodalom meghaladása, a művészi formák megújításának, az irodalmi és művészi tapasztalat határainak keresése kétségtelenül ott áll az önéletrajzi műfajokban rejlő poétikai lehetőségek felfedezésében. S ez nem csupán a negyvenes évek felől visszapillantva, az élet és művészet összeolvasztására, felcserélésére törekvő, paradox műalkotások, irányzatok megannyi

²⁹ JUSTH 1941. 405.

történeti példáját ismerve vált felismerhetővé, hanem a naplót a kor bizonyos írói számára is lehetséges műfaji választásként tűnhetett fel.

A századforduló, a századelő irodalmában a művészlét, a szellemi izgalmak új dimenziót kutató, az életüket kalandként és műalkotásként egyaránt megformálni és kiaknázni igyekvő művészfigurák naplói közül kiemelkednek Csáth Géza naplói. Csáth kora ifjúságától egészen haláláig vezetett naplót, sőt az első világháború alatti élményeit emlékiratokban is megörökítette. Esetében azonban félrevezető volna bármiféle „kunstwollen”-ről beszélni, hiszen naplója nem tematizálja a művészetet és nem tart igényt a műalkotás státuszára. Csáth naplója a modernség azon törekvésén keresztül kapcsolódik művészi teljesítményéhez, illetve az önéletrajzi műfajok irodalmi lehetőségeinek századeleji felfedezéséhez, mely valamilyen radikális írásmódon vagy más kifejezőmódon keresztül az emberi létezés szélsőséges tapasztalatait próbálja integrálni, megfelelésbe hozni az alkotótevékenységgel. Az „élet mint művészet”, és megfordítása, a „művészet mint élet” kettősségével tulajdonképpen egy teljesebb, intenzívebb létélmény vitalista koncepciója bomlik ki a naplóban, de Csáth írásainak egészéből kiolvasható eszmerendszerben és életprogramban is. Írói pályáján visszatekintve látható, hogy abban a művészet az idők során alárendelt, eszközszerű szerepbe kényszerül a lét teljességének kutatásával szemben, s ugyanez igaz naplójára is. Van azonban néhány kivételezett év, amikor a szöveg transzgresszív jellege, a szexualitás és a kábítószerélvezet nyílt, mindenféle morális megfontolástól mentes ábrázolása paroxista írásmódhoz vezet. Az 1908 és 1914 közötti időszak naplójegyzetei önálló poétikai potenciállal rendelkező, irodalmi szöveggként kapcsolódnak Csáth szövegvilágához. 1912–1913-as naplójában hosszú, utólag betoldott visszaemlékező részekkel bontja meg a napló műfajának kronologikus elbeszélésmódját, s ezzel kiragadja ezt az írást az életesemények rögzítésének mimetikus monotoníájából. A két retrospektív rész – *Feljegyzések az 1912. évi nyárról*, illetve a *Morfinizmusom története* – látszólag a mámor nyelvének megtalálására fókuszál, ám egyúttal mentegetőzés és magyarázat is: a promiskuitás és morfinizmus okait kívánja feltárni. Bár a szóban forgó szövegek tagadhatatlanul pornográfok, a napló „erotikus” jeleneteire mégsem az extatikus beszédmód jellemző, az élvezet nem a nyelvben van „megcsinálva”. A reflexió, az értékelés még a szenvedély, a mámor, az elragadtatás legelsőprőbb hullámain is képes úrrá lenni, a naplóíró az írás abszolút józanságával ellensúlyozza az én-vesztés mámorban megtapasztalt szédületét. A napló inkább alternatívát kínál a mámorral szemben az élvezetek optimalizálásában. Az írás szerepe az élvezetek maximális, idilli, örökké tartó birodalmának biztonságosabb megkonstruálása, a „végtelenségig vitt élvezetek” utópiájának felépítése.

Az idill, az időtlen, örökké tartó élvezet azonban inkább csak ritkán elérhető szélső pont marad Csáth életművében, így a naplóban is. Helyette inkább egy kompromisszum jellemzi írói világát: belátva a „végtelenségig vitt élvezetek” tervezetének lehetetlenségét, az élvezetek optimalizálására tesz kísérletet, pontosan úgy, mint azt kifejtette az *Ópium* című novellában, vagy pszichológiai tárgyú írásaiban az „életoptimum” fogalmában.

Balázs Béla 1903-tól vezetett naplója³⁰ sajátos műfaji változat a naplóirodalom 20. század eleji, modernista történetének tipológiájában. Balázs naplója – mint ahogy egész életműve is – kapcsolódik azokhoz a századvégi, századeleji törekvésekhez (Gesamtkunstwerk, Art total, avantgárd), melyek művészet és élet különállásának megszüntetését tűzték ki célul, mégpedig a műfajok és művészeti ágak közötti, kísérletező alkotótevékenységen keresztül. A napló műfaját művészetten innenisége, az irodalmi rendszer hagyományos műfajain kívülisége is alkalmassá tehetette e célra Balázs Béla számára. Naplójának bizalmas-reflexív írásmódjában a művészi önteremtés, az önalakítás programja dominál. Művészi abban az értelemben, hogy az írástervek, az ötlet, a szándék szintjén megfogalmazódó műalkotások vázlatai nagyon fontos szerepet foglalnak el a naplóban, de még inkább abban az értelemben, hogy a művészi alkotótevékenység kerül a középpontba: a Kunstwollen, a köznapi létezés meghaladása a szellemi és művészeti alkotásokon keresztül. „Én a magam kialakulásán úgy dolgozom, mint valami művem, és az egész életet a költészet egy olyan fájának tekintem, melyben nagyon szorosan kell ragaszkodni az adott anyaghoz. Mint ahogy nincs is az a művem, melyet kevésbé komolyan vennék, mint az életemet.”³¹ A személyiség esztétikai szempontú kidolgozása, az öntudat érzésének ápolása és gondozása szinte transzcendens projektté válik a naplóban, mint ahogy ezt Balázs a naplóvezetésre reflektáló soraiban maga is kifejti. Saját meghatározása szerint naplója „vallásosan szigorú folytonos beszámolás, krónika...”³², sőt olyan vallást képzel el, „melynek főtörvénye a naplóírás volna...”, célja pedig megőrizni „egy emberélet teljes lenyomatát. És ki próbálja meg, ha nem én, akiben az élet transzcendenciájának érzése olyan közvetlen és folytonos.”³²

A személyiség, a különleges érzékenységu, kiválasztott művészlélek kultuszának fenntartásában fontos szerepe van a naplóvezetés szertartásosságának, amint azt Balázs is kifejti a visszaemlékezés és a napi rendszerességu írást összehasonlítva: „Más az, ha az ember dolgokat ír, és más, ha csak végeredmé-

³⁰ BALÁZS 1982.

³¹ Uo. I.153.

³² Uo. I. 470.

nyeket, tanulságokat. A tanulság mindig ugyanaz, és független az én életem eseményeitől. Csak a dolgokban vagyok én egyedül-magam, az egyes napok tükrében. Abban van az 'éppen ez' misztikus csodája. Ez: az éppen ez az Élet és nem a tanulságok. Ez, ahol kezemmel tapinthatom Istent, még ha legkülső héját is.”³³

A naplóvezetés tervezetében a művészi-gondolati témák és tervek műhelymunkája mellett fontos teret kap a személyes kapcsolatok, a szerelmek és a barátságok hasonlóan művészi-transzcendens ábrázolása. Balázs Béla naplója érzelmi nevelődés-történetet rajzol ki, melyben az emberi kapcsolatok, a bonyolult és képlékeny szerelmi élet, az összetett, mély, ellentmondásos barátságok viszonyai a műalkotásokhoz hasonló önértékre tesznek szert.

A századelő harmadik nagy jelentőségű naplóírója Füst Milán. Füst még az előző két szerzőnél is terjedelmesebb, közel negyven éven át vezetett naplójából – Balázs Bélához hasonlóan – csupán töredékek jelentek meg életében. A naplóvezetés Füst Milán alkotói pályáján kivételezett műfaj volt. Ezt nemcsak nyilatkozatai erősítik meg, melyekben a folyamatban lévő munkát élete fő művének tartja, hanem az a tény is, hogy a naplóírás tulajdonképpen az íróvá válás első műfaja Füst életművében. Későbbi műveiből, különösen a *Látomás és indulat a művészetben* című esztétikai értekezéséből tudjuk, hogy Füst nem rokonszenvezett az avantgárd mozgalmak művészet és élettevékenység különbségét eltüntetni akaró törekvéseivel (a képzőművészetről szólva hívja fel a figyelmet arra, hogy milyen meghatározó szerepe van az alkotás tárgyi valóját a környezetétől elválasztó talapzatnak és keretnek a művé válásban). Vagyis Füst Milán naplója nem a művészet meghaladásának programját hirdeti, hanem a hagyományos műfajokba nem integrálható gondolkodó-reflektív szubjektum megjelenítése számára keres írásmódot. Naplójában fontosabb szerepet kap az írás, amely egyszerre tevékenység és eredmény, létkifejezési közeg és szubsztátum. A külvilág történéseivel alig törődő sokrétű, önelemző, önnevelő, az elmúlással szembenező naplójegyzetek elsődlegesen egy ábrázolástechnikai és alkotáslélektani problémára futnak ki, amely a „jegyzési kényszer rögtönöségi mozzanatát” szegezi szembe a szelekció és az újírás elvével. Füst Milán naplója ugyanis az „[e]zentúl mindent amit gondolok fel kell jegyezni”³⁴ parancsával indul, amely mintegy a tudat átírásának egyszerre esztétikai és episztemológiai programját tűzi ki. A naplóvezetés az élmény és az írás kvázi egyidejűségével, a lejegyzés időbeli közelségével és gyorsaságával ad választ a fenyegető mássá válásra, az önmagától való elidegenedésre. A *Napló* arra törek-

³³ Uo. I. 488–89.

³⁴ Füst 1999. II. 706.

szik, hogy a feljegyzésekben a jelenbeli, aktuális Én soha ne váljon idegenné, mindig is az öntudat és a jelenlét érzetének otthonossága és meghittsége legyen a sajátja. A jelen konzerválása az írásban a jövő számára igyekszik kiküszöbölni az emlékezettel együtt járó felejtést, a figyelem megoszlásának és szétszóródásának természetes jelenségét. A naplóvezetés nem a változásban látja az Én azonossága, integritása elleni támadást, hanem a múltbeli, időben távol került egykori önmagát is az egykori jelenvalóságában követeli magának. A *Napló*ban a nárcizmus kumulatív, felhalmozó formáját mutatja: az Én egyszerre akarja birtokolni az időben távoli Énjait: „Ez mind én vagyok – egykor és ma is”. Az Én önazonossága a tulajdonlásban szilárdul meg.

A *Napló*ban megnyilvánuló emlékezés, vagy inkább visszaidézés azt a szerves életvilágot kívánja visszaállítani és újraélni, amely az adott pillanattal végérvényesen elenyészett. A múltbeli szubjektivitás rekonstrukciójának utópikus elképzelése meg kívánja szüntetni a visszatekintés és az élmény között eltelt idő identitásformáló hatásait. De a *Napló*ban a múlt rekonstruálásánál fontosabb a jövő eltervezése: nem is annyira a múlt a tétje a gondolatok feljegyzésének, hanem a jövőbeli éntől követel előre lojalitást a jelenbeli naplóíró é. A megőrzés-emlékezés-megértés *Napló*ban megnyilvánuló folyamata reflexív és önreflexív. Egyrészt a felidézett élmény csak gondolatébresztő jelentősége folytán őrződik meg, lesz feljegyzésre méltó: a „valóság”, a „világ” nem közvetlenül, hanem mindig hangsúlyozottan az értelmezésein keresztül kerül be a *Napló*ba. Másrészt magának a gondolkodásnak, a megértés processzusának a felidézése lesz a kulcsa az Én ön-rekonstrukciójának, ön-megértésének és az elmúlt életvilág újraélésének. A reflexivitás és önreflexivitás, az állandó készenlét a jelen gondolati jelentőségének megragadására, feljegyzésére meggátolja a jelen pillanat teljes átélését, a jelenben megnyilvánuló és megszülető szubjektivitással való azonosulást, sőt az Én élményben való feloldódását és bizonyos fokig eltűnését.

A *Napló*nak ez az önreflektív jellege, a szüntelen írás és gondolkodás számolja fel és üresíti ki az élet hétköznapi értelemben vett történetét, s teszi ezáltal lehetetlenné a *Napló* önéletrajzzá alakítását, hiszen egy önmagában jelentésteli, jelenlévő arckép helyett egy üres és távollévő nevet teremt meg. Az önéletrásként beteljesíthetetlen és igazolhatatlan *Napló*t Füst úgy próbálta megtartani, hogy igyekezett műalkotásként átdolgozni azt, vagyis fokozottan érvényre juttatni benne azokat az esztétikai-poétikai elveket, melyek vagy mindig is jellemzői voltak egyéb műfajokban írt szövegeinek (szelekció, korrekció), vagy a húszas évek közepétől nyertek teret munkásságában a művészi hatás elméletének kidolgozása során. A *Napló* munkamódszerét (a jegyzési kényszer rögtönösségi mozzanata), az élmény közvetlenségére, az írás spontaneitására

alapozott korai esztétikáját, a sűrítés technikáját össze kellett egyeztetnie a művészetfilozófiai elképzeléseit és művészi gyakorlatát egyre inkább meghatározó új nyelv- és szubjektumelméleti elgondolásokkal.

A *Napló* önéletrajzi műként indult: bizalommal viseltetett a művészet mimetikus képessége és a nyelv áttetszősége, kétkedéssel a szubjektum magától értetődő azonosságára. Ez utóbbi megszilárdítása lenne a *Napló*ban folytatott, írás és gondolkodás, élmény és tudat egyidejűségét megvalósítani igyekvő tevékenység tétje. Az „arc” felépítése azonban mind inkább háttérbe szorul, előtérbe kerül viszont a *Napló* műalkotásának alakítása: megtagadja az életrajzot, a modelltől irányuló tekintet a szöveg kiváltotta hatás felé fordul, melynek fontos összetevője a nyelv képzeleti és indulati ereje. A *Napló* célja immáron nem a valóság (Füst élete és gondolatai) ábrázolása és bemutatása, hanem annak megváltoztatása (élete a naplóvezetéséről szól). Az önmegismerés és megőrzés programjából így lesz az önnevelés révén a megváltozás, a mássá válás igenlése. Ez a mássá válás egyre inkább az irodalmi, művészi célok felé fordulást mutatja: az írásban, a szövegekben való feloldódást, a név megtalálását a szövegek és hangok párbeszédében. A végtelen munkát feltételező, de a műjellegét a kompozíció zártságában kereső *Napló*, így nemcsak a véletlen folytán töredékben maradt szöveg, hanem saját tervét is átíró, és az átírásról nyomokat hagyó, öntükörző írás: szöveg és mű, életmű és életrajz között.

A napló műfajának irodalmi, esztétikai emancipációját a harmincas évek közepétől immár kritikai, teoretikus érdeklődés is jelzi. A *Nyugatban* 1934-ban Füst Milán már készülő fő műveként harangozza be naplóját *Vallomás naplójegyzeteimről* című cikkében, rá egy évre pedig Márai Sándor elemzi a lap hasábjain Jules Renard naplóját a modern írás szellemi-intellektuális kihívásainak tükrében, mintegy megelőlegezve tíz évvel később induló saját naplóírói pályáját. Márai Sándor naplója nemcsak a magyar naplóirodalom minden bizonnyal legfontosabb, hanem általában véve is a 20. századi magyar irodalom fontos műve. A napló vonzereje hatalmas terjedelmében, változatos tematikájában, szemléleti sokféleségében, időben széttartó voltában rejlik. A *Napló* grandiózus vállalkozás, melynek – hol hát-, hol pedig előtérben – feltűnnek a 20. század történelmi fordulópontjai, társadalmi és kulturális változásai. Márai 1943 és 1989 között készült naplófeljegyzéseiben egy olyan ember számol be ezekről a sorsfordító eseményekről, aki a Monarchiában született, átélte két világháborút, élt a magyar társadalom négy különböző politikai berendezkedésében; akinek évekig volt választott hazája a két háború közötti Nyugat-Európa, majd a háború utáni Amerika; aki egy szinte rendi alapú, ám klasszikus műveltségre alapozó világ gyermekeként tett megfigyeléseket a nyolcvanas évek posztindusztriális tömeg-

demokráciáiról és a fogyasztói társadalomról. 1943 és 1983 között Márai maga válogatta és rendezte sajtó alá naplójegyzeteit, melyeket az 1983-as év jegyzetével bezárólag öt kötetben közölt. 2005-től kezdve pedig a naplójegyzetek teljes, a szerző által közreadott szövegek sokszorosára rúgó kéziratának kiadása folyik.

Márai negyvenhárom éves korában, 1943-ban fogott rendszeres naplóvezetésbe.³⁵ Az ekkor már beérkezett írónak számító szerző különösen termékeny időszaka volt a harmincas évek vége, negyvenes évek eleje, kiváltképp a nem-fiktív prózai írások terén. Márai a naplót önálló irodalmi műfajnak tekintette, annak erényeivel és fogyatékoságaival együtt. 1942-ben, az *Ég és föld* című művében még azt írja, hogy „a naplókat soha nem szívelhettem igazán, nem az én műfajom”, kifejtve, hogy nem hisz az őszinteségben, sem a titkok kimondhatóságában, s hogy az írás, mely megérdemli ezt a nevet, mindig a nyilvánosságnak készül és megszerkesztett.³⁶ Ezt a hitvallását Márai naplóíróvá válva is megőrzi, ám a „melléktermék” életművön belüli helye az 1946-ban közölt Renard-esszében megváltozik, hisz „a napló, melyet [Renard] csak úgy »mellékesen« vet papírra, talán ez az igazi feladat – s minden más, amit kétségbeesett műgonddal alkotott, elvész az időben; de ez a melléktermék megmarad.”³⁷ Úgy tűnik azonban, hogy az „irodalmi napló” kifejezés elsősorban nem mint leíró, szövegtani és stilisztikai kategória kapcsolható Márai naplóíróhoz. Márai naplója a modernség azon művei közé tartozik, melyek számára az írás nem „szép kifejezés”, hanem a létezés megtapasztalásának és elgondolásának nyelvi módja. Az írás lételméleti, egzisztenciális dimenziójára Márai többször felhívja a figyelmet: „Az írás mágikus jelentőségének értelme a primitívek számára erősebb, mint a halál. Az én számomra is lappang az írás alján ez az értelem: erősebb mint a halál. De van valami erősebb is, s ezért nem tudom abbahagyni: erősebb, mint az élet. Legyőzi az életet, mint a halált, erősebb, teljesebb, felfokozottabb élet.”³⁸ Továbbá: „Az én létezésem egyetlen értelme, hogy írásban feleljek a világnak.”³⁹ Az írás intranzitív szerepe – ti. hogy az írás nem merül ki egy téma szabatos megfogalmazásában vagy egy szándék nyelvi megvalósításában – azzal jár, hogy az emberi létezés megtapasztalásának, megismerésének és művelésének tekintett írás gyakorlata transzcendenssé válik a megformált és befejezett művekhez képest.

³⁵ Igaz, korábban is vezetett naplót, de az 1943-tól tapasztalható tudatosság (a kéziratok gondos megőrzése, a publikáció terve) hiányzik e próbálkozásból. Márai korai naplóiról l. FRIED 1993, különösen a „Két epizód az ifjú Márai Sándor életéből. I. 1919-es naplója” című fejezetet, 25–30.

³⁶ MÁRAI 1942. 101.

³⁷ MÁRAI 1935. 31.

³⁸ MÁRAI 2007. 10.

³⁹ Uo. 108.

Márai esetében is megfigyelhető, hogy az életmű egésze felértékelődik az egyes művek esetlegességeihez (és egyenlenségeihez) képest, hogy elmosódnak az irodalmi műfajok (regény, esszé, önéletírás) közötti különbségek, hogy egy állandósult írásmódban, stilisztikai és tematikai problematikában összpontosul az oeuvre egysége („alkat”, „életforma”, „szerkezet”).

Márai naplója teljes összhangban áll a szinte minden művére jellemző stílusával. A Márai jellegzetes „hangjaként” felismerhető írásmódot elemezve azt látjuk, hogy a stilisztikai tökéletesség titka számára az írás fogalmi és az érzelmi dimenziójának egyensúlya: pontosság, világosság, összetettség és érzékiség egysége alkotja az elérni kívánt stilisztikai eszményt. Elegáns prózája – fikciós és nem-fikciós műveiben egyaránt – valamely erkölcsi, lélektani, társadalmi, végső soron tehát emberi igazság emblematikus, aforisztikus nyelvi megragadására törekszik, melyet a természeti jelenségek szenzualitása (test, időjárás, évszakok, napszakok stb.) hitelesít és általánosít. Ennek az aforisztikus formának kettős funkciója van: *episztemológiai* – mivel szavai megértetnek velünk valamit a világból, új összefüggések nyomára jutunk általuk, a szavak, hangok és a jelentések egymásutánja elhiteti az olvasóval a nyelvi forma és világtapasztalat szükségszerű egységét; illetve *didaktikus* – hiszen az író törekszik arra, hogy szavakat adjon az olvasónak, hogy az olvasó ezekkel a szavakkal el tudja gondolni a létet, meg tudja szilárdítani valamely felismert igazságot, megszerzett tudást. Ez a stílus sokkal autentikusabbnak tűnik a napló rövid, egymástól független töredékeiben, mint a regények hőseinek magánbeszédeiben, ahol gyakran keresett, modoros és erőltetett a hatásuk.

Márai naplójából hiányzik ugyan a naplóvezetés szinte egyetlen formai jegyének tekinthető keltezés, de ez mégsem jelenti azt, hogy a napló a naptár közösségi idején kívül íródna. Az 1943–44-es naplókban előfordul ugyan a meghatározatlan távlatú múlt és a leírás jelenének összemosása, ám Magyarország és Budapest háborús hadszíntérré válása után a történelmi idő és a történelmi események reflektálása Márai naplójának fő témájává válik. Az 1945-ben, még Budapesten megjelent, és azonnal hatalmas sikert arató háborús naplójában a kollektív nemzeti lelkiismeret-vizsgálat és történelmi oknyomozás feladata dominál. Az 1944-es és 1945-ös jegyzetek jórészt azt tanúsítják, hogy bár Márai szerint a felelősség jórészt az országot vezető politikai elitet terheli, a büntetés és bűnhődés mégis megoszlik, és az egész magyar társadalomra hárul.

A *Napló* 1948-as emigrációja után is Márai hű társa marad a kontinensek és országok közötti vándorlásban. A *Napló* jelentősége a nyilvánosság korlátozott terében felértékelődik. Az anyanyelv tágasabb kontextusán és a magyar irodalom eleven közegén kívül élő és gondolkodó szerző számára naplójegyzetei a

belső visszhang terét alkotják, itt folytatja paradox, egyszemélyes dialógusát kultúráról, politikáról, történelemről, irodalomról. A New York-i, majd kaliforniai évek krónikái bővelkednek a kultúr- és civilizációkritikai reflexiókban, a letűnt európai polgári létforma hírmondójaként Márai éleslátó és tanulságos megfigyeléseket tesz napjaink tömegtársadalmáról és fogyasztói világképéről. A kései naplókban Márai kívülálló megfigyelő egy olyan világban, amit szinte teljesen idegennek érez, leszámítva a hosszabb-rövidebb olaszországi tartózkodások időszakát. Egészen haláláig írta naplóját. Utolsó éveinek hagyatékából közölt sorai „szűkszavú bejegyzések a testi hanyatlásról, a betegségekről”,⁴⁰ józan és megrendítő vallomások a felesége elvesztéséről, majd az azt követő teljes magányról.

A napló jövője

Amint azt láthattuk, a napló mint műfaj és a naplóvezetés mint írásmód tanulmányozása nem csupán az irodalomtudomány illetékességébe esik. Az irodalmi szempontok csupán a napló legújabb kori történelmében jelennek meg, és a naplóvezetés gyakorlatának döntő hányada manapság is az irodalmon kívülre, a hétköznapi írás területéhez tartozik. A dátumok feltüntetésével készült írásos feljegyzések kultúrtörténete hatalmas, a naplóvezetés céljai változatosak, így roppan nehéz összefoglalni, hogy végül is mi rejlik ennek a mai formájában immár közel fél évezredes hagyománynak a mélyén. Az eddig elmondottakra visszatekintve mindenesetre megfogalmazható, hogy a magánjellegűnek, titkosnak és bizalmasnak tartott napló mégis a történelemben és közösségben élő embert viszi színre. A keltezés intés, remény és meg nem változtatható adottság a naplóíró számára, mellyel személyes idejét a közös időhöz köti; az írás pedig horizont és határ, melyben alakot ölt a tünékeny és változó gondolat, a létezés kommentáló szüntelen beszéd. De milyen jövő vár a naplóra? Az audiovizuális kultúra dominanciáját, így az írásbeliség letűnését jövendőző apokaliptikus látomások egyelőre vaklármának bizonyultak. A közösségi média platformjai és az okoseszközök révén azok is naponta írnak, akik húsz évvel ezelőtt legfeljebb bevásárlólista-készítéskor vettek tollat a kezükbe. Sőt, az új technológiai környezet még kedvez is a naplószerű, az életeseményekre gyorsan és személyes regiszterben reagáló feljegyzések terjedésének. A blogok, a közösségi média személyes oldalai sok szempontból a naplóirodalomban is működő írásmód mai formája, azzal a különbséggel, hogy itt persze privát és publikus határai is-

⁴⁰ MEKIS D. 2014. 276.

mét megváltoztak, s korunk paradox érdeklődéssel fordul a magánélet, az intim szféra eleve nyilvánosság számára készült reprezentációi felé.

Az önreprezentáció új gyakorlatai mellett a napló a könyv kultúrájában is tovább él. A napló tanulmányozásának akadémiai integrációját e tanulmány bibliográfiája is bizonyítja, a kiadóknak és az olvasóközönségnek pedig ma már aligha kell szabadkozniuk a magánélet műfaja iránti érdeklődésük miatt, amint azt a Magvető Kiadó közelmúltban újraindított „Tények és tanúk” könyvsorozatának sikere is bizonyítja. De a napló ott szerepel a biblio- és irodalomterápiák önismereti, empátiafejlesztő eszközei között is, és a történészek is bátran fordulnak a „békaperspektívából” ábrázolt történelmi események dokumentumai felé. Egy szó mint száz, a napló él, virágzik, a kutatók pedig izgalommal tekinthetnek a műfaj történetének újabb fejezete elé.

Rövidítések

- BABITS 1997 BABITS Mihály: Négyszemközt Babits Mihállyal (Bisztray Gyula interjúja Babits Mihállyal, Ellenzék (Kolozsvár) 1928. május 7.). In: BABITS Mihály „Itt a halk, komoly beszéd ideje.” Interjúk, nyilatkozatok, vallomások. Szerk. Téglás János. Celldömölk, 1997.
- BAKHTIN 2010 BAKHTIN, Mihail: Forms of Time and of the Chronotope in the Novel. Notes towards a Historical Poetics. In: BAKHTIN, Mihail: The Dialogic Imagination: Four Essays. SZERK. M. HOLQUIST, ford. C. Emerson és M. Holquist, University of Texas Press Slavic Series. Austin, 2010. 84–258.
- BALÁZS 1982 BALÁZS Béla: Napló. Szerk. Fábri Anna. I-II. köt. (Tények és tanúk) Bp., 1982.
- BARTHES 2001 BARTHES, Roland: Tűnődés. Ford. Z. Varga Zoltán. *Kalligram* 10. (2001) 2–11.
- BLANCHOT 2001 BLANCHOT, Maurice: A napló és az elbeszélés. Ford. Z. Varga Zoltán. *Kalligram* 10. (2001) 12–17.
- BOURCIER 1976 BOURCIER, Elisabeth: Les journaux privés en Angleterre de 1600 à 1660. Paris, 1976.
- BRAUD 2006 BRAUD, Michel: La forme des jours: pour une poétique du journal personnel. Paris, 2006.
- DIDIER 1976 DIDIER, Béatrice: Le journal intime. Paris, 1976.
- FOUCAULT 1999 FOUCAULT, Michel: Megírni önmagunkat. In: FOUCAULT, Michel: Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések. Szerk. Sutyák Tibor. Ford. Kicsák Lóránt. Debrecen, 1999. 331–43.

- FRIED 1993 FRIED István: Márai Sándor titkai nyomában. Salgótarján, 1993.
- FÜST 1999 FÜST Milán: Teljes napló. Szerk. Fazekas István, Szilágyi Judit és Kardos Csilla. I-II. Bp., 1999.
- GAÁL 1928 GAÁL Gábor: Valóság és irodalom. *Keleti Újság* XI. [1928] (149): 2.
- GUREVICS 2003 GUREVICS Aron: Az individuuum a középkorban. Ford. Vári Erzsébet. Bp., 2003.
- HALÁSZ 1941 HALÁSZ Gábor: Justh Párisban. In: Justh Zsigmond Naplója. Szerk. Halász Gábor. Bp., 9–23.
- JUSTH 1941 JUSTH Zsigmond: Justh Zsigmond Naplója. Szerk. Halász Gábor. Bp., 1941.
- KACZIÁNY 1917 KACZIÁNY Géza: A magyar mémoires-irodalom 1848-tól 1914-ig. Bp., 1917.
- LEJEUNE 2003a LEJEUNE, Philippe: Az önéletírói paktum. In: LEJEUNE, Philippe: Önéletírás, élettörténet, napló – Válogatott tanulmányok. Szerk. Z. Varga Zoltán, ford. Varga Róbert. Bp., 2003. 17–46.
- LEJEUNE 2003b LEJEUNE, Philippe: Hogyan végződnek a naplók? In: LEJEUNE, Philippe: Önéletírás, élettörténet, napló – Válogatott tanulmányok. Szerk. Z. Varga Zoltán, ford. Gábor Lívia. Bp., 2003. 210–22.
- LEJEUNE 2005 LEJEUNE, Philippe: Un journal à soi: de l'exposition au livre. In: LEJEUNE, Philippe: Signes de vie. Le pacte autobiographique 2. Paris, 2005. 91–115.
- LEJEUNE–BOGAERT 2003 LEJEUNE, Philippe – BOGAERT, Catherine: Un journal à soi: histoire d'une pratique. Paris, 2003.
- LEJEUNE–BOGAERT 2006 LEJEUNE, Philippe – BOGAERT, Catherine: Le journal intime: histoire et anthologie. Paris, 2006.
- LELEU 1952 LELEU, Michèle: Les journaux intimes. Paris, 1952.
- MAJOR 2020 MAJOR Ágnes: „A háború halottjának tekintem magam”: Csáth Géza (és a háború) végnapjai”. In: *Üdvözet a győzőnek. Tanulmányok 1918 mikrotörténelméről*. Szerk. Kappanyos András. Bp., 2020. 261–68.
- MÁRAI 1935 MÁRAI Sándor: Jules Renard naplója. *Nyugat* 28. (1935):12. (=https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Nyugat-nyugat-1908-1941-FFFF0002/1935-DD798/1935-12-szam-98599/marai-sandor-jules-renard-naploja-528999; utolsó letöltés: 2020. 06. 20.)
- MÁRAI 1942 MÁRAI Sándor: *Ég és föld*. Bp., 1942.
- MÁRAI 2007 MÁRAI Sándor: A teljes napló, 1946. Szerk. Mészáros Tibor és Kemény Zoltán. Bp., 2007.
- MÁTÉ 1926 MÁTÉ Károly: A magyar önéletírás kezdetei (1585–1750). Pécs, 1926.

- MEKIS D. 2014 MEKIS D. János: Életkor-reprezentáció, „érett” és „kései” stílus Márai Sándor művészetében. In: *Mesterek és tanítványok. Tanulmányok a bölcsészettudományok területéről*. Szerk. Böhm Gábor és Fedeles Tamás. Pécs, 2014. 254–78.
- PACHET 2001 PACHET, Pierre: *Les baromètres de l'âme: naissance du journal intime*. Paris, 2001.
- PENNEBAKER 2005 PENNEBAKER, James W: *Rejtett érzelmeink, valódi önmagunk. Az őszinte beszéd és írás gyógyító ereje*. Ford. Ehmann Bea. Bp., 2005.
- PEPYS 1962 PEPYS, Samuel: *Napló*. Ford. Ruttkay Kálmán. Bp., 1962.
- SCHÖPFLIN 1916 SCHÖPFLIN Aladár: *Magyar regények. Nyugat* 29. (1936):13. (= <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00201/06218.htm>.; utolsó letöltés: 2020. 06. 20.)
- SZÁVAI 1988 SZÁVAI János: *Magyar emlékirók*. Bp., 1988.

GERNER ZSUZSANNA
.....

Fünfkirchen/Pečuh/Pečuj/Pécs a 18. és 19. században

Egy többnyelvű város német dominanciával

Fünfkirchen / Pečuh / Pečuj / Pécs in the 18th and 19th centuries – a multilingual city with German dominance

The paper presents linguistic assimilation through the example of an ethnically, culturally and linguistically heterogeneous city, which was based on the idea of the Hungarian nation-state from the end of the 18th century. It presents the three major ethnic groups of the city – Croats, Hungarians and Germans – which were still present in roughly equal proportions in the life of Pécs in the 18th century. It points to the dominant role of the German language in the study period, based on examples from the fields of education, culture and public administration. It covers the changes in language use scenes behind modernization and increasing mobility. It presents the tools – mandatory language use, census, name translation, etc. – which led to or justified changes in language competences and language use by the end of the 19th century. It covers the role of language in determining identity, the contemporary views formed in this connection. It presents the attitudes of each social group while preserving linguistic heterogeneity, resp. in connection with homogenization. Given the characteristics of the examined corpus, the uncontrollability of the validity of the data, the results of the study show only trends, not an accurate picture of the linguistic assimilation that has taken place.

Keywords: ethnic identity, multilingualism, assimilation, modern Hungarian national identity

Bevezetés

Az etnikai identitás olyan fogalom, mely az utóbbi időben jelentősen inflálódott, hiszen mind tudományos kontextusokban, mind pedig a közéletben egyre gyakrabban használjuk, így a fogalom pontos meghatározása egyre nehezebbé válik. Lewin (1948) klasszikus definíciója szerint az etnikai identitás az ember

szocializációjának az eredménye, mely szocializáció abban a csoportban zajlik, ahonnan az egyén származik.

Az etnicitás az ember identitástudatának egyik szegmense, mely – mint általában az identitás – definiálható az egyén és a csoport szintjén is. Az individuális komponens egyrészt tartalmazza az egyén szociális identitását, melyet a társadalomban elfoglalt szerepei, státusza határoznak meg, másrészt a perszonális identitását, melyből az egyes személyek egyedisége fakad. E két komponens alkotja az egyén önképét.

Az egyén etnikai identitástudata megnyilvánulhat kulturális és szociális viselkedésében, ha például beszéli az etnikum nyelvét, ápolja annak hagyományait, etnikai szempontból homogén hálóban él a családban vagy a baráti körben, tagja intézményesített etnikai szervezeteknek (pl. egyházi közösségeknek, iskoláknak, médiáknak) vagy az etnikum civil szervezeteinek (pl. egyesületeknek), illetőleg részt vesz az etnikum egyéb aktivitásaiban.

Az etnikumhoz való kötődés Isajiw (1990) szerint az egyén szemszögéből nézve az alábbi három dimenzióban írható le:

1. a kognitív dimenzió az egyén önmeghatározását, saját etnikai csoportjának ismeretét, az etnikum történetének, hagyományainak és nyelvének ismeretét foglalja magában;
2. a morális dimenzió az etnikai csoport iránt érzett elkötelezettségként értelmezhető és pl. a nyelv átörökítésében, endogámiában, etnikai nepotizmusban nyilvánulhat meg;
3. az affektív dimenzió az etnikum iránti kötődést, ragaszkodást és elfogultságot láttatja.¹

Az etnikai identitástudat kollektív, csoport szintjén értelmezhető komponense két fontos elemet tartalmaz: egyrészt egy kohéziós erőt, amely az etnikum összetartását eredményezi, másrészt a más etnikai csoportoktól való elkülönülés igényét, az arra való tudatos törekvést.²

Európában a 18. század közepéig a keresztény univerzalizmusban testesült meg az a domináns kulturális identitástudat, melyet a politikai értelemben korábban is létező, ám egyre szélesebb néprétegeket érintő nemzeti identitástudat a század második felében fokozatosan a háttérbe szorított.

¹ ISAJIW 1990. 36.

² Ez megnyilvánulhat különböző szimbólumok (pl. himnusz, zászló, címer etc.) használatában is.

A modern magyar nemzeti identitástudat kialakulását a kulturális és politikai identitások párhuzamos átalakulásának kontextusában kell elhelyezni. Magyarországot a 18. században, de még a 19. század első felében is vallási és etnikai hovatartozás, anyanyelv, professziók és régiók mentén tagolt politikai szubkulturák jellemezték. Az 1790/91-es parlamenti ciklussal egy intellektuális ébredés vette kezdetét: 1790 és 1795 között röpcédulák százai jelentek meg, melyek a legkülönbözőbb politikai nézeteket közvetítették az emberek felé.³

Guzmics Izidor bencés apáthoz, a reformkor egyik lelkes nyelvújító irodalmárához köthető a gondolat, mely szerint sem a vérszerinti rokonság, sem a neveltetés, sem az azonos életvitel nem kovácsol egy népet nemzetté, a nemzet meghatározója csakis a közös nyelv lehet. Ezzel az eszmével maximálisan azonosulva az ország kulturális elitjének tagjai, például Kazinczy Ferenc, Révai Miklós, Kisfaludy Sándor és Bajza József hitték, hogy a nyelvi asszimiláció lehet a megfelelő eszköze az egységes magyar nemzetállam létrehozásának.⁴

Berzsenyi Dániel a „népképzeti elvei” között írja 1833-ban: „[...] ha népeinket valami miveltség áldásiban részesíteni akarjuk, első gondunknak kell lenni: minden idegen nyelvű népeinket hazánk’ főnépével nyelvben és ruhában egyesíteni.”⁵

A posztmodern identitáselméletek szerint egy adott etnikai csoportnak a nyelv nem az egyetlen szimbóluma, a csoporthoz való tartozást sem csak a nyelv juttatja kifejezésre. A nyelvi identitás lehet az egyéni vagy kollektív identitástudat permanensen konstruktív része, vagy egy olyan kísérő faktor, mely csak bizonyos helyzetekben és összefüggésekben kerül a fókuszba.⁶

A nemzetiségek számára az etnikai és nyelvi identitás, mint a szociokulturális identitás része az említett elhatárolódási mechanizmusok miatt jelenthet egyfajta garanciát az asszimilációjukkal szemben.

Az asszimiláció a legjelentősebb etnikai-kulturális változás, mely egy számosságában kisebb etnikai csoport identitásjegyeinek feloldódását jelenti a kisebbséget körülvevő többségben. Minden asszimilációs folyamat kezdetét a kulturális asszimiláció jelenti, ami a későbbi integráló közösség nyelvének és alapvető viselkedési szokásainak elsajátítását foglalja magában.⁷

A következőkben ennek egy példáját ismerjük meg: Fünfkirchen/Pečuh/Pečuj/Pécs etnikai összetételének változásait részben különböző összeírások

³ Kovács 2010. 17.

⁴ Szabó István (1941) *Az asszimiláció: nyelviség és népiség* című írása alapján. Vö. LAJTAI 2010. 48.; FARAGÓ 2011. 348.

⁵ BERZSENYI 1842 (1833). 360.

⁶ THIM-MABREY 2003. 2.

⁷ HALLER 2007. 89.

adatain, részben olyan egyéb forrásokon keresztül követjük nyomon, melyek betekintést engednek a város 18. és 19. századi történelmébe, az itt élők nyelvi kompetenciájába, a nyelvhasználati normákba és azok változásaiába.

Pécs etnikai összetételének kialakulása

A 143 évig tartó török uralom, mely alól a város 1686. október 22-én szabadult fel, súlyos következményekkel járt, ráadásul a hódoltság vége csak átmeneti megkönnyebbülést és nyugalmat hozott a háborúk során szinte teljesen megsemmisült település életében. A 18. század elején pestisjárványok⁸ és katonai támadások⁹ sújtották a várost, mely ráadásul csak 1703-ig tartozott közvetlenül a Császári Kamara fennhatósága alá és rendelkezett ez által a szabad királyi városokéhoz hasonló jogokkal. 1703-ban I. Lipót császár ismét püspöki fennhatóság alá helyezte, és csak 1780-ban kapott ténylegesen szabad királyi városi rangot Mária Teréziától, visszanyerve ezzel az 1703-ban elvesztett kiváltságokat.¹⁰

A város magisztrátusa már 1691-ben rendelkezett saját pecséttel, és ugyanettől az évtől kezdve két bíró állt a település élén: a város bírója mellett működött egy ún. *judex nationalis germanicus*, egy német bíró korlátozott jogkörökkel. A többi nemzetiséget szószólók, ún. *fürmünderek* képviselték; ők álltak annak a testületnek az élén, melyben a város három lélekszámban jelentős nemzetisége – horvátok, magyarok és németek – egyenlő arányban képviseltette magát.¹¹

A háborúk és járványok okozta veszteségek és a földesúri (püspöki) függőség okozta migráció a 18. században lakosságcsökkenést idéztek elő, melynek pontos számadatai ugyan nem állnak rendelkezésre, de az adófizetők jegyzékei jól tükrözik a változás nagyságrendjét: 1701-ben 713 adófizetőt tartottak nyilván

⁸ Pestisjárványok Pécsen 1700-ban, 1710-ben és 1713-ban voltak. Az emberáldozatok száma nem volt túlzottan magas; a katolikusok ennek ellenére megfogadták, hogy a többé szerdán sem esznek húst. Vö. MÓRÓ 1995. 30.

⁹ 1704 februárjában magyar rebellesek 700 férfit, főleg németeket mészároltak le. 1704 márciusában szerb csapatok érkeztek a városba, a Szlavóniában hódító magyar szabadságharcosok nyomában voltak. Ők vallási alapon folytatták a fosztogatást és gyilkolást, áldozataik főleg katolikus németek, horvátok és unitárius szerbek voltak. SZITA 1976. 104.

¹⁰ MÓRÓ 1995. 27.

¹¹ A város magisztrátusának összetételéről kevés forrás számol be 1707-ig, ekkortól vezettek ugyanis jegyzőkönyveket. A bíró és más tisztségviselők, valamint az előjáróság választását a Kamara engedélyéhez kötötték. Babics András egy olyan 1697-es esetről számol be, amikor a város olyan polgára kapott volna jegyzői megbízást, aki sem németül, sem horvátul nem tudott. Az érvelésben, mely a jelölt alkalmatlanságáról szól, arra hivatkoznak, hogy a városban az iratok a három hivatalos nyelv (magyar, német és latin) mellett horvátul is lejegyeztetnek. BABICS 1937. 51–52.

Pécssett, 1712-ben már kétszázal kevesebbet, 520 főt. A mélypontot az a 497 fő jelentette, akiket 1717-ben regisztráltak. Az adózók száma a század folyamán bekövetkezett lassú növekedésnek köszönhetően megnégyszereződött: 1788-ban már 1906 adófizetője volt a városnak.¹²

Pécs 18. századi történelméből viszonylag kevés olyan forrás maradt fenn, mely adatokkal szolgálna a város etnikai összetételéről.¹³ Ennek egyik oka nyilván az lehet, hogy a többféle kultúrájú, nyelvű és szokású lakosság együttélése viszonylag konfliktusmentes volt. Valódi ellentét csupán a görög-keleti szerbek és a túlnyomó többségben római katolikus lakosság között alakult ki a 17–18. század fordulóján.¹⁴ A vallási homogenitásra való törekvés mellett vélhetően a vagyon megszerzése és megtartása is fontosabb volt az etnikai hovatartozás kérdésénél, ugyanakkor tény, hogy exogámiára nemigen találunk példát a korabeli feljegyzések alapján.¹⁵

Egy 1698-ból fennmaradt összeírásból,¹⁶ melyben a családfő vagyoni helyzete és gyermekeinek száma mellett származási helyére és a városban történt letelepedésére vonatkozóan is tettek fel kérdéseket, a város lakóinak etnikai összetételét illetően az 1. táblázat szerinti kép rajzolódik ki.¹⁷

A különböző nemzetiségekhez való tartozás megállapítása olykor nem egyértelmű például a délszlávok esetében, akiket a különböző források – részben következtetlenül – más-más néven említenek: *valachus* volt időszakosan a megnevezése mindenkinek, aki délről, a Balkánról érkezett, függetlenül attól, hogy horvát vagy szerb volt az illető. A szerbeket viszont a *valachus* mellett *rasciani*, *Raitzen* és *rác*¹⁸ néven is említik, horvátok esetében pedig a *croathi*, *natus Croatica nationis* és az *ex Bosniae* megjelölések konkurálnak még, részben a többség származására (Bosznia) is utalva.¹⁹

¹² MÓRÓ 1995. 28–29.

¹³ A 18. századra vonatkozó adatok egy részének közlésében egykori tanítványom, Nimmerfroh Klára egy kéziratára támaszkodtam, melyet rendelkezésemre bocsájtott. Köszönettel tartozom érte.

¹⁴ MÓRÓ-ÓDOR 1996. 109.

¹⁵ KARÁDY-KOZMA 2002. 19.

¹⁶ Vö. *Conscriptiones* 1.

¹⁷ MÓRÓ 1995. 28–29.

¹⁸ A *rác*/*rasciani*/*Raitzen* megjelölés a latin *Rascia* szóból ered, mely az ősi szerb állam egykori székhelyét jelölte (mai neve Novi Pazar).

¹⁹ Ebből adódóan az egyes kutatók más-más adatokat közölnek a *conscriptio* alapján: Móra Mária Anna fentiekben idézett táblázatával ellentétben Nimmerfroh Klára szerint az 1698-as összeírásban összesen 10 olyan személy szerepel, akinek a neve mellett *Raitzen* vagy *griechisch-orthodoxe*, illetve *racianus* megjelölés szerepel. MÓRÓ 1995. 28–29.; NIMMERFROH man. 15.

1. táblázat. *Fünfkirchen/Pečuh/Pečuj/Pécs családfeinek etnicitása a 17. század végén*²⁰

Származási hely/etnicitás	Családfők száma	Aránya (%)
magyar	233	36,58
német	89	13,97
„délszláv”	286	44,90
horvát	(108)	(37,76)
boszniai	(82)	(28,67)
„vlah”	(76)	(26,57)
dalmáciai	(3)	(1,05)
„szláv”	(17)	(5,94)
török	13	2,05
görög (ciprusi)	11	1,73
cseh/morvai	3	0,47
örmény	1	0,15
spanyol (szicíliai)	1	0,15
Összesen	637	100

A szerbek spontán bevándorlása a régióba az 1500-as évektől folyamatos volt, de a török hódoltság utolsó éveiben intenzívebbé vált, az 1690-es szervezett betelepülést követően pedig már egy jelentős szerb közösség élt Pécsen. A török visszaszorításában elért érdemeik ellentételezéseként Lipót császár 1690-ben szabad naptárhasználatot, szabad érsekválasztást, az érsek számára püspökszentelési jogot, az összes ortodox templom és kolostor feletti egyházi joghatóságot, az ortodox hívek számára tized-, és adófizetés, valamint a beszállásolás alóli mentességet biztosított.²¹ Az udvar szerbbarát és a helyi egyházi hatóságok szerbellenes magatartása, valamint a lakosság fenntartásai a szerbek életformájával szemben az elkövetkező évtizedekben számos konfliktushoz vezetett. Ezt példázza a pécsi céhmesterek esete, akik 1696-ban panaszlevelükben kérték az illetékes hatóságokat, hogy távolítsák el a szerbeket a városból, mert egyrészt elutasították az uniót, másrészt konkurenciát teremtettek nekik.²² *Radanay Mátyás Ignác*, a török utáni első pécsi püspök, akinek térítő munkája az ortodox szerbekre is kiterjedt, az egyetlen megoldást

²⁰ A zárójelben lévő számok a „délszláv” csoporton belüli részértékeket, valamint részarányokat tartalmaznak.

²¹ SZITA 1979. 89.

²² ДУМОВ 2005. 127.

a szerbek eltávolításában látta: 1692-ben a húsvéti szentmisén Pécs polgárait megeskette, hogy nemkatolikus vallásút többé nem tűrnek meg maguk között és a városban.²³ A szerbek Ürög felé vonulva a városfalon kívül telepedtek le. Ezt a területet az 1747-es iratokban már *Ráczüröggént*, 1752-ben *Ürögh Racia-nicumként* említik.²⁴

Horvát kézművesek, kereskedők, állattenyésztők és földművesek viszonylag jelentős számban vándoroltak a régióba már a török uralom előtt és alatt is. Adóösszeírások alapján arra lehet következtetni, hogy Pécssett is éltek horvátok a török megszállás alatt és az azt követő első időszakban is, bár számuk nem minden esetben határozható meg egyértelműen: az 1698-as összeírásban 33 olyan személy szerepel, aki 1686 előtt is Pécssett élt és Horvátországból, illetve Boszniából származott. További öt ember neve mellett szerepel, hogy Boszniából jött, 46 szláv hangzású családnév esetében pedig az a bejegyzés áll, hogy római katolikus vallású az illető, tehát vélhetően szintén horvát.²⁵ Ebből az következik, hogy 1686 előtt összesen 84 horvát család létét feltételezhetjük Pécssett. A 246 újabb betelepülő között, akik 1686 és 1697 között a Balkánról érkeztek Pécsre, nagy valószínűséggel 116 további horvát volt, akik főként Boszniából származtak.²⁶

A *Buergerbuch*, a pécsi polgárok könyve²⁷ bejegyzései érzékeltetik a horvátok súlyát és arányát a város akkori életében: az 1686 előtti időszakban 14 polgár tette le az esküt, köztük 11 horvát. Az 1703-ig a pécsi polgárok közé felvett 72 új polgár közül is 31 horvát nemzetiségű volt.²⁸

Egyes kézműves-iparos tevékenységek Pécssett és környékén is az egész 18. század folyamán egyértelműen a horvát nemzetiséghez kapcsolhatók, hiszen jelentős számban voltak jelen a szűrszabók, ötvösök és tabakosok céhén belül.²⁹ A Tettye környékén horvát molnárak és tímárok telepedtek le.³⁰ A pécsi

²³ MÓRÓ-ÓDOR 1996. 109–110.

²⁴ PESTI 2004. 60.

²⁵ Közülük öten belső migráció során kerültek Pécsre Nimmerfroh adatai szerint. NIMMERFROH man. 25.

²⁶ A kutatók álláspontja itt is eltér az 1698-as *conscriptió*val kapcsolatban. Míg Móró Mária Anna 108 horvátot és 82 boszniait számolt össze, addig Sárosác György 335 horvát nemzetiségűt azonosított az összeírásban. MÓRÓ 1995. 28–29.; SAROSÁC 2006. 222.

²⁷ *Bürgerbuch* 1697–1746

²⁸ Vö. MÓRÓ 1988.

²⁹ MÁNDOKI 1982. 88.

³⁰ A városrész utcaneveit a lakók foglalkozása motiválta: *Mühl-Gasse* (ma Tettye utca), *Mühlweeg* (ma Majthényi Ferenc utca), *Weinberg-Gasse* (ma Ady Endre utca), *Rothgerber-Gasse* (ma Alsóhavi utca). A *Bálics* és a *Szkokó* eredetileg horvát családnevek voltak. NIMMERFROH man. 39–41.

horvátok szőlő- és borkultúráját jellemzi, hogy az 1698-ban a pécsiek által művelt 1795 kapa³¹ szőlő felét, 924 kapást horvátok műveltek.³²

Németek már a 12. században is jelentős számban éltek Pécssett, de leszármazottaik a török hódoltság idején teljesen eltűntek a városból.³³ 1686-ban csupán egyetlen német család élt itt, egy bizonyos *Johann Peter Krull* Sopronból települt át még 1685-ben, a török elűzése előtt.³⁴ 1686-ban két család érkezett, majd évente átlagosan öt. 12 évvel később már 89 német családfőt³⁵ tartottak nyilván, akik az összeírás adatai szerint főként a Habsburg Birodalom örökös tartományából, valamint Bajorországból, Sziléziából és Elzászból érkeztek ide.³⁶ Többségükben földművesek voltak, akik házat, telket, földet, esetenként polgárjogot és egy év adómentességet kaptak. Az 1698-as adatok szerint a 86 németajkú adófizetőből 56 már saját házzal rendelkezett, ezen kívül szőlőskerteket, legelőket és különböző haszon- és háziállatokat is magukénak mondhattak.³⁷

Az 1697 és 1746 között polgári esküt tett 843 személy között 246 olyan szerepel a pécsi *Buergerbuch* adatai között, aki a német nyelvterületről jött ide.³⁸ 1703 előtt közülük csak húszat eskettek fel, öt olyan családfőt is, akik már az 1698-as adóösszeírásban is szerepeltek. Ez a korra jellemző migrációt tekintve kitértésről tanúskodik. A német polgárok között főként bognárokat, ácsokat, asztalosokat, fazekasokat és bádigosokat találunk, de felcserek, borbélyok és kereskedők is előfordulnak. A város egyetlen gyógyszertára, a Szerecsen Patika, 1697 óta működött. A város első gyógyszerésze *Johann Baptista Seitz* volt, aki a Pécssett állomásozó Habsburg sereg állományában dolgozott gyógyszerészként, majd itt telepedett le. 1713-ban egy bizonyos *Simon Franz Malath* vette át a patika vezetését, aki a *Buergerbuch* bejegyzése szerint 1715-ben kapta meg a polgárjogot, neve mellett az *in Mäyren gebürtig, ein appodeger* bejegyzés szerepel.³⁹

Dacára annak, hogy a 17. század végén összeírt 637 adózó között csak 89 németet regisztráltak 286 „délsláv” és 233 magyar mellett, a németek jelentős

³¹ Egy kapa nagyjából 250 négyszögöl területnek felel meg; ennyit tudott egy ember egy nap alatt megművelni. Egy négyszögöl kb. 3,6 m².

³² SAROSÁCS 2006. 65.

³³ BÁRDOS 1933. 6.

³⁴ BABICS 2000. XI.

³⁵ Móró Mária Anna 89, Babics András pedig 86 családfőt azonosít németként, így a németek száma 300-350 főre tehető. Móró 1995. 28.; BABICS 2000. XXIX.

³⁶ Sokak esetében egyszerűen Németország, Ausztria, vagy Svájc van megjelölve származási helyként. BABICS 1937. 61.

³⁷ BABICS 2000. XVII-XXXII.

³⁸ A város lakóinak csak kb. negyede tett polgári esküt. Vö. Móró 1988.

³⁹ NIMMERFROH man. 47.

szerepet töltöttek be a város közéletében.⁴⁰ Pécs vezetésében évekig meghatározó személy volt például az a bajorországi származású *Benedict Keller*, aki 1689-ben telepedett le a városban: 1691-ben már ő a *judex nationalis germanicus*, 1697-ben kamarás, majd 1700-ban ismét német bíró, 1701-ben újra kamarás, 1703-ban először tanácsnok, majd bíró 1704-ig.⁴¹

A kamarai időszakban, 1686 és 1703 között a pécsi németek privilegizált helyzetben voltak, ezért amikor felmerült, hogy a város ismét püspöki uralom alá kerülhet, polgárai az őket érhető veszteségekre hivatkozva érveltek ez ellen: „Az a hír, hogy [...] ennek a városnak is Radanay püspök számára való átengedését rendelte el, az itteni polgárságot, különösen a német nemzetiségűeket, nagy felháborodással töltötte el. Ravasz István kanonok már nyíltan megkezdte a németek üldözését. Az itteni kapucinus kolostor priorja által egy nyolc év óta helyben lakó német polgárt parancsoltatott el házától és udvarától, még pedig úgy, hogy abba a birtokban többé vissza ne mehessen. [...] Ebből és sok más hasonló fenyegetésből könnyen meg lehet állapítani, hogy milyen despota módon bánnának a várossal, ha Őfelsége nem védelmezne bennünket, s hogy hogyan bántak el és miképpen fognak továbbra is elbánni velünk.”⁴²

1701 júniusában a németek magának az uralkodónak írtak levelet, melyben azt panaszolták el, hogy a magyarok a helyi klérussal szövetkezve kiforgatják őket vagyonukból, sőt a Magyar Királyság területéről is ki akarják őket űzni.⁴³ Kéri a király segítségét abban, hogy a javait megtarthassák a telekkönyvi *status quo* szerint akkor is, ha a város püspöki kézre kerülne.⁴⁴

Pécs földesúri függésbe kerülése ellenére főleg 1720-tól sok német érkezett Pécsre, a Habsburg-ház szervezte betelepítés itt is megtette a hatását.⁴⁵ A telekkönyv, azaz a *Grundtbuch Gemainer Stad Fünfkirchen* (1722) bejegyzései

.....
⁴⁰ BABICS 2000. XIX.

⁴¹ NIMMERFROH man. 32.

⁴² Pécsi polgárok levele *Gothard Saltaburg* titkos tanácsoshoz 1701 májusában. BABICS 1937. 67–68.

⁴³ BABICS 2000. XXI.

⁴⁴ Uo. XXIII.

⁴⁵ A ma Baranyában élő németek őseit zömében a török kiűzése után, a 17. század végén és a 18. század folyamán telepítették erre a vidékre, mely nem véletlenül kapta Tolna és Somogy megyével együtt a Sváb Törökország (németül *Schwäbische Türkei*) nevet. A zömmel földműves és kisebb számban iparos bevándorlók a német nyelvterület középső és déli részéből érkeztek, szervezett migrációjuk mögött a Habsburg-ház uralkodói, a katolikus egyház és a földbirtokosok álltak, akik állami, egyházi és privát birtokokat népesítettek be velük. A telepítési akció Magyarország irányába három nagy szakaszban zajlott (*drei große Schwabenzüge*) és lényegében a teljes 18. századot átfogta. A Dél-Dunántúlról, így Baranyába is a második és harmadik szakaszban, Mária Terézia és II. József uralkodása idején érkeztek németek Elzász-Lotharingiából, Badenből, Pfalzból, a Saar-vidékről, Frankfurt és Mainz környékéről, Hessenből és Württembergből.

szerint a Szigeti és a Budai városrészben, valamint a Belvárosban is csak német utcanevek léteztek. A Belváros lakóinak 30%-át a németek tették ki, a Budai városrészben 6%, a Szigetiben pedig csak 3,7% volt ez az arány.⁴⁶

A németek betelepülése – főként szaktudásuknak és szorgalmuknak köszönhetően – a város gazdasági fellendülése irányába hatott ugyan, de a telepeseknek biztosított kedvezmények miatt a németiség továbbra is szálka volt a többi népcsoport szemében. Rövid idő alatt ugyanis kisebb vagyonra tettek szert és lépésről lépésre felvásárolták a Belváros házait azok korábbi horvát lakóitól. A század második felében vezető szerepet töltöttek be a város gazdasági, kulturális és társadalmi életében: *Skirchen* Dél-Magyarország egyik legfontosabb centrumaként állandó kapcsolatban állt Budával és Béccsel; utóbbi befolyása elsősorban a város nyelvi-kulturális fejlődése szempontjából folyamatosan erősödött. A közigazgatás nyelve a német volt, a jegyzőkönyveket és a bírósági tárgyalásokat német nyelven vezették. „*Nur manchmal kam ein Schriftstück in madjarischer, kroatischer oder raizischer Sprache vor den Magistrat.*”⁴⁷

A horvátok száma szintén folyamatosan emelkedett. Annak ellenére, hogy a horvát kézművesek 17. században kialakult hegemóniáját a németek betelepülése megtörte, a bőrs (tímár és bocskorkészítő) és aranyműves céhek mesterei között ők maradtak többségben. A horvátok zöme a Budai városrészben lakott, itt az arányuk elérte a 60%-ot. De a Belvárosban is találunk horvátokat például a róluk elnevezett *Chroaten Gasse* és a *Chroatische Schuster Gasse*⁴⁸ lakói között. Arányuk itt nagyjából 30%.⁴⁹

II. József türelmi rendeletének megjelenéséig a város lakói nem tűrtek meg nemkatolikus vallásúakat a városban, a Budai városrészben ennek ellenére éltek szerbek.⁵⁰ Az 1711-es összeírás végén megemlítettek néhány szakadár rácot, név nélkül, mivel nemkívánatos személyek.⁵¹ A telekkönyvbe 1722-ben bejegyezték egy Rác utcát (*Razen Gasse*) is.⁵²

A *Lexikon Locorum* 1773-ban meglehetősen általánosan fogalmaz, amikor utal arra, hogy Pécssett magyarok, németek és horvátok élnek. *Principaliter in eodem riget Lingva: Hung., Germ., Croa.*⁵³

⁴⁶ FETTER 1973. 127; a telektulajdonosok listája 132–134.

⁴⁷ BABICS 1937. 69.

⁴⁸ A mai Anna utca.

⁴⁹ FETTER 1973. 126.

⁵⁰ FRICSY 1991. 95.

⁵¹ VÖ. NAGY 1986; SZITA 1979

⁵² Ez ma a Márton utca.

⁵³ *Lexicon Locorum* 1920. 34

A 18. századi összeírások adatait összevetve a város lassú fejlődését és a lakosság folyamatos növekedését látjuk. A lakóépületek száma 1701-ben 590 volt, 1788-ban pedig már 1 454.⁵⁴

A lakosság etnikai besorolására vonatkozó adatok megbízhatóságáról nem lehetünk meggyőződve. Az 1698-as összeírásban szerepelt például egy Ötves Thomas nevű személy, aki a foglalkozásának köszönhetően magyar hangzású családnévvel, de a neve mellett a *Croato etiam jub jugo turcico hic residebat* bejegyzés szerepel. Szabó Mátyás Boszniából érkezett Pécsre 1685-ben, 1698-ban ennek megfelelően horvátnak regisztrálták, és nyilván ő is a mestersége alapján kapta a nevét.⁵⁵ Az 1715-ös és 1720-as összeírások adatait, melyeket a Statisztikai Hivatal 1896-ban tett közzé, éppen ezért fenntartásokkal kell kezelni. A nemzetiségre vonatkozó adatok alapját a családnévvel képezték, melyek szerint Pécs lakói közül 1715-ben 200-nak volt magyar, 86-nak szerb-horvát, 40-nek német, hatnak szlovák és egy személynek román hangzású családnéve.⁵⁶

Nyelvi repertoár és nyelvhasználat a 18. században

A 18. században a város lakói – etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül – sorsközösséget alkottak, melyet a város püspöke elleni csaknem 70 éven át tartó közös fellépés kovácsolt össze.

I. Lipót 1703-as adománylevelének 3. pontjában az állt, hogy a város lakóit, akik különböző nemzetiségűek, nyelvhasználatukban nem szabad korlátozni sem az oktatás, sem a vallásgyakorlás területén. A császár ennek érdekében olyan tanárok alkalmazását rendelte el, akik a magyar, a német és a horvát nyelvet is használták szóban és írásban, alkalmasak voltak e nyelvek oktatására, de latin nyelvismerettel is rendelkeztek.⁵⁷

Egy 1722. július 3-án a városi tanácsülés jegyzőkönyvébe került feljegyzés szerint a jezsuiták vállalták, hogy iskolájukban biztosítják a német nyelvű oktatást, ehhez pedig egy német nyelvű tanítót fognak alkalmazni. Német nyelvoktatás talán már korábban is létezett a városban, a *Buergerbuch* bejegyzései között ugyanis 1701-es dátummal szerepel egy iskolamester (*Schullmeister*),

⁵⁴ MÓRÓ 1995. 29

⁵⁵ NIMMERFROH man. 28

⁵⁶ Az 1720-as, tehát a helyesbített adatok alapján a lakosság nemzetiségi megoszlása a következő: 138 magyar nevű, 52 német nevű, 3 tót nevű, 127 szerb-horvát nevű él Pécsen. Vö. *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720-21.* 1896. 439.; DÁVID 1957. 155.

⁵⁷ NIMMERFROH man. 48

Daniel Boseth, aki Steiermarkból érkezett. A horvátok iskolája (*der Chroatischer Communität angehörig Schuel Haus*) a Belváros Horvát utcájában (*Croaten Gasse*) állt, míg a Pécssett élő szerbek iskolája (*Räzische Schuel*) a Budai városkapun kívül, a mai Alsóhavi utca környékén működött.⁵⁸

A rendek feloszlata 1773-ban a jezsuiták iskolarendszerének megszüntetését is eredményezte. Ezt követően Mária Terézia 1777-es rendelete, a *Ratio Educationis* teremtette meg az oktatás kereteit Magyarországon. A háromlépcsős rendszer állami kontroll alatt állt. Az olyan módszertani nehézségeket, melyek a lakosság többnyelvűségéből fakadtak, az oktatás nyelvének szabályozásával kívánták áthidalni: az elemi iskola oktatási nyelve a nép nyelve volt, vagyis a Magyarországon élő etnikai csoportok, köztük a magyarok anyanyelve. A német, mint *primus inter pares* ebben az időben a népiskolák leggyakrabban használt oktatási nyelve: az iskolai tananyagokat németül, vagy két nyelven, magyarul és németül nyomtatták. A közép- és felsőfokú oktatás változatlanul latin nyelven folyt.

Lipót császár 1703-as adománylevelében a házasságkötések nyelvéről is rendelkezett. A pécsi dómban magyar, a rendi templomokban pedig horvát, illetve német nyelven eskettek. 1741-ben *Berényi Zsigmond* püspök meghagyta a jezsuita rektornak, hogy jelöljön ki három pátert a gyóntatók közül, akik közül az egyiknek magyarul, a másiknak németül, a harmadiknak pedig horvátul kellett tudnia. 1745-ben pedig elrendelte a katekizmus részleteinek német, magyar és horvát nyelven történő nyomtatását.⁵⁹

A színjátszás kezdetei szintén a jezsuitákhoz köthetők Pécssett. Színdarabjakat vélhetően már a 17. században is bemutatták, a 18. század második feléből viszont pontos ismeretekkel rendelkezünk: 1771-ig összesen 48 bemutatót tartottak.⁶⁰ A nagyobb nézőközönség számára szervezett előadások helyszínei a Tettye, a Kálvária domb és a várfal környéke voltak, az iskolai színelőadásokat csak a diákok tanárai és hozzátartozói látogathatták.⁶¹ A darabok eredeti nyelve a latin volt, de a közönség nyelvi repertoárjához igazodva Pécssett horvát, német és magyar nyelven is előadták azokat.

Magyarok, horvátok és németek szabadon használhatták a saját nyelvüket hivatalos ügyek intézésekor is. Egy, a hivatalnokok nyelvismeretét bemutató, 1788-ból származó feljegyzés⁶² szerint a pécsi városbíró, a tanácsagok több-

⁵⁸ Uo. 49–50.

⁵⁹ Uo. 51.

⁶⁰ MÁRFI 2005. 279.

⁶¹ Uo. 277.

⁶² MÓRÓ-ÓDOR 1996.

sege, az ügyész és valamennyi nemzetiségi *fürmünder* mind a négy városban használatos nyelvet ismerte.⁶³

A hivatali nyelvhasználat sokszínűségét példázzák a 18. századi végrendeletek is. Az 1704 és 1785 között keletkezett testamentumok közül egy 1779-ben megnyitott és 1785-ig rendszeresen vezetett nyilvántartásban összesen 534 végrendeletet regisztráltak, 1799-ig további három testamentum került még ebbe a regiszterbe.⁶⁴ Az 537 kézirat közül 16 dátum nélküli, 1704 és 1749 között kereklen 100, míg a század második felében összesen 437 keletkezett.⁶⁵

A testamentumok általában egynyelvűek, de előfordul, hogy egy-egy testátor korábbi rendelkezésének változtatását egy, az eredetitől eltérő nyelven rögzítette, illetve annak megerősítését más nyelven fogalmazta meg. *Martin Istokovics* például eredeti, 1757. május 8-án kelt végakarátát horvát nyelven, majd annak 1762. április 30-án kelt módosítását magyarul jegyeztette le. *Johann Georg Meltner* 1764. szeptember 23-án előbb németül, majd néhány hétre rá, 1764. november 2-án magyarul végrendekezett. *Petar Mufics* 1781. december 4-én kelt magyar nyelvű testamentumában az áll, hogy az korábbi, 1779. február 2-án horvát nyelven írt végakarátának megerősítése. Az *Andrasovics* fivérek közül *Josephus*, foglalkozását tekintve *magister funifex* (= kötéilverő mester) 1779. február 15-én horvátul végrendekezett, míg fivére, *Mátyás*, aki szabó volt, 1782. október 6-án magyar nyelvű végrendeletet hagyott hátra. Egy *Mihok Matkovich* nevű személy végakarátát 1708. április 12-én németül jegyezték le, pedig ő a neve alapján vélhetően szláv eredetű volt.

2. táblázat. A 18. századi végrendekezés nyelve Pécsen

Nyelv	1704–1749	1750–1799	dátum nélkül	Összesen
német	61	154	6	221
magyar	19	181	3	203
horvát	19	65	6	90
latin	1	20	2	23
Összesen	100	420	17	537

⁶³ A városi tanács 1831. április 22-i ülésének jegyzőkönyve szerint a közigazgatás hivatalos nyelve 1780 és 1831 között a latin, 1831-től pedig a magyar volt. MÓRÓ 1995. 32.

⁶⁴ A regiszter és a végrendeletek a BML Rét utcai épületében vannak, abc rendben kisebb „csomagokba” összekötve.

⁶⁵ Vö. GERNER 2016. és 2017b.

Az összesen 537 regisztrált végrendelet közül 221 német, 203 magyar, 90 horvát és 23 latin nyelven íródott. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a magyar nyelvű kéziratok közül csak 19 keletkezett a század első felében. A század első felében a domináns nyelv a német volt.

A század második felében a magyar nyelvű szövegek aránya egyértelműen nőtt (43%), de több okból is megalapozatlan volna, ennek alapján nyelvészociológiai szempontból nyelvi váltásról beszélni:

1. A 18. századból valószínűleg nem minden végrendelet maradt fenn, a korpusz a testamentumoknak egy nyilvántartásba vett csoportját tartalmazza, így reprezentativitása megkérdőjelezhető.
2. Nem ismert, hogy az adott dokumentumot a végrendelkező anyanyelvén jegyezték-e le, hiszen a testátor nem minden esetben sajátkezűleg jegyezte le végakarátát. Figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy voltak előre megfogalmazott szövegek, melyeket csak alá kellett írni, illetve a végrendelkezőnek lehetősége volt arra, hogy végakarátát szóban mondja el, amit a jegyző egy általa ismert nyelven vetett papírra.
3. Az évszázad során a nyelvhasználat változása nem mutat egyértelmű kontinuitást; ha rövidebb intervallumokat vetünk össze, akkor váltakozást látunk a fennmaradt végrendeletek számában és nyelvhasználatában egyaránt.

Nyelvhasználat és etnicitás a 19. században

Dolencz József pécsi plébános feljegyzése szerint a 19. század kezdetén is alig volt magyar szó hallható a pécsi Belvárosban, mert azt a Szigeti városrészsel és a Kálvária-dombbal együtt többségében németek lakták.⁶⁶ A 19. század mégis a német lakosság asszimilálódásáról szólt.

1822-ben 10 925 katolikust, 35 evangélikust, 21 izraelitát és egy görög-ortodox városlakót regisztráltak Pécsen.⁶⁷ A schematizmus *lingvae* rovata szerint ekkor a Dómban magyar és német nyelven, a belvárosi templomban magyar és horvát nyelven miséztek. A Budai külvárosban magyar, horvát és német nyelven, míg a Szigeti külvárosban német és magyar nyelven zajlottak az intenzív teletek.⁶⁸

.....
⁶⁶ BEZERÉDY 1997. 129.

⁶⁷ Schem. Ven. 1822. 114–115.

⁶⁸ NIMMERFROH man. 58–59.

1832-ben és 1839-ben a katolikus hívek nyelvhasználatáról készült felmérés. Az összeírások konkrét adatokat tartalmaznak a katolikusok etnikai hovatartozásáról is; mivel az egyház köteles volt a hívek anyanyelvén istentiszteleteket biztosítani, a *Hung. Germ. és Illyr.* bejegyzés a hívők származására is vonatkozatható. Az egyházi feljegyzések alapján a város katolikus közösségének nyelvi képe a következő volt:⁶⁹

3. táblázat. *A katolikusok nyelvhasználata parókiák szerint (1832, 1839)*

Év	1832 ⁷⁰			1839 ⁷¹		
	<i>Hung</i>	<i>Germ</i>	<i>Illyr</i>	<i>Hung</i>	<i>Germ</i>	<i>Illyr</i>
Belvárosi templom	454	2357	225	439	2381	229
Dóm	1500	920	45	1490	970	40
Budai városrész	348	402	3792	500	1000	4000
Szigeti városrész	2511	439	32	2935	451	22
Német-Ürög	1376	0	0	1257	95	0
Összesen	6189	4118	4094	6621	4897	4291

Az adatok alapján a katolikusok között a magyarok alkották a legnépesebb etnikai csoportot (38%). A németek összességében a második helyen álltak, hiszen a város katolikus közösségének mintegy 31,5% tették ki, viszont a Belvárosban ők képezték az abszolút többséget. A Budai városrészben változások látszanak: 1839-ra ott megkétszereződött az 1832-ben regisztrált németek száma a horvátok domináns többsége mellett. A horvátok – a németek arányától kicsivel elmaradva – a város katolikus lakosságának 30,5% alkották, ők többségükben a Budai városrészben éltek.

Tekintettel arra, hogy a város lakosságának túlnyomó többségét változatlanul a katolikusok tették ki, a nyelvek megoszlása egyben a város etnikai összetételére és az anyanyelv megoszlására is következtetni enged. Haas Mihály 1845-ben Pécs lakosságáról azt írta, hogy a város a nyelvhasználat alapján három nagyjából azonos nagyságú részre osztható. Az etnikai csoportokat város-

⁶⁹ MÓRÓ 1995. 31.

⁷⁰ *Conspectus* 1832. 20–21.

⁷¹ *Conspectus* 1839. 25–28.

részekhez rendezte: magyarok főként a Szigeti városrészben, németek a Belvárosban, bosnyákok pedig a Budai külvárosban éltek. A magyar nyelv egyre erősödő dominanciájáról számolt be, amely elsősorban az oktatásnak köszönhető.⁷² Utalt arra, hogy a városban alig lehetett olyan némettel találkozni, aki ne beszélt volna magyarul is. A bosnyákokat is dicsérte, mert egyre jobban haladtak a nemzet nyelvének elsajátításában. Megjegyezte azt is, hogy a németek olykor magyarul káromkodtak.⁷³

Ami a mentalitást illeti: a magyarok előzékenyek, szelídek és szorgalmasak, de sajnos nem túl takarékosak. Negatív vonásuk még, hogy állandóan káromkodtak és mértéktelenül ittak. A németeket rendes, szorgalmas és becsületes embereknek tartotta, akik viszont – a magyarokhoz képest is – gyakran erkölcstelen magatartást tanúsítottak. A horvátokat rácoknak (*rác*), illetve sokácoknak (*shokacz*) nevezte és melegszívű, vendégszerető, mélyen vallásos emberekként mutatta be őket, de velük kapcsolatban említette a legtöbb negatív tulajdonságot: szerinte lusták, tékozlók, alkoholfüggők és erkölcstelenek.⁷⁴ A fejezet végén megállapította, hogy az etnikai csoportok között ugyan nem volt semmiféle ellentét, de egyes házasságok sem kötöttek: „Békességben és kölcsönös szeretetben él itt a’ némettel és ráczzal a’ magyar, valamint a’ protestáns a’ katolikussal. Házasság azonban sohasem kötöttek náluk a’ különböző nyelvű párok közt.”⁷⁵

Magyarország többi városához képest itt csak viszonylag későn mutatkozott érdeklődés a német, illetve osztrák vándorszíntársulatok világi előadásai iránt: 1800-ig Pécsset kizárólag vallási témájú darabokat mutattak be. Ezt követően évente más-más színtársulat jött a városba, és a német darabok, melyek a bécsi városi nyelv beszélt változatát terjesztették el a lakosság körében, egyre népszerűbbek lettek. Előfordult, hogy a közönség kérvényezte a társulatok engedélyének meghosszabbítását a magisztrátusnál.⁷⁶ Miután a városnak 1840-ig nem volt kőszínháza, az előadásokat a Belváros különböző épületeiben tartották, például a Király utcában (*Haupt-Gasse/Königsgasse*) a Hattyú-házban (*Schwanengebäude*), a *Schneckenberger*-házban,⁷⁷ vagy a Jókai téren (*Kleiner Platz*).

⁷² HAAS 1845. 30. A kétnyelvűség főleg az iskolázott népréteget jellemezte. Vö. HAAS 1852. 99.

⁷³ HAAS 1845. 52–53.

⁷⁴ Uo. 52–57.

⁷⁵ Uo. 57.

⁷⁶ KARDOS 1932. 34.

⁷⁷ A mai Szent Mór utca és a Király utca sarkán álló épület, ma is étterem.

1818-ban érkezett az első magyar színtársulat Pécsre. A színészek a magyar nemzet és a magyar nyelv apostolainak tekintették magukat és a közönség nem pusztá szórakoztatását küldetésüknek. Repertoárjukban ugyanazok a darabok szerepeltek, melyeket a német társulatok is játszottak, a fordítást az intendáns készítette. A város kőszínházát 1840-ben nyitották meg, itt az első években csak osztrák, illetőleg német társulatok léptek fel. Magyar nyelvű előadásoknak ekkor a Hattyú-ház adott otthont. Az igazi rivalizálás a magyar és német nyelvű színjátszás között 1848/49 után vált nyilvánvalóvá.⁷⁸ A német nyelvű színjátszást végül 1876-ban a magisztrátus tiltotta be.⁷⁹

Ahogy a színpad közvetítette a bécsi német beszélt köznyelvi változatot, úgy járult hozzá a sajtó a német nyelv írott változatának elterjedéséhez Pécsen. A német nyelvű publicisztika kezdetét 1832 jelentette. Egy *Knezevich* nevű nyomdász ugyanis ebben az évben kérte a tisztelt magyar királyi helyhatóság engedélyét egy hetilap kiadására a városban: „*Hochlöbliche Königlich-ungarische Statthalterey, [...] um Gnädigste Genehmigung: Ein Intelligenz Wochen-Blatt dieser k. Freystadt herausgeben zu dürfen.*”⁸⁰ Az engedélyt megkapta, de ez a lap vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon kevés példányban jelent meg, melyek nem maradtak fenn. A pécsi újságírás második nekifutása 1848-ban már a forradalomban kiharcolt sajtószabadság fényében zajlott. 1848. április 6-án jelent meg *Ernest Adolf Neuwirth* újsága *Pressfreie Flugblätter* címmel. Ezt a lapot már májustól *Fünfkirchner Zeitung* néven nyomtatták. A lap szellemisége egyértelműen magyar volt – mottója alapján is: „*Um Freiheit, Volk und Vaterland*”. A nyelve azonban német, mert a kiadó ezt a nyelvet tartotta a leginkább közérthetőnek a régióban.⁸¹ Fél év elteltével az első *Fünfkirchner Zeitung* nevű lapot beszüntették. A következő német nyelvű újság 1867-ben jelent meg, ugyanezzel a címmel, 1906-ig heti két alkalommal, időnként több melléklettel.⁸²

A 19. század második fele a legiszláció árnyékában

A nemzetiségi csoportok együttélése Magyarországon a 19. század közepéig viszonylag békés volt. Az első konfliktusok egyikét az okozta, hogy az 1843/44-es parlamenti ciklus egyik határozata a magyart a hivatali és jogi ügyek intézé-

⁷⁸ SCHUTH 1986. 156–157.

⁷⁹ MÁRFI 1999. 281.

⁸⁰ KARDOS 1932. 96.

⁸¹ Uo. 18.

⁸² Vö. GERNER 2002.

sének hivatalos nyelvvé nyilvánította.⁸³ Mivel a magyar anyanyelvűek aránya ekkor alig 40% lehetett, az intézkedés ellen az ország lakosságának többsége tiltakozott. A probléma megoldását az első kisebbségi törvénytől remélték, melyet 1868-ban fogadtak el, és amely megengedte a kisebbségek nyelvének használatát a hivatali ügyek intézésekor és az oktatásban az ország azon területein, ahol az adott kisebbség nagyobb arányban (20%) élt.⁸⁴

A 19. század közepétől a modern állam népszámlálásokkal igyekezett a társadalomról teljes képet kapni. Ezek módszertani és tematikus eltéréseket mutattak a korábbi összeírásokhoz képest, hiszen a teljes populáció mérhető, elemezhető és összehasonlítható jellemzőinek felmérését tűzték ki célul.⁸⁵

A Magyar Királyság területén először 1850-ben gyűjtöttek adatokat a teljes lakosság nemzetiségi/etnikai összetételére vonatkozóan. Ez a népszámlálás az osztrák népszámlálásoknak a 18. század második feléből már ismert hagyományát követte azzal a céllal, hogy az ún. honos populáció nemzetiségi megoszlását felmérje.⁸⁶ Élénk vita bontakozott ki azzal kapcsolatban, hogy mi módon és milyen kritériumok mentén is lehet vagy kellene a személy etnikai identitását meghatározni.⁸⁷ Magyarországot a tárgyban 1857-től megrendezett nemzetközi konferenciákon 1872-től az 1871-ben alapított Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal vezetője, *Keleti Károly* képviselte. Keleti ahhoz a magyar politikai elithez tartozott, amelynek tagjai 1867 után a dualista rendszer legitimitását szerették volna igazolni a statisztikai adatok objektivitását alapul véve. Mivel az 1869-es népszámláláskor – politikai provokációktól tartva – mégsem tették fel az anyanyelvre és a nemzetiségre vonatkozó kérdéseket, Keleti egy becslést készített, „tudományos” alapon.⁸⁸ A kérdés, amelyre a választ kereste, egyértelműen az volt, hogy vajon hány magyar él Magyarországon?⁸⁹

⁸³ 1844. évi II. törvénycikk a magyar nyelv és nemzetiségről.

⁸⁴ 1868. évi XLIV. törvénycikk az nemzetiségi egyenjogúság tárgyában.

⁸⁵ Ez a populáció tette ki a nemzetet. Közép- és Kelet-Európában áthidaló megoldásként a nemzetiségeket is feltüntették a statisztikában, hogy a népesség a nemzettel egyenlő számú legyen. SOHAJDA 2010. 315.

⁸⁶ Az osztrák hagyománytól eltérően itt egyetlen kérdést tettek fel a nemzetiségre vonatkozóan, melyhez a következő megjegyzés tartozott: A nemzetiség rovatba minden helybéli nemzetiségét kell bejegyezni, függetlenül attól, hogy a településen lakók többsége is az adott nemzetiséghez tartozik, vagy nem. Beírni egyetlen szót kell, például rutén, román stb. DÁNYI 1993. 90.

⁸⁷ Az első ilyen konferencián az osztrák Czoernig azt javasolta, hogy a statisztika módszereit ötvözzék az etnográfia módszereivel és az egyén nemzetiségét a tipikus jegyek három csoportja alapján határozzák meg: szellemi-kulturális jegyek (hagyományok, mentalitás, morál), fizikai-testi tulajdonságok és végül a nyelv. Javaslatát elutasították. SOHAJDA 2010. 324–325.

⁸⁸ Vö. LEG I. A dokumentum magyar és német nyelvű.

⁸⁹ PAKOT 2010. 344.

Keleti az anyanyelvet elfogadható kritériumnak tartotta az egyén nemzetiségének megállapítása céljából, annál is inkább, mert szerinte a nemzetiség fogalma egyrészt tudományosan nem tisztázott, másrészt az egyszerű emberek számára nem lett volna érthető.⁹⁰ Természetesen tudta, hogy az anyanyelv és a hétköznapiokban használt nyelv egy többnyelvű közösségben eltérő lehet, ezért a végül a következő kérdéseket tették fel a lakosságnak: „*Mi az anya-nyelve? (azon kívül mely hazai nyelvet beszél még?)*”⁹¹

A népszámlálási adatok kiértékelésének célját *expressis verbis* megjelölték: tudni akarták, hogy Magyarországon hány ember beszél magyarul.⁹² A nyelvismeretre vonatkozó kérdéssel egyértelműen a nemzetiségi hovatartozást akarták felmérni és igazolni.⁹³ A népszámlálási statisztika szerint 1880-ban Magyarországon a magyar anyanyelvűek aránya 44,9% volt, tehát a többség egy a magyartól eltérő nyelvet jelölt meg anyanyelvének. Amennyiben feltételezzük az anyanyelv és a nemzetiség azonosságát, akkor az ország lakóinak 55,1% nem tartozott a magyarsághoz. A 7 563 534 nem magyar anyanyelvű közül ekkor 817 668 személy (10,8%) beszélt magyarul.

A kétnyelvűek aránya ennél persze jóval magasabb volt: 2 551 001 embert regisztráltak saját bevallása alapján kétnyelvűként, ami 18,58%-ot jelentett. A magyart a kétnyelvűek 32,04%-a, míg a németet 31,03% jelölte meg második, szintén beszélt nyelvként. 10 678 567 volt az egynyelvűek száma, 499 054 személy pedig egyetlen nyelvet sem beszélt, ők vélhetően gyerekek voltak. A románok 92,2%, a rutének 89,5, a szlovákok 85,5, a magyarok 82,5 és a szlovének 80,9%-a is egynyelvű volt. A horvátok és a szerbek negyede viszont már 1881-ben két- vagy többnyelvű volt, közülük 74,9% nem beszélt az anyanyelvén kívül más nyelvet. Az asszimiláció a németek esetében még ennél is előrébb haladt, hiszen közülük már 38,3% rendelkezett többnyelvű kompetenciával. A kisebb lélekszámmal bíró nemzetiségek szintén a többnyelvűség felé tendáltak.⁹⁴

Pécs lakossága is többnyelvű közösséget alkotott. Az 1880-as népszámlálás adatai szerint ekkor 28 702 ember élt a városban, akik közül 20 437-en magyar anyanyelvűnek mondták magukat. 5 121 fő a németet, 1584 pedig a horvát vagy a szerb nyelvet jelölte anyanyelvének. A többi Magyarországon honos nemze-

⁹⁰ Uo. 346.

⁹¹ Az anyanyelvet, ami alatt az egyén kronológiailag első nyelvét értették, nem mindenki tartotta alkalmas kritériumnak a nemzetiségi megállapítására. Utaltak pl. a magyar főnemeselek gyerekeire, akiknek az első tanult nyelve a német vagy a francia volt.

⁹² LEG II 1881. 626.

⁹³ Uo. 218.

⁹⁴ Uo. 625.

tiség ennél sokkal kisebb számban, vagy egyáltalán nem (pl. román, örmény) volt jelen a város életében.⁹⁵

4. táblázat. Magyarország lakosságának nyelvi kompetenciája 1880-ban

Nyelv	Anyenyelv	2. nyelv	Összesen
magyar	6 165 088	817 668	6 982 756
román	2 323 788	385 521	2 709 309
német	1 798 373	791 670	2 590 043
szlovák	1 790 476	352 563	2 143 039
horvát/szerb	605 725	132 157	737 882
rutén	342 351	37 461	379 812
vend	60 948	5 257	66 205
cigány	75 911	18 858	94 769
örmény	3 523	282	3805
egyéb hazai nyelv ⁹⁵	21 687	2 720	24407
külföldi nyelv	41 698	6 844	48 542
nem beszél	499 054		
Össznépesség (Horvátország és Szlavónia nélkül) ⁹⁶ : 13 728 622			

5. táblázat. Pécs város lakóinak anyanyelvi kompetenciája 1880-ban

Nyelv	Anyenyelv	Arány %
magyar	20 437	71,2
német	5 121	17,84
szlovák	431	1,5
horvát/szerb	348	1,21
rutén	2	0,006
vend (szlovén)	269	0,93
cigány	2	0,006
egyéb hazai nyelv	9	0,03
külföldi nyelv	1 236	4,3
nem beszél	845	2,94
Összlakosság: 28 702		

⁹⁵ LEG II 1881. 216–217.

⁹⁶ A bosnyákokat is ehhez a csoporthoz számolták.

⁹⁷ Horvátországban és Szlavóniában kb. 3% volt a magyar anyanyelvűek aránya. LEG I 1881. 215.

Az egyéb beszélt nyelvhez kapcsolódó adatok alapján vélelmezhető, hogy a magyar nyelvet összesen 23 112, a németet pedig 16 029 személy beszélt és használta a mindennapokban. A horvát vagy a szerb nyelvet 1 865 személy jelölte meg második nyelvként, így a délszláv nyelvek beszélői összesen 3 449-en voltak. Abból, hogy a horvátot és a szerbet többen jelölték meg második beszélt nyelvként, mint anyanyelvükként, e két nemzetiség jelentős nyelvi asszimilációjára lehet következtetni – statisztikai értelemben. Feltételezhető az is, hogy azok között, akik a magyart adták meg anyanyelvként és a németet második nyelvként – összesen 9 777 fő – szintén lehettek német anyanyelvűek.

A német nyelv központi szerepét a városban az is jelzi, hogy 9 777 magyar anyanyelvű mellett 231 szlovák, 80 horvát és szerb, 182 szlovén anyanyelvű személy és 637 regisztrált külföldi is a németet jelölte második nyelvként.⁹⁸

6. táblázat. Pécs város lakóinak nyelvi kompetenciája 1880-ban

Nyelv	Anyanyelv	2. nyelv	Összesen
magyar	20 437	2 675	23 112
német	5 121	10 908	16 029
szlovák	431	301	732
horvát/szerb	348	1 865	2 213
vend	277	37	314
cigány	2	2	4
román	2	16	18
egyéb hazai nyelv ⁹⁹	9	1	10
külföldi nyelv	1236	nincs adat	1236
nem beszél	845	-	845
Össznépesség: 28 702			

A következő népszámlálásra tíz évvel később került sor; az 1891. év elején felmért anyanyelvre és nyelvi kompetenciára vonatkozó adatokat a hivatali jelentés 10. fejezete tartalmazza. Keleti értékelésében előre bocsátotta, hogy Magyarországon egy politikai nemzet létezik, nevezetesen a magyar, és az 1868/XLIV. sz. nemzetiségi törvény szerint minden polgár, függetlenül attól, hogy

⁹⁸ Vö. GERNER 2007. és 2017a.

⁹⁹ A boszniai horvátok nyelve is ide tartozott.

mely nemzetiséghez tartozik, ennek az egységes nemzetnek a része.¹⁰⁰ Arra is utalt, hogy tíz év alatt nem lehet csodát várni, kiemelte ugyanakkor, hogy az ország nemzetiségei közül csak a magyarok aránya mutatott növekedést (2%), az összes többi esetében csökkenés volt tapasztalható.¹⁰¹

1891-ben – az előző népszámláláshoz hasonlóan – az anyanyelvi mellett az egyéb nyelvi kompetenciákra is rákérdeztek. Az adatok kiértékelésénél azonban csak a magyar anyanyelvűek egyéb nyelvi kompetenciáit értékelték ki teljes részletességgel, a többi nemzetiség esetében csak a magyar nyelv ismeretére vonatkozó adatokat vették figyelembe. A magyar nyelvtudást viszont – a korábbi gyakorlattól eltérően – korosztályonként is elemezték.¹⁰² Az adatokból az derül ki, hogy 1881-hez képest 945 187 fővel nőtt a magyar anyanyelvűek száma. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a nem magyar anyanyelvűek körében nőtt azoknak a száma, akik magyarul is tudtak, illetve csökkent a magyar egy-nyelvű beszélők száma. A két adat egyértelműen a kisebb nemzetiségek előrehaladó nyelvi asszimilációjára utal.

Pécs város lakóinak száma 1891-ben 34 067 volt, közülük 25 268 személy (74,17%) magyar anyanyelvűként szerepel a statisztikában. A magyar nyelvet összesen 29 661-en (87,06%) beszélték. A német anyanyelvűek aránya csak 19,10%-ot tett ki, de a város lakóinak több mint fele, pontosan 54,60%-a beszélt németül. A horvát anyanyelvűek, akik első alkalommal szerepeltek a szerbektől elkülönítve a hivatalos statisztikában, már 1%-ot sem értek el, de a horvát nyelvet a városlakók csaknem 6%-a még mindig beszélte.

7. táblázat. Pécs város lakóinak nyelvi kompetenciája 1891-ben

Nyelv	Anyanyelv	2. nyelv	Összesen	Arány%
magyar	25 268	4 393	29 661	87,06
német	6 508	11 755	18 263	54,60
szlovák	316	68	384	1,12
román	-	14	14	0,041
horvát	397	1 618	2 015	5,91
szerb	37	31	68	0,19
szlovén	215	-	215	0,63
egyéb nyelv	1324	24	1348	3,95

¹⁰⁰ LEG III 1891. 114.

¹⁰¹ Uo. 123.

¹⁰² Uo. 133-134.

A magyar anyanyelvűek között nagyobb az egynyelvűek aránya 1881-hez képest, a többi nemzetiségnél eltérő tendenciákat látunk:

8. táblázat. Pécs lakosságának egynyelvű lakói 1880-ban és 1891-ben

Anyanyelv	1880 (fő)	monoglott (%)	1891 (fő)	monoglott (%)
magyar	21 067	43,05	25 268	46,52
német	5 252	45,79	6 508	43,46
szlovák	431	25,05	316	57,91
horvát	373	12,35	397	27,95
szerb			37	13,51
szlovén	277	29,73	215	93,48
egyéb hazai nyelv	1 302	77,77	1 324	80,43
külföldi nyelv	1236	40,61	nincs adat	-

1900-ban a Magyar Korona országaiban (Horvátországot és Szlavóniát is beleértve) kb. 20 millió ember élt, akik közül a statisztika szerint 10 175 514 fő (51,3%) tudott magyarul. Tíz évvel korábban ez az arány éppen fordított volt, akkor az egyéb nyelvek beszélői tették ki a lakosság 51,5 százalékát. A növekedést hivatalosan pozitívan értékelték, bár utaltak arra is, hogy Magyarország lakói közül 9 079 045 fő még mindig nem, és a magyar anyanyelvűeken kívül csak 1 433 213 személy beszélt az egységes nemzet nyelvét.

9. táblázat. Anyanyelv Magyarországon 1900-ban¹⁰³

Nyelv	Civil lakosság	Civilek és katonák összesen	Arány%
magyar	8 588 834	8 651 520	51,4
német	1 980 423	1 999 060	11,8
szlovák	1 991 402	2 002 165	11,9
román	2 784 726	2 798 559	16,7
rutén	423 159	424 774	2,5
horvát	188 552	191 432	1,1
szerb	434 641	437 737	2,6
egyéb nyelv	329 837	333 008	2,0

¹⁰³ Fiume, Horvátország és Szlavónia nélkül. LEG IVa 1891. 5-6.

Pécsnek 1900-ban már 43 982 lakója volt, akik közül 33 949 személy (77,18%) magyar anyanyelvűként szerepel a statisztikában. A német anyanyelvűek aránya 17,54%, 7 717 fő. Rajtuk kívül 215 szlovák, 47 román, 769 horvát és 113 szerb anyanyelvű egyént regisztráltak a városban. 1 159 fő egyéb anyanyelvvel rendelkezett, a külföldiek száma 2 109 volt, utóbbiak nyelvismeretét nem jegyezték be.¹⁰⁴ A városban összesen 10 023 olyan ember élt, akinek nem magyar volt az anyanyelve, közülük 3 414-en nem is tudtak magyarul. 6 609 nem magyar anyanyelvű adta meg a magyar nyelvet második beszélt nyelvként.¹⁰⁵

A nyelvi adatokat nagyon részletesen elemezték: az anyanyelvre vonatkozó adatokat az életkorral, a családi állapottal, a válással és az írástudással is korrelálták. Az egyéb nyelvismeretre vonatkozó adatokat ismét csak a magyar anyanyelvűek esetében elemezték ki.

10. táblázat. *Monolingualitás és bilingualitás Pécsen 1900-ban etnikai csoportok szerint*

Nyelv	Egynyelvű	Kétnyelvű	Összesen	Arány%
magyar	17 506	16 453	33 959	77,21
német	2 425	5 292	7 717	17,54
szlovák	80	135	215	0,48
román	7	40	47	0,10
rutén	2	1	3	0,006
horvát	182	587	769	1,74
szerb	25	88	113	0,25
egyéb nyelv ¹⁰⁶	693	466	1159	2,63

1900-ban Pécsen már a lakosság 92,23% beszélt magyarul, de még mindig több mint a fele tudott németül (51,02%), továbbá 5,03% horvátul.

¹⁰⁴ LEG IVa 1900. 94–95.

¹⁰⁵ LEG IVb 1900. 222–223.

¹⁰⁶ Az egyéb nyelvek beszélői között cseheket és morvákat (360 fő), lengyeleket (14), olaszokat (12) és bolgárokat (7) regisztráltak. LEG IVb 1900. 226–227.

11. táblázat. A nyelvek anyanyelv és 2. nyelv szerinti megoszlása Pécssett 1900-ban

Nyelv	anyanyelv	2. nyelv ¹⁰⁷	összesen	arány
magyar	33 959	6 609	40 568	92,23%
német	7 717	14 723	22 440	51,02%
szlovák	215	75	290	0,65%
román	47	25	72	0,16%
horvát	769	1 444	2 213	5,03%
szerb	113	73	186	0,42%
egyéb nyelv	1159	111	1270	2,88%

Mi változott?

1832-ben Fünfkirchen/Pečuh/Pečuj/Pécs városában három nagyjából azonos beszélő közösség volt jelen, az 1881-es statisztikai adatok alapján pedig jelentős többségben magyar anyanyelvűek lakták a várost. Az adatok a németek jelentős és a horvátok szinte teljes asszimilációjára és/vagy elvándorlására utalnak:

12. táblázat. Magyarok, németek és horvátok aránya Pécssett

Nyelv	1832	%	1839	%	1881	%
magyar	4 841	37,36	5 335	37,87	21 057	73,36
német	4 026	31,06	4 439	31,51	5 276	18,4
horvát	4 094	31,58	4 292	30,46	359	1,25
Összesen	12 961	100,00	14 086	100	28 702	100

1880-ban az egynyelvűek száma 11 884 (41,4%); 1891-ben csak a magyar anyanyelvűek között 11 757 fő monolingvis, ez a magyar anyanyelvűek csaknem fele. A századfordulón pedig azon magyar anyanyelvűek, akik semmilyen más nyelvet nem beszéltek, a népcsoporton belül többségbe kerültek. Ezzel párhuzamosan csökkent a többi etnikumon belül az egynyelvűek száma: a né-

¹⁰⁷ A 2. nyelv a nemmagyar anyanyelvűek esetében a magyart jelenti, a többi nyelvere vonatkozó adatot nem értékelték ki. (LEG IVb 1900. 222–223, 226–227). A magyar anyanyelvűek esetében a 2. nyelv egy másik etnikum nyelve. Uo. 216–217.

metek és szlovákok esetében a három évtized alatt folyamatosan, a horvátok és szerbek esetében szintén, két felmérés (1891, 1900) adatait tekintetbe véve. A szlovénok esetében 1891-ben emelkedés látszik, tíz év elteltével viszont visszaesés, ahogyan más kisebb csoportok esetében is. Folyamatosan nőtt azoknak a száma és aránya, akik az anyanyelvük mellett magyarul is tudnak.

Dolencz József 1891-es feljegyzésében az áll, hogy a Belvárosban élő német családokban az unokák már nem tudtak rendesen németül, szülei kétnyelvűek, a nagyszülők pedig csak németül beszéltek. A nyelvcsere három generáció alatt ment végbe: német egynyelvűségből additív kétnyelvűség, majd szubtraktív kétnyelvűség és végül magyar egynyelvűség lett. A táblázat adataiból az látszik, hogy a század végére azon magyar anyanyelvűek aránya, akik semmilyen más nyelvet nem beszéltek, 8,5%-kal nőtt és a nemzetiségen belül már ők alkották a többséget.¹⁰⁸ Ugyanakkor azoknak a német anyanyelvűeknek az aránya, akik nem tudtak magyarul, 14,37%-kal csökkent.

13. táblázat. Egynyelvűség Pécssett 1881 és 1900 között

Anyanyelv	1881 (fő)	egynyelvű (%)	1891 (fő)	egynyelvű (%)	1900 (fő)	egynyelvű (%)
magyar	20 438	43,05	25 268	46,52	33 959	51,55
német	5 120	45,79	6 508	43,46	7 717	31,42
szlovák	431	25,05	316	57,91	215	37,20
horvát	348	12,35	397	27,95	769	23,66
szerb			37	13,51	113	22,12
szlovén	268	29,73	215	93,48	-	-
egyéb hazai nyelv	9	77,77	1 324	80,43	764	59,79
külföldi nyelv	1 236	40,61	nincs adat	-	395	

A nyelvi asszimiláció folyamatának rekonstruálása természetesen nem problémamentes, mert az egyes etnikumok betelepülésétől kezdve nem állnak rendelkezésre folyamatosan egymással összevethető, a beszélők nyelvi kompetenciájára és nyelvhasználatára vonatkozó objektív adatok. Az azonban tény,

¹⁰⁸ Az egynyelvűség a magyar anyanyelvűek esetében azt jelenti, hogy csak magyarul tudnak. Más nemzetiségek esetében 1891-ben és 1900-ban azt, hogy még mindig nem beszélnek magyarul.

hogy 50 év alatt jelentős változás következett be a magyar, illetve német és horvát anyanyelvűek számában, valamint arányaiban Pécssett. A németek és horvátok százalékos megoszlása a század közepétől folyamatosan csökkent, szemben a város lakosságának egyre növekvő számával.

Az asszimiláció fő mozgatórugóját a történészek abban látják, hogy a gazdasági felemelkedés érdekében az urbánus németeknek és horvátoknak csatlakozniuk kellett a kibontakozó nemzeti identitástudathoz. Ehhez társultak azok a folyamatok, melyek a 19. század második felében a polgárság fejlődésében, az iparosodásban, a kommercializálódásban és a polgári társadalom modernizációjában egy egységes nyelv használatát tették szükségessé, amely Pécssett is a magyar volt. A német és horvát polgárság elmagyarosodása tehát elsősorban nyelvi asszimilálódást jelentett a politika és közigazgatás, illetve a gazdaság területén.

A nagyipar fejlődése egyértelműen támogatta a folyamatos elmagyarosodást, bár a város és a környék szénbányáinak kiépülése a 19. század első felében külföldi – részben németül beszélő – munkaerő beáramlását eredményezte.¹⁰⁹ A bányák felügyeletét 1852-től a Dunagőzhajózási Társaság¹¹⁰ vette át, mely 1852 és 1925 között összesen 11 208 külföldi munkást alkalmazott. A hét évtized alatt foglalkoztatott bányászok 51%-ának valamely szláv nyelv, 42%-ának pedig a német volt az anyanyelve.¹¹¹ 1872-ben a munkások 65, 1879-ben pedig 58%-a volt ausztriai születésű.¹¹² A bányászok 45,3%-a még 1910-ben is a németet jelölte anyanyelvének (csak 41,2% a magyart).¹¹³ A kolóniákon a német volt az általánosan használt köznyelv, csak a századfordulótól lett a magyar is a mindennapi nyelvhasználat része. Ebben *Raimar Wiesner* akkori bányaigazgatónak¹¹⁴ volt kulcsfontosságú szerepe, aki 1892-ben a DGT iskoláiban bevezette a magyar nyelvű oktatást. A bányatelep utcáinak és épületeinek német nyelvű feliratait magyarra cseréltette le, és intézkedett arról, hogy az addig használatos *Glück auf* köszönést előbb a *Szerencse fel* majd *Jószerecsét* váltsa fel.¹¹⁵

Jellachich (1912) szerint a magyarosításban a papoknak és a tanároknak volt kiemelkedő szerepe. A 19. század közepén a város egy német *Fünfkirchen* volt, ahol a Belváros és a Szigeti külváros előkelő polgárai kevés kivételtől eltekintve

¹⁰⁹ MÓRÓ 1995. 34.

¹¹⁰ A DGT integrációs szerepéről Pécssett, a régióban l. Huszár 2013.

¹¹¹ SZIRTES 1999. 63–64.

¹¹² KATUS 1995. 42.

¹¹³ Uo. 39.

¹¹⁴ Wiesner kézzel írott biográfiája. NAGY 2010. 313–314.

¹¹⁵ SZIRTES 1998. 115–116.

németek voltak, akik a zsidókkal együtt németül beszéltek. A város művelt rétege – főleg a papok és a tanárok – egyértelműen magyar érzülettel rendelkezett.¹¹⁶

1790 után a *nemzeti oktatásügy*, és különösen az oktatás nyelvének a kérdése központi kérdéssé vált. 1791 és 1844 között hat nyelvtörvény látott napvilágot, melyek közül az első kettő a magyar nyelv tantárgyi oktatását irányozta elő a közép- és felsőfokú oktatásban.¹¹⁷ A harmadik nyelvtörvény (1805) a közigazgatás nyelvhasználatát érintette, amennyiben kötelező latin-magyar institutionális kétnyelvűséget irányzott elő az országgyűlésben, és lehetőséget adott magyar nyelvű beadványok eljuttatására a Kancelláriához és a Helytartótanácshoz.¹¹⁸

A reformkorban három további nyelvtörvényt hoztak, melyek azonban csak részikerekhez vezettek, mert a Magyar Udvari Kancellária és Kamara bécsi és magyarországi székhelyein továbbra is a német maradt a közigazgatás nyelve, ahogyan a katonaságé is.¹¹⁹ Horvátországban a magyart továbbra is csak tantárgyként oktatták a közép- és felsőfokú oktatásban, míg Magyarországon a görög-ortodox iskolák tantárgyként sem, itt az oktatás nyelve továbbra is szerb vagy román volt.¹²⁰

1832-ben központilag elrendelték a hittan, a mértan és a magyar történelem tantárgyak magyar nyelven történő oktatását.¹²¹ A tanárok szerepét az asszimilációban jól példázzák a következő esetek: *Farkas István* pécsi ügyvéd például végrendeletében hátrahagyott egy összeget, melynek kamatait egy róla elnevezett alapítvány minden évben annak a tanárnak ajánlotta fel a városban, aki a leghazafiasabb nevelésben részesítette diákjait.¹²² *Reberics Imre* tanár urat pedig 1912-ben bekövetkezett halálakor azért tüntették ki a Ferenc József-rend lovagkeresztjével, mert kiváló pedagógusként az oktatásban nemcsak ismereteket adott át, hanem sok nem magyar anyanyelvű gyermeket nevelt magyarul beszélő és érző állampolgárrá, ezzel is segítve a különböző nemzetiségekből egy egységes magyar nemzet létrejöttét.¹²³

¹¹⁶ JELLACHICH 1912. 25.

¹¹⁷ Az 1791. évi XVI. törvénycikk szerint a magyar nyelv rendkívüli tantárgy a magyarországi középiskolákban és főiskolákban; az 1792. évi VII. törvénycikk alapján a magyar nyelv a magyar közép- és főiskolákon rendes, Horvátországban pedig rendkívüli tantárgy.

¹¹⁸ Az 1805. évi IV. törvénycikk arról, hogy az országgyűlési iratok kéthasábosan, latin és magyar nyelven íródnak, hogy a kancelláriához és a helytartótanácshoz magyarul is lehet írni, és hogy a helytartótanács magyar beadványra magyarul válaszol.

¹¹⁹ Az 1830. évi VIII., az 1836. évi III. és az 1844. évi II. számú törvénycikkek.

¹²⁰ BÉNYEI 1994. 82–113. BÉNYEI

¹²¹ 17.039 sz. helytartótanácsi rendelet. LAJTAI 2010. 56.

¹²² NAGY 2010. 300–302.

¹²³ Uo. 315.

A belvárosi templom német nyelvű istentiszteletei ellen először 1861-ben protestáltak a hívők.¹²⁴ 1880-tól vita tárgyát képezte az evangélium, a prédikáció és az énekek nyelve. A magisztrátus képviselői végül 1886-ban azt javasolták, hogy azonnal szüntessék be a belvárosi templomban a német nyelvű és a Szent Ágoston-templomban a horvát nyelvű istentiszteleteket.¹²⁵ A belvárosi templom plébánosa ezt követően 1887. február 24-én levélben fordult a pécsi püspökhöz azzal a kéréssel, hogy továbbra is használhassa a német nyelvet a miséken. Azzal érvelt, hogy a hívek – a környék falvaiból betelepedett németek és a város gazdag gyárosai – a magyar nyelvű prédikációit nem értik. Leveléhez azon családok jegyzékét mellékelte, akik szerették volna a német nyelvű istentiszteletek megtartását. Utalt arra, hogy ez a 160 nevet tartalmazó lista sokkal hosszabb lett volna, ha aláírásgyűjtésbe kezdett volna.¹²⁶ A püspök támogatta a kérést és egyben elutasította a városi vezetők követelését.¹²⁷

A magisztrátus 1916. szeptember 11-én megtartott ülésének jegyzőkönyve ugyanakkor arról számol be, hogy *Ignác Károly* plébános kiemelkedő érdemeket szerzett a Budai városrész horvát lakosságának elmagyarosításában. A leirat szerint dícséret illeti azért, hogy a horvátok érületben és nyelvben is igaz magyarokká váltak.¹²⁸

A magyar nyelv használatának bevezetése mellett más szubtilis eszközöket is az asszimiláció szolgálatába állítottak. Ilyen volt például a névmagyarosítás, mely urbánus jelenségként természetesen Pécsset is érintette: a Baranyából 1867 és 1895 között beérkezett 207 névváltoztatási kérelem között 107 pécsi lakos kérelme szerepelt.¹²⁹ A névváltoztatást kérvényező neve és felekezeti hovatartozása árulkodik arról, hogy németek (összesen 102 fő) vagy zsidók (70 fő), illetve horvátok (17 fő) vagy szerbek (2 fő) voltak.¹³⁰ Foglalkozásukat tekintve tanárok, hivatalnokok, kereskedők, egyetemisták, katonák, orvosok, papok és kézművesek, akik vélhetően a társadalmi pozíciójukból adódóan, a felemelkedés reményében döntöttek a névváltoztatás mellett. Földműves nem volt a kérvényezők között, viszont sok kiskorú személy nevének megváltoztatására találunk példát, szüleik indítványa formájában.¹³¹

¹²⁴ MÁRKUS 2006. 138–142.

¹²⁵ NAGY 2010. 312.

¹²⁶ Mendlik Ágoston kézzel írott levele. Uo. 308–311.

¹²⁷ Uo. 312.

¹²⁸ Uo. 317.

¹²⁹ A családnév használata és annak átörökítése csak a 19. század elején vált kötelezővé Magyarországon. Ettől kezdve a névváltoztatást engedélyeztetni kellett. NAGY 1992. 296.

¹³⁰ Uo. 298

¹³¹ Uo. 299–305.

A névmagyarosítást az állam 1880-tól különböző ajánlásokkal, listákkal igyekezett támogatni, melyek a sajtóban és más kisebb brossúrákban jelentek meg.¹³² Általános metódusként vagy az „idegen” név magyarra fordítását javasolták, vagy – praktikus okokból, hogy a monogram ne változzék – egy azonos kezdőbetűs magyar név választását.

Ugyancsak az asszimiláció irányába hatott a 19. század végén megváltozott névpolitikai gyakorlat a civil anyakönyvek vezetése terén. Az 1894. évi XXXI-II. törvény elfogadásával az anyakönyvek vezetése az állam feladat- és jogköre lett.¹³³ Az egyházi anyakönyveket ugyan a továbbiakban is vezethették, de ezek a törvény 93.§-a alapján már nem számítottak hivatalosnak.

Ettől az évtől a névhasználat hivatalosan – egy egységes formai követelménynt követve – a családi és utónév ebben a sorrendben történő megadását jelentette. Ez a magyaron kívül szinte valamennyi Magyarországon honos etnikum gyakorlatától eltért. A német *Vorname*, ami a családnév előtt szerepel, ezután csak *Nachname* formájában volt megadható. Ugyanakkor az *utónév* hivatalossá válása kizárta a *keresztnev* használatát is, ezzel is egyértelművé téve annak pozícionálását. Miután a bináris tagolástól sem lehetett eltérni, a *patronímika*, azaz az apa nevének megadása sem volt engedélyezett a görög-keleti szerbek, románok és görögök, vagy a görök-katolikus rutének esetében. *Andronímikára*, azaz a férj családnévének felvételére sem volt utalás; a férjzett családi állapot megjelölésére a magyarra jellemző struktúrát, azaz a *-né* szuffixumot alkalmazták. A 44.§. szerint a születési anyakönyvbe bevezetett nevet volt kötelező használni, tehát mindenkinek volt egy – a magyar nyelv szabályait követő – hivatalos neve. Az anyakönyveket a törvény 20.§-a szerint magyar nyelven kellett vezetni. A törvény három kötelezvénye, melyek értelmében 1) a neveket a magyar személynevek mintájára kell képezni, 2) a regisztrált nevet volt hivatalosan kötelező használni, és 3) az anyakönyveket magyar nyelven kellett vezetni, egyértelműen az onimikus asszimiláció eszközei voltak.¹³⁴

Összegzés

Az etnikai-kulturális és nyelvi asszimiláció rekonstruálása természetesen több okból sem problémamentes: 1. A 18. századból és a 19. század első feléből ren-

.....
¹³² Uo. 306.

¹³³ Az 1894. évi XXXIII. törvénycikk az állami anyakönyvekről.

¹³⁴ Vö. GEBHARDT 2015. 34–40.

delkezésre álló források csak sporadikusan szolgálnak adatokkal az emberek etnicitására, aktív nyelvi kompetenciájára és a kor nyelvhasználatára vonatkozóan. A 19. század második felétől nagyobb mértékben rendelkezésre álló adatok pedig már egy olyan állapotot tükröznek, ami – a korra jellemző migráció és mobilitás okán – részben már következménye egy folyamatban lévő etnokulturális átalakulásnak. 2. Olyan demográfiai folyamatokat, amelyek szintén hatással lehettek a számadatok változásaira, ebben a tanulmányban nem vettem figyelembe, így az egyes nemzetiségek esetében bemutatott nyelvi asszimiláció csak tendenciákra enged következtetni, nem alkalmas az egyes nemzetiségek etnikai-kulturális asszimilációjának és megváltozott nyelvi profiljának pontos bemutatására. 3. Az asszimilációs folyamatok regionális különbségeket mutatnak; alapvető különbség volt például a városok és a vidéki kistelepülések asszimilációs folyamataiban is. A magyarországi németek asszimilációja a városokban – ahogy az Pécs példája is mutatta – a 19. század közepén indult, míg a falvakban ez a folyamat száz évvel később, a második világháborút követően vette kezdetét. Így a bemutatott helyzetképek és tendenciák exploratív jellegűek és nem általánosíthatók. 4. Természetesen azt sem tudhatjuk, hogy a rendelkezésre álló adatok megfelelnek-e a valóságnak, vagyis hogy tényleges nyelvi váltást, illetve az etnikai-kulturális és/vagy nyelvi identitás változását is eredményező asszimilációt tükröznek-e. Amint a bevezetésben is említettem, a nyelv – két- és többnyelvűek esetében is – az identitásnak csak egy komponense, bizonyos kulturális kötődések sokkal mélyebben és szilárdabban vannak jelen az identitáskonceptiókban, mint a hozzájuk kapcsolódó nyelvezet.

Az asszimiláció evolucionista felfogása az egynyelvűséget helyezi előtérbe, a kétnyelvűséget csupán átmeneti állapotnak tekinti. A szociál-darwinizmus képviselőjeként a gráci szociológus, *Ludwig Gumplowitz* a századfordulón bevezette a *faj* fogalmát a szociológiába, azt az álláspontot képviselve, hogy a nemzetiségi konfliktusok elkerülhetetlenek, a hatalomért és a dominanciáért folytatott küzdelemből eredeztethetők, s ez a körülmény az egyenjogúságra való törekvést eleve kizárja. Kemény 1882-ben egy, a Magyar Tudományos Akadémián megtartott előadásában, melyben az 1880-as népszámlálás eredményeit ismertette, Gumplowitz ezen tézisére hivatkozott: „ki egyszer zengzetes nyelvünket beszéli, az összefor e nemzettel és többé nem idegen e hazában.”¹³⁵

.....
¹³⁵ KELETI 1882. 10.

Rövidítések

Források

- Conscriptiones 1. Pécs város polgárságunk a cs. Kir. Felsőg kegyelméből Alsó-Magyarország és Szlavónia újonnan visszaszerzett részeibe kiküldött bizottság rendeletéből készült vizsgálata és egyúttal összeírása az 1698. évben, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára IV. 1003.e, 14.
- Bürgerbuch Bürgerbuch 1697–1746, MNL BaML IV. 1003. e. 2.
- Lexicon locorum Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum. Hg. Illés József. Bp., 1920.
- Magyarország népe ssége Magyarország népe ssége a Pragmatica Sanctio korában 1720-1819. Szerk. és kiadja az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Bp., 1896.
- Schem. Ven. 1822 Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Quinque Episcopalis Pro Anno a Christo Nato MDCCCXXII.
- Conspectus 1832 Conspectus Almae Dioecesis Quinque Ecclesiensis Pro Anno A Christo Nato MDCCCXXXII.
- Conspectus 1839 Conspectus Almae Dioecesis Quinque Ecclesiensis Pro Anno A Christo Nato MDCCCXXXIX
- LEG I Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt Bp., 1871. (=https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1870/?pg=0&layout=s)
- LEG II Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt, I. kötet. Bp., 1882. (=https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1881_01/?pg=247&layout=s)
- LEG III A magyar korona országában 1891 elején végrehajtott népszámlálás eredményei. 1. rész.= Általános népleírás. Bp., 1893. (= https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1891_03/?pg=0&layout=s)
- LEG IVA A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenként. Bp., 1902. (=https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1900_01/?pg=0&layout=s)
- LEG IVb A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség részletes leírása. Bp., 1907. (=https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1900_03/?pg=0&layout=s)

Feldolgozások

- BABICS 1937 BABICS, Andreas: Die ersten deutschen Ansiedler Fünfkirchens nach der türkischen Herrschaft. (Südostdeutsche Forschungen 2.) München, 1937. 59-74.
- BABICS 2000 BABICS, Andreas: Die ersten deutschen Ansiedler. In: Das Deutschland in Fünfkirchen 1687-1750. Hrsg. v. Hengl, Ferdinand. Pécs/Fünfkirchen, 2000. VII-XXVI.
- BÁRDOS 1933 BÁRDOS István: Pécs régi utcanevei. Pécs 1933.
- BÉNYEI 1994 BÉNYEI Miklós: Oktatáspolitikai törekvések a reformkori Magyarországon. Debrecen 1994.
- BERZSENYI 1842 BERZSENYI Dániel: A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairul. In: Berzsenyi Dániel összes művei. Költelem s folyóbeszéd. 2. kötet. Szerk. Döbrentei Gábor. Budán, 1842. 330-396.
- BEZERÉDY 1997 BEZERÉDY Győző: „Németnek Bécs, magyarnak Pécs“. Évszázadok krónikái a városról. Pécs, 1997.
- DÁNYI 1993 DÁNYI Dezső: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. Bp., 1993.
- DÁVID 1957 DÁVID Zoltán: Az 1715-20. évi összeírás. In: A történeti statisztika forrásai. Bp., 1957.
- DE-FLORIO-HANSEN 2007 DE-FLORIO-HANSEN, Inéz (Hrsg.): Plurilingualität und Identität. Zur Selbst- und Fremdwahrnehmung mehrsprachiger Menschen. Tübingen, 2007.
- DUJMOV 2005 DUJMOV Milán: A szerb ortodox egyház helyzete Baranyában az 1690-es években. In: A Pécsi Egyházmegye a 17-18. században. Szerk. Fedeles Tamás - Varga Szabolcs. Pécs, 2005. 117-134.
- FARAGÓ 2011 FARAGÓ Tamás: Bevezetés a történeti demográfiába. I. kötet. Bp., 2011.
- FETTER 1973 FETTER Antal: Pécs 1722-ben. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1972-1973. Szerk. Mándoki László. Pécs, 1973. 125-136.
- FRICSY 1991 FRICSY Ádám: A török utáni első pécsi püspök, Radanay Mátyás Ignác. In: A Pécsi Egyházmegye schematizmusa. Szerk. Fricsy Ádám. Pécs, 1991.
- GEBHARDT 2015 GEBHARDT Bernadette: Cuius regio, eius nomen? Personennamenpolitik im mehrsprachigen Ungarn am Beispiel des Matrikelgesetzes 1894. (PhD) Dissertation. Pécs, 2015.
(=https://nydi.btk.pte.hu/sites/nydi.btk.pte.hu/files/pdf/Gebhardt_Bernadette2015_dissertacio.pdf)

- GERNER 2002 GERNER, Zsuzsanna: Zur Sprache der Anzeigewerbung in der Fünfkirchner Zeitung des Jahrganges 1878. In: Gesprochene und geschriebene deutsche Stadtsprachen in Südosteuropa und ihr Einfluss auf die regionalen deutschen Dialekte. Schriften zur diachronen Sprachwissenschaft 11. Hrsg. v. Gerner, Zsuzsanna – Glauning, Manfred M. – Wild, Katalin. Wien, 2002. 171–189.
- GERNER 2007 GERNER, Zsuzsanna: Sozial graduierte Sprachkompetenz in der deutschen Bürgerschaft von Pécs im ausgehenden 19. Jahrhundert. In: Historische Soziolinguistik des Deutschen VIII. Hrsg. v. Brandt, Giesela – Hünecke, Rainer. Stuttgart, 2007. 45–59.
- GERNER 2016 GERNER, Zsuzsanna: Testamente als Abdruck der sprachlichen Vielfalt in Pécs/Fünfkirchen/ Pečuh im 18. Jahrhundert. Vorstellung des Korpus. In: Kanzlei und Sprachkultur: Beiträge der 8. Tagung des Arbeitskreises Historische Kanzleisprachenforschung Hrsg. v. Aehnelt, Sandra – Hünecke, Rainer. Wien, 2016. 263–276.
- GERNER 2017a GERNER, Zsuzsanna: Sprachkompetenz der Bürgerschaft von Fünfkirchen/Pecuh/Pecuj/Pécs – Wandlungen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Mehrsprachigkeit in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. Beiträge zur 1. Jahrestagung des Forschungszentrums Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa, Regensburg, 2.-4. Oktober 2014. Hrsg. v. Mauerer, Christoph. Regensburg, 2017. 78–106.
- GERNER 2017b GERNER, Zsuzsanna: Entstehung letztwilliger Verfügungen in Fünfkirchen/Pecuh/Pécs (Ungarn) im 18. Jahrhundert. Ethnisch-soziale Hintergründe und juristische Bedingungen. In: Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. Grundlagen und aktuelle Einbettung. Beiträge zur 2. Jahrestagung des Forschungszentrums Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa, Budapest, 1.-3. Oktober 2015. Hrsg. v. Philipp, Hannes – Ströbel, Andrea. Regensburg, 2017. 285–301.
- HAAS 1845 HAAS Mihály: Baranya: Emlékirat, mellyel a Pécsmett MDCCCXLV. aug. elején összegyűlt magyar orvosok és természetvizsgálóknak kedveskedik nagykéri Scitovszky János, pécsi püspök, cs. k. valóságos benső titkos tanácsnok, a szépművészetek, bölcsészet és hittudományok tanára, a kir. magyar természettudományi, római t. arcadiai társulat tagja, a m. orvosok és természetvizsgálók VI nagy gyűlésének elnöke./szerkeszté Haas Mihály. Pécs, 1845.
- HAAS 1852 HAAS, Mihály: Gedenkbuch der k. freien Stadt Fünfkirchen. Fünfkirchen, 1852.
- HALLER 2007 HALLER, Dieter: Etnológia atlasz. Bp., 2007.
- HANÁK 1999 HANÁK, Péter: Urbanisation und Assimilation in Budapest in der Epoche des Dualismus. In: Deutsche in Budapest. Hrsg. v. Hambuch, Wendelin. Bp., 1999. 94–101.

- HUSZÁR 2013 HUSZÁR Zoltán: A Duna vonzásában. Fejezetek a Dunagőzhajózási Társaság történetéből. Pécs. 2013.
- ISAJIW 1974 ISAJIW, Wsevolod W.: Definition of Ethnicity. *Ethnicity: an interdisciplinary journal of study of ethnic relations* 1. (1974) 111-124.
- JELLACHICH 1912 JELLACHICH Károly: Pécs a XIX. század közepén. In: A „pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület“ Értesítője. 1912. márc.-jún. (1912) 20-58.
- KARDOS 1932 KARDOS Emília: A pécsi német sajtó és színészet története. Pécs, 1932.
- KATUS 1995 KATUS László: Pécs népessége 1848 és 1920 között. In: Tanulmányok Pécs történetéből. I. Pécs népessége 1543-1990. Szerk. Vonyó József. Pécs, 1995. 37-93.
- KELETI 1882 KELETI Károly: A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján. In: Értekezések a társadalmi tudományok köréből. VII. 2. sz. (1882)
- KOVÁCS 2010 KOVÁCS Ákos András: „Konzervatív felvilágosodás” és közösségfoglalom Magyarországon az 1790-es években. In: Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon. 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok. Szerk. Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter. Bp., 2010. 11-42.
- KOVACSICS 2003 KOVACSICS József: Baranya megyei népességtörténeti lexikon. Bp., 2003.
- KARÁDY-KOZMA 2002 KARÁDY Viktor – KOZMA István: Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig. Bp., 2002.
- LAJTAI 2010 LAJTAI L. László: Az első magyar történelemtankönyvek és a nemzeti történelem. In: Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon. 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok. Szerk. Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter. Bp., 2010. 43-93.
- MÁNDOKI 1982 MÁNDOKI László: Adatok a pécsi céhek életéhez a 18. századból. In: Tanulmányok Pécs város történetéből 1980. Szerk. Sándor László. Pécs, 1982. 85-90.
- MÁRFI 1999 MÁRFI Attila: A pécsi színikultúra helyzete az abszolutizmus éveiben. In: Tanulmányok Pécs történetéből 5-6. Szerk. Font Márta – Vonyó József. Pécs, 1999. 275-289.
- MÁRKUS 2006 MÁRKUS Annamária: A pécsi németiség asszimilációja és a sajtó (1860-1890). In: Tanulmányok Pécs történetéből. 18. Szerk. Palkóffer Mónika – Vonyó József. Pécs, 2006. 113-152.
- MÓRÓ 1988 MÓRÓ Mária Anna: Pécs város polgárai 1697-1707. In: Baranyai Helytörténetírás 1987/88. Szerk. Timár György. Pécs, 1988. 51-82.

- MÓRÓ 1995 MÓRÓ Mária Anna: Pécs népessége a török alóli felszabadulástól 1848-ig. In: Tanulmányok Pécs történetéből. I. Pécs népessége 1543-1990. Szerk. Vonyó József. Pécs, 1995. 27-36.
- MÓRÓ-ÓDOR 1996 MÓRÓ Mária Anna – Ódor Imre: A felszabadult város. 1686-1867. In: Pécs ezer éve. Szerk. Márfi Attila. Pécs, 1996. 109-155.
- NAGY 1986 NAGY Lajos: A kurucok és a rácok pusztításai 1704 elején. In: Baranyai helytörténetírás 1985-1986. Szerk. Szita László. Pécs 1986. 13-132.
- NAGY 1992 NAGY Imre Gábor: Névmagyarosítási törekvések a dualizmus kori Pécsen és Baranyában. In: Baranyai történetírás. 1990/1991. Szerk. Szita László. Pécs, 1992. 275-307.
- NAGY 2010 NAGY Imre Gábor (szerk.): Források Pécs város polgárosodásáról (1867-1921). Pécs 2010.
- NIMMERFROH man. NIMMERFROH Klára: Pécs város nemzetiségi összetétele 1686-1848. (Kézirat)
- PAKOT 2010 PAKOT Levente: Népszámlálások, nemzetiségi statisztikák és nemzetépítés Magyarországon. 1867/80-1918. In: Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon. 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok. Szerk. Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter. Budapest, 2010. 335-376.
- PESTI 2004 PESTI János: Pécs földrajzi neveinek eredete. Pécs, 2004.
- SAROSÁCSZ 2006 SAROSÁCSZ György: Pécsi boszniai – bosnyák – horvátok. Pécs, 2006.
- SCHUTH 1986 SCHUTH, Johann: Wechselbeziehungen zwischen Bauernmundart und Stadtdialekt in Südungarn. In: Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. Hrsg. v. Manherz, Karl. Budapest, 1986. 151-171.
- SOHAJDA 2010 SOHAJDA Ferenc: Nemzet, nemzetiség, néptörzs. Az 1850-51-es népszámlálás nemzetiségi nomenklatúrája és tudományos reprezentációi. In: Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon. 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok. Szerk. Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter. Budapest, 2010. 315-333.
- SZIRTES 1998 SZIRTES Gábor: „Örök emléket állított magának itteni működésével”: Wiesner Raymár (1843-1900). *Bányászat* 4. (1998) 341-344.
- SZIRTES 1999 SZIRTES Béla: Emlékek a pécsi bányatelepek hétköznapijából. *Pécsi Szemle* 2. (1999) 57-68.
- SZITA 1979 SZITA László: Szerbek visszavándorlása Baranya megyébe a szatmári béke utáni években. In: Baranyai helytörténetírás 1978. Szerk. Szita László. Pécs, 1979. 87-149.
- THIM-MABREY 2003 THIM-MABREY, Christiane: Sprachidentität – Identität durch Sprache. Ein Problemaufriss aus sprachwissenschaftlicher Sicht. In: Sprachidentität – Identität durch Sprache. Hrsg. v. Janich, Nina – Thim-Mabrey, Christiane. Tübingen, 2003. 1-38.

BÓKAY ANTAL

.....

Alice analízisben

Perverzió Csodaországban – Lewis Carroll és az Alice regények pszichológiája

Perversion in Wonderland

The Psychology of Lewis Carroll and the Alice Novels

The Alice novels of Lewis Carroll are deeply confessional, they are produced from personal phantasies that not only offer themselves to a psychoanalytic interpretation but they present formal and thematic qualities that may have the force of psychoanalytic insights too. It is natural that psychoanalysts sensed these qualities, so the novels, and, of course, their author too, have become the target of discussion from early on. A history of this encounter can easily be instructive concerning the methods of psychoanalytic study of literature and may result in fresh insights concerning these enigmatic texts. With an overview I present a “case study” in literature and psychoanalysis. The reviewed methods span from the conventional psychoanalytic interpretations through the study of the special textuality of the Alice books and finally (through my own presentation of Humpty Dumpty as a theoretician of inner meaning) to an example where literature may become the guiding principle of psychoanalysis. First I refer to the strange life of Ch. L. Dodgson, his close attachment to little girls and the symbolic meaning of the Alice novels. The second concentrates on the concept of dream, the dreamy nature of the Alice books, and the role of the screen-memory in the self-presentation of the novels. The third part invites a true philosopher-psychoanalyst: Humpty Dumpty, and interprets his words concerning the operation of an inner, imaginary language and the special position of early childhood.

Keywords: Lewis Carroll, dream, inner language, screen memory, infantile language, imaginary, primary narcissism

„Amikor a pszichoanalízis talál valamit az irodalomban,
feltehetően magára talál, magát találja meg.”

(J. Derrida: Az igazság postása)

Lewis Carroll Alice regényeinek talányos fantázia-világa, szubjektív víziója nem csupán előhívja, megidézi a pszichoanalitikus olvasatot, hanem kidolgoz olyan kifejezési módokat, amelyek a pszichoanalitikus megértés belső mechanizmusait is megvilágítják, azaz pszichoanalízist tanítanak nekünk. Ez utóbbi szerep az irodalom és pszichoanalízis kapcsolatának ősi, mondhatnánk eredeti eseményéig, 1879. október 15-ig nyomonzható vissza, amikor Freud egy Fliesshez írott levelében Szophoklész *Oedipus királya* és Shakespeare *Hamletje* segítségével, ezek pszichoanalitikus szerepű fogalmaival írja le saját belső élményeit.¹ Írásomban Lewis Carroll munkáinak pszichoanalitikus olvasataival, olvasásával foglalkozom. A fenti kettősséget (az irodalmi mű pszichoanalitikus olvasását, illetve egy pszichoanalitikus probléma irodalommal történő elolvasását) azonban nem véletlenül említtem. A fenti dátum óta eltelt közel 134 év ugyanis óriási mennyiségű „anyagot” termelt a „pszichoanalízis és irodalom” kapcsolatában. Az irodalommal foglalkozók vagy egyszerűen az irodalmat olvasók azonban gyakran érezték úgy, hogy a pszichoanalitikus értelmezés reduktív, az „és” kölcsönösség helyett egy olyan eljárást fed, amelyben az irodalom (szerzője vagy szereplője) tünetek klinikai együtteseként jelenik meg, és ilyenkor eltűnik, kizáródik az a hatás, a lényeg, ami miatt az irodalom irodalomként jelentős. Hamlet egyike lesz az épp akkor, ott, arra járó pácienseknek. Shohsana Felman egy Carrollhoz hasonlóan jelentős és ellentmondásos hatású szerző, Edgar Allan Poe (és műve) kapcsán vetette össze Poe pszichoanalitikus olvasatait, Joseph Krutch 1926-os és Marie Bonaparte 1933-as Poe-könyveit vizsgálja. Krutch számára „Poe szövege nem más, mint egy súlyos neurózis pontos lenyomata.”² Bonaparte pedig, bár az „író arcképét” akarja megrajzolni, mégis úgy véli, hogy „ha Poe alapvetően nekrofil volt, mint ahogyan Baudelaire-nél kinyilvánított szadizmussal találkozunk, úgy az előbbi a halott áldozatot kedvelte, vagy azt, amelyik halálos sebet kapott ... az utóbbi pedig az élő vadat és a vadászatot... Hogyan volt ezek alapján lehetséges, hogy szexuális életük különbözősége elle-

¹ MASSON 1985. 272–273.

² FELMAN 1980. 416.

nére Baudelaire, a szadista, a testvért látta a nekrofil Poe-ban.”³ Az érvelésben különös, hogy Bonaparte az európai líratörténet (az európai bensőség-kifejező-dés-történet) egyik legjelentősebb eseményét érinti: azt, ahogy az amerikaiak által nem sokra becsült Poe meghatározó élményként kerül be Baudelaire (és Rimbaud, majd Mallarmé) radikálisan új költészetének forrásai közé. Felman az elemzések után felteszi a kérdést, hogy ha csak a klinikai fordításra van lehetőség, akkor van-e az irodalom szempontjából egyáltalán értelme a pszichoanalitikus megközelítésnek. Egy Felmanéval azonos kutatói iskolából (az amerikai dekonstrukcióból) származó másik szerző, Peter Brooks hasonló kritikát fogalmaz meg azzal a megközelítéssel szemben, amely „áthelyezi az analízis tárgyát a szövegről valamilyen személyre, egy másik pszichodinamikus szerkezetre. Én ezt az áthelyezést szeretném elkerülni, mert [...] úgy gondolom, hogy a pszichoanalitikus kritika textuális és retorikai is lehet, sőt annak kell lennie.”⁴ Brooks már Freud egyik relatíve korai írásában is megmutatja ezt az általa pozitívnek, követendőnek tartott irányt. *A költő és a fantáziaműködés* (1908) című cikkében Freud a költői fantázia (az irodalmi mű) és a köznapi fantázia között azt a különbséget látja, hogy a költő „megveszteget minket tisztán formális, azaz esztétikai örömjuttatással” egy olyan formálisan is felépített nyelvi konstrukcióval, amit Freud „előörömnék” nevez.⁵ Brooks úgy gondolja, hogy akkor találja meg a pszichoanalitikus kritika az irodalmiságot (és az irodalom a pszichoanalízist), ha képes azon formák megértésére is, amelyek egyszerre vezérlik a lelki életet és az irodalmi művet, hisz „az irodalom szerkezete bizonyos értelemben megegyezik a lélek szerkezetével.”⁶

Ezt a logikát követi Felman harmadik példája, J. Lacan Poe-elemzése, *Az ellopott levél* pszichoanalitikus olvasata. Lacan semmit sem szól Poe sajátos tüneteiről, hanem azt vizsgálja, hogy a novellában leírt különös történet formális konstrukciója, a szereplők viszonyát meghatározó struktúra ismétlődése miképp értelmezhető pszichoanalitikus szempontból. Nem a jelöltet, hanem a jelölőt, a jelölő által teremtett, elcsúsztatott konstrukciót tartja döntőnek, hisz – írja Lacan – „a jelölő eltolódása határozza meg a szubjektum cselekedeteit, sorát, visszautasításait, vakságát, végét és végétét.”⁷ De Freud is számos, a jelölőhöz kapcsolódó fogalmat vezetett be, sőt nem ritkán zárójelrezte a lelki jelöltre vonatkozó következtetéseket. Már az Álomfejtésben (1900) is megtaláljuk ezen

³ Idézi FELMAN 1980. 419.

⁴ BROOKS 1994. 43.

⁵ FREUD 1908. 114.

⁶ BROOKS 1994. 44.

⁷ Idézi FELMAN 1980. 423.

irány kifejezett, metapszichológiai elvét. Freud az „Irma álom” elemzésének végén az álmot egy vágy leképezésének és teljesülésének mondja, ez nyilván kísérlet az álom jelöltjének meghatározására. Egy későbbi, 1925-ös betoldásában azonban elpanaszolja, hogy „régén sokat vesződtem azzal, hogy hozzá szoktassam az olvasót a nyilvánvaló álomtartalom és a lappangó álomgondolat megkülönböztetéséhez”, azaz az álom jelölő/jelölt alapon történő megfejtéséhez. Freud ezt ugyan elérte, de a panasz második része arról szól, hogy hívei itt „egy másfajta összetévesztés bűnébe esnek”, mert „ebben a lappangó álomtartalomban” (azaz kizárólag a jelöltben) „keresik az álom lényegét, és közben nem ügyelnek a lappangó álomgondolat és az álommunka különbségére”. Az álommunka pedig jelentésszervező, azaz a jelölt szintjén működő mechanizmus, egy olyan formai, retorikai gépezet, amely nemcsak az álmokban, hanem minden szubjektív beszédben, így az irodalomban is meghatározó. Freud a következő mondatban még élesebben fogalmaz: „Alapjában véve az álom nem más, mint gondolkodásunk sajátos formája [...]. Ezt a formát az álommunka hozza létre, mely az álom egyedüli lényeges vonása, sajátosságának egyetlen magyarázata.”⁸ Hogyan lehetne az álommunka stratégiáját, értelmezési lehetőségeit egy pszichoanalitikus irodalomkutatás vezérfonalává tenni? Ez a kérdés volt az elmúlt egy-két évtizedben a pszichoanalízis és irodalom közös módszertani alapproblémája.

Lewis Carroll művei⁹ kapcsán azt szeretném megmutatni, hogy a pszichoanalitikus irodalomkutatásnak a fenti rövid összefoglaló értelmében milyen lehetőségei, irányai és szükségszerűségei vannak. Áttekintem a hagyományos, voltaképpen „reduktív” megközelítéseket is, amelyeknek a pszichoanalízis szempontjából fontos szerepe lehet (például több szerző ír le „Alice-típusú” esetet). Nagyon röviden kitérek arra, hogy Carroll miként alkalmazza regényeiben a pszichoanalízisben is meghatározó diszkurzus-formákat, az álmot és a fedő- emléket. Végül, harmadik megközelítési csoportként egy olyan példát mutatok be, ahol az irodalom (azaz ebben az esetben Dingidungi) olvassa a pszichoanalízis egy lényeges kérdését, a belső nyelv természetét.

⁸ FREUD 1900. 353.

⁹ A két regény közül az *Alice's Adventures in Wonderland* 1865-ben jelent meg. A *Through the Looking-Glass* 1871-ben. Mindkettőt többször lefordították magyarra. Az előbbi először Kosztolányi Dezső. A könyv *Évike Tündérországbán* címmel 1936-ban jelent meg Szobotka Tibor ezt dolgozta át és jelentette meg újra 1974-ben. Az utóbbit Révbíró Tamás a verseket Tótfalusi István fordította. és a könyv 1974-ben jelent meg. Ezeket a kiadásokat használom. és az oldalszámmal jelölöm meg a legfontosabb idézeteket. 2009-ben mindkét könyv Varró Zsuzsa és Varró Dániel új fordításában újra megjelent.

Alice és Lewis Carroll

Alice meglehetősen korán pszichoanalízisbe került. 1933 májusában A.M.E. Goldschmidt rövid analitikus interpretációt írt róla a *New Oxford Outlook* lapjain. Alice persze magával vitte az analitikus díványra teremtő atyját, Lewis Carroll-t és vele együtt egy különös személyt, Charles Lutwidge Dodgson (1832–1898), az oxfordi Christ Church College matematika tanárát, anglikán diakónust is (Dodgson a saját keresztnéveiből szerkesztette írói nevét, a Charles-ból a Carroll, a Lutwidge-ből pedig a Lewis lett). A szerzőt értelmező pszichoanalitikusok Dodgson életében gazdag, sokféle interpretációt lehetővé tevő és a regényekkel bőséges kapcsolatot jelző anyagra találtak. Tudjuk, hogy mélyen vallásos családból származott, apja anglikán pap volt. Lewis Carroll a legidősebb gyermek, aki után (akárcsak a kártyák királyi családjában) még tizenegy következett. Carroll maga és több testvére is súlyosan dadogott (talán ezért sem szentelték végül pappá). Sohasem házasodott meg és meglehetősen korán, 23 éves korától kezdve 7-10 éves kislányok mulattatása volt igazi szenvedélye. Gyakran visszautasította, hogy kislányokkal foglalkozzon, egy kislányhoz írt levelében írja: „Szeretettel üdvözlöt neked, tisztelet kedves mamádnak és utálatom kicsi, kövér, engedetlen, buta bátyádnak.”¹⁰ Szeretett bizonyos háziállatokat, házi kedvenceket (például a macskákat), míg másokat (például a kutyaikat) kifejezetten elutasított. Mint matematikust, tudóst érdekelte az idő és a tér, többször tartott előadást „Hol kezdődik a nap?” címmel, de abszolút nem érdekelte az, amikor életében nemzetközi megállapodással rögzítették a dátumválasztó vonalat.¹¹ Könyveiben is fontos szerepet játszik az idő; a *Csodáországban* a Nyuszi mindig izgatott az idő kapcsán, és a *Tükörország* is az idővel kezdődik: a tükörnél egy nagy óra áll, aminek hátoldalán Alice felfedezi egy öregember arcát. Nyáron is kesztyűt és kalapot visel, akár a Nyuszi. Pszichoanalitikus értelmezői szerint „meglehetősen bizonyosak lehetünk abban, hogy a kislányok számára incesztuózus szeretet-tárgyak helyettesítői voltak.”¹² A pszichoanalitikus számára világos volt, hogy e furcsa viselkedés háttérében elfojtott tudattalan vágyak rejtőztek. Carrollban erős lehetett a vágy a nőies passzivitás után és persze az ellenállás is ezzel a vággyal szemben. Az anya szerepét játssza a kislányokkal, de ők ugyanakkor saját testének kiegészítései is. A

¹⁰ Idézi SKINNER 1947. 298.

¹¹ GREENACRE 1955a. 318.

¹² SCHILDER 1938. 291.

kislányok fallikus szimbólumok, akik helyettesítik az anyát és a lánytestvéreket. Ezen tárgy-viszony mellett erős azonosulási tendencia élhetett benne – elsősorban a család nőtagjai iránt. Mint a primitív szexualitás minden formájában, itt is érdekes a gyermekekhez fűződő viszony promiszkuitása: Carroll láthatóan nagyszámú gyermekkel akart kapcsolatba kerülni: levélben biztatta kislány vendégeit, hogy hozzák magukkal lánytestvéreiket is. Az ilyen tárgykapcsolatok, amelyek jelentős bizonytalansággal és büntudattal is társulhattak, könnyen kapcsolódtak ellenséges, anál-szadisztikus tendenciákhoz.

Ezek az elfojtott vágy-tendenciák azonban nem realizálódtak Carroll életében, aki ismereteink szerint nem volt perverz. Egy erős felettes-én, egy erős morális tudat megvédte, még ha a büntudat vele is tartott. Több levelében említ egy fikcionális figurát, Mrs. Grundy-t: „Ma öregemberként olyan dolgokra is vetemedek, amit Mrs. Grundy sohasem enged meg egy fiatal férfinak, néha kis vendégeim nálam maradnak egy-két napra.”¹³ Nem csak matematikus és író volt, hanem (az 1870-es években!) kiváló fotográfus is, vagy 3000 kép maradt utána. Képeinek tárgyai, alanyai többnyire kislányok voltak, olykor különös, erotikus jelmezekbe öltöztetve, és fennmaradt néhány kislány-akt fotója is. Ennek kapcsán egy másik Mrs. Grundy-szöveg: „Szerettem volna minden ruha nélkül fényképezni; a meztelen gyerekek oly tökéletesen tiszták és szeretni valók, de Mrs. Grundy dühös lett volna. Meg kell vallanom, nem tetszenek a meztelen kislányok. Valahogy mindig kell rájuk a ruha – míg aligha belátható, hogy a kislányok kedves formáját miért kell valaha is befedni.”¹⁴

Az életrajzi adatokon túl a regény történetei, szereplői is alapot adtak a hasonló értelmezésre, egyfajta terápiás/patológias jelölt (rejtett, elfojtott vágy) rekonstrukciójára. A *Csodaország* kezdetén Alice egy nyúl-barlangon keresztül száll alá. Ez, akár a ház kicsi és nagy ajtókkal, függönnyel az ajtó előtt és a kulccsal, amely beleillik egyik zárjába, a koituszként, a születésként vagy éppen az anyatestbe való visszatérésként értelmeződött. Hasonlóképp, a születéshez köthető a könnyek tava és Dingidungi tojás-formája. Már Goldschmidt is felvetette, hogy „a normál méretű ajtók a felnőtt nőt jelezték. Ezeket az álmodó figyelmen kívül hagyta, érdeklődése a kis ajtókra irányult, mely a lánygyermeket szimbolizálja; a függöny előtte a gyermek ruháit jelzi.”¹⁵ William Empson úgy vélte, hogy a könnyek tava „a tenger sós vizére utalt, amelyből minden élet származott” és „a magzatvízre”, amelyből minden személy származik.¹⁶

¹³ Idézi SKINNER 1947. 301.

¹⁴ Idézi SKINNER 1947. 302.

¹⁵ GOLDSCHMIDT 1933. 69.

¹⁶ EMPSON 1935. 255.

„Az Alice-könyvek annyira őszintén a felnövésről szólnak, hogy nem tűnik nagy felfedezésnek az, ha freudi fogalmakban beszélnek róluk” – írja.¹⁷ Paul Schilder az események és figurák különösségét próbálta értelmezni tudattalan forrásokkal: „nonszensz irodalom akkor születik, ha a tárgykapcsolatok hiányosak, és mélyebb rétegekbe vezető regresszió fut le, mely a primitív agresszivitás bázisán viszonyul a térhez és időhöz.”¹⁸ Több olyan pszichoanalitikus tanulmány született, „amelyek a műben domináns intra-uterin fantáziákat és kasztrációs komplexusokat arra használják, hogy kimutassák, Dodgson a fejlődés analízis fázisában rögzült, vagy, hogy egész életében a tévedhetetlen apa árnyékában munkálkodott.”¹⁹ Alice nyilvánvalóan több, mint egy egyszerű kislány. Martin Grothjan Fenichelre és Skinnerre hivatkozva feltételezte, hogy „a kislányok szimbolikusan a falloszt fejezték ki.”²⁰ Grothjan párhuzamos példája a tambour majorette, aki a férfi-csoport kitüntetett tekintete előtt masírozik. Ez a tekintet Grothjan szerint nárcisztikus, nem pedig erotikus.

Nagyon valószínű, hogy ezek a tárgyak, események, személyek olyan emberi tapasztalatokra utalnak, amelyek a pszichoanalízisben sem ritkák. A terápiás háttér hiánya azonban megkérdőjelezheti, vagy legalábbis gyengítheti (vagy éppen végtelenül szaporíthatja) a következtetések érvényességét, bár kétségtelen, hogy a személyes alakulás minden egyénben előidézhet, követhet hasonló pályát.

Álom és fedőemlék – az Alice regények különös textualitása

Carroll életével és regényeivel nemcsak saját tudattalan hajtóerőit leplezi le és teszi az olvasó számára a bensőt így elérhetővé, hanem meglepően gyakran gondolkodik el azon, hogy milyen ezeknek a szubjektív vízióknak a beszédmódja. E metapszichológiai kérdésre adott leggyakoribb válasza az, hogy e fantáziák álomi természetűek, azaz egy sajátos nyelvet használnak, amiről részben maga Carroll, részben pedig Alice beszél. Némiképp leegyszerűsítve, a pszichoanalízis (a „beszélő kúra”) nyelv-felfogásának alapvető gondolata az, hogy két nyelvünk van, egy belső és egy külső, egy személyes és egy kollektív. Az előbbi az egyszerű, személyes élménnyel élt értelem, mely egyfajta belső beszéd, beszélgetés kidolgozása, megfogható dolgokra vetítése során vá-

¹⁷ Uo. 256.

¹⁸ SCHILDER 1938. 309.

¹⁹ BAUM 1977. 87.

²⁰ GROTHJAN 1947. 34.

lik érzékelhetővé, artikulálttá, majd ezen megfogható dolgokra vetítettségével megoszthatóvá, megvitathatóvá. Itt nincs az eredetnél nyelv, hanem a forrás a nyelv-teremtés (ezt nevezi Kristeva *signifiance*-nak, „jelentős-ségnek”) egy folyamatnak, amelyben az érzések, a kínzó vagy örömteli élmények gyakran rendkívül nehéz önreflexió során testet öltenek, felépülnek. A külső nyelv viszont kollektív alapból, egyfajta ‚langue’-ből vagy ‚kompetenciából’ vagy ‚kognitív struktúrából’ vonódik el és kerül alkalmazásra az adott egyéni helyzetnek megfelelően. A beszédesemény nem egyéni teremtés, hanem közös használat; a külső nyelvet a kollektív szabály értelmezi, így az ott létrejött kijelentés létezése nem magától értetődik, mert létezésének eredője nem benne van, hanem a valóságban és az azt leképező szabályrendszerben. A belső nyelv – mely talán nem is nyelv, hanem sokkal inkább „nyelvesedés” – ezzel szemben önérvényű, és ezért létezésének elve önmagában kell, hogy megtalálható legyen, ami miatt végtelenül labilis, de az önismeretben, önteremtésben rendkívüli jelentőségű is. A pszichoanalitikus terápia ennek a személyes nyelvnek, e nyelvesemény megszületésének a visszakövetését, tudatosítását végzi el.

Carroll számára visszatérő kérdés volt, hogy milyen a státusa a szövegeinek, milyen nyelvet használ, teremt bennük. A leggyakoribb utalása az, hogy ezek a szövegek álmok, álomszerűek. Greenacre jelzi azonban, hogy az álomszerűségük többszörös. Egyrészt, a szöveg első szinten a szerző álma. A *Csodaország* bevezető verse az „álomi idő”-ről beszél, melyben Alice „álom-gyermek”, aki számára a könyv története a „gyermekkor álmai” közé tartozik. A két regényszöveg számtalan álom-utalása végül a *Tükkörország* záró versében összegződik, ahol Carroll visszatér a *Csodaország* keletkezési pillanatához:

„Csónak fénylő ég alatt,
ringatózik álmatag,
száll a nyári alkonyat-

Három gyermek ül körül,
mohó szem, kíváncsi fül,
kis mesémnek úgy örül.”

A vers e kezdő része az Alice regények keletkezésének álomiságát mondja el (az angol eredeti szöveg második sorában „dreamily” szerepel, mely inkább „álomi” és nem „álmatag”): a környezet, a világ volt álomi. A vers negyedik, középső szakasza viszont már magáról a szerzőről szól:

*„Csak ő jár mindig velem,
Alice, titkos téreken,
hol nem látja földi szem.”*

Vagyis Alice Carroll belső világában, lelke mélyén, a „titkos téreken” él, a könyv szerzőjének álma, vágya. Az álomi, bensőségessé vált múlt és jelen azonban új álmokra készítet, mégpedig úgy, hogy a történetek váljanak az álmok kiindulópontjaivá az új hallgatókban, olvasókban:

*„Ám gyerek mindig kerül,
mohó szem és kíváncsi fül,
kis mesémen mind derül.*

*Csodatájon nyugszanak,
álmodozva napra nap
míg suhannak gyors nyarak-*

*ringatóznak lassu áron,
a fény rájuk glóriát fon
mi az élet, ha nem álom?”²¹*

A szerzői álom és a szöveg álomszerűségének állítása mellett egy bonyolultabb álom-probléma immár Alice figurájához kapcsolódik. A főhős pozíciójának első szintje a valóságos elmondás mindennapi szintje, benne egy kislány beszél valamiről. A valami azonban nem olyasvalami, ami szomszédos vele, nem az őt körülvevő külvilág, azaz a szöveg referenciája nem horizontális, hanem vertikális irányba mutat: a történet maga Alice álma. Alice megkettőződik: van egy, aki ott fönny van a reális világban és egy másik, aki itt lenn, az álomban létezik. Ez a szövegek, a történések másik lépése: A „csak” álom másik valósággá vált, ahonnan lehet visszavágygni, visszagondolni az előzőbe, össze lehet vetni a két világban szerzett ismereteket, tapasztalatokat, de itt már az álom, mint valóság – természetesen, mint belső értelem – működik. Alice számára az álom nem leképezés, hanem létezés; nem azt mondja, hogy mit jelent az álma, hanem, hogy hogyan működik a lét, az ő léte álom-módban. A két létszféra szimbolikus ér-

²¹ Érdekes, hogy az álomi létről mennyire hasonló szavakat mondott Vajda János majdnem egy időben Carroll-lal a *Nádas tavon* című versében.

telmű kapcsolat köti össze, illetve határ választja el egymástól: a tükör másik oldala, illetve a Nyuszi által mutatott lyukkal megnyíló mélység.

A harmadik létezésréteg az álom, azaz a belső értelem szintjén bukkan fel, és szerepe az, hogy teljesen eltüntesse az álommal szemben az ébrenlét elsőbbségét. A kérdés először akkor merül fel, amikor Subidu és Subidam Alice-szal együtt felfedezik a hangosan horkoló Fekete Királyt:

„- Most éppen álmodik - közölte Subidu -, és tudod-e vajon, hogy miről?

- Azt senki se tudhatja - felelt Alice.

- Ugyan! Hát rólad! - kiáltotta Subidu, diadalmasan összecsapva kezét. - És ha már nem álmodna rólad, mit gondolsz, vajon hol lennél?

- Hát ott, ahol vagyok - válaszolta Alice.

- Csudát! - vágott vissza Subidu fölényesen. - Sehol se lennél. Hiszen te csak álmokkép vagy!

- Ha az a Király ott véletlenül fölébredne - tette hozzá Subidam -, hűpp-hopp, eltűnnél, mint a kámfor!

- Dehogy tűnnék! - kiáltotta Alice sértődötten. - És különben is, ha én csak álmokkép vagyok, akkor kíváncsi volnék, hogy ti vajon...

- Szintűgy! - mondotta Subidam.”(41.)

Alice itt még hárit, sírva fakad ugyan ijedtében, hogy ő csak álmokkép és nem „igazi”, de aztán másra tereli a szót. A *Tükörország* a nyolcadik fejezetben (mely „A saját találmányom” címet viseli) azzal kezdődik, hogy Alice-t az oroszlán és az orrszarvú csatájának hatalmas zaja után egyszerre csend veszi körül, hirtelen minden szereplő eltűnik, és ő csak egy ottmaradt tálca okán lehet bizonyos abban, hogy nem álmodott:

„Szóval mégsem álmodtam - gondolta -, hacsak nem vagyunk valamenynyien ugyanannak az álomnak a szereplői. Csak azt remélem, hogy ez az én álmom és nem a Fekete Királyé. Nem szeretnék valaki más álmában létezni.” (76.)

Nem véletlen, hogy az álom és valóság ilyen létszerű problémája a *Tükörország* záró részében, sőt utolsó soraiban is újra meg újra felbukkan. Freud metapszichológiai álomról szóló tanulmányában foglalkozik az álom és a hallucináció különbségével (és hasonlóságával). Az ő megoldása a „valóságpróba”, tehát annak a határnak a szisztematikus, bizonyított átlépése, ami az alvás és az ébrenlét között áll fenn. Az Alice-könyvekben azonban csak a regények kerete,

kezdete és zárása kerül világosan bele az alvás és az ébrenlét különbségtevő hatalmába, a regényeken belül mintha összeolvadna és olykor komoly veszélyt jelentene a két létforma lehetősége. Alice hallucinatorikusan működik, az álom egyben valóság is, elkülöníthetetlen a „ki álmodik kit”.

Pontalis foglalkozott az álom, mint tárgy kérdésével, szerinte „minden álom, mint az analízis tárgya, az anyai testre utal”²², valamiféle primer nárcisztikus pillanatra, amely a nagyon korai, egybeolvadó létezési állapot, összeolvadtság peremére visz. Az álom tárgy, az álmodó pedig létszerűvé válik, de ebben feloldódhatnak az énhatárai, eltűnik az identitása. Különös, hogy Alice álom-problémája férfihoz, a Fekete Királyhoz (az eredeti műben Red King, Vörös Király) kötődik. Ő nyilván a primer nárcisztikus pozícióban megjelenő, „személyes előidejű apa”, akinek álma, vágyteljesülése összeolvad a gyermekével. Tudjuk, hogy az ilyen „legkorábban történt azonosítások hatása általános és tartós lesz”,²³ visszavisz az én-szerű létezés kezdőpontjához, mely ekkor már a nem-lét, a másiban való feloldódás veszélyes, lehetséges előzményeként lép fel. „Vajon ugyanúgy emlékezünk egy álomra, mint ahogy egy olyan eseményre, amely megtörtént, és amely lokalizálható valahova?” – kérdezi Lacan²⁴ az *Irma álom* értelmezése kapcsán, majd arra (és akárcsak Subidu és Subidam, ő is) figyelmeztet, hogy ez Dzsuang Dzi és az általa álmodott, illetve őt álmodó lepke problémája. Az álom egy olyan belső emlék, amely reprodukál egy nagyon korai, a létezés és nem-létezés határvonalán egyensúlyozó pillanatot.

A Carroll-regények azonban nem csak, sőt nem is feltétlenül az álomiséget említik a szövegek létezési természeteként, hanem szerepet kap egy másféle, álomhoz hasonló, de attól jelentősen (éppen a Lacan által emlegetett „emlék” irányába) eltérő szerkezetű fantázia-konstrukció is, a fedőemlék. Phyllis Greenacre, a kitűnő amerikai én-pszichológus, pszichoanalitikus, több írásában foglalkozott a fedőemlékkel,²⁵ az egyikben kifejezetten Lewis Carroll-lal.²⁶ Az első fedőemlék-típus a *Csodaország* keletkezésével, az első „ős-elmondással” kapcsolatos. Az erről az eseményről szóló visszaemlékezések ugyanis ellentmondani látszanak a tényeknek. Tudjuk, hogy a három Liddell kislány (köztük a valódi Alice is) Dodgsonnal és egy oxfordi kollégájával, Canon Duckworth-szel 1862. július 4-én csónakkirándulásra indult az Isis folyón. Mindannyian egy „aranyló

²² PONTALIS 1981. 29.

²³ FREUD 1923. 38.

²⁴ LACAN 1954. 125.

²⁵ GREENACRE 1955c.

²⁶ GREENACRE 1955b.

délutánra” (Carroll) emlékeztek, andalító természetre, erős napsütésre, vakító túlvilági fényre. Alice (a későbbi Mrs. Hargraves), aki karácsonyi ajándékként kapja majd három év múlva a *Csodaország* kéziratos könyvét, „blazing summer afternoon”-ról írt. Mindannyian megemlítették a nap felejthetlenségét, azt, hogy emléükben minden pillanat, minden részlet élesen megőrződött. Greenacre azonban utánaézett a valóságos időjárásnak, mely mindennek éppen ellentéte volt: borongós, hideg idő, délutáni tartós esővel. Honnan tehát ez a lényeges különbség, a valóságos környezet és a szöveg keletkezésének környezete miatt tér el egymástól? Greenacre magyarázata az, hogy a résztvevők mindegyike (Dodgson meséje alkalmával) átélt egy sajátos fantáziát, olyat, amely átformálta az emléket és ún. fedőemléket hozott létre.

Freud egy korai, 1899-es írásában foglalkozik a fedőemlékkel,²⁷ aztán visszatér e témára később, *A mindennapi élet pszichopatológiája*²⁸ című munkájában. A fedőemlék az álomhoz hasonlóan a tudattalan, az elfojtott megnyilvánulása. Csak míg az álom az elfojtott vágytartalmak kijátszása érdekében egy (olykor kétségtelenül is napi maradványokra, és így emlékekre épülő) realitástól mentes konstrukciót teremt, addig a fedőemlék valóságos, vagy teljesen valóságosnak tűnő, tényleges emlékeket, többnyire gyermekkori emlékeket használ. A fedőemlék esetében tehát sokkal koherensebb, szilárdabb a valóságháttér. Míg az álmat többnyire elfelejtjük, a fedőemlék éppen ellenkezőleg felejthetetlen. Egy olyan időszakból, amelyre általában a felejtés jellemző, tisztán, részleteiben is felidézhetően, elfelejthetetlenül megmarad egy történet, egy emlék. Ami lényegesen megkülönbözteti őket például a tulajdonnevek elfelejtésétől (Freud e két jelenség párhuzamát elemzi), az éppen történetjellegük, az, hogy események, de olyan események, amelyek esetében a lelki értelem, a belső jelentés messze lényegesebbé vált a valóságűsűségénél. Ezek az élmények rendkívül élesek, pontosak, és mindig valami tündöklő, elemi erővel emelkednek ki a felejtésből, sőt, a megmaradt tényleges emlékek közül is, majd érthetetlen önállóságukban maradnak meg emlékként az élet olyan szakaszából, amelyből többnyire nem emlékszünk semmire sem. A fedőemlék más, mint az álom, bizonyos értelemben alapvetően közelebb van a költészet mechanizmusához. Elsősorban azért, mert a fedőemléknek van egy alapvető realitása; határozottan, bevallottan valóságos, tárgyilagosan rögzített eseményre utal vissza. Megfejtése azonban semmivel sem egyszerűbb, mint az álomé. A fedőemlék ugyanis dominánsan az eltolás

²⁷ FREUD 1899.

²⁸ FREUD 1901.

műveletére épül, azaz képi megjelenésében nem utal valamely sűrítésen (metaforikusságon) keresztül egy belső tartalomra, hanem metonimikusan működik, az eredeti élmény, indulat nem a saját eseményén, hanem ennek az eseménynek a helyére vitt másik (sokszor meglehetősen távoli szomszédosságra építő) esemény emlékét emeli ki.

Nemcsak a keletkezés fantáziája fedőemlék jellegű, hanem magában a szövegben is sok olyan fantázia jelenik meg, amely fedőemlékként értelmezhető. Elképzelhető, hogy az egész Alice-történet, sőt, talán az irodalom maga sem más, mint fedőemlékek sora. Az Alice-regényekben van olyan rész is, ahol ennek az emlékeknek az érdekessége, sajátossága kifejezetten kimondatik. A *Csodaország* végén Alice-t felébreszti nővére, majd a kislány elmeséli neki álmát. Ezután a nővér képzelettel, egyfajta fedőemlék-reprodukcióként, hogy milyen is lehetett a Csodaország. Greenacre magában a szövegben is felfedez egy világosan leírt fedőemléket, Alice-ét és a Fehér Huszárét, aki voltaképpen Carroll megtestesítője:

„A különös események közül, amelyeket átélt Tükörországban, Alice erre emlékezett később a legpontosabban. Évek múlva is úgy vissza tudta idézni, mintha csak tegnap történt volna: a Huszár szelíd kék szemét és kedves mosolyát, a haján átsütő lenyugvó napot, melynek sugaraitól különösen csillogott a páncélruha, a nyugodtan legelésző lovat a nyakában lógó kantárszárral, s a háttérben az árnyas erdőt... Úgy fogadta magába ezt a látványt, mint valami festményt, és egyik kezével beárnyékolva a szemét, egy fának támaszkodva figyelte ezt a különös párost, félálomban hallgatva a szomorkás dallamot.”

A fedőemlék közvetlenül kapcsolódik a korábban tárgyalt problémánkhoz, az álom sajátos funkciójához. Az Alice-könyvekben az álom nem annyira mond valamit valakiről, mint inkább létet teremt, életkeretet ad, megvilágít egy másik létsíkot, a szubjektívet. Erről a szubjektívról derül ki, hogy éppen olyan valóságos, mint a tényleges tárgyias környezet, mégis egészen más elvek működnek benne. A valóságosság kérdése értelmét veszti, mert nem lehet tudni, nincs értelme tudni, hogy mi a valóságosabb: az eredeti, elérhetetlen élmény, vagy az az emlék, amelyben testet öltött. A lelki értelem valóságossá tételének a folyamata ez, mely újra és újra idézi a primer nárcisztikus identitás megformálódásának, a tükörstádium imaginárius történetének szelf-teremtő (és a szelfet veszélyeztető) eseményeit, emlékeit.

A szubjektív nyelv elmélete az Alice könyvekben

Az Alice-könyvek – és Carroll más írásai kapcsán is –, a legbonyolultabb és talán legtöbbet tárgyalt karakter a könyvek különös nyelvi megformáltsága, egy olyan jelölő-rendszer (vagy éppen -rendszertelenség) kiépülése, amely radikálisan eltér a mindennapi referenciális nyelv természetétől. Ez a nyelv nyilván nem a tárgyi, történeti valóságoknak, hanem valami másnak, vagy valaki másnak is a megjelenése. A pszichoanalízis már kialakulásának korai időszakában a nyelv különleges, radikálisan új használatára épült, és igen karakteres nyelvfelfogást is kialakított (pontosabban: rátalált egy olyan nyelvre, amely mindig is jelen volt, de figyelmet alig kapott).²⁹ Ez szükségszerűen nem egy hagyományos értelemben vett nyelvelmélet volt; nem a lingvisztikai tárgy formájáról szólt, hanem arról, hogy az affektív, belső és személyes energiafolyamatok miként fordítódnak le, teremődnek át kimondott, artikulált, azaz nyelvi formába. Az alapvetően szexuális heterogén bensőség útjai, megjelenési formái (az álmok, a tünetek, az elszólások, stb.) mind valamilyen alapvető értelemben vett nyelvek: strukturált, a privát élményből kilépő, másokkal megosztható artikulációk. Nem véletlen tehát, hogy Carroll, aki egy ilyen belső élmény, heterogén bensőség artikulációját kísérte meg kislány szerelmeinek adott történeteiben, gyakran foglalkozik a kifejezhetőség kérdésével. Az álomszerűség, a fedőemlék használata is ide kapcsolódik, azonban a Carroll-szövegnek van egy igen sajátos karaktere, egy olyan nyelve, amely ellép a koherens én-nyelviségtől, a grammatikai-szemantikai kollektív strukturáltságtól, és egy sajátos, köztes belső lefordíthatóságot mutat. Ez a sajátos nyelv a *nonszensz*. A nonszensz egy olyan kifejezés, amely alapvetően asszociatív, megteremtésében és megfejtésében is alapvetően a szabad asszociáció logikáját követi. Greenacre a nonszensz jelenségét egyértelműen az agresszióhoz és a szorongáshoz, valamint a fejlődés egy nagyon korai fázisához kapcsolja.³⁰ A nonszensz valóban rombolás, mert a felnőtt nyelv felől hatol be egy nem racionális beszédbe. A kisgyermek a nyelv elsajátítása során ellentétes irányban halad: nála a nonszensz az elsődleges, léteznek saját hangok, testi hangadások,³¹ melyek lassan valamilyen megjelölés, strukturálás, azaz nyelv felé haladnak. A felnőtt nonszensz egyfajta visszafordulás, „mélybe ásás” (később kitérek rá: erről beszél Artaud és Deleuze Carroll kapcsán). Gree-

²⁹ Nem tudok rá itt kitérni, de a legjelentősebb e témában született munka Julia Kristeváé. Vö. KRISTEVA 1974 és KRISTEVA 2000.

³⁰ GREENACRE 1955c.

³¹ HOLLÓS 2002.

nacre Carroll-ról és az angol nonszensz kortárs másik nagy szerzőjéről, Edward Lear-ről beszél, de a 20. századnak is megvan a maga nonszensz óriása James Joyce személyében, aki a *Finnegan ébredése* című regényének első oldalán épp Carroll hősének, Dingidunginak százbetűs nonszensz szavát és elkerülhetetlen lezuhanását rekonstruálja.

A Carroll nonszensz nyelve kapcsán született pszichoanalitikus értelmezések érdekes módon kapcsolják össze ezt a nyelvet a szkizofréniával, a szkizofrén nyelvvel. Egyik legérdekesebb ilyen értelmezés Róheim Gézáé, aki az utolsó, már halála után megjelenő könyvében, a *Magic and Schizophrenia*-ban külön fejezetet szentel Carroll nyelvének. Róheim alaptézise, hogy a szkizofrénia egy pszichés folyamat, egy sajátos fantázia-konstrukció, mely meglepő hasonlóságot mutat a mágikus gondolkodással, a kettőt egymás segítségével lehet értelmezni, és mivel „egy orális trauma van a szkizofrén folyamat mögött”,³² a szkizofrénia szoros kapcsolatban áll a nyelvhasználattal, a nyelvteremtéssel, „a szkizofrén számára a szó és a tárgy, szimbólum és a tartalom egy és ugyanaz.”³³ Alice úgy lép be e képbe, hogy Róheim meglepő párhuzamot talál közte és egy betege között. Róheim szerint a csecsemőnek nincs énje a születése után, „nem fejlesztette ki még a bizonytalanság elviselésének képességét” és célja „a feszültség eliminálása, amit az étellel és az alvással ér el”. Róheim „az én orális bázisáról” beszél, „a valóság eredete és az én eredete ugyanaz, mert az én a valóság azon része, amely beépül a pszichébe (vagy az a része a pszichének, amely a valóságot reprezentálja).³⁴ Érdekes (és Freud klasszikus érvelését követő) következtetés, hogy „az én az ősen extrovertált része, mely ugyanúgy születik meg, mint a felettes-én, vagyis introjekció segítségével a csecsemő testén, „sokkal inkább az ujjszopás, mint az anyamellhez kötődés”³⁵ eseményében. Ez azt jelenti, hogy egyfajta megjelenítés történik a csecsemő testén, az anya távolléte tükrében egy konstruktum formálódik. Az ilyen konstrukciók közé tartoznak az első hangadások, amelyek mágikus aktusokként szolgálnak, és – mint ilyenek –, hasonlítanak a primitív népek mágiájában alkalmazott módszerekhez. Róheim logikája teljes mértékben párhuzamos Julia Kristeva majd húsz évvel később kialakított pszichoanalitikus nyelvelméletével,³⁶ a megfoghatatlan, ölelő anyai *khora* mentén születő alogikus nyelv és a tetikus-logikus nyelv megkülönböztetésével.

³² RÓHEIM 1955. 221.

³³ Uo. 108.

³⁴ Uo. 224.

³⁵ Uo. 225.

³⁶ KRISTEVA 1974.

Róheim az Alice-regényeket ehhez a fejlődési helyhez köti, és azt állítja, hogy Carroll a szkizofrén nyelvhez és a mágia nyelvéhez hasonló nyelvet hozott létre. Érzékeli a regényekben az oralitáshoz kapcsolódó gyakori eseményeket, traumákat, az állandóan eltűnő ételek, a test méretét befolyásoló sütemények, italok, a soha el nem fogyasztható lekvár, stb. jelentőségét. Róheim szerint az evéssel kapcsolatos gyakori problémák és a könyvek bizarr nyelve összefügg. A személy szubjektív nyelve ugyanis a személy megvalósulását szolgálja: Ha valaki rendelkezik egy megfelelő szintű szubjektív nyelvvel, akkor lehetősége van önmaga megvalósítására. A szkizofrének azért sikertelenek a nyelvvel – mondja Róheim –, mert nem rendelkeznek vele, próbálják újjíateremteni azt, hogy megbirkózzanak világuk szörnyeivel. A *Tükörország* egy bizonyos pontján Alice egy olyan tartományba érkezik, ahol a dolgok és ő maga is elvesztik nevüket. „Megkísértem leírni betegünk félelmét, hogy elveszti a nevét, [...] valaki nevének elvesztése a szavak és tárgyak közötti kapcsolat megszakadását jelenti. A szkizofréniában a tudatelőttes megszállás és a tárgyak világa közötti kapcsolat elvész, majd kísérlet történik a visszaállítására. E visszaállítás kísérlete Dingidungi történetében jelenik meg.”³⁷ Ez az oka annak, hogy Dingidungi a szubjektív nyelv tudora, sőt, prófétája lesz a regényben.

A szkizofréniák és az Alice-regények nyelve közötti kapcsolat a témája egy másik jelentős szerzőnek, Gilles Deleuze-nek³⁸: „Carroll munkáit könnyen egyfajta szkizofrén meseként vehetjük. Néhány meggondolatlan angol pszichoanalitikus már így is tett, megmutatták, hogy Alice teleszkopikus teste, gyűrődései és kisimulásai, nyilvánvaló étkezési és látens kiválasztási kényszerei, a darabkák, amelyek egyszerre jelölnek ételmorzsákat és »választás-morzsákat«, étkezéssel kapcsolatos szavak, amelyek aztán gyorsan szétesnek, mind kapcsolhatók ide.”³⁹ Deleuze interpretációja azonban nem annyira a szkizofrén párhuzam mentén épül ki, hanem a hasonló nyelv belső különbségét hangsúlyozza. Az összehasonlítás párja Antonin Artaud, aki nemcsak írt maga is szkizofrén *non-szensz* verseket, hanem a Roez-i Pszichiátriai Klinikán töltött ideje alatt, orvosa tanácsára Carroll-t kezdett el fordítani.⁴⁰ Artaud azonban gyorsan abbahagyta a fordítást, okát egy levélben magyarázta el pszichiáterének: „Nem készítettem el a *Jabberwocky* fordítását. Megpróbáltam egy töredékét lefordítani, de untattott. Sose szerettem ezt a verset, amely mindig affektált infantilizmusnak tűnt... Nem

³⁷ RÓHEIM 1955. 211.

³⁸ Deleuze Carroll-ról szóló megjegyzéseinek egy tanulmány formájában összefogott kivonata megjelent magyarul is *A szkizofrén és a nyelv* címmel: DELEUZE 1995

³⁹ DELEUZE 1990. 92.

⁴⁰ MACLAGAN 2000. 32.

szeretem a felszín verseit vagy nyelveit, amelyek szaglanak a boldog kikapcsolódástól és intellektuális sikertől.”⁴¹ Artaud-ot követve Deleuze megkülönbözteti a felszín és a mély nyelvét, amelyek formálisan hasonlóak is lehetnek, de „a durva hasonlóságok csapdát állítanak”, mert „nem lehet komolyan összekeverni Babar dalát Artaud lélegzet-üvöltéseivel.”⁴² Carroll nyelve ugyanis a fantázia játéka: „bágyadt, testetlen köd”, egy felszín, Artaud – szemben vele – a mélyben működik, mely sohasem éri el az én felszínét. „Artaud belöki a gyermeket egy szélsőségesen erőszakos alternatívába, a mélység két nyelvét alkotó testi cselekvés és a szenvedély alternatívájába. Carroll ezzel szemben vár a *gyermekre* oly módon, hogy alkalmazkodik a testetlen értelem nyelvéhez; azon a helyen és abban a pillanatban vár rá, amikor a gyermek elhagyja az anyai test mélységét, és még nem fedezte fel a saját testének mélységét.”⁴³ A mélységben maradás és a felszínre emelkedés radikálisan különbözik egymástól, de mindkettő egy felejtethetetlen, de megjeleníthetetlen forrásra utal, hasonló jelölőkkel működik. Az ezoterikus szavak, a portmanteau kompozíciók, az onomatopoeiák (Deleuze szavaival) ebben az értelemben elemezhetők.

A szubjektív értelem (a megalapozó vágy) és nyelvi artikulációja távolságának, különbségének és egyben problematikus összefüggésének kérdése Carroll könyveiben nagyon sokszor bukkan fel. A *Csodaország* hatodik fejezetében Alice egy furcsa házba jut, ahol egy szakácsnőt, egy hercegnőt, egy csecsemőt és a széles mosolyú Cheshire-i macskát⁴⁴ találja. A házból kikerülve Alice megszabadul a gondjára bízott, de a legnagyobb döbbenetére hirtelen malaccá változó csecsemőtől. Tanácstalan, mint annyiszor a regényben, ezért megszólítja a hirtelen eléje kerülő mosolygó Cheshire-i macskát, hogy merre is menjen tovább. A macska erre a logikus kérdésre, hogy hova akar menni, persze nem tud válaszolni, ezért a „minden irányt” magyarázza el a kislánynak: „Errefelé – mondta a Macska jobb mancsával körbemutatva –, egy Kalapos lakik. Abban az irányban pedig – körözött a másik mancsával –, Április Bolondja. Az egyik olyan bolond, mint a másik.” Alice-nak – úgy tűnik – elege van már a bolondokból, mert azonnal kijelenti: „Csakhogy én nem akarok bolondok közé menni”. A macska azonban biztos a dolgában: „Hiába nem szereted – mondta a Macska –, mindannyian bolondok vagyunk itt, én is bolond vagyok, te is bolond vagy”.

⁴¹ Idézi DELEUZE 1990. 84.

⁴² DELEUZE 1990. 83.

⁴³ Uo. 93.

⁴⁴ A magyar fordításban a Cheshire-i macska „fakutya” lett. talán mert az eredeti abból a mondásból származott, hogy „vigyorog, mint a Cheshire-i macska”. Az idézetekben javítom a meglehetősen szabad fordítást.

Alice kétkedő kérdésére („Honnan tudod, hogy én bolond vagyok?”) a macska egyértelmű választ ad: „Muszáj, hogy az legyél, különben nem jöttél volna ide.” (51.) Az álmok világa, a fedőemlék belseje tehát egyben a bolond lét területe; az a világ, ahol a szubjektív értelem uralkodik a külvilág viszonyai felett is. A témát felvezető Cheshire-i Macska is érdekes figura: Nemcsak mosolyog, hanem hirtelen el-eltűnik a fák lombjai között, mégpedig úgy, hogy a mosolya ottmarad. Alice meg is jegyzi: „Hát én gyakran láttam macskát mosoly nélkül, de mosolyt macska nélkül!” A mosoly egy belső érzés, egy affektus kifejezését jelenti, az archoz kapcsolódik (ez lényeges kérdés lesz Dingidunginál) és a Cheshire-i macska esetében elválik az affektus, a belső energia a külső hordozótól, a mosoly az arctól és a belső érzés független, autonóm létezővé lesz.

A bolondok uzsonnája az ismétlés világa: Itt megállt az idő, nincs kronológia, nincs előrehaladó történet, hanem minden az ismétlő és ismétlődő belső élményműködés szerint szerveződik. Az Április Bolondja, a Mormota és a Kalapos (eredeti nevük: March Hare, Dormouse és Mad Hatter) a délutáni tea pillanatában élnek. A „normális” élet szerveződésében az ismételhető pillanatok az idő szomszédosságra alapuló folyamatába ékelődnek. Az ismétlődés voltaképpen mindig érzékelt ismétlődés, olyan, amely a számunkra fontos, az általunk kedvelt visszatérést jelenti. Ezt az ismétlődőt fogja keretbe a folyamatos, a kronologikus idő, amit ebben a fejezetben az óra reprezentál. Ehhez azonban az órának olyan kis egységeket kell mutatnia, amelyek folyamatossá teszik az életet, és azon belül, a folyamatosság függvényeként építik ki az ismétlést. A bolondok uzsonnáján azonban az óra nem mutatja a percek és az órákat, hanem csak a hónapot, vagyis olyan átfogó időt, amely nagyobb, mint a mindennapi élet (az ebéd és uzsonna) ismétlődése. Az idő ezzel kiemelődik a külvilág adottjai közül, és működése magával az idő-személlyel kötött egyezség kérdése lesz. Alice azonnal el is képzei, hogy milyen csodálatos lenne az, ha mindig ebédidő lenne, ha nem lenne szükség a várakozásra, ha az idő lényege a vágyak azonnali kielégítése lenne. Ugyanezt a kérdést veti majd fel Dingidungi a „születéstelen-nap” gondolatával. A bolondok uzsonnáján is mindig meghatározott időpillanat, hat óra van, de a Kalapostól megtudjuk, hogy ő összeveszett az idővel, és az álló idő üres ismétlődést tesz csak lehetővé; a teázás bár ismétlődik, a kannában és csészékben még sincs tea, a hiány ismétlődik. Itt is az orális tapasztalatok jelentik a lényegét, a hiány helyét, míg Alice felveti egy pillanatra az „örök ebéd” fantáziáját.

A társaság beszélgetésében azonban egy lényeges konfliktus kezd kibontakozni a jelentés mibenlétének, a szó telítettségének és ürességének kapcsán. Alice határozottan állítja, hogy meg tud fejtetni egy találós kérdést. Az Április Bo-

londja felszólítja hát Alice-t, hogy akkor „Mondd azt, amit gondolsz!”, mire Alice azt válaszolja, hogy persze, hogy azt csinálja: „legalábbis azt gondolom, amit mondok, a kettő között nincs semmi különbség”. A két, Alice számára azonosnak tűnő kifejezés azonban lényegesen eltér; Április Bolondja arra szólítja fel, hogy azt mondja, amit érez (gondol), míg Alice automatikusnak gondolja, hogy amit mond, azt érzi is. Április Bolondja a heterogén, az autonóm belső értelem elvét vallja, ő egy szubjektív szemantika hirdetője. A pszichoanalízis felől beszél, ahol központi kérdés az, hogy nem azt mondjuk, amit gondolunk, tudunk, Alice viszont a jelek értelmet elhatároló szerepét vallja, vagyis ő Saussure híve.

A belső értelem autonómiájának elve azonban veszélyes pozíció. A Saussure-i rendszerben gondolkodva világos, hogy a kollektíven birtokolt jelrendszer, a különbségek rendszere bizonyossá, megkérdőjelezhetetlenné teszi annak létezését, amelyre a jelek világa rávetül. A különböző nyelvek különböző módon adnak rendszert, de végső soron lehetetlen, hogy ne legyen valami, amire ez a rendszer vonatkozik. Ha viszont Április Bolondjának igaza van, akkor a belső értelem sokkal labilisabb létalapra épül, mint a külső, hiszen nem a jelek rendszere képezi le az artikulátlan, de létező alapot, hanem ez az alap, egy belső értelem keres magának kifejeződési formát. A mosoly talál rá a Cheshire-i macskára, az „amit gondolsz” teremt magának „kimondást”. Az ilyen belső értelem ugyanis természete szerint rejtett és megtalálandó, és azzal, hogy személyes – végső soron privát – természetű, nincs olyan kollektív vagy tárgyi kritérium, amely a fennállását bizonyossá tenné. A bizonyosság első lépése csak, hogy vannak jeleink (álmaink, fedőemlékeink, elszólásaink, stb.), mert ezek a jelek üresnek is bizonyulhatnak.

Több szerző, elsősorban Róheim Géza utal arra a Carroll-írásra, amely ezzel a veszéllyel foglalkozik. A *The Hunting of the Snark* (*A Snark vadászata*) nonszensz poémában a furcsa, B kezdőbetűs névvel megjelölt vadászok egy hajóút után szállnak partra, hogy szembenézzenek a Snark-kal. Egyikőjük, Beaver (Hód) a hajóra szálláskor elvesztette mindenét (24 dobozát) és nevét is (ő hasonló szerepű figura, mint a Cheshire-i Macska). A többiek kísérletet tesznek arra, hogy nevet találjanak neki, azaz az általa hordozott szubjektív, személyes értelemhez, identitáshoz jelet tegyenek. A csapatban van a Pék (Baker) is, akit nagybátyja figyelmeztetett, hogy óvakodjon, nehogy a Snark véletlenül Boojum legyen, mert akkor eltűnik a semmiben. A mű utolsó része, a találkozás a Snark-kal „Az eltűnés” címet viseli. Baker valóban szembesül a Snark-kal, de a diadalittas kiáltás után következő felismerés szava, hogy a Snark valójában Boojum, már csak félig hangzik el, mert a név közepén Baker eltűnik. Még kimondja, hogy „Boo”-, de a „-jum”-ra már nem esküsznek társai, mert lehet,

hogy csak egy széllökés volt az, amit hallottak. A Snark és a Boojum is a belső értelem megjelenítői, de nonszensz nevükből következően olyan jelek, olyan nevek, amelyek mögött nem tudjuk, mi van, nem tudjuk, van-e valami. Lehet mögötte valami – ez a Snark, és lehet mögötte a semmi is – ez a Boojum. Az igazán zavaró persze az, hogy sohasem lehetünk biztosak abban, hogy ez a valami Snark vagy éppen Boojum. Snark figurája éppúgy meghatározhatatlan és éppúgy kihívta magával szemben az interpretátorok figyelmét, mint Beckett nevezetes figurája, Godot. Carroll a következőket írja egyik gyermek levelezőtársának: „Ugye természetesen tudod, hogy mi a Snark? Ha igen, kérlek mondd el nekem, „mert elképzelésem sincs arról, hogy hogy néz ki.”⁴⁵ Más alkalommal viszont hajlandó találgatni, és a neki levelet író gyerekek ötlete nyomán a legjobb értelmezésnek «a Boldogságkeresés allegóriáját» tartja.

A *The Hunting of the Snark* több szava megtalálható Carroll korábbi, híres nonszensz versében, a *Tükörország* elején, és megfordítva: a Jabberwocky-t próbálja Carroll a *Snark* előszavában értelmezni. Ugyanazt teszi, mint amit Alice és mások tesznek a *Tükörország* történetében. Alice ugyanis állandóan el van foglalva a jelentés, a megértés, a belső közvetíthetőségének problémájával, elsősorban saját és mások neveivel, azokkal a szavakkal, amelyek önmagának vagy a másoknak identitást, létezését biztosítanak. Ebből a szempontból kulcsjelentőségű a Dingidungi-val való találkozás.

Dingidungi és a belső nyelv metapszichológiája

Dingidungi kétségtelenül igen különös figura: egy fal tetején ülő tojás. A találkozás előtt Alice egy megmagyarázhatatlan tér- és szereplő-váltást él át egy homályos kis boltban, melynek eladója a Fehér Királynőből vált bégető birkává. Alice tojást venne, de csak egyet, mert kettőt nem biztos, hogy megenne, hisz (annyi rossz orális tapasztalat után) „lehet, hogy nem is olyan finom ez a tojás”. Az „áru” azonban a polcon egyre nőtt, a polcból fal lett, és a tojás „egyre inkább hasonlított egy emberre [...] szeme, orra, szája van” (56). A tojás megszemélyesül, arcot kap, nemcsak szóban, retorikai módon, hanem a (hallucinatorikus) valóságban is: Egy létszerű, egzisztenciális „prozopopeia-teremtődés”⁴⁶ történik. Alice rögtön a nevét is kimondja: „Dingidungi”, „olyan biztosan

⁴⁵ Idézi SKINNER 1947. 294.

⁴⁶ A „prozopopeiai” görögül: „arc-adás” a retorikában a megszemélyesítés egy különleges. intenzív változata.

tudom, hogy ő az, mintha neve az arcára lenne írva!” A törökülésben falon ülő tojásról a név Alice-nak egy ismert gyerekvers miatt jut eszébe: „*Dingidungi a falra ült, / Dingidungi lependerült / Jöhet királytól ló, katona, / nem rakják Dingit össze soha*”. A mondóka és a név igen elterjedt, régi gyerekvers: a francia Boule Boule, a svéd Thille Lille, a finn Hillerin-Lillering és sokféle német változata mind azt sugallja, hogy az értelmetlennek tűnő külső, referenciális jelentéssel szemben nagyon lényeges, szubjektív gyermeki jelentés rejtőzik e figurában. R. J. Almansi (1986) szerint a mondóka egy fedőemlék, mögötte a születési trauma mindenki által átélt élménye rejtőzik, az a pillanat, amikor szétszakad a magzatburok és a személy a dolgok kemény, határozott világába vetetik azzal a ritkán – vagy legalábbis csak részben – teljesülő ígérettel, hogy a védőburok széttörése ideiglenes; jön a király seregével, és ők majd összerakják, újraterektik a belső teljességet. Mások szerint a versike a kisgyermek második katasztrofális, traumatikus tapasztalatát jelzi, a testvér érkezését, ahol a fal az anyát, a nárcisztikus onnipotenciát jelzi, a széttörés pedig e burok, e teljesség elvesztését.⁴⁷ Olyan veszteséget, amelyet még az előidejű apa-figura, a Fehér Király sem tud helyrehozni.

Dingidungi tehát még a primer nárcisztikus pozíción belül van, nem ismeri el a határt, az első self-konstrukció összeomlásának elkerülhetetlenségét. Alice viszont már túl van ezen, a szimbolikusból beszél, de Dingidungi képében még van emléke, fedőemléke erről az őstapaszlatról. Dingidungi határhelyezete, falon ülő pozíciója sok minden, később eltűnő, elfeledett, titokként elzárt, de a személyben tovább működő élmény megmutatásának lehetőségét rejti.

Dingidungi a jelentést is szüli, benne születik meg az értelem. Alice-szal ez a legfontosabb témájuk. Rögtön találkozásukkor megakadnak a neveiken, mert Dingidungi ragaszkodik ahhoz az ősi jelentéselmélethez, hogy a jelnek és a jelöltnek valahogy tárgyilag is össze kell kapcsolódnia. „Eléggé ostoba név. Mit jelent?” – kérdi, amikor Alice megmondja neki a saját nevét. Alice persze meglepődik ezen: „Okvetlenül jelentenie kell valamit egy névnek?” - kérdez vissza. Dingidungi azonban megfellebbezhetetlenül mondja: „Hát persze. Az én nevem például az alakomat jelenti, amely igen szemrevaló. Az olyan névvel, mint a tied, az embernek szinte akármilyen alakja lehet.” (57.) A név nem elsősorban utal valamire (ahogy a tulajdonnév igazából tiszta referencialitás), hanem valaminek, a testnek a létezését, artikuláltságát biztosítja, valami titkos, egyáltalán nem jelölő természetű kapcsolat rejlik a szó és személyes test között.

.....
⁴⁷ PETTY 1953.

A névhez hasonlóan a személyes, a szubjektív hatalma alá kerül az idő is. Kultúránkban mindenkinek megadatik egy bizonyos személyes nap, az ő napja: a születésnapja. Dingidungi viszont megfordítja a dolgot és létrehozza az „un-birthday”-t, a „születéstelen-napot”, mert a nyakkendőjét – bevallása szerint – „születéstelen-napi ajándékként” kapta (az előidejű apától és anyától, a „Fehér Királytól és a feleségétől”). Hosszas számolás következik, hogy a születéstelen-napi ajándékkal hány nap kerül a birtokába, azaz mennyi lesz az övé, ha a 365-ből kivonunk egyet (a születésnapot). Ezzel az év 364 napja lesz az övé, az idő a születéshez kötődő kapcsolattal saját tojásságának bizonyítékává, egyfajta ősidentitás folyamatának terepévé válhat. Alice persze már beleilleszkedett a szimbolikus világ rendjébe, elfogadja, hogy csak egy nap, a születésnapja az övé: „Én jobban szeretem a születésnap ajándékot – mondta végül.” (60.)

Dingidungi ugyanígy kifordítja a szavakat is: „Ha én használok egy szót, akkor az azt jelenti, amit én akarok, sem többet, sem kevesebbet!” (61.) Alice kifogására, hogy „az a kérdés, hogy vajon engedelmeskednek-e a szavak” azt válaszolja, hogy „Az a kérdés, ki az úr és kész.”. Különös pragmatika ez, a szó megszűnik a közlés eszköze lenni, nem referenciális funkciójú, hanem egy kooperáció, egy aktivitás indul el benne, amelyben a jelentés (Kristeva *signifiance-a*, „jelentős-sége”) teremődik, dialógus jön létre. Vannak szavak, nevek, amelyek Dingidungi testét, formáját, lényegét, tojásságát hordozzák. És van Dingidungi, aki a szavak formáját, fennállását birtokolja. A szavak olyanok, mint a személyek, „Mindegyiknek megvan a maga hangulata... különösen az igék, azok a legrátartibbak. A mellékevekkel azt csinál az ember, amit akar, az igékkel nem... de én féken tudom tartani az egész társaságot” (62.), vagyis át tudja törni a szimbolikus határát, hatalmát. Érdekes, hogy Dingidungi számára csak egy szimbolikus folyamat okoz nehézséget: *a történet, az igék*. Az imaginárius, tükrös ismétlés itt bevallottan nehezebben érvényesül (az ige, a felnövéstörténet jelenléte) és a vállalás (a történet megállításának szándéka) teljes csődjéről is tudunk a versből, amit Alice a fejezet elején a tojás láttán elmond. A primer nárcisztikus tündöklő teljességet, az örök, állapotszerű ismételhetséget beárnyékolja az elkerülhetetlen felnövéstörténete, az imaginárius állapotba betörő szimbolikus kivédhetetlen narratívája. Dingidungi és Alice ennek a folyamatnak a határvonalán, az egyik az innensőn, a másik az onnansón áll.

Dingidungi a lélek szavainak az ura, találkozik, küzd és magabiztos a győzelemben. Ezért lesz elméletének kulcsszava „impenetrability”, vagyis „áthatolhatatlanság”. Ezek a szavak valóban nem áthatolhatók, nem nézhetünk át rajtuk, mint az ablak üvegén; önmagukat mutatják, önmagukért vannak. A szubjektív szavakkal szemben kétféle viszonyunk lehet. Uralhatjuk őket, il-

letve ők uralhatnak minket. Az utóbbi szorongást, kínt, végső soron neurotikus tünetet hoz magával, míg az előbbi biztonságot, örömet teremt. Dingidungi a szavak ura, birtokában van a megértő teremtésnek, tudja minden szónak a jelentését, csak a saját történetét nem uralja. Alice ki is használja a helyzetet és megkéri, hogy magyarázza meg a könyv elején, a tükrön átjutva, és a tükörben olvasva talált érthetetlen verset, a Jabberwocky-t.⁴⁸ Dingidungi biztos önmagában és kijelenti: „Meg tudok magyarázni minden verset, amit csak megírtak, és jó néhányat azok közül is, amelyeket még nem írtak meg” (62.). A belső értelem (a szöveg-értelem) ilyen felfogása már az előző fejezetben is felbukkan, amikor a Fehér Királynő kijelenti, hogy azokra a dolgokra emlékszik leginkább, „amelyek a jövő hét utáni héten történtek”, vagyis számára a vágyakban, szorongásban megformálódó események emlékek, már artikulált dolgok, amelyek majd bekövetkeznek (alakot, nyelvet kapnak). Alice persze erre is a túloldaltól, a felnővőben lévő, jól nevelt kislány felől válaszol: „Én nem emlékszem olyan dolgokra, amelyek még nem történtek meg” (47.), amire a Királynő reakciója az, hogy „szegényes egy emlékezet az olyan, amelyik csak visszafelé működik”. Dingidungi az imaginárius peremén megjelenő nyelvet, azt a konstrukciót érti, amely a tudattalan nyelviségének elvében is ott található.

Ezek a jelentések azonban igen különösek. A vers szintaktikai szerkezete koherens, elfogadható angol mondatokból áll. Ráadásul poétikai szempontból is megszerkesztett, négy soros versszakok, jambikus lejtéssel, *abab* rímképlettel. Vagyis egyik szinten pontos rend, határozott (lacani értelemben vett) szimbolikus összeszedettség van benne. Ami a primer nárcisztikus-imaginárius alapra utal, az a főnevek és a hozzájuk kapcsolódó melléknévek, határozók átalakulása. Carroll verse ezekkel válik nonszensz költészetté, és Dingidungi is erről, a sajátos jelentés-manipulációról beszél interpretációjában⁴⁹: „Nyalkás azt jelenti: nyalka és nyálkás. Nyalka ugyanaz, mint délceg. Két szó összevonva egy szóban. / Értem. És mik azok a brigyók? / mondta Alice/ Hát a brigyó kicsit olyan, mint a borz, kicsit olyan, mint a gyík, és kicsit olyan, mint a dugóhúzó.”

Vannak kettős szerkezetű, Carroll szerint (Dingidungin keresztül kimondva) ún. *portmanteue* szavak, olyanok, mint a híres utazótáska: innen is, onnan

⁴⁸ A „Jabberwocky”-t. legalábbis az első versszakát Carroll jóval korábban. 1855-ben írta „Az angol-szász költészet egy versszaka” címmel. Későbbi írásaiban kibővül. és újra meg újra visszatér. Az angol nonszensz költészet legjelentősebb alkotásának tartják.

⁴⁹ A verset sok nyelvre lefordították. már Weöres Sándor is. Az általam használt magyar változat verseinek fordítója. Tótfalusi István hűségesebben reprezentálja Carroll szövegét. Weöresé már sokkal szabadabb. A vers első két sora pl. „Twas brillig, an the slithy toves / Did gyre and gimble int he wabe” Tótfalusinál a következő: „Nézősra járt nyalkás brigyók / turboltak. purrtak a zepén”.

is nyithatók. Nem kettős jelentésről van azonban szó, hanem kétirányú, a hangi hasonlóság alapján (tehát metonimikusan, sőt materiálisan, valósan is) működő kettős létezésről: a szó - materiális fragmentumai szerint -, így is és úgy is van. Így működik a fordítás „nyalkás” szava. Másrészt, vannak olyan szavak, amelyeknek a hangteste egyetlen, de jelentése az olvasó asszociációi nyomán sokszorozódik, ami azért történhet meg, mert a szó nonszensz, nincs alapozó, szokásos szótári jelentése. Ha pedig nincs jelentése, akkor adni kell neki, a szó tisztán, mint olvasat, megfejtés, értelmezés létezik. Ilyen a fenti idézetben a „brigyó”. A jelek áthatolhatatlan tárgyiassága, létszerűsége mögött az a primer élmény, vágy rejtőzik, amely általuk létezésbe kerül. Nem a nyelvi jelek önálló rendszeréről van szó, hanem a jelek totális szubjektívizáltságáról. A nyelv legobjektívebb, tisztán formai összetevője, a fonológiája is a beszélő megértő, szubjektív hozzáállásának függvényévé válik. A szó már nem szintagmatikusan a másik szóhoz kapcsolva, nem egyfajta nyelvi, horizontális rendszerben, hanem paradigmaticusan, mintegy vertikálisan, a jelet teremtő és megértő asszociációi irányában létezik. Valószínűleg ez a „portmanteau” igazi lényege: a szó egyszerre tárgyi és szubjektív, egyszerre személyes és rögzített.

Dingidungi, bár a belső szó ura, azonban közel sem tökéletes. Törékeny tojás ő, „tökéletesen sima felülete az érintetlen tojásnak a leginkább illő metaforája a tökéletes, zavartalan nárcisztikus állapotnak”,⁵⁰ és mégis egy magas fal tetején ül. Verse közepén hirtelen megáll és minden látható ok nélkül elbúcsúzik Alice-től, aki csak később, már Dingidungi-től eltávolodva hallja meg a zuhanás hangját. Személyében elveszett a belső nyelv totális átélésének és valósággá változtatásának lehetősége. Alice naiv realitásérzéke és Dingidungi világa között nincs folytonosság, hanem csak határ (a felejtés és az elfojtás határvonala), a létezést teremtő két beszédmód két olyan nyelv, amely lefordíthatatlan egymásba. Alice számára fontos az, amit a tojástól hall, mert az belső érzéseit, ismeretlenjeit tudja megfoghatóvá tenni, vagyis megvilágít egy benne rejlő nyelvet. Dingidungi viszont képtelen Alice-t megérteni, ő benne marad a tojásban. Számára az, ami az egyik személyt a másiktól a számunkra megkülönbözteti - az arc -, nem hordoz különbséget, mert a lényeg valahol másutt (a tojáson belül) rejtőzik. Itt elérhető a teljesség, a totális nyelv, mely azonban - paradox módon - a teljes bezárkózáshoz, a totális csendhez vezet, melyből bármikor felriaszthatja boldog birtokosát a zuhanás traumája. Érdekes, hogy Carroll pontosan meghatározza a határt, az életkori különbséget. Dingidungi, még a beszélgetés elején megkérdezi Alice-t, hogy hány éves. Alice megmondja,

⁵⁰ ALMANSI 1986. 43.

hogy hét éves és hat hónapos. Mire Dingidungi elgondolkodva válaszolja: „Hét év és hat hónap! Kellemetlen életkor. Ha *tőlem* kértél volna tanácsot, én bizony azt mondtam volna, »Hagyd abba hétnél!«, de most már késő” (59.). Mire Alice szkeptikusan úgy reagál, hogy „egy ember sem állíthatja meg az időt”. Erre Dingidungi talányosan csak annyit mond, hogy „Egy ember talán nem, de *kettő* igen. Kellő segítséggel megállhattál volna.”. Vajon ki lehet ez a második ember? Talán az anya, az anyai vágy, amiből az imaginárius során kiszakad a gyermek? Freud is pontosan erre az életkorra hivatkozik a fedőemlékről szóló nagyszerű dolgozatában. Ebben a „felnőtt és gyermek pszichés működésének alapvető különbségére”⁵¹ hivatkozik, és a felnőtt emlékezet határát a 7-8 éves kor körüli időre teszi. Dingidungi ebben a normális esetben elfelejtett, de nála, a tojás-testben megőrzött gyermekkorban létezik, annak tapasztalatait, világát mondja el.

Rövidítések

ALMANSI 1986	ALMANSI, R. J.: Humpty Dumpty: A Screen Memory and Some Speculations on the Nursery Rhyme. <i>American Imago</i> 43. (1986) 35–49.
BAUM 1977	BAUM, A. L.: Carroll’s Alices: The Semiotics of Paradox. <i>American Imago</i> 34. (1977) 86–108.
BROOKS 1994	BROOKS, P.: Psychoanalysis and Storytelling. Oxford, 1994.
CAROLL 1965	CARROLL, L.: The Annotated Alice. London, 1965.
CAROLL 1980	CARROLL, L.: Alice Tükörországbán. Bp., 1980.
DELEUZE 1990	DELEUZE, G.: The Logic of Sense. New York, 1990.
DELEUZE 1995	DELEUZE, G.: A skizofrén és a nyelv – Felszín és mélység. Lewis Carroll és Antonin Artaud írásaiban. <i>Helikon</i> 1–2. (1995) 80–93.
EMPSON 1935	EMPSON, W.: Alice in Wonderland: The Child as Swain. In: Empson, W.: Some Versions of Pastoral, London, 1935. 253–294.
FELMAN 1980	FELMAN, S.: On Reading Poetry: Reflections on the Limits and Possibilities of Psychoanalytical Approaches. In: J.H. Smith (ed.): The Literary Freud: Mechanisms of Defense and the Poetic Will. New Haven, 1980. 119–148.
FREUD 1899	FREUD, S.: Über Deckerinnerungen (1899). <i>Gesammelte Werke</i> , 1952. 531–554.
FREUD 1900	FREUD, S.: Az álomfejtés (1900). Bp., 2003.
FREUD 1901	FREUD, S.: A mindennapi élet pszichopatológiája (1901). Bp., 1994.

⁵¹ FREUD 1899. 531.

- FREUD 1908 FREUD, S.: A költő és a fantáziaműködés (1908). In: Erős Ferenc (szerk): Sigmund Freud Művei, IX. Művészeti írások. Bp., 2001.
- FREUD 1923 FREUD, S.: Az ősvalami és az én (1923). Bp., 1991.
- GOLDSCHMIDT 1933 GOLDSCHMIDT, A. M. E.: Alice in Wonderland Psychoanalyzed. *New Oxford Outlook* 5. (1933) 68–72.
- GREENACRE 1955a GREENACRE, Ph.: Swift and Carroll: A Psychoanalytic Study of Two Lives. New York, 1955.
- GREENACRE 1955b GREENACRE, Ph.: It`s My Own Invention: A Special Screen Memory of Mr. Lewis Carroll, Its Form and Its History (1955). In: GREENACRE, Ph.: Emotional Growth, New York, 1971. II. 438–478.
- GREENACRE 1955c GREENACRE, Ph.: On Nonsense (1955). In: GREENACRE, Ph.: Emotional Growth, New York, International Universities Press, 1971. II. 592–618.
- GROTJAHN 1947 GROTJAHN, M.: About the Symbolization of Alice`s Adventures in Wonderland. *American Imago* 4. (1947) 32–41.
- HOLLÓS 2002 HOLLÓS I.: Felemelkedés az ösztönnyelvtől az emberi beszédhez. *Thalassa*, 13:1–2. (2002) 77–117.
- KRISTEVA 1974 KRISTEVA, J.: Revolution in Poetic Language (1974). New York, 1986.
- KRISTEVA 2000 KRISTEVA, J.: The Metamorphoses of “Language” in the Freudian Discovery (Freudian Models of Language). In: KRISTEVA, J.: The Sense and Non-sense of Revolt (The Power and Limits of Psychoanalysis). New York, 2000. 32–64.
- MACLAGAN 2000 MACLAGAN, D.: The translation of Antonin Artaud. *Free Associations* 7. (2000) 52–61.
- LACAN 1954 LACAN, J.: Seminar of Jacques Lacan (1954). Book II. 1954–1955. (ed. J. A. Miller), New York, Norton, 1988.
- MASSON 1985 MASSON, J. M. (ed.): The Complete Letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess, 1887–1904. Cambridge, 1985.
- PETTY 1953 PETTY, T. A.: The Tragedy of Humpty Dumpty. *Psychoanalytic Study of the Child* 8. (1953) 404–412.
- PONTALIS 1981 PONTALIS, J.-B.: Frontiers in Psychoanalysis – Between Dream and Psychic Pain. London, 1981.
- RÓHEIM 1955 RÓHEIM G.: Magic and Schizophrenia. New York, 1955.
- SCHILDER 1938 SCHILDER, P.: Psychoanalytic Remarks on Alice in Wonderland and Lewis Carroll. *Journal of Nervous and Mental Diseases* 87. (1938) 159–168. Reprinted In: Phillips, R. (ed.): Aspects of Alice. New York, 1971. 283–292.
- SKINNER 1947 SKINNER, J.: Lewis Carroll`s Adventures in Wonderland. *American Imago* 4 (1947) 3–31. Reprinted In: Phillips, R. (ed.): Aspects of Alice. New York, 1971. 293–307.

A kötet szerzői

- ALBERTI GÁBOR egyetemi tanár, a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének, valamint a Nyelvtudományi Tanszékének vezetője
- BERECZKEI TAMÁS egyetemi tanár, a PTE BTK Pszichológia Intézetének igazgatója
- BUZÁS GERGELY a Visegrádi Mátyás Király Múzeum igazgatója
- BÓKAY ANTAL egyetemi tanár, PTE BTK Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék
- FONT MÁRTA egyetemi tanár, PTE BTK Középkori és Korajújkori Történeti Tanszék
- GERNER ZSUZSANNA egyetemi docens, a PTE BTK Germanisztika Intézet vezetője, a PTE Tanárképző Központ főigazgatója, a Németországi Szövetségi Köztársaság tiszteletbeli konzulja
- GULD ÁDÁM egyetemi adjunktus, PTE-BTK Társadalom- és Média tudományi Intézet Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék
- HEGEDŰS IRÉN egyetemi docens, PTE BTK Angol Nyelvészeti Tanszék
- KÁRPÁTI ANDRÁS egyetemi docens, a PTE BTK Klasszika-filológia Tanszék vezetője
- NEMÉNYI RÉKA egyetemi tanársegéd, PTE CLIR Kutatóközpont
- P. MÜLLER PÉTER egyetemi tanár, PTE BTK Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék
- TÓTH ZSOLT régész-főmuzeológus, Janus Pannonius Múzeum
- VITÁRI ZSOLT egyetemi docens, a PTE BTK Modernkori Történeti Tanszék vezetője
- Z. VARGA ZOLTÁN egyetemi docens, PTE BTK Francia Tanszék, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék

ISBN (print) 978-963-429-527-3

ISBN (pdf) 978-963-429-528-0

Kiadja a PTE BTK Kari Tudományos Diákköri Tanácsa

Felelős Kiadó a PTE BTK KTDT elnöke

Nyomdai előkészítés és nyomdai munkák: Séd Kft.

Felelős a Kft. ügyvezetője.